

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2018

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. 190 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 квітня 2018 р. (протокол № 11).

Головний редактор

Іван Зуляк - доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Леся Алексієвець - доктор історичних наук, професор
Микола Бармак - доктор історичних наук, професор
Лев Баженов - доктор історичних наук, професор
Елла Бистрицька - доктор історичних наук, професор
Владзімеж Бонусяк - доктор історичних наук, професор (Польща)
Петро Брицький - доктор історичних наук, професор
Вацлав Вежбенець - доктор історичних наук, професор (Польща)
Олександр Добржанський - доктор історичних наук, професор
Степан Качараба - доктор історичних наук, професор
Андрій Кліш - кандидат історичних наук, доцент
 (заступник головного редактора)
Павло Коріненко - доктор історичних наук, професор
Микола Литвин - доктор історичних наук, професор
Карел Марек - доктор історичних наук, професор (Чехія)
Микола Москалюк - доктор історичних наук, професор
Ігор Пилипів - доктор історичних наук, професор
Олексій Сухий - доктор історичних наук, професор
Сильвестр Чопик - доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Дацків - доктор історичних наук, професор
Олег Малярчук - доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13. 07. 2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380).

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет
 імені Володимира Гнатюка, 2018

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(470+571)»14/16»: 39–057.66(251.1)

Вікторія Михтуненко

ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ КОЧОВИХ НАРОДІВ СТЕПУ (ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ ПРОФЕСОРА І. ГУРЛЯНДА)

Стаття присвячена дослідженню процесу походження та розвитку законодавства в кочових народів степу на основі роботи «Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие» професора права І. Гурлянда. У статті аналізуються причини та передумови створення законодавчих інституцій у кочовиків. Охарактеризовано праці найбільш відомих дослідників історії права у кочових народів та визначено їх особливості. У дослідженні визначено основні риси законотворчого процесу в різних народностей степової зони. З'ясовані мотиви та рушійні сили, які стимулювали кочовиків до створення уніфікованого законодавства. Автор розглядає різні аспекти формування «степового законодавства» та визначає ступінь впливу релігійних переконань на законотворчий процес. У статті досліджено і коротко висвітлено основні законодавчі пам'ятки кочових народів степу.

Ключові слова: законодавство, кочові народи, право, уніфікація, релігія, пам'ятка.

Для сучасної науки велике значення має виявлення історичних коренів розвитку правової системи держави та впливу збережених звичаїв на регіональне законодавство і систему управління. Виходячи з цього, велике значення набуває дослідження норм і традицій, які існували у кочових народів степу. Відомо, що у звичаєвому праві кочових народів відобразився багатовіковий досвід регулювання суспільних відносин. Саме тому вивчення архаїчних регуляторів дозволяє розглянути закономірності розвитку права, вплив різних чинників на становлення законодавчих інститутів, а також особливості інтеграції звичаєвого права кочових народностей в правову систему держави.

Актуальність теми дослідження обумовлена інтересом до законодавства кочових народів, що стало наслідком демократизації правового регулювання. Одним із перших дослідників, який вивчав процеси формування правової системи у кочових народів степу був відомий професор адміністративного та поліційного права Ілля Якович Гурлянд. Варто відмітити, що в історіографії немає специфічних досліджень, які висвітлювали б особливості законодавчої системи кочовиків степової зони. Серед останніх публікацій з теми слід виокремити роботи: В. Алексєєва, Г. Мальцева, В. Рязановського, В. Ширижика, Ф. Мухаметова та інших.

Метою дослідження є визначення особливостей формування правової системи кочових народів степу на основі концепції професора права І. Гурлянда.

Упродовж тривалого часу в світовій науці заперечувалася самоцінність кочових цивілізацій. З поля зору дослідників випали важливі питання, пов'язані із особливостями регулювання правових відносин кочових народностей [1, с. 150]. Дослідники або ігнорували існування самостійних правових систем, або намагалися звести їх до використання права інших народів, не ставлячи собі за мету виявити роль і особливості історії права кочових народів Євразії. Професор права Ярославського Демидівського юридичного ліцею І. Гурлянд був одним із перших адміністративістів, хто досліджував процес формування правової системи численних народів степу.

Ще в 1904 р. вийшла друком монографія «Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие» І. Гурлянда, опублікована у той період, коли автор завершив свою педагогічну діяльність та вступив на державну службу в Російській імперії [2, с. 74]. Тож із повною впевненістю можна говорити, що означене дослідження стало останньою монографією науковця І. Гурлянда. Не можна сказати, що молодий чиновник не займався публіцистичною діяльністю, проте всі подальші його роботи мали виключно політизований характер і мало чим нагадували ґрунтовні наукові дослідження приват-доцента Демидівського ліцею І. Гурлянда.

«Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие» було історичною працею, у якій досліджувався процес походження та розвитку законодавства в кочових народів. Автор обрав для вивчення народність монголів, адже вони були кочовиками, а внаслідок монголо-татарського панування, їх історія тісно пов'язалася з історією Російської імперії. І. Гурлянд

проаналізував причини та передумови створення у монголів законодавчих інституцій [3, с. 355]. Науковець звертав увагу не тільки на особливості формування «степного законодавства», але й вивчав вплив на нього релігійних переконань та побуту народу.

Провівши ґрунтовне дослідження, І. Гурлянд зазначав, що утворення єдиної Монгольської держави і монгольської народності відноситься до початку XIII ст. До цього монголи жили окремими племенами та племінними об'єднаннями. Родовий лад монголів базувався на принципах поділу суспільства на класи, адже централізованого державного управління у них не було, зрозуміло, тоді не було і права. Правила поведінки виражалися головним чином у формі звичаїв [4]. Однак в кінці XII ст. в степах Монголії активізувалися політичні процеси, що призвели, в результаті, до утворення єдиної монгольської держави.

Цікаво, що для створення монографії І. Гурлянд використав матеріали з іноземних джерел, «...из сочинений китайских и мусульманских историков и летописей, которые при некоторой иногда разноречности не дают нам того полного освещения вопроса, которое в состоянии дать сами акты» [5, с. 5]. На основі аналізу літописних джерел Індії та Китаю, І. Гурлянд встановив, навіть, організацію передачі в спадок державних посад та титулів монголів.

І. Гурлянд зазначав у своєму дослідженні, що монгольське право в своєму розвитку пройшло певну еволюцію [6, с. 272]. Оскільки основним типом господарства залишався у кочовиків номадний спосіб виробництва, традиційно в усіх законодавчих пам'ятках монголів простежується загальна лінія, але разом з тим з'являються нові норми, які свідчать про певну трансформацію звичаєвого права монгольських народів, викликані впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників [7, с. 26].

Саме до внутрішніх чинників можна віднести прихід до влади Темучина у 1204–1205 рр. Завершивши об'єднання всіх основних монгольських племен під своєю владою, він був проголошений великим ханом Монголії з титулом Чингісхан. Одночасно, в тому ж році, прийнята «Велика Яса» Чингісхана – певний збір правил та законів [8, с. 65]. Однак через відсутність писемності цей юридичний кодекс не зафіксовано у документах.

Професор І. Гурлянд не вбачав у створенні законодавчої системи в монголів якийсь особливий сенс, адже вважав цей процес абсолютно закономірним. У своєму аналізі статей «Великої Яси», І. Гурлянд зазначав: «...Чингисхан собрал все имеющиеся до него устные законы, основанные на народных обычаях, дополнил их, велел их записать, и этот-то законодательный акт и составил «Великую Ясу» [5, с. 14].

Збір законів «Велика Яса» має досить конкретні положення, які стосуються певних сфер, таких, як ханська держава, природа, полювання і видобуток природних копалин в умовах воєнного часу, питання кримінального, адміністративного і цивільного права, розгляд особливостей міжнародних відносин, і в кожному з них дуже чітко визначена міра і ступінь покарання [9, с. 158].

Крім основного зводу правил та законів, І. Гурлянд виділяв ще й другорядні законодавчі документи епохи Чингісхана. До них автор відносив: ярлики, дефтери та пайзе (байсу) [5]. Ярликами називали монголи ханські накази, які стосувалися в основному політичних та військових питань. На відміну від ярликів, дефтери – це внутрішні накази монгольської влади, які не набували публічного розголосу та, найчастіше, стосувалися фінансової сфери монгольської держави. Пайзе або байсу, слугували для підтвердження ханських ярликів та видавалися у формі грамот та патентів, які відзнаки чиновникам.

І. Гурлянд у монографії «Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие» доводить існування другого за значенням документу, крім «Великої Яси» – «Монголо-ойратських законів 1640 року». Основна частина цих законів спрямована на те, щоб кодифікувати норми звичаєвого права в інтересах феодалної верхівки і юридично закріпити сформовані у монголів і ойратів феодалні суспільно-економічні відносини [10, с. 19]. У них знайшли своє вираження кріпосницькі тенденції, що дали підставу досліднику визнати відповідні розділи законів 1640 р. не менш значимими, ніж, наприклад, кодекс законів Московської держави 1649 р.

Отже, І. Гурлянд дослідив утворення законодавства, не тільки у монголів, але й «других кочевых инородцев, входящих в сферу влияния монголо-ойратского союза» [5, с. 101]. До таких народів автор відносив: бурятів, тунгусів та киргизів. На основі своїх досліджень, І. Гурлянд дійшов висновку, що «степное законодательство есть всецело продукт житейских условий и требований, смешанных с обычаями и мнениями целых поколений...» [5, с. 4].

Список використаних джерел

1. Грайворонский В. В., Яскина Г. С. Диалог цивилизаций: взаимодействие кочевой и других культур Центральной Азии // Восток. 2002. № 1. С. 150–156. 2. Егоров С. А. Доктор полицейского права И. Я. Гурлянд // Государство и право. 2009. № 7. С. 72–76. 3. Лушникова М. В. Вклад ученых Демидовского юридического лицея в развитие российской науки полицейского и административного права // Вестник Воронежского государственного университета. 2010. № 2. С. 354–363. 4. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь.

Москва: АСТ, 2015. 752 с. 5. Гурлянд И. Я. Степное законодательство с древнейших времен по 17-ое столетие: монография. Казань: Типография Императорского Казанского университета, 1904. 112 с. 6. Ширижик В. М. Разграничение обычного права и обычая на примере кочевых народов Центральной Азии в период правления Чингисхана // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. № 3. С. 270–280. 7. Молчанов И. В. Обычай в системе источников права // Системность государственно-правовых явлениях и институтах: теоретические и исторические проблемы: сборник тезисов Всероссийской научно-теоретической конференции. Екатеринбург, 2006. 68 с. 8. Мухаметов Ф. Ф. «Яса» Чингисхана и ее роль в монгольской правовой системе // Вестник Челябинского государственного университета. 2006. № 3. С. 64–71. 9. Рязановский В. А. К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру и право // Вопросы истории. 1993. № 7. С. 158. 10. Санчилов В. П. Историческое значение Джунгарского съезда монгольских и ойратских князей 1640 г. // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований Российской академии наук. 2009. № 2. С. 15–19.

References

1. Graivoronskii V.V., G.S. Yaskina Dialog tsivilizatsii: vzaimodeistvie kochevoi i drugikh kul'tur Tsentral'noi Azii [Dialogue of civilizations: interaction of nomadic and other cultures of Central Asia], Vostok, 2002, vol. 1, pp. 150–156. 2. Egorov S.A. Doktor politseiskogo prava I. GURLYand [Doctor of Police Law I. HURLIand]. Gosudarstvo i Pravo, 2009, vol.7, pp. 72–76. 3. Lushnikova M.V. Vklad uchenykh Demidovskogo yuridicheskogo litseya v razvitie rossiiskoi nauki politseiskogo i administrativnogo prava [Contribution of scientists of the Demidov law college to the development of the Russian administrative law science.]. Vestnik VGU, 2010, vol. 2, pp. 354–363. 4. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya step' [Ancient Russia and the Great Steppe], Moscow: AST, 2015. 752 p. 5. GURLYand I. Stepnoe zakonodatel'stvo s drevneishikh vremen po 17-oe stoletie [Law of Steppe from the ancient times to the seventeenth century], Kazan': Tipografiya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1904. 112 p. 6. Shirizhik V.M. Razgranichenie obychnogo prava i obychnaya na primere kochevykh narodov Tsentral'noi Azii v period pravleniya Chingiskhana [The distinction between customary law and custom on the example of the nomadic peoples of Central Asia during the reign of Genghis Khan], Gumanitarnye, sotsial'no-ekonomicheskie i obshchestvennye nauki, 2015, vol.3, pp. 270–280. 7. Molchanov I.V. Obychai v sisteme istochnikov prava [Custom in the system of sources of law], Sistemnost' gosudarstvenno-pravovykh yavleniyakh i institutakh: teoreticheskie i istoricheskie problemy: sbornik tezisev Vserossiiskoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii. Ekaterinburg, 2006. 68 p. 8. Mukhametov F.F. «Yasa» Chingiskhana i ee rol' v mongol'skoi pravovoi sisteme [«Yasa» of Genghis Khan and its role in the Mongolian legal system], Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 2006, vol.3, pp. 64–71. 9. Ryzanovskii V.A. K voprosu o vliyaniy mongol'skoi kul'tury i mongol'skogo prava na russkuyu kul'turu i pravo [On the impact of Mongolian culture and Mongolian law on Russian culture and law], Voprosy istorii, 1993, vol. 7, pp. 158. 10. Sanchirov V.P. Istoricheskoe znachenie Dzhungarskogo s'ezda mongol'skikh i oiratskikh knyazei 1640 g. [Historical significance of the Dzungar Congress of Mongolian and Oirat princes in 1640], Vestnik KIGI RAN, 2009, vol. 2, pp. 15–19.

Viktoriiia Mykhtunenکو

FEATURES OF THE LEGISLATIVE PROCESS OF NOMADIC PEOPLE OF THE STEPPE BY THE CONCEPT OF THE PROFESSOR I. HURLIAND

The article is devoted to the study of the process of origin and development of legislation in the nomadic peoples of the Steppe based on the work of «Law of Steppe from the ancient times to the seventeenth century» by professor of law I. HURLIand. The article analyzes the reasons and prerequisites for the creation of legislative institutions in nomads. For legal analysis, I. HURLIand chose the Mongolian people, because, according to the author, they had features that were more evident as for the nomadic people. Therefore, the author pays special attention to the study of the origin of the Mongolian people and studies the evolution of their legislative system.

Moreover, the article analyzes the works of the most famous researchers of the history of law in nomadic peoples and identifies their features. The research identifies the main features of the legislative process in different ethnic groups of the Steppe zone. There are clarified the motives and driving forces that prompted the nomads to create a unified legislation. The author studies various aspects of the formation of «Steppe legislation» and determines the degree of influence of religious beliefs on the legislative process.

In the article, the main legislative records of the nomadic peoples of the Steppe have been studied and briefly covered. The author carries out a comparative analysis of the legislative process in different peoples of the Steppe: Mongols, Buryats, Tungus and Kyrgyz. The author's goal is consistent study the features of the development of «Steppe legislation» among the nomadic peoples, from its inception to the period when it was formalized into a set of legislative acts.

Key words: legislation, nomadic peoples, law, unification, religion, records.

УДК 94(478)

Олександр Шама, Тетяна Шама

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО І ПОЧАТОК ПРОЦЕСУ ДЕСАКРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Церковна і світська влада періоду зрілого середньовіччя (XI–XIII ст.) мислили державу як невід’ємний елемент християнського Універсуму, в силу чого вона була покликана ще на землі створити «образ граду небесного». Для цього необхідно було сприяти добродесному життю підданих і усувати перешкоди на їх шляху до «небесного блаженства». Однак, в середньовічного місті, внаслідок збігу низки соціокультурних обставин і формування культури Ренесансу, відбувся відхід від традиційного християнського світогляду, що мало дуже серйозні наслідки у поглядах на сутність і завдання держави.

Ключові слова: середньовічне місто, теократія, політія, «добрий пастир», язичництво, Ренесанс, десакралізація.

Упродовж XI–XIII ст. в Західній Європі, внаслідок злиття еліт церковної і військової ієрархій, утворився нобілітет, в ідеології якого зникло розрізнення августинівського «граду земного» і «граду небесного» [4, с. 44–62]: все населення стало вважатись підданими «граду небесного» (тобто держави, керованої священнослужителями – тими, що у рясах і тими, що у латах). Цей останній схожий з «теократією» Платона [2, с. 133–143]: «сповідники і захисники віри», подібно платонівським філософам, зобов’язані «вести» суспільство «на небеса», тобто забезпечити підданним «град божий». Всередині ж церковна і військова ієрархії, як і раніше, будувались за «органічним» принципом аристотелівської «держави-тіла» (політії) [3, с. 245–253] з домінуванням спільноти над особою і всевладдям звичаю, які видавалось за верховенство закону [1, с. 44–62]. Тим не менше, обидва «гради» продовжували мислитись у нерозривному зв’язку з «Абсолютом», що накладало на діяльність державців серйозні обмеження, зокрема, монополізувати владу над «тілами і душами» населення. Саме ця «духовна автаркія» середньовічної людини стала перешкодою на шляху процесу державної централізації у Західній Європі і самостійно ні церковна, ні феодална ієрархія подолати її не були в змозі. Імпульс до десакралізації держави вийшов із середньовічного міста: у з’ясуванні причин і передумов цього і полягатиме мета даної роботи.

Крім феодалної сільської організації існувала ще і феодална міська. Як писав Г. фон Белов, в XI ст. у джерелах «раптом з’явилися бурги, бюргери, яким роздаються привілеї» [7, с. 3]. Безперечно, що в історії людства міста відіграли виключно велику роль – наприклад, у цивілізаціях Стародавнього світу міста являли собою своєрідні «кристали», навколо яких з «аграрної речовини» формувалась державна організація. Європейські ж міста виникли в уже сформованій аграрній структурі і за своїм характером були дуже схожі на села: В. Зомбарт взагалі дотримувався думки, що міста «повільно і органічно виростили з сіл... шляхом довготривалого процесу перетворення, що тривав протягом цілих століть» [8, с. 142]. Також А. Піренн зазначав, що спочатку міста були позбавлені «двох основних атрибутів міст середньовіччя і нового часу – середнього класу суспільства і комунальної організації» [5, с. 37].

Устрій міста теж не відзначався оригінальністю, зокрема, Г. Мауер вважав, що організація бургів була просто скопійована з організації сільської марки [9, с. 14, 31]. Дійсно, населення міста, змушене триматись згуртованою общиною з необхідності захисту від зовнішнього світу, всередині було розбите на кілька общин нижчого порядку, які якщо не воювали між собою, то принаймні одну одну побоювались. Г. фон Белов писав, що іноді характер укріплень всередині міста «змушує припустити існування якоїсь іншої мети, крім захисту від зовнішньої небезпеки – а саме недовіря общин міста одна до одної». Так, до XVI ст. Франкфурт-на-Майні був поділений стіною на Старе і Нове місто. У 1335 р. ремісники подали міській раді у письмовій формі своє звичаєве право: «найбільш наполеглива вимога проживаючих в Новому місті садівників полягала в тому, щоб їм по ночам відчиняли брами Старого міста для пропускання священників до помираючих і повивальних бабок до породіль» [7, с. 24–28].

До територіальних поділів додавався професійний: представники кожного роду занять утворювали організацію, заздрісно оберігаючи свою автономію, причому блазні і повії також утворювали свої цехи [7, с. 222]. Виникає та ж сама ситуація, що і поза міськими мурами: «просто люди» мусять захищатися одні від одних і від всього світу, покладаючись на Бога, родичів і особисті зв’язки – тобто в наявності той самий феодалізм, хоча і оточений стінами. Недарма офіційна «тричастинна» суспільна модель не бачила бюргерства окремим станом, розглядаючи його як частину «селянства» [1, с. 70].

Прийнято давати високу оцінку міському праву, зокрема, О. Тьєррі писав про міщан як про «новий клас вільних людей», які утворили власну юридичну систему, засновану на «натуральному

праві» [10, с. 44]. Втім, будь-яке право тоді, хіба що крім канонічного, засноване на «натуральному праві, нав'язаному всім тварям (самою) природою, тобто природним інстинктом», як зазначав англійський юрист XIII ст. Г. Брактон [11, с. 147]. Сучасники похвалялись «свободою» свого міста і доцільністю свого устрою: італійський гуманіст Л. Бруні (1370–1444 рр.) у листі до приятеля писав, що Флоренція влаштована як Афіни, її виборні вожді (пріори) і їх радники діють так справно, що, «звичайно, ніколи не виникає необхідності скликати народні збори» [17, с. 67]. Г. Фон Белов теж вважав інститут шеффенів (виборних міських общин) «майже досконалим» [7, с. 72–73]. Однак, вся ця «демократичність» була тільки зовнішньою. Американський просвітителі Т. Джефферсон (1743–1826 рр.) писав: «Зосередження [влади] в одних і тих самих руках якраз і визначає деспотичне правління. Анітрохи не буде легше, якщо вся ця влада перебуває в руках багатьох, а не когось одного. 173 деспота, безсумнівно, будуть гнобити так само, як і один. Нехай ті, хто сумнівається в цьому, подивляться на Венеціанську республіку» [13, с. 196]. «Виборний деспотизм» – так називає один з «отців» американської демократії устрій міста, «повітря якого робить людину вільною». Це підтверджує і Філіпп де Бомануар (1247–1291 рр.) у своїх «Кутюмах з Бовезі» (1282 р.): «Ми бачимо немало міст, де бідні і середні люди не беруть участі в управлінні, бо все воно у багатих, тому що люди комуни бояться їх або внаслідок їх багатства, або внаслідок їх рідні. Буває, що одні з них, пробувши рік мером, присяжним або скарбником, наступного року роблять такими своїх братів, племінників або інших близьких родичів, так що протягом десяти або дванадцяти років у багатих все управління в добрих містах. Коли ж люди комуни хочуть від них звіту, вони прикриваються вказівкою, що начебто вони звітувались одні перед другими...» [14, с. 375]. Таким чином, устрій міста також був цілковито феодалним і нічого такого революційного у собі не мав. Новаторським же робило його поєднання з іншими соціально-політичними факторами і особливо – з феодалною ієрархією, точніше – з королівською владою.

Думка О. Тьєррі про те, що королівська влада знайшла в «муніципально організованих містах те, що громадянин дає державі... – дійсне підданство, правильні податки, міліцію, здатність до дисципліни» [10, с. 43] відображає кінцевий результат дуже тривалого процесу становлення централізованої держави, який був пов'язаний із змінами у середньовічній теократичній державі. Початок, очевидно, слід вбачати в особливостях становища європейських міст. Якщо стародавні держави переважно мали полісний устрій, де місто домінувало над хорою (сільською округою) і повинно постійно поширювати її шляхом завоювань все нових і нових територій [2, с. 135], то у Європі міста виникали у «товщі» феодалної ієрархії з чітко визначеною функцією «економічного додатку». Іншими словами, кожному територіальному правителю було вигідно мати у себе місто як джерело постійних доходів: як встановив Г. фон Белов, у XII–XIII ст. тільки у північно-східній Німеччині засновано 350 міст силою установчого акту [7, с. 6]. Отже, по-перше, з самого початку європейські міста не мали самостійної політичної ролі, а славнозвісні хартії і права – не що інше, як договір (у формі привілею) між територіальним господарем і міщанською спільнотою з метою надання відносинам між ними статусу звичаю (інша справа, що цей договір треба було завойовувати, так як в епоху Середньовіччя право виникало там, де сили протидіючих сторін були рівні). По-друге, міста у Європі не володіли можливостями розширення своїх меж (як, скажімо, Стародавній Рим або Карфаген): будь-які територіальні зміни перебували під контролем правителя, тому всі інтереси бюргерства могли зосереджуватись тільки на економічній діяльності. М. Вебер відзначив, що середньовічний бюргер з самого початку був «*homo oeconomicus*» більше, ніж громадянин античного полісу хотів або міг бути [15, с. 369]. Однак, бюргер не був «*homo oeconomicus*» в сучасному розумінні слова – економіка середньовічного міста, як і села, була «традиційною», тобто орієнтованою на «принцип достатності», тобто вироблення такої кількості благ, якої достатньо людині для життя згідно свого суспільного становища, точніше – свого стану. За окресленням В. Зомбарта, у центрі економічної діяльності докапіталістичної людини перебуває «ідея прохарчування»: «Виробляти треба стільки благ, скільки людина споживає; вона повинна отримати стільки, скільки віддала» [8, с. 43]. З цього випливає, що економічна діяльність міста цілком вкладалась у рамки середньовічного життя і кожен ремісник або купець заробляли рівно стільки, скільки потрібно було для забезпечення життя «згідно стану», і навіть «вигідне географічне розташування» аж ніяк не могло підштовхнути їх до «гонитви за баришем», а тим більше до «жорстокої експлуатації» кого-небудь. Вигідність розташування міста на перехресті торгових шляхів, у зручних гаванях або у гирлах річок реалізовувалось у вигляді збагачення тільки тоді, коли комусь це було потрібно з інших причин – та і виникнення міст у зручних місцях теж було далеко не спонтанним.

Справа полягає у тому, що населення міста поділялось на бюргерів і «небюргерів», до складу яких входили королі, князі, дворяни, клірики, «заморські» купці, студенти тощо. «Небюргери» живуть у місті за рахунок доходів, одержаних з-поза міста, тобто, за В. Зомбартом, є «істинними засновниками міста», а міщани тільки обслуговують їх, тобто є лише «наповнювачами міста» [8,

с. 138–139]. Врешті-решт, місто тільки тоді і стає містом, коли починає жити за рахунок доходів, одержуваних з-поза своєї території. У якийсь історичний час місто раптом стає привабливим для переселення до нього навколишніх мешканців. Причини можуть бути різними: загроза військового нападу, надлишок сільського населення, прагнення звільнитись від небажаного сеньйора і т.д. Але це була тільки кількісна зміна (зростала лише чисельність «наповнювачів міста»), якісна ж наступала тоді, коли до міста з'їжджались магнати і дворяни, бо тільки з цього моменту воно починало швидко багатіти. В. Зомбарт називає такі причини осідання дворянства в містах: 1) вплив античної культури і збереження урбаністичних традицій Римської імперії (Італія, рейнські землі); 2) своєрідність спадкоємного права – якщо спадкували тільки старші сини, молодші були змушені шукати долі в місті (Англія); 3) примусове утримання знаті у містах (Італійські держави, Фландрія) [8, с. 138–139].

Найраніше урбанізаційний процес розпочався в Італії. Безсумнівно, що роль посередника у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом зіграла тут дуже важливу роль. Але можна і «обернути» це твердження: чи ж не стали італійські міста посередниками у торгівлі між Заходом і Сходом, тому що були містами? На користь цього останнього промовляє такий аргумент: західна церква з центром в Італії не те що вціліла, а стала упродовж постантичної епохи наддержавною організацією. Це означає, що в Італії Античність ніколи не переривалась повною варваризацією, а значить, і його головна ознака – міська культура – ніколи не зникла. Інша справа, що аграрний характер постантичного і феодального суспільства відсунули місто у тінь, зробили його «непомітним» для джерел. Тому тільки у XII ст. з'єднання феодальної ієрархії з постантичним містом, по-суті, і породило такий феномен як «середньовічне місто». Г. фон Белов писав, що «римські міста фактично, у господарському сенсі, (у правовому – вони були не більш, ніж прості сільські общини) – завжди залишались містами – у господарському сенсі можна сказати, що на римській основі зводилась німецька надбудова» [7, с. 4]. Зрозуміло, що якраз в економічному відношенні середньовічні міста з античними нічого спільного не мали – крім, хіба що церков і руїн, що служили матеріалом для будівництва укріплень. Однак, звертає також на себе увагу один, ледь чи не художній образ: німецькі міста зростали на римському фундаменті, тобто відтворювали структуру античного міста. Як показав К. Леві-Строс, між структурою індіанських поселень і соціокультурним життям їх мешканців існував дуже тісний зв'язок – він настільки тісний, що в певному сенсі можна ідентифікувати структуру поселення і структуру ментальності: «Розміщення хат навколо чоловічого дому мало таке важливе значення для релігійного життя і культу, що місіонери... зрозуміли – найдійовішим способом навернення бороро є переконати їх перейти до іншого типу поселення, з житлами, розміщеними у паралельних рядах. Дезорієнтовані щодо сторін світу, позбавлені плану, що обґрунтовує їх знання, тубільці швидко втрачають вірність традиції, так, наче їх соціально-релігійна система була занадто складною для того, щоб обійтися без схеми, унаочненої у плані поселення...» [23, с. 232–233].

Чому б тоді не припустити, що і в середньовіччі відбувалось щось подібне? Якщо це так, то в італійських містах, де збереглись не тільки фундаменти, але і стіни, цей зв'язок був найбільш безпосереднім. Наприклад, Франческо Петрарка (1304–1374 рр.) у листі, написаному між 1337 і 1341 рр., дає приклад суміщення двох планів Риму – середньовічного і античного, причому картини з життя цього другого навіюються не тільки історією, але і руїнами: «Ми блукали разом великим містом, що через свої значні розміри здається порожнім, однак вміщає величезне населення; не тільки містом блукали, а і околицями. І на кожному кроці зустрічалось щось, що змушувало говорити і захоплюватись: тут палац Евандра, тут храм Карменти, тут печера Вулканова сина, тут вовчиця, виховала близнюків, і Ромулова смоківниця-годувальниця, тут кончина Рема; тут циркові ігри і викрадення сабіянок, тут Козяче болото і зникнення Ромула, тут бесіда Нуми з Егерією, тут місце січі трьох братів-близнюків. Тут переможений блискавкою переможець ворогів і організатор армії Тулл Гостілій, тут жив цар-будівничий Анк Марцій, тут творець станів Тарквіній Пріск; тут полум'я зійшло на голову Сервія, тут сидячи на візку проїхала люта Туллія і своїм злочином знеславила вулицю. А це Священна дорога; це Есквілійський пагорб, тут Вимінал, там Квірінал; тут Целіїв пагорб, тут Марсове поле і скошений рукою Тарквінія Гордого мак. Тут нещасна Лукреція, що падає на меч і смертю уникає перелюбства, і месник за зневажену цнотливість Брут; там грізний Порсена, і етруське військо, і жорстокий зі своєю провиненою десницею Муцій, і син тирана, що змагається зі свободою, і прямує до пекла за відкинутим від міста ворогом консул; тут надламаний плечем героя пальовий міст, і пливучий Горацій, і Тібр, що повертає Клелію. Тут стояв даремно запідозрений дід Публіколи; тут йшов за плугом Цинциннат, коли удостоївся стати з орача диктатором; тут був запрошений на консульство Серран. Це Янікул, це Авентін, там Священний пагорб, на який видался скривджений патриціями плебс; тут відбувся сластолюбний суд Аппія, тут Вірґінія була врятована від приниження мечем батька, тут децемвір знайшов кінець, гідний його хтивості. Звідси Коріолан, що, можливо, перемиг би силою зброї, але відступив,

переможений благочестям своїх приборників; цю скелю захищав Манлій, і звідси він падав; тут Камілл прогнав раптовим нападом галлів, що здивились на золото, і навчив зневірених громадян повернути собі втрачену батьківщину зброєю, а не грішми. Звідси з усім озброєнням кинувся в прірву Курцій; тут знайдена під землею людська голова і непорушний межовий стовп послужили пророцтвом великої і стійкої влади. Тут лукава діва, обманута власним лукавством, роздушена зброєю; тут Тарпейська скеля і всесвітній перепис Римського народу; тут страж зброї Янус; тут храм Юпітера Зупиняючого, тут – Даруючого здобич, тут – Юпітера Капітолійського, місце всіх триумфів; сюди пригнали Персея, звідси прогнали Ганнібала, звідси зігнали Югурту, як дехто думає, а інші вбили його у в'язниці» [24, с. 247–248].

Можливо, що саме цей неперервний зв'язок з античною цивілізацією визначив (А. Піренн, наприклад, зазначає, що «продовження середземноморської торгівлі» після загибелі Римської імперії «зберегло життя містам» [5, с. 19]) роль Італії у XII–XV ст. як найпередовішої країни, «авангарду» середньовічної цивілізації. «Авангард» цей, правда, не заперечував «середньовічності», а скоріше, саме в Італії вона набрала чистих форм, виділилась, так би мовити, з традиційності феодального суспільства оманливо яскравим квітом, який так і хочеться бачити зародком «нового суспільного ладу» або ж символом неймовірних можливостей, які «просто» не вдалось реалізувати.

Разом з тим, наведений фрагмент з листа Ф. Петрарки свідчить про одну дивовижну особливість світосприйняття гуманіста: він не бачить сучасного йому Риму, а живе в уявному, «прекрасному», з його точки зору, далекому минулому. Вслід за Ф. Петраркою гуманісти з презирством ставились до свого часу, притаманних йому відносин, серед них, до релігії і моралі. «Нерозумна і упереджена байдужість до теперішнього, – писав А. Дж. Тойнбі, – часто витікає з підвищеної захопленості минулим. Це захоплення суть гріх ідолопоклонства..., яке можна визначити як інтелектуальне і морально ущербне і сліпе обожнення частини замість цілості, тварі замість Творця і часу замість вічності. Це – одне із заблуджень людського духа, яке має наслідком перетворення «високих божественних трудів» у «мерзотність запустіння»... У практичному житті ця моральна аберация може набути форми загального поклоніння особі або суспільству. Іноді предметом нестримного поклоніння стає певний інститут або технічний засіб, що у свій час зробив добру службу суспільному розвитку» [6, с. 320–321]. Таким чином, характерне для гуманістів «захоплення минулим» (для Л. Бруні устрій Флоренції вартій уваги лише тому, що нагадує, з його точки зору, стародавній афінський), за повної байдужості до теперішнього або навіть його негачії, кличе за собою «гріх ідолопоклонства», «сліпе обожнення» чого завгодно, тільки не Творця, – тобто, відхід від християнського світорозуміння.

Я. Буркхардт писав про італійський Ренесанс: «У цій новій течії значну роль відіграє те, що дворянство і прості міщани, починаючи... з XII ст. мешкали у містах бік-о-бік, зазнаючи однакової долі, віддаючись одним і тим самим розвагам і, таким чином, тут був відсутній погляд на світ і людей з висоти замків, побудованих на узвишшях» [16, с. 82]. Очевидно, що взаємовплив станів зіграв свою роль у становленні своєрідної культури, але в цій думці Я. Буркхардта є дуже важлива деталь: відсутність у дворян погляду на світ і людей, властивого дворянству: дворянин, що покинув рідні місця, ніби залишав дворянський (тобто – традиційний) світогляд там, де були його корені. Взагалі, всяке переселення може сприяти оновленню або зміні старих, утертих, перейнятих від предків світоглядних стереотипів, адже людині необхідно пристосуватись до нового світу, в якому вона опиняється, а це, в свою чергу, примушує шукати взірців, підштовхує до навчання. Тут і стає зрозумілим значення античної спадщини: самі фундаменти, стіни і окремі мистецькі твори або їх фрагменти наштовхували на думку про велич Античності і ницість середньовічної сучасності, про те, що «Золотий вік» людства вже минув, тому необхідно наслідувати його, вивчати і переймати. Свою роль також зіграла близькість Італії до Візантії і мусульманського світу, звідти Західна Європа одержала ретельно прокоментовані твори Аристотеля, що значно полегшило, але і відповідно спрямувало рецепцію цього компендіуму Античності. Для європейської культури, писав В. Віндельбанд, «найважливішим і різким поворотом було засвоєння Аристотеля, яке відбулось близько 1200 року» [17, с. 343]. З цього часу і розпочинається компонування церковного вчення «у величному стилі». Однак, засвоєння античної спадщини мало ще і інший бік: проникнення і утвердження нехристиянських ідей і поглядів, які це церковне вчення руйнували.

Один з основних творців «величного стилю», Фома Аквінський, у своєму вченні про державу недвозначно віддавав перевагу монархічному правлінню [1, с. 73]. Очевидно, свою роль тут відіграла не тільки «тенденція часу», але і те, що сам вчений був підданим імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Штауфена (1220–1250 рр.), який також був правителем Нижньої Італії і Сицилії, тобто держави, заснованої норманами. Скандинави, що потрясли Європою у IX–X ст., як виявилось, не тільки грабували і нищили, але і заснували кілька взірцево організованих феодальних держав, що дало привід Ш. Пті-Дютаї назвати їх «політично геніальним народом» [18,

с. 45–46]. Я. Буркхардт так писав про Неаполь: «Ленна система, що існувала тут з часів норманнів, служачи основою могутності баронів, надавала особливого колориту цій державі, тому що у всій решті Італії, за виключенням півдня Папської області... лише одна поземельна власність мала право спадкування, а з ним і державне значення» [19, с. 30]. Отже, теорія держави Фоми Аквінського була, в певному сенсі, переосмисленням античного полісного вчення у типово феодальних умовах, а тому мала конструктивний характер. Вся ж решта Італії, ці славнозвісні міста, в яких була створена висока культура, перебували в іншому становищі, а тому сам характер соціально-політичних відносин був у них не схожий з неаполітанським, в силу чого концепція «ангелічного доктора» їм не підходила.

Слід зауважити, що поєднання дворянства і бюргерства в італійських містах було надзвичайно сприятливим для розвитку культури (переважно її філософсько-художньої сфери), але для державності у цілому воно відіграло скоріше негативну роль. Якщо ленна система все ж конститує певні відносини, правила, які є основою для певним чином впорядкованої суспільної організації, то у випадку італійських міст цього не було: вони перебували на стадії формування своїх держав – стадії бурхливої і неоднозначної, коли переплітались найрізноманітніші життєві уклади. Якщо ленна система – це зрілий маєтковий устрій, впорядкований і стабільний, з виразними ознаками формалізації міжособистісних відносин, то в містах Італії все перебуває у стані складення і руйнування, соціального бродіння, не обмеженого законами і звичаями. Саме тут विकристалізувались риси політичного і соціального життя, головною особливістю яких було сміливе відкидання будь-яких моральних (тобто несилкових) аргументів і норм: італійські владарі майже завжди покладались на пряме насильство, лише іноді «обґрунтовуючи» його цинічною риторикою. Очевидно, що саме такі «державотворчі традиції» послужили матеріалом для концепції Макіавеллі.

Загально визнано, що Італія в епоху Середньовіччя була найпередовішою країною, однак, необхідно додати, що вона передувала не тільки у культурі, але і у варварстві. Я. Буркхардт писав, що намісник Фрідріха II Штауфена у Верхній Італії Еццеліно III да Романо (1194–1259 рр.) у своїх злочинних перевірках навіть Чезаре Борджіа (1475–1507 рр.), що до нього «всі завоювання, всі загарбання Середніх віків були засновані на дійсному, або за таке видаваному, праві спадкування... Тут же вперше засобом досягнення престолу послужили масові вбивства і інші жахи, тобто вперше застосовувалось правило: мета виправдовує засоби» [19, с. 4]. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати таку важливу сторону Ренесансу як «титанізм».

Поняття «ренесансного титанізму» бере свій початок у відомій характеристиці соціальної основи культури Ренесансу, даної Ф. Енгельсом: «Це був найвеличніший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, яка потребувала титанів і яка породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за різнобічністю і ученістю. Люди, що заснували сучасне панування буржуазії, були чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими. Навпаки, вони були більше або менше овіяні характерним для того часу духом сміливих шукачів пригод. Тоді не було майже жодної визначної людини, що не здійснила б далеких мандрівок, не розмовляла б чотирма або п'ятьма мовами, не сяjala б у декількох областях творчості... Герої того часу не стали ще рабами поділу праці, вплив якого – обмежувачий і породжувачий однобічність – ми так часто бачимо у їх наступників. Але що особливо характерне для них, так це те, що вони майже всі живуть в самій гушавині інтересів свого часу, беруть жваву участь у практичній боротьбі, стають на бік тієї або іншої партії і борються хто словом і пером, хто мечем, а хто і тим і другим разом. Звідси та повнота і сила характеру, які роблять їх цільними людьми» [25, с. 140]. О. Лосєв звернув увагу на той факт, що подібна «необмеженість», «сила» і «відсутність рамок» дає сприятливий ґрунт не тільки для величких звершень духу, але і для небаченого розквіту злочинності, жорстокості, безпринципності і т.д., оскільки «особистість-титан існує не одна, їх дуже багато, і всі вони хочуть свого абсолютного самоутвердження, тобто всі вони хочуть підпорядкувати інших людей самим собі, над ними безмежно владарювати і навіть їх знищити» [25, с. 61]. Таким чином аморалізм і аномія є «зворотнім боком титанізму».

Немає сумніву, що діячів, подібних Еццеліно III да Романо або Чезаре Борджіа в Італії вистачало, навіть складається враження, що «зворотній бік титанізму» насправді був лицевим, що всі ці жахи і були справжньою суттю епохи, а не її культурні досягнення, і що чинили їх не індивідуалісти з високим усвідомленням власних необмежених сил, які не вкладались у вузькі рамки середньовічної моралі, а примітивні злочинці або, скоріше, вожді племені, яке щойно вдерлося до ворожого міста і не знає обмежень у своїх «титанічних діяннях». Аналогію з родоплемінним устроєм насуває ще одна особливість «титанів» – вони намагались не зачіпати звичаїв, відчуваючи, що саме тут їх «необмеженим» силам покладена межа. «Головна таємниця збереження влади для деспота того часу, – відмічав Я. Буркхардт, – полягала у тому, щоб залишати податки у тому вигляді, який він застав або запровадив сам на початку свого правління»

[19, с. 5–6]. Або ось як повчав правителя Падуї великий поет Ф. Петрарка: «Зброю охоронців і найманців ти можеш звертати на ворогів, стосовно ж громадян ти повинен бути озброєний однією лише до них зичливістю. Звичайно, я маю на увазі тих громадян, котрі люблять постійність, тому що ті, хто завжди прагне змін, суть підбурювачі і вороги батьківщини» [19, с. 7]. Таким чином, соціальною опорою тиранії служить народ, і тирані, за словами Я. Буркхардта, повинні були «уникати даремного дратування народу. Вони мали право чинити зло лише тією мірою, якою це було необхідно для їх цілей, по можливості не заважаючи простонародним, примітивним інтересам» [19, с. 13]. Вся різниця між племінним вождем і італійським тираном полягала у відсутності в останнього сакрального ореолу – але це вже є наслідком певних особливостей культури Ренесансу, про що трохи згодом.

Друга характерна риса правителів-індивідуалістів – їх міцний зв'язок з власним родом, а отже, і підпорядкованість клановим інтересам. «Частіше за все, – писав Я. Буркхардт, – відбувалось так: у небезпечні хвилини який-небудь рішучий родич, дядько або двоюрідний брат, усував від престолу неповнолітнього або неповноцінного законного спадкоємця, нерідко прагнучи добра для всієї династії». Бувало, заради порятунку династії «родичі володаря жертвують ним в ім'я відкрито зневаженої моральності» [19, с. 8]. Така всесильність клану, коли він навіть бере на себе функції правосуддя – загальна риса всіх «неформальних» спільнот, що теж є показником неусталеності і нестабільності державного устрою. Так що навряд чи можна говорити про зародження у надрах суспільно-політичного устрою італійських середньовічних міст якогось нового укладу – навпаки, для них характерний всесильний традиціоналізм, навіть ще виразніший, ніж у решті Європи.

В Італії ж вперше з'являється і професійне наймане військо, кероване кондотьєрами – командирами (капітанами) військових загонів (компаній), що перебували на службі в окремих міст, правителів або римських пап. Вважається, що професійне наймане військо стало прообразом регулярних армій Нового часу. Однак, і тут простежується не стільки новаторство, скільки традиціоналізм. Наприклад, батько знаменитого кондотьєра Франческо Сфорца (1401–1466 рр.) – Джакопо Сфорца, писав Я. Буркхардт, «поступово піднімаючись по службі, прикликав до себе своїх родичів і завдяки ним скористався тими перевагами і засобами, які численна сім'я може дати правителю. Його родичі підтримували порядок у війську, в той час, як він хворий лежав у Неаполі». Між Джакопо Сфорца і його військом встановились відносини, схожі з патріархальними – він навіть «знав і пам'ятав протягом багатьох років імена всіх своїх воїнів, коней і взагалі був чудово обізнаний з усіма... дрібницями воїнського життя» [19, с. 20–21]. Звідси Я. Буркхардт робить висновок, що війська кондотьєрів – це «перші відомі в історії, в яких душею діла служить повне довір'я до особи начальника». Тут слід зауважити, що в часи самого Я. Буркхардта (XIX ст.) панувала система регулярної армії з її загальним призовом, муштрою, безликістю і ідеологічним тиском, тому не дивно, що патріархальні (тобто особисті) відносини у військах кондотьєрів здавались дослідникові чимось цілковито унікальним. Однак, у традиційних (тобто доіндустріальних) суспільствах подібний тип відносин (не тільки у війську) – звичайне явище, це навіть було необхідно: щоб між воїнами і вождем панувало цілковите довір'я, тому що крім нього між ними нічого не могло бути – ні закону про військовий обов'язок, ні примусу, ні патріотичного запалу. Отже, можна ствердити, що армія кондотьєрів – це не що інше, як військова дружина, яку будь-який правитель міг найняти для боротьби з подібним собі, так само як Римська імперія, як відзначив Н. Д. Фюстель де Куланж, наймала одних германців для боротьби з іншими [20, с. 712, 715–716].

Між кондотьєрами і правителями, зрозуміло, панувало недовір'я, іноді до такого ступеня, що кондотьєри, одержавши замовлення, часто повинні були воювати, залишивши у замовника своїх дітей і жінок в якості заложників. Іноді, щоб заручитись вірністю воїнів, доводилось вдаватись до «позавоєнних» засобів. Я. Буркхардт наводить такий приклад: у 1409 р. помираючий кондотьєр Фачіно Кане примусив своїх воїнів поклястись у вірності законному спадкоємцю – Павії Філіпо-Марії, і щоб скріпити цю клятву, запропонував йому в жінки свою майбутню вдову – славнозвісну Беатріче ді Тенда. Так і сталося: після того, як Фачіно відійшов на той світ, спадкоємець трону уклав шлюб зі спадкоємицею найманців, зосередивши, таким чином, у своїх руках політичну і військову владу шляхом матримоніальної угоди [19, с. 12]. Відбувалось і протилежне: вожді кондотьєрів, маючи силу, самі прагнули стати правителями, з приводу чого сучасник сказав: «У нашій непостійній Італії, де ніщо не є тривалим, де встановлене панування не може бути міцним, раби мають можливість легко стати правителями» [19, с. 21–22].

Досить красномовними були і есхатологічні уявлення цього суспільства. Взагалі, як показав А. Гуревич, загробний світ був постійно присутнім у житті середньовічної людини, так що становив для неї певного роду реальність [21, с. 110, 129, 130]. Італія не була винятком і в текстах епохи цей зв'язок виступає безпосереднім чином, причому навряд чи його можна назвати християнським. Так, мешканці Сієни, врятовані від ворога завдяки мужності свого полководця, довго радились, як йому віддячити і ніяк не могли дійти згоди, бо всяка нагорода здавалась занадто нікчемною для

такого благодійника, аж поки один громадянин сказав: «Давайте уб'ємо його і будемо молитись йому, як святому нашого міста», що і було з радістю зроблено [19, с. 19]. Втім, подібне «поганство» було характерне не тільки для Італії, зокрема, Й. Хейзінга відзначає, що у XV ст., «в ті роки, якими ми звичайно завершуємо Середньовіччя, радісно поглядаючи на розквіт Гуманізму», систематично розповсюджується «божевілля відьмацтва», «цього моторошного відгалуження середньовічної думки», причому «жодний Гуманізм, жодна Реформація не противляться цьому безумству» [22, с. 268]. Все це, слід думати, було одним з наочних проявів руйнування теологічної картини світу.

В часи такої невизначеності особа правителя, загалом важлива в усі епохи, набуває особливого значення: саме від його особистих якостей і уміння добирати собі оточення залежав не тільки успіх його починань, але і збереження власного життя. Крім сім'ї, навколо правителя збирались ще і вірні люди, серед яких не бракувало і освічених гуманістів. Між ними панувала взаємність послуг: як писав сучасник, господар обдаровує «відомих вчених... своїм покровительством і знайомством; вони ж за це, в свою чергу, повинні були турбуватись про славу господаря після його смерті» [19, с. 7]. Крім того, гуманісти, хоч і не мали дворянських титулів, все ж відчували себе зобов'язаними давати поради покровителю, часто у письмовій формі. Спочатку це були просто напучування, наприклад, щоб правитель Мілану Вісконті Бернабо (1354–1385 рр.) за своїм улюбленим заняттям – полюванням на вепрів – не занедбував державних справ [19, с. 10]. Або, як радив італійський поет, філософ-гуманіст Джованні Понтано (1426–1503 рр.) герцогу калабрійському Альфонсу, щоб той був щедрим і в жодному разі не виказував скупості [17, с. 291]. З часом ці настанови набували розмаху, перетворюючись на справжні трактати з детально розробленою тактикою і стратегією державного управління. На вершині розвитку цього жанру – «Государ» Ніколо Макіавеллі, написаний для правителя Флоренції Лоренцо деї Медічі.

Говорячи про становлення абсолютистської держави Нового часу, В. Зомбарт, маючи на увазі перш за все досвід Італії, визначає такі етапи цього процесу: «Спершу сильні індивідууми перетворювались на тиранів, а потім поступово наче переростали самих себе і починали втілювати своєю особою ідею держави. Державне благо виявляється тотожним благу правителя, з необмеженого повновладдя якого виникає ідея верховної влади» [8, с. 330]. У «джунглях» італійських міст, вільних від всяких обмежень «органічної» і «теократичної» ієрархії, процес становлення абсолютистської держави розпочався найраніше і «Державець» Макіавеллі – чи не найважливіший теоретичний підсумок цього процесу [35]. В цій роботі видатний політичний мислитель вперше відмовляється від «метафізичного» або «органічного» обґрунтування основ держави і концепції правителя – «доброго пастиря». Однак, щоб зрозуміти такі кардинальні зміни, необхідно з'ясувати сутність ідей, якими було перейняте італійське суспільство XIII–XVI ст., які, по-суті, склали основу феномену Ренесансу.

Таким чином, феномен середньовічного міста виростав із синтезу бюргерського і дворянського соціокультурних елементів, вимушених до тісного спілкування вкрай обмеженим життєвим простором. Втративши зв'язок із селом і замком, бюргер і феодал також позбулися ідейного контролю з боку церкви, що відкрило перед ними можливості пошуків альтернативних культурних взірців. Генезис, структура і пам'ятки архітектури міст на територіях колишньої Західної Римської імперії природно штовхав мислителів і творців у бік Античності, засвоєння культурних набутків якої породило феномен ренесансного гуманізму. Характерний для цього останнього вихід за рамки ортодоксального християнського світобачення, зокрема у сфері моралі, покликав до життя «титанізм» – надзвичайно плідну для різного роду діяльності впевненість ренесансних діячів у відсутності будь-яких обмежень і правил, завдяки якій і з'явилися зразкові тексти культури. Разом з тим, в державному житті «титанізм», проявившись, серед іншого, в утвердженні принципів аморалізму і всездозволеності, дав початок процесу «десакралізації» держави в обох її іпостасях – «теократії» і «політії».

Список використаних джерел

1. Шама О. Деякі аспекти становлення і розвитку середньовічної феодалної державності // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Вип. 20. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 44–62.
2. Шама О. «Ідеальна» держава Платона як «виховний заклад» для підготовки до «небесного блаженства» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 133–143.
3. Шама О. «Органічна держава» Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Вип. 17. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 245–253.
4. Шама О. Погляди на державу в епоху Пізньої Античності: від негачії Плотіна до «двох градів» Августина // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 55–70.
5. Пиренн А. Средневековые города и возрождение торговли / Пер. с

англ. и предисл. С. И. Архангельского. Горький: Изд. Горьковского пед. ин-та, 1941. 125 с. 6. Тойнби А. Дж. Постыжение истории / пер. с англ. Е. Д. Жаркова / Вступ. ст. В. И. Уколова; Науч. ком. Д. Э. Харитонович; Ред.-сост. Н. И. Кольшкіна. М.: Айрис-пресс, 2010. 640 с. (Б-ка ист. и культ.). 7. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / С прил. ст. того же авт.: О теориях хозяйственного развития народов вообще и о городском хозяйстве немецкого средневековья в особенности. Критика вотчинной теории. Историческое место работы на заказ / Пер. с нем. Д. Петрушевской / Под ред., с предисл. и с вступ. ст. Д. Петрушевского [«Возникновение городского строя средних веков»]. М.: М. и С. Сабашниковы, 1912. 68+224 с. 8. Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1. Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма / Пер. с нем. Ст. Вольский; Предисл. М. Зоркий. М.-Л.: Гос. изд-во, 1931. 509 с. 9. Маурер Г. Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти / Пер. с нем. В. Ф. Корша. М.: К. Т. Солдатенков, 1880. 358 с. 10. Тьерри О. Исчезновение античного рабства (Смещение рас) / пер. с фр. СПб.: [б.и.], 1912. 505 с. 11. Брактон Г. Трактат «О законах и обычаях Англии» («De legibus et consuetudinibus Angliae») / Пер. Е. В. Гутновой // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия / Под ред. В.И. Корецкого. М.: Изд-во юри-дич. л-ры, 1961. 950 с. // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793_ (дата звернення: 01.02.2018). 12. Бруни Л. А. О Флорентийском государстве / Пер. И. Я. Эльфонд // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Сост., общ. ред., вступ. ст. и коммент. Л. М. Брагиной. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. С. 67–71. 13. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния // Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / Пер. В. М. Большакова с участ. В. Н. Плешкова; Сост. и общ. ред. А. А. Фурсенко; Коммент. и указ. В. Н. Плешкова. Ленинград: «Наука», Ленингр. Отд-е, 1990. С. 99–254. 14. Хрестоматия по истории средних веков: Пособие для преподавателей сред. школы в 3-х тт. / Под ред. Н.П. Грацианского и С. Д. Сказкина; Вступ. ст. М. А. Зиновьева. 2-е изд. М.: Гос. учеб.-пед. из-во Мин. просв. РСФСР (Учпедгиз), 1949–1950. Т.1. М., 1949. 404 с. 15. Вебер М. Аграрная история Древнего мира / Пер. с нем. Е. С. Петрушевского / Под ред. Д. М. Петрушевского. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1923. 436 с. 16. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. С. Бриллианта с 8-го нем. изд., перераб. Л. Гейгером. СПб: Типо-лит. «Герольд» (М.В. Пирожков), 1906. Т.2. XIV, 404 с. 17. Виндельбанд В. История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / Под ред. проф. А.И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петербур. высших женских курсов. 3-е изд. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1902. XVI+404 с., с карт. 18. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII вв. / Пер. с франц., сост. синхрон. табл. и имен. указ. С.П. Моравский. М.: Гос. соц.-эконом. изд., 1938. 411 с. 19. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. со 2-го нем. изд. СПб.: Тип. М-ва путей сообщ. (А. Бенке), 1876. II с. + 463 с. 20. Фюстель де Куланж Н.Д. История общественного строя древней Франции. Т.2. Германское вторжение и конец империи: пер. с фр.; Пер. под ред., вступ. сл. И.М. Гревс; Пер. К. Жюллиан. СПб.: Типогр. Альтшулера, 1904. 717+XVIII с. (Научно-историческая библиотека). 21. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). М.: «Искусство», 1989. 366 с. 22. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Пер. Д.В. Сильвестрова; Ст. А.В. Михайлова; Коммент. Д.Э. Харитоновича; Отв. ред. С.С. Аверинцев. М.: Изд-во «Наука», 1988. 539 с. (Серия «Памятники исторической мысли»). 23. Lévi-Strauss C. Smutek tropików / Przeł. A. Steinsberg. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1960. 456 с. 24. Петрарка Ф. Книга писем о делах повседневных / Пер. В. Библихина // Петрарка Ф. Лирика. Автобиографическая проза / Пер. с итал. и лат.; Сост. и предисл. Н. Томашевского; Примеч. Н. Томашевского и Б. Библихина. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 220–303. 25. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение: Учеб. для филол. спец. вузов / М.П. Алексеев, В. М. Жирмунский, С. С. Мокульский, А. А. Смирнов; Предисл. Н. А. Жирмунский и З. И. Плавскина. 4-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во «Высшая школа», 1987. 415 с. 26. Грацианский Н. П. Из социально-экономической истории западноевропейского средневековья. Сб. статей / Ред. кол.: А. И. Неусыхин (отв. ред.), С. Д. Сказкин, А. И. Данилов и др. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 408 с. 27. Червонов С.Д. Испанский средневековый город / Ред.-сост.: О.В. Ауоров, Е.И. Щербакова. М.: [б.и.], 2005. 415 с. (Отпеч. в ИПП «Гриф и К», Тула, ул. Октябрьская, 81а). 28. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма / Отв. ред. А. А. Сванидзе; Ред. кол.: А. А. Сванидзе (ведущ. ред. тома), О.И. Варьяш, П.Ю. Уваров, А.П. Черных. М.: Наука, 1999. – 390 с. (РАН. Ин-т всеобщ. истории). 29. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2: Жизнь города и деятельность горожан / Отв. ред. А.А. Сванидзе; Ред. кол.: А.А. Сванидзе, О.И. Варьяш, П.Ю. Уваров (ведущ. ред. тома), А.П. Черных. М.: Наука, 1999. 343 с. (РАН. Ин-т всеобщ. истории). 30. Средневековый город. Приложение к ежегоднику «Средние века». Учеб. пособ. для препод. и студ. гум. вузов / Ред.: А. А. Сванидзе, П.Ю. Уваров, С.К. Цатурова. Вып. 1 / Сост. Е.Е. Бергер; Общ. ред. А.А. Сванидзе; Бригад. А. А. Майзлиш. М.: Ин-т всеобщ. ист. РАН, 2005. 295 с. (Запад. средневеков. в письм. пам.). 31. Котельникова Л. А. Итальянское крестьянство и город в XI–XIV вв. (по материалам Средней и Северной Италии) / Отв. ред. С. Д. Сказкин. М.: Изд-во «Наука», 1967. 363 с. (АН СССР. Инт-т истории). 32. Репина Л.П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века / Отв. ред. Е.В. Гутнова. М.: Изд-во «Наука», 1979. 221 с. (АН СССР. Инт-т всеобщ. ист.). 33. Социальная природа средневекового бюргерства XIII–XVII вв. Коллектив. моногр. / Ред. кол.: А. Н. Чистозвонов (отв.

ред.), Л. А. Котельникова, Ю. Р. Ульянов (отв. секр.); Бригад. Е. А. Игнатова. М.: Изд-во «Наука», 1979. 239 с. (АН СССР. Инт-т. всеобщ. ист.). 34. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI ст.) / Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина. М.: «Изд-во Альфа-Книга», 2008. 1280 с. (Полное издание в одном томе). 35. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепада. К.: Основи, 1998. 492 с.

References

1. Shama O. Deyaki aspekty stanovlennya i rozvytku seredn'ovichnoyi feodal'noyi derzhavnosti [Some aspects of the formation and development of medieval feudal statehood]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 20. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. Pp. 44–62.
2. Shama O. «Ideal'na» derzhava Platona yak «vykhovnyi zaklad» dlya pidgotovky do «nebesnogo blazhenstva» [«Ideal» state of Plato as a «educational institution» for preparing for «heavenly bliss»]. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History / Com. Ed. prof. I.S. Zulyak. – Ternopil: Printed TNPU them. V. Gnatyuk, 2016. Vp.1, Ch.4. Pp. 133–143.
3. Shama O. «Organichna derzhava» Aristotelya yak kintseva meta rozvytku antychnogo suspil'stva [«Organic state» of Aristotle as the ultimate goal of the development of the ancient society]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. Is. 17. Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2016. Pp. 44–62.
4. Shama O. Poglyadi na derzhavu v epokhu Pizn'oyi Antychnosti: vid negatsiyi Plotina do «dvokh gradiv» Avgustyna [Views on the state in the era of Late Antiquity: from Negative Plotinus to «two hailstones» Augustine]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. Is. 19. Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. Pp. 55–70.
5. Pirenn A. Srednevekovye goroda i vozrozhdenie torgovli [Medieval cities and the revival of trade] / Per. s angl. i predisl. S.I. Arkhangel'skogo. Gor'kii: Izd. Gor'kovskogo ped. in-ta, 1941. 125 p.
6. Toinbi A.Dzh. Postizhenie istorii [Study of history] / per.s angl. E.D. Zharkova / Vstup. st. V.I. Ukolova; Nauch. kom. D.E. Kharitonovich; Red.-sost. N.I. Kolyshkina. M.: Airis-press, 2010. 640 p. (B-ka ist. i kul't.).
7. Belov G. fon. Gorodskoi stroi i gorodskaya zhizn' srednevekovoi Germanii [The urban structure and urban life of medieval Germany] / S pril. st. togo zhe avt.: O teoriyakh khozyaistvennogo razvitiya narodov voobshche i o gorodskom khozyaistve nemetskogo srednevekov'ya v osobennosti. Kritika votchinnoi teorii. Istoricheskoe mesto raboty na zakaz [On the theories of the economic development of peoples in general and on the urban economy of the German Middle Ages in particular. Criticism of patrimonial theory. Historical place of work to order] / Per. s nem. D. Petrushevskoi / Pod red., s predisl. i s vstup. st. D. Petrushevskogo [«Vozniknovenie gorodskogo stroya srednikh vekov»]. M.: M. i S. Sabashnikovy, 1912. 68+224 p.
8. Zombart V. Sovremenniy kapitalizm. T.1. Vvedenie. Dokapitalisticheskoe khozyaistvo. Istoricheskie osnovy sovremennogo kapitalizma [Modern capitalism. Vol.1. Introduction. Pre-capitalist economy. The historical basis of modern capitalism] / Per.s nem. St. Vol'skii; Predisl. M. Zorkii. M.-L.: Gos. izd-vo, 1931. 509 p.
9. Maurer G.L. Vvedenie v istoriyu obshchinnogo, podvornogo, sel'skogo i gorodskogo ustroystva i obshchestvennoi vlasti [Introduction to the history of the community, household, rural and urban structure and public authority] / Per. s nem. V.F. Korsha. M.: K.T. Soldatenkov, 1880. 358 p.
10. T'errі O. Ischезnovenie antychnogo rabstva (Smeshenie ras) [The disappearance of ancient slavery (mixing races)] / per. s fr. SPb.: [b.i.], 1912. 505 p.
11. Brakton G. Traktat «O zakonakh i obyachayakh Anglii» («De legibus et consuetudinibus Angliae») [A Treatise on the Laws and Customs of England. («De legibus et consuetudinibus Angliae»)] / Per. E.V. Gutnovoi // Khrestomatiya pamyatnikov feodal'nogo gosudarstva i prava stran Evropy. Gosudarstvo drevnikh frankov, Anglo-Saksonskoe gosudarstvo, Angliya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Frantsiya, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Pol'sha, Rumyniya, Chekhiya, Yugoslaviya / Pod red. V.I. Koretskogo. M.: Izd-vo yuri-dich. 1-ry, 1961. 950 p. // Vostochnaya literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793.
12. Bruni L.A. O Florentiiskom gosudarstve [About the Florentine State] / Per. I.Ya. El'fond // Sochineniya ital'yanskikh gumanistov epokhi Vozrozhdeniya (XV vek) / Sost., obshch. red., vstup. st. i komment. L.M. Braginoi. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1985. P. 67–71.
13. Dzhеfferson T. Zametki o shtate Virginiya [Notes on the State of Virginia] // Dzhеfferson T. Avtobiografiya. Zametki o shtate Virginiya / Per. V.M. Bol'shakova s uchast. V.N. Pleshkova; Sost. i obshch. red. A.A. Fursenko; Komment. i ukaz. V.N. Pleshkova. Leningrad: «Nauka», Leningr. Otd-e, 1990. P. 99–254.
14. Khrestomatiya po istorii srednikh vekov: Posobie dlya prepodavatelei sred. shkoly v 3-kh tt. [A Reader on the History of the Middle Ages: A Handbook for Teachers of the Media. school in 3 vols] / Pod red. N.P. Gratsianskogo i S.D. Skazkina; Vstup. st. M.A. Zinov'eva. 2-e izd. M.: Gos. ucheb.-ped. iz-vo Min. Prosv. RSFSR (Uchpedgiz), 1949–1950. T.1. M., 1949. 404 p.
15. Veber M. Agrarnaya istoriya Drevnego mira [Agrarian History of the Ancient World] / Per. s nem. E.S. Petrushevskogo / Pod red. D.M. Petrushevskogo. M.: Izd-vo M. i S. Sabashnikovykh, 1923. 436 p.
16. Burkgardt Ya. Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya [Culture of Italy in the Renaissance] / Per. S. Brilianta s 8-go nem. izd., pererab. L. Geigerom. SPb: Tipo-lit. «Gerol'd» (M.V. Pirozhkov), 1906. Vol.2. XIV, 404 p.
17. Vindel'band V. Istoriya drevnei filosofii s prilozheniem Istarii filosofii srednikh vekov i epokhi Vozrozhdeniya [The history of ancient philosophy with the application of the History of Philosophy of the Middle Ages and the Renaissance] / Pod red. prof. A.I. Vvedenskogo, per. [s nem.] slushatel'nits S.-Peterb. vysshikh zhenskikh kursov. 3-e izd. SPb.: Tip. I.N. Skorokhodova, 1902. XVI+404 p., s kart.
18. Pti-Dyutaii Sh. Feodal'naya monarkhiya vo Frantsii i v Anglii X–XIII vv. [The feudal monarchy in France and England in the 10th-13th centuries] / Per. s frants., sost. sinkhron. tabl. i imen.

ukaz. S.P. Moravskii. M.: Gos. sots.-ekonom. izd., 1938. 411 p. 19. Burkkhardt Ya. Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya [Culture of Italy in the Renaissance] / Per. so 2-go nem. izd. SPb.: Tip. M-va putei soobshch. (A. Benke), 1876. II p. + 463 p. 20. Fyustel' de Kulanzh N.D. Istoriya obshchestvennogo stroya drevnei Frantsii. T.2. Germanskoe vtorzhenie i konets imperii [The history of the social structure of ancient France. Vol.2. The German invasion and the end of the empire]: per. s fr.; Per. pod red., vstup. sl. I.M. Grevs; Per. K. Zhyullian. SPb.: Tipogr. Al'tshulera, 1904. 717+XVIII p. (Nauchno-istoricheskaya biblioteka). 21. Gurevich A.Ya. Kul'tura i obshchestvo srednevekovoi Evropy glazami sovremennikov (Exempla XIII veka) [Culture and society of medieval Europe through the eyes of contemporaries (Exempla XIII century)]. M.: «Iskusstvo», 1989. 366 p. 22. Kheizinga I. Osen' Srednevekov'ya. Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshleniya v XIV i XV vekakh vo Frantsii i Niderlandakh [Autumn of the Middle Ages. Study of the forms of life and forms of thinking in the XIV and XV centuries in France and the Netherlands] / Per. D.V. Sil'vestrova; St. A.V. Mikhailova; Komment. D.E. Kharitonovicha; Otv. red. S.S. Averintsev. M.: Izd-vo «Nauka», 1988. 539 p. (Seriya «Pamyatniki istoricheskoi mysli»). 23. Lévi-Strauss C. Smutek tropikóv [Sorrows of the tropics] / Przeł. A. Steinsberg. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1960. 456 p. 24. Petrarka F. Kniga pisem o delakh povsednevnykh [The book of letters about everyday affairs] / Per. V. Bibikhina // Petrarka F. Lirika. Avtobiograficheskaya proza / Per. s ital. i lat.; Sost. i predisl. N. Tomashevskogo; Primech. N. Tomashevskogo i B. Bibikhina. M.: Izd-vo «Pravda», 1989. P. 220–303. 25. Istoriya zarubezhnoi literatury. Srednie veka i Vozrozhdenie: Ucheb. dlya filol. spets. vuzov [History of foreign literature. Middle Ages and the Renaissance: Proc. for philol. specialist. Universities] / M.P. Alekseev, V.M. Zhirmunskii, S.S. Mokul'skii, A.A. Smirnov; Predisl. N.A. Zhirmunskii i Z.I. Plavskina. 4-e izd., ispr. i dop. M.: Izd-vo «Vysshaya shkola», 1987. 415 p. 26. Gratsianskii N.P. Iz sotsial'no-ekonomicheskoi istorii zapadnoevropeiskogo srednevekov'ya. Sb. statei [From the socio-economic history of the Western European Middle Ages. Sat. articles] / Red. kol.: A.I. Neusykhin (otv. red.), S.D. Skazkin, A.I. Danilov i dr. M.: Izd-vo AN SSSR, 1960. 408 p. 27. Chervonov S.D. Ispanskii srednevekovyi gorod [Spanish medieval city] / Red.-sost.: O.V. Aurov, E.I. Shcherbakova. M.: [b.i.], 2005. 415 p. (Otpech. v IPP «Grif i K», Tula, ul. Oktyabr'skaya, 81a). 28. Gorod v srednevekovoi tsivilizatsii Zapadnoi Evropy. T.1. Fenomen srednevekovogo urbanizma [The city in the medieval civilization of Western Europe. Vol.1. The phenomenon of medieval urbanism] / Otv. red. A.A. Svanidze; Red. kol.: A.A. Svanidze (vedushch. red. toma), O.I. Var'yash, P.Yu. Uvarov, A.P. Chernykh. M.: Nauka, 1999. 390 p. (RAN. In-t vseobshch. istorii). 29. Gorod v srednevekovoi tsivilizatsii Zapadnoi Evropy. T.2: Zhizn' goroda i deyatel'nost' gorozhan [The city in the medieval civilization of Western Europe. Vol.2: City Life and City Activities] / Otv. red. A.A. Svanidze; Red. kol.: A.A. Svanidze, O.I. Var'yash, P.Yu. Uvarov (vedushch. red. toma), A.P. Chernykh. M.: Nauka, 1999. 343 p. (RAN. In-t vseobshch. istorii). 30. Srednevekovyi gorod. Prilozhenie k ezhegodniku «Srednie veka». Ucheb. posob. dlya prepod. i stud. gum. Vuzov [Medieval city. Supplement to the yearbook «Middle Ages». Textbook. Help. for teachers. and stud. gum. Universities] / Red.: A.A. Svanidze, P.Yu. Uvarov, S.K. Tsaturova. Vyp. 1 / Sost. E.E. Berger; Obshch. red. A.A. Svanidze; Brigad. A.A. Maizlish. M.: In-t vseobshch. ist. RAN, 2005. 295 p. (Zapad. srednevek. v pis'm. pam.). 31. Kotel'nikova L.A. Ital'yanskoe krest'yanstvo i gorod v XI–XIV vv. (po materialam Srednei i Severnoi Italii) [The Italian peasantry and the city in the XI–XIV centuries. (according to the materials of Middle and Northern Italy)] / Otv. red. S.D. Skazkin. M.: Izd-vo «Nauka», 1967. 363 p. (AN SSSR. Int-t istorii). 32. Repina L.P. Soslovie gorozhan i feodal'noe gosudarstvo v Anglii XIV veka [The estate of the townspeople and the feudal state in England of the fourteenth century] / Otv. red. E.V. Gutnova. M.: Izd-vo «Nauka», 1979. 221 p. (AN SSSR. Int-t vseobshch. ist.). 33. Sotsial'naya priroda srednevekovogo byurgerstva XIII–XVII vv. Kollektiv. monogr. [The social nature of medieval burghers of the 13th–17th centuries] / Red. kol.: A.N. Chistozvonov (otv. red.), L.A. Kotel'nikova, Yu.R. Ul'yanov (otv. sekr.); Brigad. E.A. Ignatova. M.: Izd-vo «Nauka», 1979. 239 p. (AN SSSR. Int-t. vseobshch. ist.). 34. Gregorovius F. Istoriya goroda Rima v Srednie veka (ot V do XVI st.) [The history of the city of Rome in the Middle Ages (from V to XVI century)] / Per. s nem. M. Litvinova, V. Linde, V. Savina. M.: «Izd-vo Al'fa-Kniga», 2008. 1280 p. (Polnoe izdanie v odnom tome). 35. Mak'yavelli N. Florentiis'ki khroniki; Derzhavets' [Florentine Chronicles; Sovereign] / Per. z it. A. Perepadya. K.: Osnovi, 1998. 492 p. 36. Nitsshe F. Antikhrisianin [Anti-Christian] / F. Nitsshe; Per. s nem. A.V. Mikhaylova // Sumerki bogov / Sost. i obshch. red. A.A. Yakovleva; Perevod. M.: Politizdat, 1990. 398 p. (B-ka ateist. lit.). P. 17–93.

Olexander Shama, Tatiana Shama

MEDIEVAL CITY AND THE BEGINNING OF THE PROCESS DESACRALIZATION OF THE STATE

The church and secular authority of the Developed Middle Ages (XI–XIII centuries) thought the state included in the system of the Christian Universum, so it was called on the earth to create «the image of the city of heaven». To do this, it was necessary to promote the virtuous life of the subjects and remove obstacles on their way to «heavenly bliss». However, in the medieval city, due to the coincidence of a number of socio-cultural circumstances and the formation of a Renaissance culture, a departure from the traditional Christian worldview took place, which had a very serious impact on understanding the essence and purpose of the state.

Key words: medieval city, theocracy, polity, «good pastor», paganism, Renaissance, desacralization.

УДК 94(477=438) «1906/1908»**Андрій Кліш****ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДНОГО ЦЕНТРУ
В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджуються передумови та обставини заснування, ідеологія та політична практика Польського народного центру, що діяв у Галичині на початку ХХ ст. Проаналізовано його програмні документи, роль окремих лідерів, організацію виборчих кампаній, місце серед інших політичних сил, причини занепаду.

Ключові слова: Польський народний центр, суспільно-християнський рух, Галичина, політичні партії, клерикалізм.

Соціальною базою формування суспільно-християнського руху в Галичині стало вище католицьке духовенство, а також активні представники робітничо-селянського середовища, пріоритетом діяльності яких було соціально-економічне оновлення суспільства на християнських засадах. Зазначений дуалізм сприяв тому, що наприкінці ХІХ ст. у Галичині зародилися дві течії суспільно-християнського руху: національно-католицька, що підтримувала програму позакласового об'єднання на засадах католицької моралі; та християнсько-соціальна, котра ставила за мету покращення економічного становища й підвищення соціального статусу робітників та селян.

Передумови суспільно-християнського руху в Галичині були закладені ще під час революції 1848–1849 рр. Складні взаємини Церкви й держави, зростаючі ліберальні тенденції турбували представників католицького духовенства, актуалізували проблему зміцнення церковного авторитету серед широкого загалу. Початково суспільно-християнський рух в Австро-Угорській імперії не носив політичного характеру. В основному йшлося про пропаганду ідей взаємодопомоги і створення товариств, що підтримували б традиції християнської моралі та благодійності.

Імператор Йосиф ІІ розпочав реформування релігійних традицій та правових норм, що слугували базисом діяльності Церкви у Австро-Угорщині. Зокрема, згідно з Толерантним патентом, від 13 жовтня 1781 р., католикам надавалася можливість переходити у євангельську віру та православ'я, на державному рівні визнано іудаїзм. Незважаючи на те, що католицизм залишався державною релігією, упродовж 1781 року ліквідовано значну кількість монастирів, а їх майно передано державі; скорочувалася кількість католицьких свят, заборонялися церковна цензура, паломництво і релігійні процесії.

З прийняттям так званих «релігійних законів» 1868 р. (про шлюб, школу та міжконфесійні відносини) австрійські ліберали нейтралізували дію основних статей Конкордату 1855 р. і частково скасували його. Остаточне врегулювання відносин Церкви і держави настало з прийняттям законів 1874 р. та зміцнило світський характер Австро-Угорської монархії. Це призвело до того, що на початку ХІХ століття католицькі ієрархи змушені були шукати шляхи зміцнення свого авторитету, у той же час зберігаючи лояльність щодо держави.

Об'єднавчим фактором для діячів Католицької Церкви стала також загрозлива перспектива відокремлення освіти й інституту шлюбу від Церкви, процес якої започатковано Французькою революцією. Католицькі ієрархи в Австро-Угорській імперії вважали, що у цих умовах потрібно зберегти не лише церковне майно, але й моральний авторитет.

З іншого боку, прогресивна інтелігенція відстоювала ідеї соціального захисту робітників та селян, полегшення їх економічної залежності, наслідком чого стала поява всередині ХІХ ст. різноманітних об'єднань, у тому числі, й на католицькій платформі – в Австро-Угорській імперії в цілому та у Галичині зокрема. Такі союзи, зазвичай, створювалися для навчання і влаштування дозвілля робітників і селян. На зборах активісти читали лекції, знайомили аудиторію з новинками у сфері виробництва, літератури, політики тощо.

У разі необхідності члени цих товариств отримували допомогу з загальних кас. Робітники та селяни набували знань щодо соціально-політичної структури суспільства, таким чином відбувалося формування національної свідомості та громадянської позиції широкого загалу. Католицькі теорії і традиції пронизували не лише соціальну активність священиків, але й діяльність світської інтелігенції, метою котрої була побудова демократичного суспільства.

До початку ХХ ст. польський суспільно-християнський рух не був монолітним. Зокрема, це стосується його лівої, християнсько-соціальної течії. Однією із спроб її консолідації було створення Польського народного центру (далі – ПНЦ).

Метою публікації є дослідження програмних засад та ідейних принципів ПНЦ у Галичині на початку ХХ ст.

Розпочинаючи огляд історіографії зазначеної проблематики, відзначимо роботу В. Фельдмана «Партії та політичні програми в Галичині 1846–1906» [1], у якій подано короткі свідчення про структуру та програмні засади ПНЦ. Як прихильник демократичного політичного табору, дослідник достатньо критично оцінював діяльність клерикалів. У цій праці охарактеризовано партійне будівництво в Галичині. Проте при детальнішому розгляді дослідження виявилось дещо поверхневим. Зокрема, розглядаючи розділ, присвячений польському католицькому табору, відмітимо, що більш-менш детально представлена діяльність та програмні засади Християнсько-народної партії (далі – ХНП) та ПНЦ, натомість практично відсутня інформація про інші клерикальні партії. Слід зазначити, що позиція автора доволі тенденційна і це не сприяє об'єктивності дослідження. Проте у праці можна віднайти певний фактологічний матеріал, необхідний для розуміння політичних процесів у Галичині упродовж початку ХХ ст.

У праці Ч. Лечіцького «Перше двадцятиріччя краківського «Głosu Narodu» [2] охарактеризовано часопис «Głos Narodu» – пресового органу ПНЦ. Незважаючи на те, що стаття видана у 1969 році, зібраний у ній матеріал зберігає свою актуальність. Фактичні дані, що містяться у праці, стали орієнтиром при пошуку специфічних видань католицько-політичного спрямування.

Значний внесок у дослідження польського суспільно-християнського руху, зокрема, у Галичині, зробив відомий дослідник, публіцист та громадський діяч К. Туровський [3]. Внесок цього дослідника полягає в тому, що він узагальнив відомі факти історії суспільно-християнського руху і першим зробив спробу розглянути цей феномен в усьому його різноманітті, визначив його місце у політичному спектрі, відмовившись від загальноприйнятих формальних установок про неієздатність цього руху. В цілому, цю спробу можна вважати вдалою: автор розкрив витoki руху, визначив, які верстви населення і з яких причин його підтримували. Науковий здобуток К. Туровського полягає у структуруванні наявного матеріалу, накопиченні фактологічної бази для майбутніх досліджень. У його праці теоретична частина зведена до необхідного мінімуму: автор не притримується історіографічних міфів, намагається максимально детально та реалістично реконструювати історичні події. З іншого боку, в праці К. Туровського практично відсутній детальний аналіз клерикальної періодики (окрім часопису «Głosu Narodu»), а також не використовуються архівні матеріали.

Різноманітні аспекти діяльності польських партій Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст. привертала увагу багатьох сучасних дослідників, в тому числі й українських. Слід відзначити праці Ю. Михальського [4], О. Жерноклеєва [5], І. Монолатія [6].

З-поміж сучасних досліджень варто відзначити докторську дисертацію Т. Штохель-Набельської [7], присвячену польському партійному будівництву в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Аналізуючи спектр політичних сил зазначеного періоду науковець виокремила й суспільно-християнські. Зокрема, дослідниця проаналізувала діяльність С. Стояловського, а також утворення та політичну практику ПНЦ, на основі, періодичних джерел зуміла дослідити складну суспільно-політичну ситуацію в Галичині, що зумовила консолідацію партій клерикального скерування.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали тогочасної польської періодики, зокрема часописів «Głos Narodu», «Wieniec-Pszczółka» та «Postęp». Слід зазначити, що саме періодика становить найважливіший комплекс матеріалів для вивчення громадської думки та соціально-політичної складової життя суспільства, оскільки на її сторінках відображаються події, явища та факти.

Важливим джерелом для вивчення діяльності ПНЦ є матеріали члена фракції В. Козловського, що зберігаються у фонді політика відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка [8–9]. Зокрема, тут містяться листи різних адресатів до секретаріату та програма Католицько-національної партії [8]. Також у фонді містяться цікаві матеріали щодо реформування виборчої системи краю, зокрема, внесок у зазначений процес лідера ПНЦ Л. Пастора [9].

Для вивчення програмних засад партії важливою є її програма, опублікована окремою брошурою [10].

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Наприкінці листопада 1901 р. утворено нову партію під назвою «Центр», основу якого склали депутати Державної Ради: Л. Пастор, М. Жигулінський, Т. Влазовський, Я. Потоцький, Т. Шаер, А. Бомба, А. Вілк, М. Фіак, Я. Поточек, Я. Войтига, Ф. Опидо. Усього 11 депутатів. Присутнім був також С. Стояловський. Під час установчого засідання головував Л. Пастор. У його заяві йшлося про те, що приєднання чотирьох депутатів від селян і християнських соціалістів

дозволило реалізувати ідею об'єднання [11, s. 1–2]. Також зазначалися переваги, отримані в результаті консолідації політичних сил, близьких ідейно та програмно.

Зазначена консолідація розпочалася в процесі переговорів між представниками трьох клерикальних партій: Католицько-народної, Католицько-національної, Християнсько-народної. Ці переговори відбулися 8 червня 1901 р., після того як депутати ХНП увійшли до польського кола [11, s. 2].

На з'їзді ХНП у Тарнові 17 листопада 1901 р. ухвалено рішення про те, що депутати від партії у парламенті можуть співпрацювати з представниками католицько-національної течії на засадах власної програми та самостійності. Таким чином, 30 листопада 1901 р. утворено єдину парламентську фракцію у Колі Польському під назвою «Центр». С. Стояловський підкреслював, що утворення єдиної фракції та спільні дії у парламенті та польському колі мало велике значення, оскільки завдяки об'єднанню збільшувався вплив представників суспільно-християнського руху в Галичині [3, s. 89].

Проте представникам клерикальних течій не вдалося знайти порозуміння у галицькому сеймі, через опір лідера «людовців» Я. Стапінського. Згоди вдалося досягти лише у 1905 році. Фракція «Центр» прийняла резолюцію, що представляла її програмну платформу. Постанову підписали депутати Віденського парламенту та галицького сейму, зазначивши, що лише через об'єднання можна досягти реальних позитивних результатів. Тому вони, підтримуючи програми своїх партій, об'єдналися для спільної роботи на користь суспільства [3, s. 89].

За основу діяльності взято енцикліки папи Лева XIII «*Regum novarum*» (15 травня 1891 р.) та «*Graves de communi*» (18 січня 1901 р.).

Депутати визначили метою своєї діяльності розширення виборчого права; покращення системи самоврядування зниження оподаткування; усунення порушень та зловживань влади, підтримки на законодавчому рівні селян, ремісників та робітників.

Таким чином, не порушуючи формальної єдності польського кола, створена група «Центр», а у сеймі – Християнське народне об'єднання. Завданням їхньої діяльності стали: спільна просвітницька робота, вивчення потреб і побажань народу, боротьби антихристиянськими проявами в громадському житті. Заяву про входження до відповідних об'єднань підписали депутати Державної Ради, а також обранці до сейму С. Стояловський, А. Шпондер та В. Сколишевський [11, s. 2].

Хоча це була угода між депутатами при збереженні самостійності окремих партій, у подальшому проводилася робота щодо їх об'єднання. Зокрема, у грудні 1905 року досягнуто згоди щодо взаємодії декількох часописів («*Prawda*», «*Postęp*», «*Związek Chłopski*», «*Wieńec-Pszczółka*», «*Kurier Dąbrowski*»). Редактори цих видань зобов'язалися підтримувати політику формування «Центру», не публікувати нічого, що суперечило б його програмі та утриматися від взаємних звинувачень [12, s. 1]. Пресова угода стала важливим досягненням у консолідації польських клерикальних партій в Галичині.

У політичних відносинах між партіями існувала можливість співпраці і свобода власної думки, а висновки і резолюції, що стосувалися «Центру» ухвалювалися більшістю депутатів [13, s. 238]. У об'єднання входили наступні угруповання: Католицько-національна партія (А. Весолінський), ХНП (С. Стояловський), Католицько-народна партія (С. Поточек), краківські католики (В. Черкавський), т. зв. «незалежні» (Л. Пастор, А. Шпондер) [1, s. 255].

На початку 1906 р. відбулася зустріч депутатів «Центру», значної кількості громадян Кракова, духовенства з метою повного об'єднання всіх трьох партій католицького спрямування. Створено комітет для розробки програми нової організації, до якого увійшли С. Спіс, В. Черкавський, Й. Макаревич, Л. Пастор, С. Стояловський, редактор часопису «*Głos Narodu*» – А. Баупре. Програму розробили та прийняли на зборах депутатів й прихильників «Центру».

На початку березня 1906 року опубліковано програму та оприлюднено керівництво організації. Головою партії обрано Л. Пастора. До склад виконавчого комітету увійшли: С. Спіс (голова), В. Черкавський (заступник голови), М. Кендзьола (секретар), А. Баупре, Ф. Крамарчик, М. Росторовський, В. Сколишевський, С. Стояловський, Я. Войтига (члени) [14, s. 1–2; 15, s. 584].

У загальній частині програми зазначалося, що партія виступала під назвою «Польський народний центр», а основою її платформи визначалися засади національної та християнської демократії [16, p. 96–97]. Завданнями партії проголошувалися захист релігії, національності, сім'ї та приватної власності. Пріоритетом залишався захист селян, ремісників та робітників, які найбільше потребували допомоги. «ПНЦ передбачався як частинка великого народу, не відмовлявся від природних та історичних прав поляків та зобов'язувався захищати їх усіма можливими засобами» [14, s. 1–2].

Партія вимагала свободи Католицької Церкви у моральній та соціальній роботі, її внутрішній організації, а духовенство визнавали рівноправною верствою населення у світському житті. Також

партія виступала за недоторканність приватної власності з вимогою її реформування. Визнавалося право на працю, що була найважливішим обов'язком громадянина. Відповідно, праця як розумова, так і фізична заслуговувала на пошану та підну винагороду [10, s. 8].

Щодо політичних вимог, то ПНЦ виступав за введення загального, таємного і прямого голосування на виборах до законодавчих органів з урахуванням інтересів поляків, розширення автономії та відповідальності намісника перед сеймом, реформування адміністрації, лібералізацію пресового законодавства та впровадження національної шкільної освіти й суспільного виховання, запровадження польської мови в усіх організаціях та установах Галичини, захист національних прав поляків у Сілезії та Буковині. Усе законодавство повинно було базуватися на християнських принципах. Також ПНЦ висував низку вимог щодо реформування податкового законодавства, з метою більш справедливого розподілу прибутків та видатків [14, s. 1–2].

Ідея розширення автономії Галичини була предметом обговорення у колах ПНЦ. Зокрема, виконавчий комітет партії вирішив підтримати питання щодо особливого становища Галичини, а С. Стояловський навіть надав цьому закону пріоритет перед виборчою реформою. Проте депутати фракції з тактичних міркувань залишили зал засідань під час голосування у парламенті. Це викликало критику інших політичних сил, зокрема консерваторів [17, s. 1]. Такими діями ПНЦ намагався продемонструвати власну політику і підкреслити незалежність від впливу консерваторів.

Належна увага у програмі партії приділялась проблемам широкого загалу в усіх сферах виробництва – промисловості, торгівлі, ремеслі та сільському господарстві. Зокрема, ПНЦ пропонував ухвалення законів щодо «здорової» парцеляції земель та запобігання спекуляцій щодо неї, проведення у сеймі закону про професійні сільськогосподарські спілки, скорочення заборгованості селян шляхом спрощення оплати іпотечних кредитів за допомогою державних фінансових установ; введення примусового страхування від наслідків пожеж, удосконалення законів щодо мисливства та доріг, що були несприятливими для селян [10, s. 12].

Щодо «робітничого питання», то ПНЦ вимагав на законодавчому рівні реформувати соціальний захист робітничої верстви. Зокрема, пропонувалося запровадження пенсійного страхування, удосконалення страхування через хвороби та нещасні випадки. Також представники партії вимагали покращення умов і оплати праці, обмеження праці вночі, роботи жінок та дітей [10, s. 12–13].

ПНЦ висував вимогу захисту ремісників у зв'язку з конкуренцією з великими підприємствами, реформування ремісничих профспілок з метою захисту робітників-християн, наголошував на необхідності підтримки вітчизняної промисловості тощо [10, s. 13].

Програма ПНЦ, що об'єднав різноманітні католицькі напрямки, частково відрізнялася від програми С. Стояловського 1896–1897 рр. Тут варто наголосити на «національному принципі», який ПНЦ взяла за основу. Втім щодо трактувань цього принципу існують деякі суперечності, оскільки С. Стояловський пропагував об'єднання розділених польських земель під владою російського царя. Відповідно, Галичина також повинна була увійти до складу Російської імперії [7, s. 103–104].

Програма ПНЦ ґрунтувалася на засадах соціально-національної солідарності. На думку одного з ініціаторів та ідейних натхненників Центру, В. Черкавського, у партії поєдналися народна ідея з християнською етикою, і це якнайкраще відповідало менталітету поляків [18, s. 310–337].

Натомість консерватор Є. Мошинський вважав, що програма ПНЦ заснована на «егоїзмі народу, який прагне задовільнити свої амбіції за рахунок інших прошарків населення» [19, s. 4, 10, 15].

Таким чином, основною метою програми ПНЦ був захист віри, національності, родини, приватної власності, прагнення до суспільної гармонії, захист інтересів працюючої верстви населення.

20 листопада 1906 р. у Кракові відбулися закриті збори ПНЦ за участю близько 80 осіб з числа інтелігенції та молоді. С. Стояловський у виступі зазначав, що основою новоутвореної організації була ХНП [20, s. 1–2]. Проте він звернув увагу на необхідність об'єднання суспільно-християнського руху, зазначивши, що: «консерватизм можна перемогти лише силою єдності, створивши Польський Народний Центр». Інша теза, що впливала з його доповіді та мала вагоме практичне значення, полягала у самостійності здійснення власної політичної лінії: «віру, ми беремо з Риму, але політику робимо у себе вдома» [21, s. 3]. З цього випливає, що С. Стояловський покладав значні надії на ПНЦ.

До утворення ПНЦ неоднозначно поставилися суспільно-політичні кола Галичини. Зокрема, його діяльність засуджували людовці, соціал-демократи, націонал-демократи. Основним недоліком Центру вони вважали клерикалізм, оскільки партію підтримувала значна кількість священиків. Людовці вважали, що ПНЦ виник за допомогою консерваторів [22, s. 1].

Натомість «Союз католицьких товариств ремісників і робітників» у Кракові висловив підтримку ПНЦ. Зокрема, керівник союзу М. Нартовський закликав підтримувати на виборах до віденського парламенту висуванців від ПНЦ [23, s. 5].

Нагальною потребою у політичному житті Австро-Угорщини початку ХХ ст. стало виборче реформування. ПНЦ підтримував загальне, пряме і таємне голосування. Проте щодо принципу рівності погляди різнилися. Зокрема, частина представників партії виступала за надання двох голосів власникам великих господарств та одруженим чоловікам. ПНЦ підготував власну пропозицію щодо реформування виборчого законодавства, згідно з якою зберігалися курії, збільшувалася кількість мандатів на четвертій курії та надання 24 мандатів у п'ятій. Оскільки цей проект не набрав потрібної кількості голосів у Галицькому сеймі, його зміст змінено у відповідності до пропозицій парламентської більшості [24, s. 1–2].

Під тиском загальнонародної боротьби за демократизацію політичної системи в Австро-Угорщині, а також в умовах загострення внутрішніх суперечностей консервативні кола імперії змушені були піти на реформування виборчої системи. У грудні 1906 р. проект нового виборчого закону затверджено Віденським парламентом.

Верхня палата парламенту зберігалася, хоча в її роботу внесено незначні зміни. Так, згідно з реформою 1907 року, обмежувалося право імператора призначати довічних членів палати, її склад міг коливатися у межах 150–170 осіб. Спадкові та довічні члени верхньої палати мали право обиратися у нижню палату на загальних підставах, проте на час дії депутатського мандата їх робота у верхній палаті призупинялася.

Перші загальні рівні вибори стали перевіркою на міцність для багатьох партій, і, в першу чергу, для партій католицького скерування.

У 18 виборчих округах Галичини висунуто близько 300 кандидатів. На з'їзді ПНЦ, де поміж іншими, виступили В. Черкавський та С. Стояловський, ухвалено передвиборчу програму та визначено кандидатів на вибори у сільських та двох міських (Ясло-Горлиці, Бьяла-Живець-Освенцім-Андрихув-Вадовіце) округах [3, s. 92]. Передвиборна платформа ПНЦ була подана у «Відозві до виборців Польського Центру» [25, s. 11–12] й базувалася на партійній програмі та закликала громадян до участі у виборах. ПНЦ йшла на вибори під гаслом «За віру та Вітчизну» [26, s. 1–2].

У результаті виборів ПНЦ отримав 14 мандатів. Депутатами стали священики С. Стояловський, Шпондер, С. Ганусяк, М. Жигулінський, А. Копичинський, К. Пжеждоко, З. Меський, селяни Т. Шаєр, М. Фіяк, С. Поточек, Л. Добінья, С. Стохандель, Павлюшкевич – із сільських округів та Л. Пастор і М. Луцкевич – з міських (останній був п'ятнадцятим депутатом, як позапартійний, близький до ПНЦ). С. Стояловський переміг у бохенській окрузі представника національно-демократичної течії Байка [27, s. 1].

Для порівняння, консерватори вибороли лише 13 мандатів, людовці – 16, націонал-демократи – 13, демократи – 9, прогресивні демократи – 4, соціал-демократи – 6 (4 – поляки та 2 українці) [27, s. 1]. Лідер останніх, І. Дашинський, програв виборчі перегони у Кракові. Він здобув депутатський мандат у Цешині. Соціал-демократи зосередили у цьому окрузі всі сили, щоб провести свого лідера до Віденського парламенту [28, s. 1; 29, s. 1–2].

Приймаючи до уваги національний склад нижньої палати парламенту, слід зазначити, що за результатами виборів німці отримали 233 мандата, чехи – 108, поляки – 81, кандидати від південних слов'ян – 37, українці – 33, італійці – 19, румуни – 5.

Отримання у таких умовах 14 депутатських мандатів вважалося успіхом ПНЦ, адже за його представників проголосувало близько 150 тис. виборців [30, s. 1]. Це свідчило про те, що програма ПНЦ була конкурентноздатною з іншими, навіть за відсутності коштів та монолітного керівництва. Залишалися сподівання на реорганізацію партії та її подальше зростання.

Проте результат виборів для ПНЦ не став реалізацією максимального потенціалу. Адже, ще напередодні виборів, 5 квітня 1907 р., С. Стояловський наголошував на недоліках передвиборчої кампанії партії. Він зазначав, що ПНЦ вступив до передвиборчої боротьби із запізненням та без належної підготовки, була відсутня внутрішня згуртованість, що практично паралізувало роботу в деяких округах. Ще однією проблемою було те, що лише частина духовенства підтримали ПНЦ. Інші священики підтримали консерваторів, націонал-демократів, а, в окремих випадках, і людовців Я. Стапінського. Вирішальну роль у результаті виборів зіграла християнсько-народна група С. Стояловського, представники якої перемогли у найбільш проблемних західних районах висуванців соціал-демократичної та селянської партії [3, s. 93].

У віденському парламенті представники ПНЦ та австрійської Християнсько-соціальної партії виступили із низкою пропозицій щодо реформування системи страхування на випадки хвороб, нещасних випадків, старості, непрацездатності чи відсутності роботи; запровадження 8-год. робочого дня на підприємствах гірничодобувної промисловості і в 10-год. – на інших промислових

підприємствах; скорочення терміну військової служби з 3 – до 2 років; встановлення обґрунтованих пільг при проходженні військової підготовки [31, с. 5–6].

Проте вже незабаром відчувалася різниця у політичних поглядах усередині ПНЦ. 30 жовтня 1907 р. у пресі опубліковано заяву депутатів С. Стояловського, Л. Добінсь, М. Фіяка, С. Стоханделя, Т. Шаєра, де зазначалося, що ПНЦ виник на основі ХНП та КНП на підставі загальної християнсько-демократичної програми, з метою об'єднання духовенства з польським народом для спільної праці на християнсько-соціальних засадах. Голову партії Л. Пастора звинувачено у шкідливій для ПНЦ діяльності, зокрема, створенні католицько-аграрного клубу без погодження з Виконавчим комітетом ПНЦ. Зазначені депутати вирішили вийти з ПНЦ через незгоду з діяльністю керівництва [32, с. 1]. С. Стояловський був готовий до співпраці лише у стінах парламенту. Таким чином, у фракції ПНЦ залишилися лише Л. Пастор, Ю. Лонджін, А. Шпондер, Ж. Меський, К. Пжеждоко і С. Поточек. Також до неї приєдналися досі безпартійні В. Козловський, Ф. Буяк та Загорський. М. Жигулінський та А. Копичинський почали симпатизувати націонал-демократам [3, с. 95]. Таким чином, знову втрачено можливість створення єдиної християнсько-демократичної партії, яка б займала міцні позиції у політичному житті Галичини.

У 1908 р. відбулися вибори до Галицького сейму, котрі пройшли згідно з колишнім виборчим законодавством. Консерватори, керуючись досвідом поразки на виборах до Віденського парламенту, не бажали реформувати виборче законодавство [33, с. 1].

Напередодні виборів, 17 січня 1908 р. відбулося засідання депутатів і Виконавчого комітету ПНЦ, на якому вирішено вести виборчу кампанію під гаслами, закладеними у енциклопедії «Regum novarum», захисті інтересів селян та робітників, а також спростовано інформацію щодо занепаду ПНЦ [34, с. 1].

Результати виборів до сейму для поляків були наступними: консерватори отримали 70 мандатів, демократи – 21, націонал-демократи – 9, людовці – 19, ПНЦ – 6 (В. Козловський, Я. Маршалкович, Л. Пастор, В. Швед, Ф. Соболевський, С. Беднарський), ХНП – 1 (лише С. Стояловський) [3, с. 96]. Окрім того, через низьку явку виборців-християн у Кракові (проголосувало лише 30 %), зазнали поразки кандидати близькі до ПНЦ [3, с. 96].

Негативно вплинуло на передвиборчу кампанію ПНЦ приєднання до «Національної ради» («Rada narodowa») – виборчого об'єднання, до якого окрім ПНЦ увійшли представники урядових консервативних кіл на чолі з намісником, а також праворадикального крила польського національного руху – ендеків, метою якого була «оборона національних інтересів» і насамперед «впровадження якнайбільшого числа послів, приналежних до національного табору, без огляду на різницю їх політичних поглядів» [35, арк. 1]. «Національна рада», як зазначає О. Жерноклеєв, звітувала перед Польським колом у Віденському парламенті, мала розгалужену структуру на місцях, збирала десятивідсотковий добровільний податок на національні цілі. Упродовж січня 1907 – вересня 1908 р. вона видала понад 1 млн брошур, відозв, листівок і поширила їх у Галичині [36, с. 228–229].

Катастрофічний результат ХНП можна пояснити відсутністю у передвиборчій кампанії її лідера С. Стояловського, у зв'язку з поганим станом здоров'я залишався у Перемишлі. Про повний розкол у польському суспільно-християнському русі свідчить той факт, що С. Стояловський переміг в окрузі Бьяла кандидата від ПНЦ А. Понінського [37, с. 1]. Окрім того, проти ХНП використано адмінресурс. Зокрема, староста м. Бохні інформував намісника про те, що кандидатура «краківського консерватора» А. Гурського може не пройти на виборах, якщо проти нього продовжать боротьбу людовці, партія С. Стояловського і польські демократи, які висунули своїх власних кандидатів на депутатський мандат. Староста висловив прохання наміснику певним чином нейтралізувати політичних конкурентів, навіть рекомендував конкретні методи здійснення цього завдання [38, арк. 21–29].

Не будучи проурядовою організацією у вересні 1907 р. спільно із польським колом ПНЦ взяв участь у виборах. Саме це, безсумнівно, негативно вплинуло на популярність партії. ПНЦ остаточно розпався. Ще 20 вересня 1907 р. партію покинули Ф. Крамарчик, В. Швед і С. Поточек, а 5 жовтня 1908 р. її залишив і лідер – Л. Пастор. Партія не виправдала сподівань своїх творців та духовенства. Єпископ Л. Валенга у листі до М.Бобжинського зазначав, що якби партія не припинила свого існування, то у майбутньому мала б реальні шанси перерости у Національну католицьку партію [39, к. 38].

Таким чином, попри нетривалість існування, ПНЦ зробив певний внесок у розвиток польського суспільно-християнського руху в Галичині. Приділивши першочергову увагу соціальному питанню, представники партії розробили детальний проект захисту робітничо-селянських верств, який, однак, сучасникам в умовах ліберального законодавства і модернізації суспільства здавався консервативним. Відмова від принципу класової боротьби, протиставлення існуючої соціально-економічної структури та пролетаризації населення, опора на релігійну мораль справляли

враження страху перед змінами і навіть політичної недалекоглядності. Однак основні положення самого проекту дозволяють характеризувати його як соціально-реформаторський і максимально наближений до реальності початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi, 1846–1906. Т. 2. Kraków: Książka, 1907. 371 s. 2. Lechicki Cz. Pierwsze dwudziestolecie krakowskiego «Głosu Narodu» // *Studia Historyczne*. Т. 12. № 4. Krakow, 1969. S. 507–532. 3. Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce. Т. 1. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. 590 s. 4. Михальський Ю. Польські політичні партії та українське питання в Галичині на початку ХХ ст. (1902–1914). Львів: Каменяр, 2002. 166 с. 5. Жерноклеєв О. С. Формування партійної структури польського політикуму в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // *Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму*. 2012. № 1. С. 12–20. 6. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с. 7. Stochel-Nabielska T. Das polnische Parteienspektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemuhungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil. Wien, 2008. 377 s. 8. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 59 (Teki Kozłowskiego). Тека 388. 9. Там само. Тека 426. 10. Polskie «Centrum Ludowe» czyli Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji. Program. Biała: Nakł. Stronnictwa, 1906. 14 c. 11. Nowe stronnictwo // *Głos narodu*. Nr 281. 7 grudnia 1901. S. 1–2. 12. «Centrum ludowe» // *Postęp*. 30 grudnia 1905. Nr 30. S. 1. 13. Kudłaszyk A. Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie ХІХ і ХХ wieku. Wrocław: Politechnika Wrocławskiej, 1980. S. 238. 14. Program centrum ludowego // *Głos narodu*. Nr. 118. 9 marca 1906. S. 1–2. 15. Główny cel Polskiego Centrum ludowego // *Wieniec-Pszczółka*. 1906. Nr. 36. S. 584. 16. Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur Massenpolitik. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. P. 96–97. 17. Pierwsze występy pol. centum ludowego // *Gazeta Narodowa*. Nr 74. 6 kwietnia 1906. S. 1. 18. Przegląd Powszechny. 1906. Т. ХСІІ. S. 310–337. 19. Moszyński J. Chrześcijańskie odrodzenie a program Polskiego Centrum Ludowego założonego w Krakowie. Warszawa, 1907. S. 4, 10, 15. 20. Zebranie poufne Polskiego Centrum ludowego // *Głos narodu*. Nr 496. 22 listopada 1906. S. 1–2. 21. Zebranie poufne Polskiego Centrum ludowego // *Głos narodu*. Nr 497. 23 listopada 1906. S. 3. 22. O stronnictwach // *Przyjaciel Ludu: organ Polskiego Stronnictwa Ludowego*. Nr 29. 22 lipca 1906. S. 1. 23. Ruch przedwyborczy // *Głos narodu*. Nr 114. 12 marca 1907. S. 5. 24. Centrum a reforma wyborcza // *Głos narodu*. Nr 130. 19 marca 1907. S. 1–2. 25. Odezwa do wyborców // *Głos narodu*. Nr 207. 11 kwietnia 1907. S. 11–12. 26. Zjazd delegatów Polskiego Centrum ludowego // *Głos narodu*. Nr 154. 6 kwietnia 1907. S. 1–2. 27. Dawne i nowe koło polskie // *Głos narodu*. Nr 246. 4 czerwca 1907. S. 1. 28. Wybór p. Daszyńskiego // *Głos narodu*. Nr 579. 19 grudnia 1907. S. 1. 29. Wybór Daszyńskiego na Śląsku w oświetleniu socjalistycznym // *Postęp*. 1908. R. 4. Nr 3. S. 1–2. 30. Na przełomie 1907/8 // *Postęp*. 1908. R. 4. Nr 1. S. 1. 31. Z Rady państwa // *Głos narodu*. Nr 286. 28 czerwca 1907. S. 5–6. 32. Oświadczenie // *Głos narodu*. Nr 497. 1 listopada 1907. S. 1. 33. Przed Sejmem // *Głos narodu*. Nr 5. 3 stycznia 1908. S. 1. 34. Zebranie centrum // *Głos narodu*. Nr 30. 19 stycznia 1908. S. 1. 35. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 524. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1. 36. Жерноклеєв О.С. Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.): Дис... д-ра наук: 07.00.02 всевітня історія. Чернівці, 2007. С. 228–229. 37. Ruch wyborczy // *Głos narodu*. Nr 77. 15 lutego 1908. S. 1. 38. ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 107. Спр. 5. Арк. 21–22. 39. Biblioteka Jagiellońska. Oddz. rękopisów. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090 / III. List Leona Wałęgi do Michała Bobrzyńskiego. K. 38.

References

1. Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi, 1846–1906. Т. 2. Kraków: Książka, 1907. 371 s. 2. Lechicki Cz. Pierwsze dwudziestolecie krakowskiego «Głosu Narodu». *Studia Historyczne*. Т. 12. № 4. Krakow, 1969. S. 507–532. 3. Turowski K. Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce. Т. 1. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. 590 s. 4. Mykhalskyi Yu. Polski polityczni partii ta ukrainske pytannia v Halychyni na pochatku ХХ st. (1902–1914) [Polish political parties and the Ukrainian issue in Galicia at the beginning of the twentieth century (1902–1914)]. Lviv: Kameniar, 2002. 166 s. 5. Zhernokleiev O.S. Formuvannia partiinnoi struktury polskoho politykumu v Halychyni naprykintsi ХІХ – na pochatku ХХ st. [Formation of the party structure of Polish politics in Galicia at the end of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Karpatskyi kraj. Naukovi studii z istorii, kultury, turyzmu*. 2012. № 1. S. 12–20. 6. Monolatii I. Razom, ale maizhe okremu. Vzaiemodiia etnopolitychnykh aktoriv na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1867–1914 rr. [Together, but almost separately. Interaction of ethnopolitical actors in Western Ukrainian lands in 1867–1914]. *Monohrafiia*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2010. 736 s. 7. Stochel-Nabielska T. Das polnische Parteienspektrum in Galizien vor 1914. Eine Bestandsaufnahme der Bemuhungen um die Demokratisierung des Landes. Diss. Dr. Phil. Wien, 2008. 377 s. 8. Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. Ф. 59 (Teki Kozłowskiego). Тека 388. 9. Там само. Тека 426. 10. Polskie «Centrum Ludowe» czyli Stronnictwo Chrześcijańskiej Demokracji. Program. Biała: Nakł. Stronnictwa, 1906. 14 c. 11. Nowe stronnictwo. *Głos narodu*. Nr 281. 7 grudnia 1901. S. 1–2. 12. «Centrum ludowe». *Postęp*. 30 grudnia 1905. Nr 30. S. 1. 13. Kudłaszyk A. Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie ХІХ і ХХ wieku. Wrocław: Politechnika Wrocławskiej, 1980. S. 238. 14. Program centrum ludowego. *Głos narodu*. Nr. 118. 9 marca 1906. S. 1–2. 15. Główny cel Polskiego Centrum ludowego. *Wieniec-Pszczółka*. 1906. Nr. 36. S. 584. 16. Binder H. Galizien in Wien. Parteien, Wahlen, Fraktionen und Abgeordnete im Übergang zur

Massenpolitik. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2005. P. 96–97. 17. Pierwsze występy pol. centum ludowego. Gazeta Narodowa. Nr 74. 6 kwietnia 1906. S. 1. 18. Przegląd Powszechny. 1906. T. XCII. S. 310–337. 19. Moszyński J. Chrześcijańskie odrodzenie a program Polskiego Centrum Ludowego założonego w Krakowie. Warszawa, 1907. S. 4, 10, 15. 20. Zebranie poufne Polskiego Centrum ludowego. Głos narodu. Nr 496. 22 listopada 1906. S. 1–2. 21. Zebranie poufne Polskiego Centrum ludowego. Głos narodu. Nr 497. 23 listopada 1906. S. 3. 22. O stronnictwach. Przyjaciel Ludu: organ Polskiego Stronnictwa Ludowego. Nr 29. 22 lipca 1906. S. 1. 23. Ruch przedwyborczy. Głos narodu. Nr 114. 12 marca 1907. S. 5. 24. Centrum a reforma wyborcza. Głos narodu. Nr 130. 19 marca 1907. S. 1–2. 25. Odezwa do wyborców. Głos narodu. Nr 207. 11 kwietnia 1907. S. 11–12. 26. Zjazd delegatów Polskiego Centrum ludowego. Głos narodu. Nr 154. 6 kwietnia 1907. S. 1–2. 27. Dawne i nowe koło polskie. Głos narodu. Nr 246. 4 czerwca 1907. S. 1. 28. Wybór p. Daszyńskiego. Głos narodu. Nr 579. 19 grudnia 1907. S. 1. 29. Wybór Daszyńskiego na Śląsku w oświetleniu socjalistycznym. Postęp. 1908. R. 4. Nr 3. S. 1–2. 30. Na przełomie 1907/8. Postęp. 1908. R. 4. Nr 1. S. 1. 31. Z Rady państwa. Głos narodu. Nr 286. 28 czerwca 1907. S. 5–6. 32. Oświadczenie. Głos narodu. Nr 497. 1 listopada 1907. S. 1. 33. Przed Sejmem. Głos narodu. Nr 5. 3 stycznia 1908. S. 1. 34. Zebranie centrum. Głos narodu. Nr 30. 19 stycznia 1908. S. 1. 35. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАЛ України). Ф. 524. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1. 36. Zhernokleiev O.S. Natsionalni sektsii avstriiskoi sotsial-demokratii v Halychyni y na Bukovyni (1890–1918 rr.) [National Sections of the Austrian Social Democracy in Galicia and in Bukovina (1890–1918)]: Dys... d-ra nauk: 07.00.02 vsesvitnia istoriia. Chernivtsi, 2007. S. 228–229. 37. Ruch wyborczy. Głos narodu. Nr 77. 15 lutego 1908. S. 1. 38. TsDIAL Ukrainy. F. 146. Op. 107. Spr. 5. Ark. 21–22. 39. Biblioteka Jagiellońska. Oddz. rękopisów. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090 / III. List Leona Wałęgi do Michała Bobrzyńskiego. K. 38.

Andriy Klish

ACTIVITY OF THE CLERICAL FORCES AND ESTABLISHMENT OF THE POLISH NATIONAL CENTER IN GALYCHYNA IN THE EARLY 20TH CENTURY

The article examines the background and circumstances of foundation, ideology and political activity of the Polish national center, functioning in Galychyna in the early 20th century. The policy documents, the role of certain leaders, organization of the election campaigns, position among other political forces and causes of the decline have been analyzed in the article.

Key words: Polish National Centre, socio-christian movement, Galychyna, political parties, clericalism.

УДК 94 327.323.3 «1920/25»

Олександр Малець

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КОМІНТЕРНУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.

У статті розглянуто формування та становлення організаційної структури Комуністичного інтернаціоналу у першій половині 20-х рр. ХХ ст. Особливу увагу приділено організаційній структурі Комінтерну, особливостям функціонування його виконавчих органів та вплив на них російських більшовиків. Доведено, що попри відсутність видимого втручання чи репресій з боку влади СРСР до членів Комінтерну, він залишався вкрай централізованою організацією, що була дієвим та зручним інструментом радянської пропаганди поза межами Росії.

Ключові слова: Росія, більшовизм, соціал-демократія, ВККІ.

В історичній науці станом на сьогоднішній день існує величезний масив досліджень, які присвячені суспільно-політичним процесам у радянській Росії у першій половині ХХ ст. Серед досить широкого кола порушених дослідниками історичних проблем окреме місце посідає діяльність Комуністичного інтернаціоналу – міжнародної організації, яка об'єднувала комуністичні партії різних країн у першій половині ХХ ст.. За досить довгий період часу представниками різних історіографічних шкіл сформовано і водночас зруйновано низку стереотипних суджень щодо ролі та місця Комінтерну у діяльності СРСР. На сучасному етапі розвитку історичної науки, на наш погляд, назріла необхідність неупередженого, позбавленого ідеологічної ангажованості вивчення діяльності міжнародних лівих об'єднань та рухів, які формували політичну історію ХХ ст.

Діяльності Комуністичного інтернаціоналу присвячено чимало наукових досліджень. Більшість з них побачили світ у радянський період. Здебільшого ці праці написані у ключі офіційної пропаганди та мають значне ідеологічне нашарування. Слід віддати належне, що чимало з них попри це несуть у собі значний джерельний архівний матеріал. Серед таких праць варто виокремити роботи В. Фостера [17], Б. Лейбноза [8], Б. Пономарьова [11], К. Маккензі [9] та ін. Чимало дослідників історії Комінтерну, зокрема А. Ватлін [3–4], Г. Адібєков [1], М. Пантелєєв [10], у своїх працях звертали увагу на фактично авторитарні методи, які використовувалися щодо членів

організації з метою узгодження окремих питань, чи придушення опозиції. Для того, щоб зрозуміти суть авторитарного контролю, який здійснювався всередині цієї організації, варто детальніше дослідити організаційну структуру Комінтерну, що і є метою цієї статті.

Організаційна структура III інтернаціоналу, або як його прийнято називати – Комуністичного інтернаціоналу (далі – Комінтерн, КІ), сформувалася не одразу. На першому конгресі Комінтерну не зроблено жодних дій, які б були націлені на формування правил керівництва новою організацією. Їх ухвалено на наступному конгресі, що відбувся у 1920 р. Зауважимо, що діяльність Комінтерну перебувала під особливим контролем Всесоюдної комуністичної партії більшовиків (ВКП (б)), яка була на той час єдиною масовою партією в межах організації. У самій партії таку «увагу» пояснювали тим, що саме Комінтерн є «організатором і керівником міжнародного пролетаріату в його революційній боротьбі» [7, с. 4–5].

Від початку свого створення Комінтерн розглядав себе не як федерація національних партій, а як єдина комуністична організація, своєрідний «генеральний штаб» світової революції [5]. Керівну функцію в організації, згідно із конституцією, мав Виконавчий Комітет Комінтерну (далі – ВККІ). Він складався із представників, яких надсилали комуністичні партії з різних держав. У початковий період, коли Комінтерн лише починав свою діяльність, до ВККІ організації у терміновому порядку мали надіслати своїх представників партії Росії, Німеччини, Німецької Австрії, Угорщини, Скандинавії, Швейцарії, Балканської комуністичної федерації. Однак, на практиці частину таких «представників» набрано із числа російських більшовиків, які начебто представляли комуністичні рухи у вказаних державах. За задумом ідеологів Комінтерну, це мало свідчити про масштабність та всезагальну підтримку цієї організації учасниками міжнародного соціалістичного руху. ВККІ та його керівні органи координували свою роботу з радянським урядом.

До основних завдань управління справами ВККІ, поряд із наданням політичної допомоги в створенні компартій, входило надання матеріальної допомоги комуністичним рухам в інших державах, які, за задумом більшовицьких теоретиків, мали реалізовувати «світову революцію» у своїх країнах. Крім цього вказане відомство займалося матеріальним забезпеченням діяльності ВККІ.

Одним з перших відділів ВККІ став відділ міжнародної пропаганди (на основі діючого до цього часу відділу радянської пропаганди). Відділ мав організувати комуністичну пропаганду та видання різними мовами головних документів Комінтерну. У травні 1919 р. зроблено спробу реорганізувати відділ і утворити відділ преси (та інформації) ВККІ. Однак, практично це рішення в період до II конгресу Комінтерну не реалізовано.

Для надання допомоги соратникам, які займалися формуванням комуністичних партій, налагодженням їх регулярних зв'язків в інших країнах, створено низку регіональних бюро і відділень. Вони функціонували головним чином як допоміжні структури, які встановлювали зв'язок між ВККІ та окремими партіями. Водночас допоміжні бюро мали збирати та аналізувати матеріали про робітничий рух, політичну та економічну ситуацію в країнах, здійснювали посередництво між ВККІ і компартіями в передачі оперативної поточної інформації.

Після проголошення Угорщини у березні 1919 р. радянською республікою, вже у квітні того ж року бюро ВККІ вирішило утворити в Угорщині бюро III Інтернаціоналу [15, арк. 14]. Того ж дня ухвалено організувати бюро III Інтернаціоналу в Баварії, яка 13 квітня проголошена радянською республікою. Створення угорського бюро ВККІ і рішення про організацію такого бюро в Баварії свідчили про бажання ВККІ мати свої організаційні пункти в основних осередках революційних виступів. Загалом, фактично одразу після Установчого конгресу Комінтерну, ВККІ утворив віденське бюро, яке формувало зв'язки між компартіями Чехословаччини, Австрії, Угорщини, Румунії, Югославії, Албанії, Греції, Болгарії та європейської частини Туреччини. Також бюро займалося організацією допомоги компартіям в пропагандистській діяльності; через бюро здійснювати видачу грошей компартіям від ВККІ. Названі закордонні бюро ВККІ, не ставши активними органами, проіснували до Другого конгресу Комінтерну, а потім були ліквідовані.

На Другому конгресі Комінтерну, який відбувся 19 липня – 7 серпня 1920 р. в Москві, обговорено і прийнято статут КІ. Єдиним засобом «визволення людства від капіталізму», проголошено «диктатуру пролетаріату», а радянську владу – «історично даною формою цієї диктатури» [6, с. 535].

Верховним органом КІ був Всесвітній конгрес всіх партій і організацій, що входили до його складу. Принцип його формування був складним і виглядав наступним чином: партія країни, де знаходився ВККІ, здійснююча частину роботи в ньому, вводила в ВККІ п'ять своїх представників з вирішальним голосом, а 10–13 найвпливовіших комуністичних партій, список яких затверджувався конгресом, – по одному представнику з вирішальним голосом, інші – по одному представнику – з дорадчим голосом. ВККІ, таким чином, створювався шляхом делегування представників від самих партій. Статут закріплював за ВККІ право і обов'язок видавати, не менше чотирма мовами журнал

«Комуністичний Інтернаціонал», слідкувати за створенням нелегальних комуністичних організацій, а також право створювати в різних країнах цілком підпорядковані йому технічні та інші допоміжні бюро» [6, с. 537, 538].

Другий конгрес Комінтерну сформував в основних рисах ту централізовану організаційну структуру, яка, за словами її ініціаторів, «була розрахована на умови революційної боротьби в світі, на підготовку і здійснення пролетарських революцій і перемогу світової революції».

Головою ВККІ обрано Г. Зінов'єва. ВККІ працював регулярно і в період до III Конгресу провів 31 засідання, обговоривши 196 питань [16, с. 73]. При голові ВККІ в Петрограді продовжував діяти значний апарат в статусі петроградського бюро Комінтерну, більшої частини інформаційного відділу ВККІ та видавництва КІ. Петроградське бюро поступово реорганізували в петроградське відділення ВККІ.

Мале бюро ВККІ підпорядковувалося виконкому і займалося в основному організаційними питаннями. До його функцій входило також забезпечення постійних контактів із компартіями, зокрема листування з центральними комітетами цих партій. Мале бюро працювало регулярно: з 8 серпня 1920 р. – по 20 травня 1921 р. воно провело 33 засідання, розглянувши на них 353 питання.

Як уже зазначалося, значна частина відділу інформації знаходилася у Петрограді. Він був організований в січні 1920 р., але його завдання і функції були визначені після II конгресу КІ. Це, зокрема, «детальний збір і систематична розробка матеріалів, які характеризували діяльність іноземних соціалістичних (і комуністичних) партій, а також професійних організацій, зокрема їх ставлення до Комінтерну», «виконання спеціальних завдань ВККІ», «обслуговування редакції журналу «КІ» і постачання його інформаційним матеріалом». Поступово до відділу інформації став приєднуватися організаційно-інформаційний відділ, який забезпечував делегатів конгресів Комінтерну і пленумів ВККІ довідково-інформаційними матеріалами, організовував для делегатів екскурсії по містах радянської Росії, виставки, зустрічі з робітниками, селянами, інтелігентами [13, арк. 3–5].

У серпні 1920 р. прийнято рішення про створення секретного відділу, який замінив особливу комісію у зв'язках ВККІ. Згодом він оформився як конспіративний відділ, а з червня 1921 р. він став називатися відділом міжнародного зв'язку (далі – ВМЗ) з підвідділами зв'язку, фінансування літератури та шифрування. Він займався встановленням конспіративних зв'язків між ВККІ і комуністичними партіями. Зокрема, завданням відділу було забезпечення надсилання інформації, документів, директив і грошей, переведення функціонерів з країни в країну. Зокрема, саме цей відділ займався перевезенням до Москви і назад делегатів конгресів Комінтерну, різних вантажів, зокрема пропагандистської літератури чи навіть зброї. Після III конгресу утворено літературний підвідділ ВМЗ, після чого частково став ліквідуватися видавничий відділ ВККІ.

У липні 1920 р. при сибірському бюро ЦК РКП(б) в Іркутську створено секцію східних народів. 15 січня 1921 р. вона перейшла у підпорядкування ВККІ. Водночас існувало створене рішенням Малого бюро ВККІ від 5 червня 1920 р. ташкентське або близькосхідне бюро ВККІ. Роботу, аналогічну комінтернівській, проводила і Рада пропаганди та дії, створена на конгресі народів Сходу в Баку у вересні 1920 р. ВККІ намагався об'єднати діяльність всіх цих підрозділів і по узгодженню з ЦК РКП(б) взяти їх у свою структуру.

Рішення про створення статистико-економічного відділу прийнято ВККІ в листопаді 1920 р. Його основним завданням було надання інформації щодо економічного становища країн. Інформацію і матеріали збирались з періодичної преси і книг, що видавались і готувались у відповідних структурах наркоматів і відомств радянської Росії. Згодом ВККІ вирішив замість відділу створити статистичний інститут. У вересні 1920 р. організовано архівно-бібліотечний відділ, який складався з 5 підвідділів: 1) архівного; 2) постачання літературою; 3) бібліотечного; 4) читальні; 5) газетного. Його основними завданнями стали: приведення в порядок документів Комінтерну, їх збереження, облік отримуваної літератури. На початку 1921 р. із загального архіву виділено всі документи секретаріату ВККІ, всі документи секретного характеру і утворено секретне відділення архіву.

Після II конгресу Комінтерну управління справами ВККІ залишалося тим самим. Через управління справами проводилася основне внутрішнє листування ВККІ з питань кадрів, надсилання осіб, відправка і отримання літератури і донесень [14, арк. 17].

У період між II і III конгресами Комінтерну ВККІ посилав своїх довірених осіб (представників) у важливі країни світу для зв'язку з компартіями і здійснення конкретних завдань ВККІ; вони ж відповідали за організацію роботи комінтернівських видавництв і т.п.

Основний напрям організаційних принципів, ухвалених III конгресом, відповідав саме завданням «перетворення КІ в Інтернаціонал дії». Ухвалена III конгресом резолюція з організаційного питання поклала початок формуванню централізованого апарату КІ як єдиної міжнародної партії [2, с.14].

Організаційне бюро створено в жовтні 1921 р. головним чином для розробки ідей з реорганізації ВККІ та його відділів і для зосередження керівництва організаційною роботою в одному органі. Вже на першому засіданні оргбюро 11 жовтня прийнято проект реорганізації ВККІ, що передбачав широкі права для нової структури. На початку 1922 р. утворено організаційну комісію, яка мала підготувати пропозиції до конгресу і вирішення кількох організаційних питань. Оргбюро, оргсекретар, оргкомісія і в певній мірі Управління справами опинились в становищі, коли їх функції перехрещувалися. Це привело до деяких конфліктних ситуацій, розв'язання яких вело до зміни організаційної структури. Загалом, в період від III – до IV конгресу КІ спостерігалось розширення і деяка диференціація оргструктури ВККІ.

Частину функцій секретаріату ВККІ практично виконувало петроградське відділення ВККІ, яке залишилося по суті секретаріатом голови ВККІ Г. Зінов'єва, який продовжував залишатися водночас головою Петроградської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Це був достатньо розгалужений апарат, якому підпорядковувався московський апарат. Крім секретаріату голови ВККІ, в Петрограді продовжували існувати більше десятка підрозділів (відділ інформації, референтура, редакція і видавництво, відділ розповсюдження літератури, бухгалтерія, канцелярія, господарський відділ, бюро перекладів і т.д.), аналогічних московському апарату ВККІ. Паралелізм, а в ряді випадків неузгодженість в роботі ускладнювали функціонування апарату ВККІ. У грудні 1922 р. Петроградське відділення ВККІ розформовано.

Агітаційно-пропагандистський відділ формувався як один з основних відділів ВККІ. Для керівництва ним рішенням Малого бюро утворено постійну комісію пропаганди при ВККІ. Відділ друку займався питаннями налагодження видання і розповсюдження комуністичної літератури. Одним із важливих його завдань став випуск Бюлетеня ВККІ два рази в місяць чотирма мовами, який містить виключно офіційні документи КІ. Але пізніше випуск бюлетеня припинено. Після III конгресу КІ інформаційний відділ значно розширив свою діяльність: він став обслуговувати і редакцію журналу «КІ», постачаючи його матеріалами з найважливіших тем міжнародного робітничого руху.

На початку 1922 р. представники різних партій у ВККІ стали об'єднуватися в групи за мовним принципом, що полегшувало їм взаємний зв'язок, а також підготовку матеріалів про становище у своїх країнах і партіях для ВККІ. Весною і влітку 1922 р. виникли англо-американська мовна група (секретаріат), У низці документів КІ цих років йшлося про секретаріати і секретарів мовних груп. На засіданнях мовних груп (секретаріатів), напевне, вже в цей період стали відбуватися обговорення питань, що торкалися регіонів. Ці групи можна рахувати прообразом майбутніх лензер-секретаріатів, що виникли в 1927 р.

До літа 1922 р. в апараті ВККІ посилювся організаційний безлад через те, що фактично діяли дві адміністративно-господарські структури: секретаріат ВККІ і управління справами. 1 вересня 1922 р. президія ВККІ ліквідувала посаду управління справами, замість цього запроваджено посаду організаційного секретаря.

16 липня 1921 р. Мале бюро ВККІ прийняло рішення про створення статистично-інформаційного інституту в Москві з відділеннями в Берліні і Лондоні для підготовки матеріалів з соціально-економічних проблем. При цьому зарубіжні інститути спочатку пропонувалось створити при місіях РРФСР, але працювати вони мали за вказівками ВККІ.

Якщо до IV конгресу КІ виконком формувався безпосередньо партіями, які пропонували до складу ВККІ своїх представників, то з IV конгресу він став обиратися на самому конгресі. У тезах стверджено: конгрес обирає виконком і міжнародну контрольну комісію. Великі права надано «розширеному виконкому», тобто розширеним пленумам ВККІ, які на своєму першому засіданні обирали президію ВККІ.

Про централізацію керівництва в КІ свідчила й відміна імперативних мандатів делегатів окремих партій (на конгрес, пленум) або представників цих партій. Такі мандати, які зобов'язували делегата займати визначену партією позицію, конгрес визнавав недопустимим; вони завчасно анулювалися як такі, що суперечили «духу міжнародної централізованої пролетарської всесвітньої партії».

Тенденція до централізації виявилась у рішенні, що торкалося дати проведення з'їздів у партіях КІ. До конгресу КІ, підкреслювалось в тезах, повинні скликатися партійні конференції або розширені засідання ЦК, а з'їзди партій – лише після завершення роботи Всесвітнього конгресу, виключення можливі тільки з дозволу ВККІ. Таким чином, стверджувалось у тезах, досягається можливість для КІ, як централізованої всесвітньої партії, «зверху вниз», йдучи по шляху демократичного централізму, «давати окремим партіям директиви, що впливали із всього міжнародного досвіду» [2, с.15].

Запроваджувався офіційно інститут уповноважених, які надсилались Виконкомом в окремих випадках у окремі партії. Одним із головних завдань таких уповноважених було проведення в життя 21 умови прийому в Комінтерн та інших рішень конгресу.

Рішенням конгресу визначалася організаційна структура керівних органів ВККІ, повноваження президії ВККІ як керівного політичного органу: генерального секретаріату ВККІ як виконавчого органу президії ВККІ, формувалися завдання оргвідділу (або оргбюро), підкреслювалася необхідність особливої уваги ВККІ до роботи східного відділу ВККІ.

Конгрес засудив випадки виходу в відставку членів ЦК компартій як дезорганізацію комуністичного руху і записав у резолюції, що виборний керівний мандат комуністичної партії належить не окремій особі, а КІ загалом і тільки зі згоди ВККІ виборні члени ЦК можуть скласти свій мандат.

Опрацьовані IV конгресом Комінтерну організаційні рішення вносили істотні зміни до статуту КІ, ухваленого II конгресом. IV конгрес «доручав» Виконкому «відредагувати і доповнити цей статут на основі знову ухвалених постанов» і завершити цю роботу до наступного конгресу [12, с. 34].

Така тенденція щодо централізації керівництва у ВККІ після IV конгресу виявлялась в самих різних формах, а головне – в діях щодо партій. Зокрема, ВККІ та його Президія стали частіше виступати з рекомендаціями відносно персонального складу керівних органів компартій. Обрання або необрання тієї чи іншої особи в політбюро ЦК компартій нерідко ставало предметом переписки ВККІ і керівництва партії або обговорення у керівних органах ВККІ.

Також спостерігалися спроби налагодити тісну співпрацю відділів ВККІ з відповідними відділами ЦК РКП(б). 2 лютого 1923 р. Президія ВККІ доручила оргбюро ВККІ зв'язатися з ЦК РКП(б), щоб домовитися про участь керівників організаційного, агітаційно-пропагандистського і статистичного відділів ЦК РКП(б) у роботі відповідних відділів ВККІ. IV конгрес постановив, що виконком, який обирався конгресом, складався з голови, 24 членів і 10 кандидатів; не менше 15 членів виконкому повинні мати своє постійне місцеперебування у Москві.

Президії ВККІ безпосередньо підпорядковувалися: міжнародна контрольна комісія, східний відділ, агітаційно-пропагандистський відділ, міжнародний жіночий секретаріат, редакції журналів «КІ», «Інпрекор», референти, кооперативна секція, уповноважені ВККІ.

Судячи з архівних документів, з 1923 р. упорядковувалося діловодство президії, зокрема облік і контроль за проходженням документів. Рішення IV конгресу КІ також стосувалися генерального секретаріату. Його основним завданням стало забезпечення проведення в життя постанов президії, оргбюро і секретаріату. Однак через перевантаження секретарів ВККІ ця робота виконувалася часто незадовільно. Секретаріат також повинен був ухвалювати, куди передавати питання на розгляд у президію чи оргбюро. Якщо по даних питаннях приймалися аналогічні постанови президії, то секретаріат сам приймав рішення по згаданих доповідях компартій. На листи компартій і уповноважених ВККІ зобов'язані відповідати секретарі ВККІ.

Після рішення IV конгресу Комінтерну посилювалися права і функції оргбюро ВККІ, яке фактично вже існувало з жовтня 1921 р. Тепер його склад формували щонайменше двоє членів президії ВККІ. Оргбюро безпосередньо підпорядковувалося президії та займалося організаційними питаннями секцій Комінтерну, а також організацією роботи всередині апарату ВККІ.

Через секретаріат оргбюро контролювало роботу інформаційно-статистичного відділу, відділу міжнародного зв'язку, видавничого, організаційного відділу та його комісій, управління справами, бюджетної комісії, постійної нелегальної комісії. Оргбюро також мало широкі повноваження.

Уже після IV конгресу розпочалося формування організаційного відділу ВККІ як структури, що безпосередньо підпорядковувалася оргбюро ВККІ. Серед її завдань було налагодження постійної роботи по організаційному будівництву компартій і посилення впливу ВККІ на вирішення організаційних питань у компартіях. Багато питань, які входили в прямі обов'язки оргвідділу, до листопаду 1923 р., тобто до остаточного формування оргвідділу, вирішувало оргбюро ВККІ.

Отже, з часу створення головною ціллю Комінтерну була підтримка революційних рухів у інших державах. На це були спрямована і організація різноманітних політичних відділів та бюро в структурі Комінтерну. У перші роки свого створення Комінтерн зазнав значної організаційної розбудови, яка водночас супроводжувалася частими переформатуваннями його складових. У той же час, попри значно розгалужену структуру, Комінтерн від початку свого існування за деякою аналогією з РКП (б) був сформований як жорстко централізована система, яка підпорядковувалася вказівкам з Москви.

Список використаних джерел

1. Адибеков Г., Шахназарова Э., К. Шириня К. Организационная структура Коминтерна. 1919–1943. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. 280 с. 2. Адибеков Г. М., Шахназарова Э. Н., Шириня К. К. Организационная структура Коминтерна (от конгресса к конгрессу) // История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки. [Отв. ред. А. О. Чубарьян]; Ин-т

всеобщей истории. Москва, : Наука, 2002. 413 с. 3. Ватлин А. Коминтерн: первые десять лет. Исторические очерки. М.: Издательский центр «Россия молодая», 1993. 240 с. 4. Ватлин А. Коминтерн: Идеи, решения, судьбы. Москва: РОССПЭН, 2009. 415 с. 5. Ватлин А. Ю. Коминтерн в мировой истории прошедшего века: реальность, память и легенда. История и общество: истина и мораль // Сборник трудов в честь 70-летия профессора М. М. Мухамеджанова. Москва, 2006. URL: <http://www.rusgermhist.ru/index.-php/documents/-isledovateli/vatlin/2.pdf>. (дата звернення: 01.02.2018). 6. Второй конгресс Коминтерна. Июль-август 1920 г. [Под редакцией О. Пятницкого, Д. Мануильского и др.]. Москва: Партиздат, 1934. 785 с. 7. Елизаров Н. В. Коммунистический интернационал и ВКП(б). Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1926. 80 с. 8. Лейбзон Б., Шириня К. Поворот в политике Коминтерна (К 30-летию VII конгресса). Москва, 1965. 146 с. 9. Маккензи К. Коминтерн и мировая революция. 1919–1943 / [Пер. с англ. Г. Г. Петровой]. Москва: Центрполиграф, 2008. 468 с. 10. Пантелеев М. Четверть века Коминтерна или Шагреневая кожа интернационализма // История. 2002. № 24. С. 34–42. 11. Пономарев Б. Историческое значение Коминтерна // Коминтерн и его революционные традиции. Материалы научной сессии, посвященной 50-летию образования Коммунистического Интернационала (Москва, 25–26 марта 1969 г.). Москва: Политиздат, 1969. 120 с. 12. Постановления IV Всемирного конгресса Коммунистического Интернационала. Петроград, 1923. 112 с. 13. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 495. Оп. 18. Д. 59. 14. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 495. Оп. 2. Д. 3. 15. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 495. Оп. 1. Д. 1. 16. Третий Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала: Стенографический отчет. Петроград: Госиздат, 1922. 511 с. 17. Фостер У. История трёх интернационалов: Международное социалистическое и коммунистическое движение с 1848 г. до настоящего времени: к изучению дисциплины. Москва: Госполитиздат, 1959. 617 с.

References

1. Adibekov G., Shakhnazarova E., K. Shirinya K. Organizatsionnaya struktura Kominterna. 1919–1943 [Organizational structure of the Comintern. 1919–1943]. Moskva: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya (ROSSPEN), 1997. 280 s. 2. Adibekov G.M., Shakhnazarova E.N., Shirinya K.K. Organizatsionnaya struktura Kominterna (ot kongressa k kongressu) [Organizational structure of the Comintern (from Congress to Congress)]. Istoriya Kommunisticheskogo Internatsionala 1919–1943: Dokumental'nye ocherki. [Otv. red. A.O. Chubar'yan]; In-t vseobshchei istorii. Moskva, : Nauka, 2002. 413 s. 3. Vatlin A. Komintern: pervye desyat' let. Istoricheskie ocherki [Comintern: the first ten years. Historical essays]. M.: Izdatel'skii tsentr «Rossiya molodaya», 1993. 240 s. 4. Vatlin A. Komintern: Idei, resheniya, sud'by [Komintern: Ideas, decisions, destinies]. Moskva: ROSSPEN, 2009. 415 s. 5. Vatlin, A.Yu. Komintern v mirovoi istorii proshedshego veka: real'nost', pamyat' i legenda. Istoriya i obshchestvo: istina i moral' [Comintern in the world history of the last century: reality, memory and legend. History and Society: Truth and Morality]. Sbornik trudov v chest' 70-letiya professora M.M. Mukhamedzhanova. Moskva, 2006. URL: <http://www.rusgermhist.ru/index.-php/documents/-isledovateli/vatlin/2.pdf>. 6. Vtoroi kongress Kominterna. Iyul'-avgust 1920 g. [The Second Congress of the Comintern. July-August 1920] [Pod redaktsiei O. Pyatnitskogo, D. Manuil'skogo i dr.]. Moskva: Partizdat, 1934. 785 s. 7. Elizarov N. V. Kommunisticheskii internatsional i VKP(b) [The Communist International and the CPSU (b)]. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1926. 80 s. 8. Leibzon B., Shirinya K. Povорот v politike Kominterna (K 30-letiyu VII kongressa) [Turn in the Politics of the Comintern (On the 30th anniversary of the Seventh Congress)]. Moskva, 1965. 146 s. 9. Makkenzi K. Komintern i mirovaya revolyutsiya. 1919–1943 [The Comintern and the World Revolution. 1919–1943] / [Per. s angl. G. G. Petrovoi]. Moskva: Tsentrpoligraf, 2008. 468 s. 10. Panteleev M. Chetvert' veka Kominterna ili Shagrenevaya kozha internatsionalizma [Quarter of the Century of the Comintern or the Shagreen Leather of Internationalism]. Istoriya. 2002. № 24. S. 34–42. 11. Ponomarev B. Istoricheskoe znachenie Kominterna [Historical significance of the Comintern]. Komintern i ego revolyutsionnye traditsii. Materialy nauchnoi sessii, posvyashchennoi 50-letiyu obrazovaniya Kommunisticheskogo Internatsionala (Moskva, 25–26 marta 1969 g.). Moskva: Politizdat, 1969. 120 s. 12. Postanovleniya IV Vsemirnogo kongressa Kommunisticheskogo Internatsionala [Decisions of the IV World Congress of the Communist International]. Petrograd, 1923. 112 s. 13. RGASPI. F. 495. Op. 18. D. 59. 14. RGASPI. F. 495. Op. 2. D. 3. 15. RGASPI. F. 495. Op. 1. D. 1. 16. Tretii Vsemirnyi Kongress Kommunisticheskogo Internatsionala: Stenograficheskii otchet [Third World Congress of the Communist International: Stenographic Report]. Petrograd: Gosizdat, 1922. 511 s. 17. Foster U. Istoriya trekh internatsionalov: Mezhdunarodnoe sotsialisticheskoe i kommunisticheskoe dvizhenie s 1848 g. do nastoyashchego vremeni: k izucheniyu distsipliny [History of the Three Internationals: The International Socialist and Communist Movement from 1848 to the present time: to the study of discipline]. Moskva: Gospolitizdat, 1959. 617 s.

Olexander Malets

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE COMINTERN IN THE FIRST HALF OF THE 1920'S

In this general paper the formation and formation of the organizational structure of the Communist international in the first half of the 1920's are considered. Subject matter related to the organizational structure of the Comintern, the peculiarities of the functioning of its executive bodies and the influence on them of Russian Bolsheviks. It has been proved that, despite the absence of visible

interference or repression by the USSR authorities for the members of the Comintern, he remained a highly centralized organization that was an effective and convenient tool for Soviet propaganda outside Russia.

Key words: Russia, Bolshevism, Social-Democracy, ECCI.

УДК 94(438)

Ярослав Секо

ПОЛЬСЬКИЙ РЕВІЗІОНІЗМ НА ТЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОРТРЕТА АДАМА МІХНІКА

У статті проаналізовано основні етапи розвитку польського ревізійонізму як історичного явища. Через аналіз світоглядної еволюції Адама Міхніка звернуто увагу на різні поколіннєві впливи на розвиток ревізійоністської думки. У статті розкрито основні чинники, які вплинули на формування світогляду А. Міхніка – вплив батька, університетського середовища, антисемітської кампанії. Показано яким чином події польських – жовтня 1956 р. і березня 1968 р. вплинули на його світогляд і в кінцевому випадку стали умовою відмови від комуністичної орієнтації та кроком до створення системної опозиції.

Ключові слова: А. Міхнік, ревізійонізм, покоління, жовтень 1956 р., березень 1968 р.

Звернення до теми ревізійонізму сьогодні може здатися не актуальним. Так само малоцікавими і нежиттєвими можуть виявитися дискусії між ревізійоністами і догматиками щодо соціалізму, ролі рад, місця партії, демократизації, цензури чи ще чогось. Однак, сучасна критика комунізму, яка відштовхується від практики його побудови, не враховує інтелектуальної привабливості ідеї комунізму. А саме вона лежала в основі підтримки багатьох людей, а сьогодні є постійним джерелом ностальгії за радянським часом. Справжня декомунізація можлива лише за умови подолання внутрішньої спокуси комунізму, яка не вичерпується ні люстрацією, ні демонтажем пам'ятників, ні перейменуванням символічного простору. Подолання цієї інтелектуальної спокуси комунізму, виявлення її тоталітарного потенціалу необхідне на рівні ідеї. І в цьому сенсі досвід ревізійонізму може виявитися повчальним.

Його появу неможливо зрозуміти поза інтелектуальним дискурсом країн радянського блоку. Ідеократичний характер суспільств ставив ідеологію в середину всієї системи. Загальне вивчення марксизму-ленінізму, публічне обговорення його актуальних проблем навіть при значному формалізмі, стимулювало марксистську думку. Тож очевидно, що ревізійонізм став побічним, але водночас, закономірним результатом її розвитку. Якою б цензурованою і догматично не була офіційна ідеологія, але вона не могла перешкодити появі ревізійоністських ідей.

Безперечно, палітра суспільної дискусії в тогочасній Польщі не обмежувалася виключно ревізійонізмом. У ній виразно представлені потужні течії в католицькому середовищі, а ендецький табір хоча й змістився у непублічну площину, і живився переважно іммігрантськими впливами, притягував до себе чимало невдоволених владою людей. Усі вони мали свою історію відносин із комунізмом. Однак, виокремлюючи ревізійоністів, маю на меті показати внутрішній конфлікт, розв'язка якого вплинула на формування антисистемного опозиційного середовища.

Що таке ревізійонізм післясталінської доби достеменно сказати важко. Аналізуючи польський чи будь-який інший «ревізійонізм», потрібно пам'ятати, що маємо справу з наліпкою, накинutoю партійними ортодоксами на доволі строкате інтелектуальне явище. Такий ревізійонізм не піддається чіткій класифікації, бо ніколи не представляв цілісності. Найперше, це сукупність політичних ідей, що більш-менш належали до соціалістичної традиції, але які важко було б поєднати загальним авторством або навіть загальним духом [1, с. 724].

Польський ревізійонізм 1950–1960-х рр. має декілька трактувань. Широке визначення охоплює всі ліві течії, які одразу після смертей І. Сталіна і Б. Берута в 1953 р. означили себе в якості альтернативи сталінізму. Це була спроба «вивільнитися зі сталінського корсету», яка в подальшому започаткувала відмінні традиції – людей, що упродовж наступних років діятимуть у структурах системи, та її критиків, що поступово створять зародки опозиції, спрямованої проти системи [2, с. 59]. Вузьке розуміння відносить до ревізійоністів виключно тих осіб, які після Жовтня 1956 р. виступили апологетами «соціалізму з людським обличчям». Розмежування в цьому середовищі здійснив В. Гомулка, що визначив суть ревізійонізму як «комплексу фальшивих і помилкових поглядів, які зводяться, по суті, до заперечення підтверджених життям, об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, до заперечення або підриву фундаментального досвіду

революційного робітничого руху, який має загальне застосування на даному етапі історичного розвитку» [3, с. 206].

У цій статті робочим є широке визначення ревізійнізму, яке дозволяє побачити в ньому своєрідну атмосферу еволюції думки, яка від початку 1950-х рр. шукала ясності й упослідженості, прагнула вивести комуністичну ідею з глухих лабіринтів сталінізму. При цьому, аби не зводити все воедино, у статті звернено увагу на важливу роль, яку відіграв у розвитку ревізійнізму чинник поколінь. Бо, одна річ – ревізійнізм В. Гомулки, інша – ревізійнізм Л. Колаковського, Р. Зіманда, В. Ворошильського, ще інша – ревізійнізм К. Модзелевського, Я. Куроня чи А. Міхніка. Абстрагуючись наразі від їх змістового наповнення, важливо підкреслити, що кожен із них мав свою логіку, і, значною мірою, надихався «життєвим світовідчуттям», як сказав би Х. Ортега-і-Гассет [4, с. 316], різних поколінь поляків, досвід яких увібрав різні обставини – Першої світової війни, Другої світової війни та перших повоєнних років.

Так, ревізійнізм покоління В. Гомулки продовжив комуністичні суперечки 1940-х рр. і став вдалою спробою повернення до влади політиків, які зазнали поразки у внутріпартійних баталіях після 1948 р. Такий ревізійнізм мало цікавився теоретичними питаннями, натомість давав чіткі сигнали до відмежування від зденаціоналізуючого впливу радянського комунізму, уніфікаційна модель якого, представлена сталінським варіантом і радянськими радниками, суперечила настроям польського суспільства. Це була своєрідна спроба вкоренити й легітимізувати комунізм у Польщі, запропонувавши «польський шлях» до соціалізму.

Повертаючись до свого «правого ухилу», за який зазнав поневірянь, В. Гомулка не збирався принципово ревізувати комуністичну доктрину, але зменшив її роль, наголосивши на чисто польських проблемах. Його головний легітимізаційний аргумент мав національний характер, і полягав у тому, що за існуючих умов тільки комуністи ефективно служать національним інтересам Польщі, і мають право на керівництво, бо змогли забезпечити незалежність і розвиток країни [5, с. 460].

Те, що цей «польський шлях» мав багато схожого зі своїм alter ego – «сталінським варіантом» побудови соціалізму, на практиці звужувало його можливості до спроби перемогти у партійній дискусії і вдовольнитися косметичними змінами. Тож не дивно, що в міру зміцнення власних позицій, В. Гомулка все більше схилився до авторитарних методів. Бо як Париж вартував меси, так і комуністична Варшава, за визначенням ІХ пленуму ЦК ПОРП (травень 1957 р.) – диктатури пролетаріату, демократичного централізму та пролетарського інтернаціоналізму.

Другий тип ревізійнізму багато в чому став продовженням соціалістичної традиції II Речі Посполитої. Такі знані постаті того часу як Марія та Станіслав Оссовські, Маріан Фальський, Тадеуш Котарбінський, Марія Домбровська, Антоній Слонімський перенесли в 1950-і рр. варшавський позитивізм, дух романтизму, раціоналізм, європейськість. Вони визначили моральні стандарти «варшавської інтелігенції» та патрунували Клуб Кривого Кола в 1957–1962 рр. – інтелектуального центру польського ревізійнізму [6, с. 153].

Саме цей тип ревізійнізму став суспільним еталоном. Критикуючи у травні 1957 р. ревізійнізм, В. Гомулка назвав три прізвища, які уособлювали його різні напрямки – Р. Зіманд ототожнювався з радикальною концепцією передачі влади в руки рад на всіх рівнях і в усіх галузях як от економіка, культура чи наука; В. Ворошильський здобув визнання завдяки репортажам із Угорщини, в яких засуджувалися дії СРСР, а Л. Колаковський був одним із перших партійних філософів, які вдалися до критики марксизму [7, с. 44].

«Покоління прищавих», як зневажливо називали їх старші, пройшли складну еволюцію від віри в комунізм до тотального опору [3, с. 210]. Саме вони вивели суспільну дискусію з вузькосімейної суперечки комуністів на широке тло соціалістичної традиції, що дало змогу знову наголосити на проблемах громадянської свободи й вимогах «соціалізму з людським обличчям». Безперечно, це вело до прямого конфлікту з оновленою владою, що й стане однією з ліній суспільного дискурсу між Жовтнем 1956 р. і Березнем 1968 р.

Найпізніший призов польських ревізійністів складали вихідці з середовища польської комуністичної еліти, молоді люди, які увійшли в дискусію Жовтня 1956 р. переважно пост-фактум. Вони успадкували комуністичний стиль мислення, яким і намагалися досягнути невідповідності суспільного розвитку ПНР високим ідеалам. Для цієї революційної молоді ревізійнізм став першим набутиим критичним досвідом думки. Апелюючи до нього, молоді люди торували шлях своєму поколінню, намагаючись через мову ревізійнізму висловити свої життєві потреби. Тож самі по собі цікаві їхні рефлексії щодо ревізійнізму попередників.

Ревізійнізм був «бунтом цвіту проти коріння» [3, с. 208], – писав Адам Міхнік, син Озії Шехтера – істинно віруючого комуніста. Ключову роль у появі ревізійнізму він відвів почуттям люті на сталінську систему і сорому за власну наївність і фанатичну віру в ідеологію, яка була поєднанням абсурду з жахом [3, с. 214]. Для нього ревізійнізм – «явище польської культури», «спосіб мислення

про світ, ніж метод політичної дії» [3, с. 215], а бунт ревізійоністів проти комуністичної ортодоксії – нагадує «просвітницький заколот енциклопедистів проти церковної ортодоксії» [3, с. 212].

І якщо «коріння» витворило соціалістичний лад сталінського зразка, то ревізійонізм «цвіту» став відповіддю на нього, а також своєрідною формою дорослішання, через бунт: «Людина, яка намагається стати дорослою, – писав Яцек Куронь – старший товариш А. Міхніка, – повинна бунтувати проти існуючого світового ладу» [8, с. 48].

Тема бунту є наскрізною у розумінні витоків і розвитку ревізійонізму, тож у цій статті зроблено спробу його осмислення крізь біографію одного з чільних діячів польської антикомуністичної опозиції А. Міхніка, постать якого одночасно цікава своєю не типовістю і типовістю в межах повосенного покоління поляків.

Не типовість полягала в тому, що на відміну більшості, яка перебувала у «зовнішній або внутрішній еміграції», або ж вимушено «колаборувала з ворогом, якого вони ненавиділи і зневажали», він належав до нечисленної групи – комуністів, у якій «з'явився шанс переставити Польщу на нові цивілізаційні рейки» [9, с. 10]. Вони народилися після Другої світової війни і ставилися до навколишньої дійсності як до чогось цілком природного, як до світу, заснованого на правді і справедливості [9, с. 9]. Тож закономірно, що першим їхнім великим відкриттям стане усвідомлення поневоленості власного розуму.

У цій вузькій вибірці А. Міхнік набуває рис типового представника покоління ревізійоністськи налаштованої молоді. А отже, можна виділити кілька тем, які притаманні індивідуальному досвіду кожного з них – належність до інтелігентської комуністичної еліти, єврейське походження, досвід університету, лінії конфлікту з владою, і на їх основі простежити розвиток ревізійоністської думки. Бо, до певної міри справедливим може вважатися твердження, що саме досвід різних поколінь був одним із чинників (але не єдиним), який надавав внутрішньої динаміки ревізійонізму, вводив нові запитання, відповіді на які визначали траєкторію розвитку.

А. Міхнік народився 1946 р. в сім'ї, яку «поєднав комунізм». Його батьки «зустрілись у лоні комуністичного руху». Але «успадкування» по обох лініях комуністичності у досвіді сина мало свої особливості. На відміну від батьків, які ставали комуністами у молодому віці, маючи певний життєвий досвід, діти «істинно віруючих» комуністів приходили до ідеології через державну виховну систему та книги. Згодом це становитиме одну з причин славнозвісного конфлікту «батьків і дітей», який матиме важливе значення для світоглядної еволюції цього покоління.

Наразі важливо відзначити, що батько А. Міхніка – Озія Шехтер був ідейним комуністом, який із переконань розірвав стосунки з єврейським середовищем, наражався на небезпеки в ІІ Речі Посполитій, змушений був як єврей і комуніст емігрувати в СРСР під час Другої світової війни. Цей досвід потенційно формував критичність до дійсності, і дозволяв О. Шехтеру до кінця життя залишатися ідейним комуністом і марксистом, і при цьому мати переконання, що в СРСР і ПНР немає жодного комунізму, а є лише звичайна диктатура і деспотизм. Очевидне протиріччя розв'язувалося через досвід пристосування, бо О. Шехтер не вірив у можливість політичної діяльності проти режиму. «Батько добре знав, що весь той реальний соціалізм – це велике свинство й паскудство, але водночас був абсолютно переконаний, що замах на це свинство рівнозначний самогубству» [10, с. 46], – так узагальнював позицію батька А. Міхнік.

До певної міри О. Шехтера можна віднести до першого визначеного покоління ревізійоністів, яке сформувало «істинно віруючі» комуністи першої хвилі. Вони ставали комуністами не «задля грошей і керівних посад, а задля гідного життя» [9, с. 10], а отже, глибоко переживали невідповідність між ідеєю комунізму та історичними формами її втілення. І це відрізняло їх від «кар'єрних комуністів», які увійшли в ПОРП після здобуття влади, і, відкидаючи дискусію, вдовольнялися чіткими формулами. Можна сказати, що ревізійонізм став своєрідною реакцією «істинно віруючих» на кар'єризм.

Якщо діти «кар'єрних комуністів» – «золота молодь», прагматично відкидали ідеологію, формуючи інший – споживацький тип поведінки, то діти «істинно віруючих» батьків успадковували невідповідність між ідеєю і практикою, і потенційно прагнули до розв'язання суперечності. Тож у сім'ях «істинно віруючих» конфлікт батьків і дітей проявлявся найбільш виразно, адже був конфліктом ідеалістів. Діти «істинно віруючих» критикували своїх батьків за зневіру в здатності побудувати комуністичний лад, у те, що вони відмовлялися бачити в тогочасному суспільстві рух до прогресу. Протиріччям виступала дійсність, яку відкидали батьки, і приймали діти, виховані в штучному середовищі сталінської пропаганди.

Уникання О. Шехтером партійної кар'єри у ПНР обурювало сина, а перший усвідомлений конфлікт відбувся в березні 1953 р. Восьмирічний Адам, зі своїми дитячими переживаннями смерті Сталіна, не міг збагнути байдужості батька, який «не поділяв жадливого розпачу» і «не прилучився до повсюдної жалоби» [10, с. 40]. Чи не звідси – його натхненність і захопленість участю в дитячо-юнацьких комуністичних організаціях? У 1957 р. Адам вступив до «червоних

скаутів», а влітку наступного року – з такими ж екзальтованими дітьми ходив по селянських обійстях, співаючи пісень російською та ідишем. Попри однозначний комуністичний шал, це була цікава організація. Достатньо сказати, що «вожатим» у ній був Яцек Куронь – ще одна цікава постать польського ревізйонізму.

Неприйняття О. Шектером режиму різко контрастувало з ідейністю сина. Батько володів сильною індивідуальністю, отож формування власної ідентичності проходило для Адама через глибокий конфлікт і бунт проти нього: «Він був для мене важливим авторитетом, але навіть коли я вважав, що він має слухність, то про всяк випадок ставив під сумнів те, що він казав» [10, с. 47]. Важливо відзначити, що поступово сприймаючи батькову критику режиму, А. Міхнік свідомо обрав іншу стратегію поведінки – опір. Різницю у виборі він пояснював через категорію порядності. Якщо батько вважав достатнім зберегти власну порядність і не чинити зла, то син прийшов до усвідомлення можливості змін поза собою, і вважав ці зміни своїм обов'язком [10, с. 81].

Входження А. Міхніка в ревізйоністський дискурс відбувалося під впливом польського Жовтня 1956 р., який став «точкою відліку в системі координат». Будучи підлітком, він не брав жодної участі у тих подіях, але подальша світоглядна еволюція неминуче впиралися в ретроспекцію того року. Ревізйонізм поставав із роздумів над дійсністю та критичного осмислення марксизму, який прагнув цю дійсність змінити. Привабливість К. Маркса як автора не заступала для читачів його творів очевидного розходження між ідеями та їх практичним утіленням у ПНР. Те, що радянська дійсність критикувалася з позицій «чистого» марксизму змушує підкреслити його інтелектуальну привабливість. Марксизм, за словами Р. Арона, став опієм для інтелектуалів, який творив сильну ілюзію можливості позитивних змін.

Очевидно, що начотництво комуністичних ідей мало спочатку бути подолане таким же досвідом активного читання критичної літератури, перш ніж життєвий досвід доведе хибність комуністичних аргументів. У віці п'ятнадцяти – шістнадцяти років А. Міхнік активно вивчав праці Л. Колаковського, «Родинну Європу» та «Здобуття влади» Ч. Мілоша, «Табір усіх святих» Т. Новаковського, Г. Герлінга-Грудзінського, «Моє життя» Л. Троцького, «Новий клас» М. Джиласа, паризький часопис «Культура» тощо [10, с. 51]. Усі ці твори залишали А. Міхніка в межах марксистської традиції, але виховували критичне ставлення до її аргументів.

У 1961 р. п'ятнадцятирічний А. Міхнік залишив «вальтерівців»* та увійшов до Клубу Кривого Кола [10, с. 70], який справедливо вважався найвпливовішим інтелектуальним центром ревізйоністів. З-поміж його майже 300 членів виділялися економісти В. Брус і Ч. Бобровський, історик А. Гейштор, публіцист С. Кіселевський, філософи Т. Котарбінський і Л. Колаковський, поет А. Слонімський. Звичайно, що в середовищі тогочасної наукової еліти Польщі А. Міхнік був слухачем, однак, ідейна спрямованість клубу значно вплинула на його світогляд.

Після закриття у 1962 р. Клубу Кривого Кола, А. Міхнік за протекцією Я. Ю. Ліпського та А. Шаффа створив Клуб шукачів контраверсій† [11, с. 688], до якого увійшло чимало учнівської молоді. На засіданнях клубу виступали тогочасні лідери опозиційної думки – З. Бауман, В. Брус, Б. Бачко, Я. Кучинський, В. Домбровський, Я. Куронь, К. Модзелевський, Я. Заблоцький, які формували культуру критичного мислення. Мова тогочасних суперечок була критичною щодо дійсності, але апелювала до соціалістичної, і, навіть, комуністичної ідеології, до символів і системи цінностей революційних лівих [10, с. 72].

Така спрямованість Клубу добре підходила його учасникам, серед яких було чимало осіб із комуністичних родин: А. Тітков – син тодішнього першого секретаря Варшавського виконкому, Ірена Грудзінська – дочка заступника міністра лісової промисловості, Ян Літинський – син заступника директора департаменту в Міністерстві транспорту, Ельжбета Светлік – дочка колишнього заступника міністра суспільної безпеки, Юзеф Блясс – син генерального директора в міністерстві фінансів, Хелена Брус – дочка заступника голови Економічної ради при Раді Міністрів, Хелена Гуральська – дочка колишнього завідувача міжнародним відділом ЦК ПОРП, Марек Боровський – син заступника головного редактора газети «Трибуна люду», Я. Кофман, Я. Грос та інші. Тож нічого дивного, що новий клуб жартома називали Клубом початкуючих ревізйоністів, а його членів відносили до «бананової молоді» [7, с. 90].

Глибинні причини бунтарства молоді проти політичного курсу ПОРП найвірогідніше заховані в феномені революції. Так, А. Камю осмислюючи розвиток революції упродовж ХХ ст. прийшов до висновку про її закінченість у «рабстві й терорі», появі, як із фашистського так і з комуністичного боку, концтаборів. Маючи свої витoki в бунті, революція у своєму завершенні відмовляється від

* вальтерівські дружини Союзу польського харцерства, які називалися на честь героя громадянської війни в Іспанії генерала К. Сверчевського – «Вальтера»

† у літературі зустрічаються інші назви – «Клуб шукачів протиріч», «Клуб шукачів суперечностей».

нього: «Кожен революціонер – водночас є бунтарем, а якщо він не є таким, то перетворюється в поліцейського і чиновника, в противника бунту. Але справжній бунтар врешті-решт неодмінно повстає проти революції» [12, с. 312]. Образ зрадженої, не доведеної до кінця революції – ось, що надихало А. Міхніка і його однодумців стати на шлях бунту. Адже в межах ревізійонізму він мислився саме як продовження справжньої революції, відсікання від неї всього бюрократичного й задогматизованого. Не випадково А. Міхнік називав ревізійонізм «срессю в межах «комуністичної Церкви», а отже парадоксальним доказом живучості марксистської віри» [3, с. 212], або ж «підсвідомою спробою укорінення комунізму в колективній свідомості» [3, с. 216].

Ревізійонізм став не просто «поверненням до джерел», а – бунтом в ім'я нової революції, і логічно припустити, що первісною метою ревізійоністів було утвердження в польському суспільстві комуністичних ідей. Польський дослідник А. Фрішке відзначає, що позитивна динаміка комунізму в перші повоєнні роки пояснювалася існуванням покоління молодих прихильників, які піддалися впливу доктрини і відчули себе «революціонерами». Вони потужно означили свою присутність у період сталінізму, але, розчарувавшись у ньому, відіграли важливу роль у розвінчуванні його міфів у першій половині п'ятдесятих років. Часткова лібералізація старої системи була на їх думку недостатньою, вони прагнули революційних змін із сумом та острахом споглядали більшість суспільства, схильну погодитися на часткові зміни [2, с. 92].

Така революційна спрямованість різко відмежовувала їх від партапарату, який прагнув закріплення своєї перемоги шляхом заключення своєрідного суспільного договору з народними масами. Цей компроміс передбачав відмову від подальшої революції при одночасному закріпленні її символіки як загальнообов'язкової. Іншими словами – і партапарат і народні маси обирали лінію пристосування. І саме проти цього бунтували ревізійоністи. Вони ставали на шлях опору не до кінця усвідомлюючи, що опір приведе їх не до світлого майбутнього, а – відмови від комунізму.

Загалом, помітність ревізійоністів на ідейному полі значною мірою залежала від того, наскільки на них звертали увагу ортодокси. Достатньо було В. Гомулці влітку 1963 р. на XIII пленумі ЦК покритикувати «Міхніковий клуб», аби на самого А. Міхніка звернули увагу, а клуб – розпустили. Щоправда, до жодних ускладнень тоді не дійшло, і наступного року А. Міхнік здійснив подорож Європою, побачити Відень, Мюнхен, Рим, Париж, Західний Берлін. Започаткувавши тоді чимало знайомств із діячами польської імміграції, зокрема з Є. Гедройцем, він повернувся до Польщі з наміром «створювати опозицію» [10, с. 88].

Ревізійоністська перспектива дозволяла А. Міхніку критикувати реальний комунізм у ім'я його принципів. Це була єдина можливість публічно висловлювати незгоду і відчувати при цьому цілковиту безпеку. А. Міхнік це пояснював просто: «Нормальна людина з нормального дому знала, коли закінчувала школу, що ті правлячі комуністи – то кати, злочинці, що вони можуть вбити, зламати життя. Це породжувало страх. А я вважав, що комуністи далєбі припускають певні ідеологічні помилки, бо не надто уважно прочитали Маркса й Леніна, але це можна виправити. Достатньо їх трохи просвітити, переконати, змусити читати» [10, с. 79]. Уразливість таких аргументів очевидна, але у випадку А. Міхніка знадобилося ще кілька років, аби ілюзії розвіялися.

Після розпуску Клубу шукачів контраверсій молоді люди збиралися в приватних помешканнях, де продовжували студії над популярними книгами. Для А. Міхніка марксизм залишався «альфою і омегою», «архімедовою точкою опори», але під впливами «Політичної економії» Оскара Ланге, «Теорії розвитку капіталізму» Поля М. Свізі, «Філософських рукописів Маркса», він знаходив «відкритий марксизм», збагачений досягненнями сучасних гуманітарних наук, соціології, історії [10, с. 80].

Восени 1964 р. більшість із учасників Клубу стали студентами, а їхні зустрічі на приватних квартирах плавно перейшли в діяльність неформального товариства, яке отримало назву «командоси»*. Його активними учасниками стали А. Міхнік, Тереза Богуцька, Юзек Дайчгеванд, Марек Боровський, Севек Блюмштайн, Ірена Грудзінська, Ян Літинський та ін. [7, с. 91]. Вони ходили на офіційно організовані зустрічі членів Союзу соціалістичної молоді, і «зривали» їх незручними запитаннями: «Наші атаки були для влади особливо незручні, – згадував А. Міхнік, – адже ґрунтувалися на демократичних, а водночас лівих позиціях. Ми картали владу за цензуру та придушення свободи, а й за нерівність, привілеї та насильницький розпуск робітничих рад. Після 1956 року в наших виступах вчувалися відголоски троцькістських, кубинських або й узагалі китайських настанов. Коли постала проблема В'єтнаму, ми почали підважувати гасло про мирне співіснування» [7, с. 94].

* назва походить від сповідуваної тактики «диверсій», які нагадували дії ізраїльських спецпідрозділів у тилу арабських військ.

Така еkleктика означала лише те, що молодь активно шукала власної мови «для артикуляції свого бунту й ідентичності для своїх опозиційних постав» і вже не вдовольнялася «мовою партійного й марксистського ревізйонізму» [13, с. 170]. Певну роль у цьому пошуку відіграв Ян Юзеф Ліпський та його ідеї громадської непокори. На думку російського дослідника В. Волобуєва, «командоси» дистанціювалися від ревізйоністів, бо хоча в їх середовищі переважали лівацькі настрої, вони вже не були такими завзятими комуністами як їхні ідейні попередники. Вони не прагнули увійти в конфлікт із владою і навіть не розглядали себе як опозицію (хоча такими їх уважали опоненти із Союзу соціалістичної молоді). Режим Гомулки більшість із них вважали диктатурою, але суперечки з ним розглядали як внутрішню справу комуністів. Так само неприязно ставилися до католицької церкви як інституту неуттва і мракобісся. Багато хто з «командосів» відзначалися увагою до проблеми незалежності Польщі, при цьому не ставлячи під сумнів прогресивне значення післявоєнної революції [7, с. 96].

Університетське середовище можна виокремити в якості ще одного чинника, який сприяв поширенню ревізйоністських ідей. Збереження традиції університетської автономії та допуск владою певного інакодумства в професійній сфері позначилися на тому, що серед викладачів Варшавського університету було чимало критично налаштованих осіб. Зміни в студентському середовищі – різке збільшення кількості студентів та усвідомлення ними своїх корпоративних інтересів і прав, також створювали принципово нову атмосферу. До того ж ці зміни були світовим феноменом. Вперше в історії людства стало модно бути молодим, і нове покоління поляків продемонструвало власну здатність до самоорганізації. Проблема була хіба-що в зростанні аполітичності, кризі великих ідеалів, відмові молоді від активного перелаштування світу та посиленні уваги до прагматичних цінностей. Але навіть за таких умов, для А. Міхніка відкривалися нові можливості щодо перетворення студентства в соціальну базу опозиційного руху.

Варшавський університет перебував у епіцентрі суспільно-політичного життя, в якому тоді жваво обговорювалися два документи – «Лист 34-х» представників інтелігенції до прем'єр-міністра Ю. Циранкевича (березень 1964 р.) та «Відкритий лист первинної парторганізації вузівської організації Союзу соціалістичної молоді» (березень 1965 р.). Перший із них був підписаний відомими діячами культури – Є. Анджеєвським, А. Важиком, М. Домбровською, А. Гейштором, С. Киселевським, Е. Липинським, Т. Котарбінським, М. Оссовською, Є. Туровичем, Я. Ю. Щепанським, М. Яструнем, і став протестом проти культурної політики влади.

Зміст другого листа, написаного Я. Куронем і К. Модзелевським, засвідчив появу радикальної течії в ревізйонізмі [2, с. 72], і стосувався безпосередньо діяльності ПОРП. Під впливом троцькістських та анархістських поглядів, а також ідей М. Джиласа, партія звинувачувалася у встановленні власної диктатури, перетворенні в бюрократичну організацію, яка розірвала зв'язок із робітничим класом. Цікаво, що вихід із цієї ситуації вбачався авторами листа через революцію [11, с. 687, 689].

Адам Міхнік прийняв дієву участь у обговоренні листів та їх поширенні, за що був затриманий і кілька місяців перебував під слідством. Під впливом Л. Колаковського і К. Модзелевського він почав називати себе соціал-демократом [10, с. 92], і, не розриваючи «марксистської пуповини», перейшов до «однозначної опозиції». Це була критика дій влади, яка велася з позиції визнання самої влади [10, с. 98]. А. Міхнік все ще був переконаний, що «соціалізм – це проект справедливого суспільства», щоправда, використовував двозначність терміна: «брав слово «соціалізм», яке жила офіційна пропаганда, і насичував його істинними сенсами [10, с. 132].

Наступ влади на позиції ревізйоністів, зокрема виключення у листопаді 1966 р. з партії Л. Колаковського і К. Помяна, відбивався на настроях молоді. Тим більше, що супроводжувався адміністративним тиском – А. Міхніка, зокрема, тимчасово виключено з університету за організацію резонансної зустрічі з ними 21 жовтня [10, с. 116].

Згодом з'явився ще один чинник, який підважував ревізйоністську логіку – офіційний антисемітизм. Його наростання з червня 1967 р. на хвилі арабо-ізраїльської війни, оформилося в один із варіантів місцевого комунізму. Боротьба у верхівці польської влади привела до посилення «партизан» – групи очолюваної міністром внутрішніх справ М. Мочаром. Поширюючи в суспільстві патріотичні гасла, «партизани» намагалися зменшити в суспільстві віддаль між прихильниками Народної Польщі й учасниками руху Опору.

Такий симбіоз комунізму з ендецькою спадщиною міжвоєнної Польщі на ідейному рівні не був чимось несподіваним. Адже характерною рисою ідеологій є їхня плинність – здатність перебувати в парадоксальному становленні, безупинно змінювати одяг, маски чи аргументи, обмінюватися своїми ідеями [14, с. 18]. Відтак, це була чергова спроба комунізму вкоренитися в Польщі, хай навіть через «чорний хід» своїх колишніх опонентів. Ця націонал-комуністична ідеологія спрямовувалася проти «лібералів» і «космополітів», серед яких було чимало євреїв.

Опертя на польську антисемітську спадщину дозволяло «партизанам» одночасно послабити владні позиції групи Р. Замбовського і С. Сташевського, в якій було чимало поляків єврейського походження, а також консолідувати маси своєрідним еклектичним коктейлем із популярних ендецьких гасел, і використати їх у боротьбі з католицькою групою Е. Герека [11, с. 694]. Окрім репутаційних втрат, антисемітська кампанія засвідчила, що політичний компроміс із владою практично не можливий, а ідеологічна дискусія безплідна, що протиріччя між правлячим режимом і його критиками зі сторони марксизму все більше поглиблюється. Це, в свою чергу, підштовхувало «ревізійністську» опозицію до переходу в табір непримиримих опонентів ПОРП [7, с. 107].

Антисемітська кампанія мала ще одним наслідком зневіру у інтернаціоналізмі як базовій категорії марксизму. «Інтернаціоналізм як ідея, себто наднаціональна солідарність між людьми був мені дуже близький... – зізнавався А. Міхнік. – В ті часи, наприкінці шістдесятих років, у мене склалося враження, що комунізм відмовляється від інтернаціоналістичної риторики та наближається не до патріотизму, а до націоналізму. Ту хвилю започаткувала книжка Збігнева Залуського «Сім польських смертних гріхів», через любову атаку на «Попелища» Анджея Вайди, і аж до 1968 року, коли на шкірянку більшовицького комісара комуністи почали одягати убір гусарів з-під Відня або ківер шволежерів з-під Самосьєри. Почався національний маскарад. Націоналізм став складовою комуністичної пропаганди» [10, с. 114].

Офіційний антисемітизм став сильним викликом для А. Міхніка. Тривалий час це не складало проблеми, адже попри походження він не мав єврейської ідентичності. Ізраїльська держава, яка в той час здобувала собі місце на Близькому Сході була для нього цілковитою абстракцією, «як кратер на Місяці» [10, с. 119]. Розрив із єврейством зробив ще його батько, змінивши пейси і ярмулку на «Комуністичний маніфест». Адам успадкував своєрідний типаж «польського поляка», а прізвище матері – Міхнік, дане при народженні, знімало всі можливі запитання. Але антисемітські цькування змусили замислитися щодо власної ідентичності, визначили потребу в пошуку нової польської національної традиції, а в подальшому – сприяли виробленню поглядів вільних від національних упереджень.

До того часу А. Міхнік був переконаний у вирішенні «національного питання» в Польщі, але події 1968 р. оголили «консервативний, тупий, шовіністичний, просякнутий ксенофобією» бік польської думки, який отримав своє новітнє втілення в польському комунізмі. Звідси переконаність, що «комунізм створив у Польщі свою специфічну субкультуру, осердям якої був традиційний націоналізм» [9, с. 11].

Досліджуючи витoki цього явища, А. Міхнік заглибився в ідеологію польських націонал-демократів, критичний розбір якої показав її присутність у тогочасній польській політиці: «Ендецький стиль мислення, адаптований комуністами, котрі правили Польщею, наказував пишатися національною однорідністю» [9, с. 20], а це, водночас, спонукало до витіснення з політичного життя євреїв. Не випадково, зв'язок польської ендеції з антисемітизмом стане для А. Міхніка темою численних інтелектуальних рефлексій. У «Розмові в Цитаделі» А. Міхнік писав: «у доктрині Дмовського антисемітизм слугував цементом у споруді модерної польської нації. У боротьбі з єврейською небезпекою мала куватися польська національна єдність» [15, с. 61]. При цьому поняття єврейства застосовувалося як до єврейської громадськості, так і тієї частини польської громадськості, яка не сприймала ендецького бачення польськості [15, с. 60].

У іншому місці А. Міхнік про це висловився ще категоричніше: «для такого націоналізму найбільшу небезпеку становили не євреї з польського кварталу, які ходили в халатах, носили пейси і в шабат ходили до синагоги. Для польських націоналістів найбільшу загрозу становили освічені євреї, які полонізувалися, асимілювалися, а часто навіть наvertsалися в католицизм. Вони вносили до польської культури та до польського католицизму щось нове, своєрідний фермент, неспокій, елементи іншої ідентичності» [10, с. 125].

Дії влади все більше обмежували спільне поле для внутрішньої дискусії. Зі свого боку ревізійністи також прагнули остаточності при визначенні власної ролі в державі. Саме тому протести студентів проти зняття цензурою вистави «Дзяди» у постановці К. Деймека стали добрим приводом для з'ясування відносин. Якщо ревізійнізм завжди позиціонував себе як члена комуністичної сім'ї, то березневі події 1968 р. перетворилися в сімейний скандал із взаємним розходженням.

Адам Міхнік стояв біля витоків протесту і був одним із організаторів демонстрації студентів 30 січня 1968 р. з приводу заборони «Дзядів». Наступного дня на зібранні «командосів» складено відповідну петицію голові Сейму, яку згодом підписало 3145 осіб і направлено [7, с. 110].

За словами А. Міхніка, у 1968 р. «Адам Міцкевич зійшов зі сцени Національного Театру і вкотре вступив на сторінки історії Польщі» [16, с. 99]. Його «Дзяди», проситані в новому контексті, водночас активували приспані в польській історії стихії ендецької Польщі та Польщі ягелонської: «Використання владою, з одного боку, ендецької риторики, а з іншого – використання

демократичною опозицією Міцкевичевих символів, означало психічний перелом у польському громадському житті. Опозиція переставала бути для влади збунтованим маргінесом, – вона ставала «ворогом народу», який заслуговує на цілковите знищення. Натомість влада переставала бути для опозиції власною, польською владою, якій слід опонувати, – вона ставала спадкоємцем російського загарбника та Новосильцева, символу царського самодержавства» [6, с. 136].

Подальші обговорення та зібрання на різних рівнях лише загострили ситуацію. «Командос» прагнули мобілізувати студентство, що зовсім не входило в інтереси старших, і навіть – створити незалежну молодіжну організацію [7, с. 113]. 6 березня А. Міхніка і Х. Шляйфера було затримання та виключено з університету. Останнє відбулося з порушенням університетської автономії, особистим розпорядженням міністра освіти*. Неповага до правил стала причиною студентського мітингу з вимогою поновлення студентів, а його розгін – резонував у інших університетах країни, а згодом доповнився участю робітників. При цьому мова йшла вже не про А. Міхніка. Палітра гасел свідчила про значно більше претензій до влади, аніж про це думали ревізіоністи. І хоча в багатьох випадках активно просувалися соціалістичні гасла, це була не більше аніж тактична поступка.

Насправді молодь розходилася з ревізіоністами, протиставляючи їх логіку вимогам покоління. Березневі події стали «повстанням покоління», яке не могло змиритися з корупцією і корумпованими цінностями правлячого класу [17, с. 123]. Очевидно, що для частини молоді орієнтиром був не споглядальний комунізм офіційної ідеології, а приклад західних країн, де вищий життєвий рівень поєднувався з широкою демократією [7, с. 117].

Не випадково, перебуваючи в епіцентрі свого покоління, А. Міхнік мусив дати собі відповідь на принципове питання: «чи то справді лише деформація слушної соціалістичної ідеї, а чи ми маємо справу з якоюсь паталогічною ідеологією? Чи весь той соціалізм не є зляканою раковою пухлиною на європейській культурі» [10, с. 137]. Приймаючи логіку свого покоління, А. Міхнік однозначно мав розривати з ревізіонізмом.

Через арешт 21-річний А. Міхнік не приймав участі в березневих подіях. Але перебуваючи у в'язниці, мав достатньо часу для роздумів. Прочитання творів «класиків» марксизму-ленінізму на фоні відомостей про репресії влади виявилось вирішальними для перегляду власних світоглядних засад. Воно позбавило решток ілюзій та продемонстрували тоталітарну сутність системи, переконали у повній тотожності комунізму і фашизму [10, с. 54].

Водночас події останніх місяців відкривали нову перспективу, яка надавала його діяльності внутрішнього виправдання та ваги. Міцкевичеві «Дзяди» з'єднували воєдино минуле і сучасність, відкривали іншу Польщу, боротьбі за яку варто присвятити решту життя: «Там, у в'язниці на Раковецькій, «Дзяди» – оповідь про вільнюських студентів, ув'язнених за мрію про свободу, – були духовною опорою, джерелом внутрішньої сили. Вони дозволяли усвідомити власне місце в довгому ланцюзі польських поколінь, кожне з яких мусило відбутися свій страж у «фортецях і в'язницях»» [16, с. 121].

За кілька років по тому А. Міхнік напише ряд есе – «Тіні забутих предків», «Розмова у Цитаделі», «Рана на чолі Адама Міцкевича», в яких ретроспективно викладе свої ідейні злами 1968 р. З-поміж іншого, зупинюся на проведених паралелях із минулим: «Я відчув, що живу в переможній країні, а не в державі деформованого соціалізму, як думав раніше. Нове розуміння дало мені вторгнення до Чехословаччини. Після Березня і після серпня 68-го вся польська традиція боротьби за свободу стала моєю традицією. 1968 рік – то були «Дзяди» мого покоління. В'язниця на Раковецькій стала для мене продовженням камери Конрада, а філомати виявилися старшими колегами» [10, с. 142].

Перечитування «Дзядів» давали відповідь Міхнікові щодо того «як собі радити з тираном». Альтернативами в польській історії були шлях змови (повстання), втеча (еміграція) або ж валенродизм†. Останнє – це «лестощі тирану», шлях конформізму, пошуку зручного моменту для звільнення. Перші два варіанти в умовах ПНР однозначно відкидалися, а щодо третього висловлювалося чимало зауваг. Зокрема, у «Тінях забутих предків» А. Міхнік жорстко розкритикував традицію реалізму в польському русі, представлену ендецькою ідеологією та викрив небезпеки валенродизму. Побоювання того, що накладена на обличчя маска стане справжнім обличчям, спонукала його знову наголосити на потребі опору, яку, в свою чергу, в польській політиці він пов'язував із постаттю Ю. Пілсудського [9, с. 16].

* попередні спроби виключення А. Міхніка з допомогою звичайних академічних процедур виявилися не ефективними.

† за іменем Конрада Валенрода – головного персонажа «Дзядів» А. Міцкевича.

Обираючи власний шлях, А. Міхнік коригував траєкторію: «урешті, залишається певна форма пристосування, яке не є ні колабораціонізмом, ні зрадою, а тривалим вибором того, що здається можливим для досягнення в конкретних обставинах поневолення» [16, с. 123].

Після березневих подій 1968 р., на думку А. Міхніка, комуністична влада втратила національну легітимність, здобуту в 1956 р. Із в'язниці у вересні 1969 р. він вийшов із переконанням, що «з цією владою нас уже ніщо не пов'язує і пов'язувати не може» [10, с. 143]. Доведений до кінця нонконформізм передбачав розрив із дитячими і юнацькими захопленнями. Ревізіонізм змінився антикомунізмом. Почуття цілковитого відчуження спонукало до опору. При цьому А. Міхнік для себе визначив стратегію боротьби, у якій конспірація і створення підпільних організацій не мають сенсу. І навпаки, «політична діяльність має сенс тоді, коли вона помітна», коли до тебе приходять однодумці і «творюється суспільний всмоктувач» [10, с. 155].

Відмова третього покоління ревізіоністів шукати «соціалізм із людським обличчя» підвела ризику під спробами ревізіонізму вписатися в систему влади. На думку А. Міхніка, це стало результатом невміння організуватися навколо жодної програми, химерності спроби модернізації марксизму та олюднення комунізму [3, с. 212]. У 1968 р. ревізіонізм засвідчив свою безпорадність, коли був атакований з двох боків – партапаратом, який після Жовтня 1956 р. прагнув стабілізації і відмежовував від себе всі альтернативи, та більшістю поляків – які були орієнтовані на пристосування до режиму, і не розуміли суті відмінностей, бо ревізіоністи користувалися мовою і цінностями партапарату.

Еволюція польської ревізіоністської думки, яка породила Жовтень 1956 р. і зайшла в тупик у Березні 1968 р., демонструє складність подолання комуністичної утопії. Слабкість ревізіонізму визначалася його не вкоріненістю в життя. Адже те, що він стверджував було нічим іншим як голою теорією. Водночас, ця затеоретизованість не перешкоджає визнанню важливої ролі, яку вона відіграла в ідейній еволюції її носіїв, для яких ревізіонізм був не позою, а – свідомою платформою, хай навіть суперечливою і недосконалою. Пошуки «істинного марксизму» – химера, тому що ніякого «істинного марксизму немає». Чим багатша будь-яка доктрина, тим більша у неї кількість історично правомірних і логічно компактних її інтерпретацій [5, с. 444]. А тому навіть шукаючи його ревізіоністи лише під іншим кутом переглядали базові формулювання, знаходили суперечності і пропонували нові шляхи їх подолання. Відтак, їхньою знахідкою виявився не «істинний», а «свій» марксизм, ознаками якого став розрив із більшовизмом, і поєднання свого туманного розуміння соціалізму з ліберально-демократичними цінностями. Марксизм став для них теорією історії і методом досліджень, а не програмою будівництва ідеального ладу [5, с. 460].

По-друге, ревізіонізм у своєму завершенні не лише відкривав тоталітарний характер комуністичного суспільства, але й, за словами Л. Колаковського, знаходив у тому ж марксовому вченні деструкцію тоталітарного проекту [3, с. 208]. А тому створював аргументи для зневірування в комуністичній ідеї. На думку А. Міхніка, «Ідейна деструкція комунізму була справою збунтованих комуністів. Цю «церкву» могли знищити зсередини тільки єретики, але ніколи – іновірці» [3, с. 209]. Роздумуючи над тим, що давало снаги цим людям у подальшому бути послідовними у боротьбі з комунізмом, А. Міхнік підкреслював роль «вини за свою юнацьку віру» [18, с. 194]. І, відповідно, та активна участь у боротьбі проти диктатури стала своєрідною формою спокути.

Як не парадоксально, але перемогти ревізіонізм міг лише програвши. Ця поразка мала кілька наслідків. Найперше, у 1968 р. влада отримала «піррову перемогу», адже втратила підтримку інтелектуалів. По-друге, це була поразка ревізіонізму як ідеї ренесансу комунізму, яка водночас стала елементом прозріння для самих ревізіоністів, які духовно визволитися з корсету доктрини і стали першою системною опозицією до польської влади, якій все ще належало перегризти власну пуповину. І роль міхнікового покоління в цьому процесі стане визначальною.

Запропонована інтерпретація польського ревізіонізму доводить складність і тривалість подолання спокус комунізму. Ревізіоністи сповна відчули на собі його чари, але попри це зуміли розгледіти ньому і тоталітарну пастку. Вихід із неї, як виявилось, вів не до світлого майбутнього, а до прощання з утопією.

Список використаних джерел

1. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті. К.: Дух і Літера, 2007. 810 с.
2. Фрішке А. Пристосування і опір: Дослідження з історії Польщі 1945–1980 років. К.: Дух і Літера, 2017. 456 с.
3. Міхнік А. Лють і сором // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 206–219.
4. Ортега-і-Гассет Х. Тема нашої доби // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. К.: Основи, 1994. С. 315–369.
5. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії. К.: Всесвіт, 1999. 510 с.
6. Міхнік А. «Хто там назива мене відщепенцем?» // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 133–166.
7. Волобуев В. Политическая оппозиция в Польше. 1956–1976. М.: Институт славяноведения РАН, 2009. 240 с.
8. Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог. К.: Дух і Літера, 2012. 264 с.
9. Міхнік А. Тіні забутих предків // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та

політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 9–29. 10. Міхнік А., Тішнер Ю., Жаковський Я. Розмови між паном і панотцем. К.: Дух і Літера, 2013. 624 с. 11. Польша в XX веке. Очерки политической истории / Ответственный редактор А. Носкова. М.: Индрик, 2012. 952 с. 12. Камю А. Бунтующий человек // Камю А. Бунтующий человек. М.: Политиздат, 1990. С. 119–156. 13. Міхнік А. З дефектом польськості // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 167–175. 14. Єрмоленко В. Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. К.: Дух і Літера, 2018. 480 с. 15. Міхнік А. Розмова в Цитаделі // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 30–84. 16. Міхнік А. Рана на чолі Адама Міцкевича // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 98–132. 17. Тисменяну В. Поворот у політиці: Східна Європа від Сталіна до Гавела. К.: Мегатайп, 2003. 336 с. 18. Міхнік А. Слово про Яцека: Свобода, справедливість, милосердя // Міхнік А. У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. К.: Дух і Літера, 2009. С. 192–205.

References

1. Fiure F. Mynule odniiei iliuzii. Narys pro komunistychnu ideiu u XX stolitti [The past of one illusion. An essay on the communist idea in the twentieth century]. K.: Dukh i Litera, 2007. 810 s. 2. Frishke A. Prystosuvannia i opir: Doslidzhennia z istorii Polshchi 1945–1980 rokiv [Adaptation and resistance: Research on the history of Poland from 1945–1980]. K.: Dukh i Litera, 2017. 456 s. 3. Mikhnik A. Liut i sorom [Rage and shame]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 206–219. 4. Orteha-i-Hasset Kh. Tema nashoi doby [The theme of our era]. Orteha-i-Hasset Kh. Vybrani tvory. K.: Osnovy, 1994. S. 315–369. 5. Valitskyi A. Marksyzm i strybok u tsarstvo svobody: Istoriia komunistychnoi utopii [Marxism and the jump in the realm of freedom: The history of communist utopia]. K.: Vsesvit, 1999. 510 s. 6. Mikhnik A. «Khto tam nazyva mene vidshchepentsem?» [«Who calls me a renegade?»]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 133–166. 7. Volobuev V. Politicheskaya oppozitsiya v Pol'she. 1956–1976 [Political opposition in Poland. 1956–1976]. M.: Institut slavyanovedeniya RAN, 2009. 240 s. 8. Kuron Ya. Poliaky ta ukraintsi: vazhkyi dialoh [Poles and Ukrainians: a difficult dialogue]. K.: Dukh i Litera, 2012. 264 s. 9. Mikhnik A. Tini zabutykh predkiv [Shadows of forgotten ancestors]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 9–29. 10. Mikhnik A., Tishner Yu., Zhakovskiy Ya. Rozmovy mizh panom i panottsem. K.: Dukh i Litera, 2013. 624 s. 11. Pol'sha v XX veke. Ocherki politicheskoi istorii [Poland in the twentieth century. Essays on political history] / Otvettvennyi redaktor A. Noskova. M.: Indrik, 2012. 952 s. 12. Kamyu A. Buntuyushchii chelovek [The Rebellious Man]. Kamyu A. Buntuyushchii chelovek. M.: Politizdat, 1990. S. 119–156. 13. Mikhnik A. Z defektom polskosti [With a defect in Polishity]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 167–175. 14. Yermolenko V. Plynni ideolohii. Idei ta polityka v Yevropi XIX–XX stolit [Pliny ideologies. Ideas and politics in Europe of the nineteenth and twentieth centuries]. K.: Dukh i Litera, 2018. 480 s. 15. Mikhnik A. Rozmova v Tsyadeli [Conversation in the Citadel]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 30–84. 16. Mikhnik A. Rana na choli Adama Mitskevycha [Rana, headed by Adam Mickiewicz]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku [In Search of Freedom. Essays about history and politics]. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 98–132. 17. Tysmenianu V. Povорот u politytsi: Skhidna Yevropa vid Stalina do Havela [Turn in politics: Eastern Europe from Stalin to Havel]. K.: Mehataip, 2003. 336 s. 18. Mikhnik A. Slovo pro Yatseka: Svoboda, spravedyvist, myloserdia [The Word of Jacek: Freedom, Justice, Mercy]. Mikhnik A. U poshukakh svobody. Esei pro istoriiu ta polityku. K.: Dukh i Litera, 2009. S. 192–205.

Yaroslav Seko

POLISH REVISIONISM FOR INTELLECTUAL PORTRAIT OF ADAM MICHNIK

The article analyzes the main stages of the development of Polish revisionism as a historical phenomenon. Through an analysis of the ideological evolution of Adam Michnik, attention was drawn to the various generational influences on the development of revisionist thought. The article reveals the main factors that influenced the formation of the outlook A. Michnik – the influence of his father, the university environment, anti-Semitic campaign. It is shown how the events of the Polish October 1956 and March 1968 influenced his outlook and, eventually, became a condition for the rejection of communist orientation and the step towards the creation of a systemic opposition.

Key words: A. Michnik, revisionism, generation, October 1956, March 1968.

УДК 334 (477+549)

Тетяна Лахманюк

УКРАЇНА Й ІСЛАМСЬКА РЕСПУБЛІКА ПАКИСТАН: НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТА ГУМАНІТАРНО-КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (1991–2013 РР.)

У статті автор розглядає історію українсько-пакистанських міждержавних взаємин; визначає основні закономірності й тенденції зародження і розвитку співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, його місце в структурі міжнародних відносин; висвітлює історико-політичні передумови і чинники налагодження співпраці між даними країнами у нових геополітичних умовах; досліджує основні тенденції процесу становлення та розвитку науково-технічних й гуманітарно-культурних зв'язків, механізми формування і реалізації повноцінних двосторонніх відносин; аналізує напрямки співпраці між науковими й культурно-освітніми організаціями України та Ісламської Республіки Пакистан, її зміст і пріоритети; акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів; показує місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, Ісламська Республіка Пакистан, освіта, наука, техніка, культура.

У період посилення глобалізації для багатьох країн, включаючи Україну й Ісламську Республіку Пакистан (далі – ІРП), зовнішній чинник, тобто побудова, зміцнення і розвиток міжнародних відносин, не дивлячись на їх різноманітність, національно-культурні, національно-релігійні та інші відмінності, знаходить один із ключових напрямків. Це впливає на вирішення найважливіших соціально-економічних проблем і, багато в чому, сприяє зміцненню їх національних економік, виробничих сил, їх національної незалежності, політичної самостійності, у тому числі й безпеки держав.

Актуальною проблемою сьогодення залишається вивчення україно-пакистанських відносин у сферах: освіти, науки, техніки та культури.

Метою дослідження є аналіз основних подій історії формування і розвитку українсько-пакистанських міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-пакистанської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку співробітництва у науково-технічному вимірі, гуманітарно-культурних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Об'єктом дослідження є історія міжнародних відносин і зовнішньої політики України й Ісламської Республіки Пакистан в нових геополітичних умовах.

Предмет дослідження становлять головні напрямки і пріоритети співробітництва у науково-технічному вимірі, гуманітарно-культурних зв'язків між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, визначення основних закономірностей і тенденцій зародження та розвитку міждержавних взаємин, їх місце у структурі міжнародних відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена також тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у праці П. Черника [7], можна виділити також В. Макуха, який займався дослідженням взаємовідносин між Україною і країнами Південної Азії, в тому числі й України та Пакистану [5].

Україна відома як надійний міжнародний партнер, готовий відгукнутись і надати необхідну допомогу в період випробувань, перед якими опинилася Ісламська Республіка Пакистан у 2005 й 2010 рр. після руйнівного землетрусу та нищівної повені, які забрали життя і залишили без даху над головою тисячі пакистанців. Внесок українських медиків у ліквідацію наслідків стихійних лих в Пакистані відзначений нагородами пакистанського уряду, українську гуманітарну допомогу отримали найбільш нужденні мешканці зруйнованих пакистанських населених пунктів, де місцеве населення продовжує зберігати теплі спогади про представників України [4].

Набуває розвитку культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Ісламською Республікою Пакистан [7].

Для навчання у вузах України в 2009 р. виїхало 180 пакистанських студентів, переважна більшість яких виявила зацікавленість навчатись в українських медичних закладах (близько 40 %

від загальної кількості абітурієнтів). Відносини у сфері освіти здійснюються на підставі двосторонніх контрактів між українськими та пакистанськими структурами, що спеціалізуються у доборі й направленні на навчання в Україну пакистанських студентів. З огляду на заходи щодо попередження випадків незаконної міграції з Пакистану, дана сфера гуманітарного співробітництва перебуває під особливим контролем посольства.

З метою інтенсифікації двосторонніх зв'язків, у листопаді 2009 р. в м. Карачі відкрито українсько-пакистанський інформаційний центр, до роботи якого залучено представників місцевої влади, керівництва торгівельно-промислової палати провінції Сінд, відомих бізнесменів, зацікавлених у подальшому розвитку співробітництва з Україною. Робота українсько-пакистанського інформаційного центру спрямовується на популяризацію можливостей та потенціалу України серед громадських, урядових і бізнес кіл Пакистану, які отримують оперативну інформацію про виставкові заходи, пропозиції господарюючих структур на сторінках спеціалізованого веб-сайту. Подібні інформаційні центри у 2010 р. відкрито в м. Ісламабад, а також у м. Лахор, м. Мултан, ініціюється їх створення в Кветі, Пешаварі, інших великих культурних і промислових пакистанських містах.

Заслужують на увагу ініціативи з налагодження побратимських відносин між найбільшими торгівельно-промисловими, культурними центрами двох країн, а також «морськими економічними воротами» України й ІРП – містами Одеса та Карачі [7]. Разом із тим, перед сторонами стоять нагальні завдання зі створення більш сприятливих умов для нарощування взаємовигідного співробітництва. У першу чергу, це стосується інтенсифікації політичних контактів, формування належної договірно-правової бази в торгівельно-економічній, фінансовій, транспортній сферах, започаткування плідного міжрегіонального, міжгалузевого співробітництва [4].

Значний двосторонній потенціал має бути задіяним у сфері науки і розвитку медичних технологій, налагодженні обміну досвідом між науковими та медичними закладами двох країн у використанні сучасних методів діагностики й лікування небезпечних хвороб, застосуванні прогресивних медичних технологій. Одним зі свідчень перспективності зазначеної сфери є постійне збільшення пакистанських студентів, які навчаються в профільних вузах України. У цей час близько 200 представників Пакистану щорічно виїжджають для отримання освіти в Україні, з них понад половина – в українські медичні заклади.

Пакистанська сторона зацікавлена у налагодженні двостороннього співробітництва з українськими структурами в сфері науки і розвитку медичних технологій, налагодженні обміну досвідом із науковими та медичними закладами України щодо використання сучасних методів діагностики небезпечних хвороб, застосування прогресивних технологій лікування, зокрема, гепатиту, в сфері фармацевтики, виготовленні лікарських засобів, антивірусних і профілактичних препаратів із попередження та лікування інфекційних захворювань, підвищення імунітету.

Звичайно, найцікавіша тема українсько-пакистанських взаємин військово-технічне співробітництво. Важливо зазначити, що ІРП упродовж останніх років залишається найбільшим партнером України у галузі військово-технічного співробітництва. Практично завдяки українсько-пакистанському контракту на продаж Ісламабаду 320 танків Т-80УД (понад \$650 млн) Україна вийшла в 1997 р. на дев'яте місце у світі за результатами світової торгівлі зброєю, а також посіла сьоме місце за результатами 1998 р. Упродовж 1996–2000 рр. Україна виконала для Пакистану замовлення на загальну суму близько \$800 млн, а потенціал замовлень становить щонайменше \$1 млрд [7]. У листопаді 2000 р. відбувся візит в ІРП офіційної делегації України на чолі з першим заступником секретаря РНБО В. Радченком для участі у міжнародній військово-технічній виставці в м. Карачі. Проведено зустрічі з головою виконавчої влади Пакистану П. Мушаррафом, членами уряду країни.

16–23 липня 2001 р. – візит до ІРП української делегації на чолі з головним конструктором Харківського КБ ім. Морозова, Героєм України, генерал-лейтенантом М. Борисюком для участі у церемонії передачі на озброєння армії Пакистану 15 сучасних танків спільного виробництва «Аль-Халід». Керівнику української делегації президент і голова виконавчої влади пакистану П. Мушарраф вручив пам'ятну відзнаку [3].

Українсько-пакистанська наукова співпраця на сучасному етапі переважно представлена спільними проектами у військово-технічній сфері між відповідними установами обох країн. Співробітництво у військово-промисловій сфері розвивається за різними напрямками, включаючи спільну підготовку офіцерів, технічного персоналу, пілотів, а також поставки та спільне виробництво високотехнологічної зброї для сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил Пакистану. Спільний розвиток технологій та налагодження виробництва буде продовжуватися і у майбутньому, в першу чергу, в рамках проекту «Аль-Халід».

Перші кроки здійснюються з метою налагодження співробітництва у галузі сільського господарства та медицини. Зокрема, розвивається співпраця між Українським інститутом зоології

ім. І. Шмальгаузена і Пешаварським сільськогосподарським університетом. Опрацьовувалися можливості обміну студентами та викладачами і підвищення кваліфікації фахівців у сфері сільського господарства.

На основі підписаної в листопаді 2010 р. угоди про співробітництво між Кримським державним медичним університетом ім. С. Георгієвського й Аббатабатським міжнародним медичним коледжем започаткована співпраця між двома установами у питаннях використання сучасних методів діагностики та лікування хвороб, прогресивних технологій лікування тощо. В перспективі планується налагодити кооперацію зазначених закладів у сфері підготовки кадрів, обміну викладачів і результатами досліджень, науковими розробками [5, с. 14–16].

До цього часу сотні пакистанців отримали освіту в Україні, зокрема, у Київському інституті цивільної авіації, Харківському державному інженерному університеті, Українській академії мистецтв, Вінницькому державному медичному університеті, Кримському державному медичному університеті, Харківському державному медичному університеті. 27 червня 2012 р. була створена пакистанська асоціація випускників українських вищих навчальних закладів.

Пакистанські випускники роблять свій позитивний внесок у розбудову українсько-пакистанської дружби. Зокрема, завдячуючи їм, в 2010 р. було налагоджене співробітництво між Кримським державним медичним університетом ім. С. Георгієвського й Аббатабатським міжнародним медичним коледжем. Близько 250 пакистанців нині навчаються у ВНЗ України, більшість із них в медичних і технічних закладах, зокрема у медичних університетах Криму та Луганську, Донецькій національній академії транспорту, Східноукраїнському університеті ім. В. Даля [2].

Пріоритетним вектором співробітництва в культурно-гуманітарній сфері є налагодження зв'язків між українськими і пакистанськими ЗМІ. Разом із тим, практична реалізація спільних програм у культурно-гуманітарній сфері не знаходять поширення з боку українських фахівців через складні кліматичні й соціально-побутові умови, перманентні загострення безпекової ситуації в Пакистані, а також відсутність прямого авіасполучення між Україною та ІРП. У цей час, посольством проробляється можливість організації прямих авіарейсів української компанії «Аеросвіт» із найбільших міст країни перебування (Карачі, Лахор, Ісламабад) і їх поєднання зі зручними комунікаційними маршрутами в Україні [7].

Сторонами опрацьовуються наступні проекти двосторонніх документів: меморандум про взаєморозуміння щодо співпраці у галузі науки та технологій між урядом України і урядом ІРП; угода між урядом України та урядом Пакистану про співробітництво у сфері дослідження і використання космічного простору в мирних цілях; меморандум про взаєморозуміння у сфері культурного співробітництва на 2012–2015 рр.; угода у сфері культурного співробітництва між урядом ІРП та урядом України.

Таким чином, співпраця України й ІРП у науково-технічній сфері розвивається досить швидкими темпами. Це пов'язано з інтенсифікацією двосторонніх зв'язків і має багатообіцяючі перспективи для подальшого розвитку. Реалізація ж спільних програм у гуманітарно-культурному вимірі не знаходять поширення з боку українських фахівців через складні кліматичні та соціально-побутові умови. Проте, культурний спадок України й Пакистану дає хороше підґрунтя для розвитку співпраці в цій сфері. Безсумнівно, що цивілізація долини річки Інд і трипільська культура України були одними із перших великих цивілізацій. Цей факт дає можливість двом державам для проведення спільних досліджень подібності цих культур, здійснення обмінів музейними виставками тощо.

Список використаних джерел

1. Договірні-правова база українсько-пакистанських відносин. URL: http://www.ukrexporth.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html (дата звернення: 18.02.2018).
2. Інвестиційне співробітництво України та Пакистану. URL: <http://ukrexporth.gov.ua> (дата звернення 18.02.2018).
3. К истории становления и развития сотрудничества между Пакистаном и Украиной. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes> (дата звернення 18.02.2018).
4. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Пакистаном. URL: <http://mfa.gov.ua> (дата звернення 18.02.2018).
5. Макух В. В. Україна і країни Південної Азії: перспективи розвитку співробітництва // Зовнішні справи. 2011. №1. С. 14–16.
6. Посольство України в Ісламській Республіці Пакистан. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/> (дата звернення 18.02.2018).
7. Черник П. П. Сьогоднішні українсько-пакистанські стосунки. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm (дата звернення 18.02.2018).

References

1. Dogovirno-pravova baza ukrayins'ko-paky'stans'ky'x vidnosy'n [Base of ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.ukrexporth.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html
2. Investy'cijne spivrobotny'cztvo Ukrayiny' ta Paky'stanu [Investment collaboration of Ukraine and Pakistan]. URL: <http://ukrexporth.gov.ua>
3. K istorii stanovlenija i razvitija sotrudnichestva mezhdju Pakistanom i Ukrainoj [To history of becoming and development of collaboration between Pakistan and Ukraine]. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes>
4. Kul'turno-

gumanitarne spivrobitny'cztvo mizh Ukrainoyu ta Paky'stanom [In a civilized manner-humanitarian collaboration between Ukraine and Pakistan]. URL: <http://mfa.gov.ua> 5. Makux V. V. Ukraina i krayiny' Pivdennoyi Aziyi: perspekty'vy' rozvy'tku spivrobitny'cztva [Ukraine and countries of South Asia: prospects of development of collaboration] // External businesses. 2011. №1. pp. 14–16. 6. Posol'stvo Ukrainy' v Islams'kij Respublici Paky'stan [Embassy of Ukraine in Islam Republic Pakistan]. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/> 7. Cherny'k P. P. S'ogodnishni ukrajins'ko-paky'stans'ki stosunky' [Today's ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm

Tetyana Lakhmanyuk

UKRAINE AND ISLAM REPUBLIC PAKISTAN: SCIENTIFIC-TECHNICAL AND HUMANITARIAN-CULTURAL COLLABORATION (1991–2013)

In the article an author examines history of ukrainian-pakistan intergovernmental mutual relations; determines basic conformities to the law and tendencies of origin and development of collaboration between Ukraine and Islam Republic Pakistan, his place in the structure of international relations; lights pre-conditions and factors of adjusting of collaboration between these countries in new geopolitical terms; explores the basic tendencies of becoming and development of scientific and technical and humanitarian-cultural connections, mechanisms of forming and realization of valuable bilateral relations; analyses directions of collaboration between scientific and cultural and educational organizations of Ukraine and Islam Republic Pakistan, its maintenance and priorities; accents attention on the base of these contacts; shows the place of ukrainian-pakistan relations in the structure of international relations.

Key words: Ukraine, Islam Republic Pakistan, education, science, technique, culture.

УДК 929.0

Дмитрий Бродяк

КРИЗИС РОХИНДЖА КАК МАРКЕР КОНСОЛИДАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ БИРМЫ/МЬЯНМЫ ВО ВТОРОМ ДЕСЯТИЛЕТИИ ХХІ В.

Результатом последовательной 27-летней борьбы Аун Сан Су Чжи – дочери «отца» независимой Бирмы генерала Аун Сана – за укрепление политических позиций мьянманских модернистов стала убедительная победа возглавляемой ею Национальной лиги за демократию на очередных парламентских выборах 8 ноября 2015 г. Упомянутые политические изменения были фактически признаны командованием мьянманской армии. В то же время, достигнутый политический консенсус внутри национальной элиты страны очень скоро подвергся серьезному испытанию со стороны внешних и внутренних экстремистских сил. 25 августа 2017 г. боевики Армии спасения рохинджа Аракана (ARSA) атаковали 30 полицейских и военных объектов в штате Ракхайн. Результатом этой акции стало массовое бегство в Бангладеш бенгальцев-мусульман («рохинджа»), проживавших на северо-западе Мьянмы. Однако произошедшее в обществе усиление радикальных настроений на фоне кризиса с рохинджа, как свидетельствует исследование, только способствует укреплению в элитах Мьянмы политического консенсуса в разных сферах внешней и внутренней политики, в том числе в чувствительной сфере межнациональных отношений.

Ключевые слова: Аун Сан Су Чжи, модернисты, консерваторы, консенсус, рохинджа, исламский экстремизм, буддийский радикализм.

После достижения Бирмой независимости в 1948 г., в правление прозападно настроенных бирманских модернистов генерала Не Вина, в стране парадоксальным образом сформировалось ориентированное на традицию консервативное крыло национальной элиты. Оно усложнило местную политическую систему, способствовало ее дальнейшему развитию, но, одновременно, также и усилило конфликтный потенциал последней. Тому свидетельством является ожесточенная борьба военных консерваторов и второго поколения местных модернистов во главе с До Аун Сан Су Чжи, развернувшаяся в стране после общенационального кризиса 1988 г.

Результатом последовательной 27-летней борьбы До Су – дочери «отца» независимой Бирмы генерала Аун Сана – за укрепление политических позиций мьянманских модернистов стала убедительная победа возглавляемой ею Национальной лиги за демократию на очередных парламентских выборах 8 ноября 2015 г. По результатам выборов, оппозиция Мьянмы оказалась способна самостоятельно, без коалиции с иными политическими силами, избрать нового президента и сформировать правительство страны [1].

При этом стоит особо отметить, что этапы упомянутого межэлитного противостояния в послевоенной Бирме/Мьянме как российские [2–3], так и западные [4–5] авторы до настоящего времени освещали преимущественно в парадигме борьбы армии и оппозиции, авторитаризма и демократии (как вариант – порядка и анархии), не останавливаясь на вопросах эволюции местных элитных группировок и не анализируя их внутреннюю структуру.

Между тем, упомянутые политические изменения в стране были фактически признаны военными консерваторами в лице действующего главнокомандующего вооруженных сил старшего генерала Мин Аун Хлайна. В частности, последний, в отличие от своего предшественника Тан Шве, в очередной День памяти Аун Сана и его соратников (19 июля 2016 г.) впервые возложил венки к мемориалу национального героя и нанес визит в дом его дочери – символический «храм династии» основателя независимой Бирмы [6]. Неудивительно, что курс нового правительства соединил политические и экономические аспекты программ мьянманских модернистов и консерваторов – двух ведущих политических сил страны. В дальнейшем, инициированное Аун Сан Су Чжи снятие американских санкций с ведущих мьянманских военных корпораций, произошедшее во время ее визита в США в сентябре 2016 г. [7], подчеркнуло достижение долгосрочного компромисса между центрами влияния в мьянманской элите – силами, воплощающими тесно связанные между собой покровительственное и авторитарное начала власти в бирманской политической традиции [8, с.321–323].

В то же время, достигнутый политический консенсус внутри национальной элиты страны очень скоро подвергся серьезному испытанию со стороны сил международного терроризма. 25 августа 2017 г. боевики Армии спасения рохинджа Аракана (АСРА) атаковали 30 полицейских и военных объектов в штате Ракхайн. В ответ мьянманские военные и полицейские начали масштабную операцию по поиску и уничтожению террористов. Результатом этой акции стало массовое бегство в Бангладеш часто обозначаемых как рохинджа мусульман-бенгальцев, проживавших на северо-западе Мьянмы. По данным ООН, в середине ноября 2017 г. число пересекших границу беженцев составило 622 тысячи человек [9–10]. Многие беженцы рассказывают журналистам и сотрудникам ООН о зверствах мьянманских силовиков, о массовых убийствах и изнасилованиях. Командование вооруженных сил Мьянмы отвергает эти обвинения, заявляя, что действия армии и полиции направлены исключительно против «экстремистски настроенных бенгальских террористов», а не против мирных жителей любой национальности и религии [11].

Тем не менее, упомянутые рассказы беженцев начали массово тиражироваться в странах Запада через средства массовой информации, после чего ведущие правозащитные организации предсказуемо обратили взгляд на популярную в развитых странах «икону демократии» – государственного советника Мьянмы Аун Сан Су Чжи, де-факто премьер-министра страны. По мере разворачивания кризиса с мусульманами рохинджа, многим деятелям правозащитного движения стало казаться, что она вот-вот гневно обличит мьянманских силовиков и возьмет страдающих беженцев под свое покровительство. Однако Аун Сан Су Чжи – самый влиятельный в стране политик – молчала, вызывая тем самым растущее непонимание на Западе и в мусульманском мире. Постепенно непонимание позиции лидера Мьянмы уступало место нескрываемому раздражению и осуждению. А когда 19 сентября 2017 г. Аун Сан Су Чжи на пресс-конференции в Нейпидо выступила с речью перед иностранными дипломатами, где фактически поддержала операцию вооруженных сил [12], западные активисты-правозащитники начали требовать лишить «икону демократии» Нобелевской премии, которую она получила в 1991 г., а также всех остальных наград за правозащитную деятельность. Городской совет Оксфорда перешел от слов к делу и в конце ноября лишил ее премии Freedom of the City (то есть, фактически – звания почетного гражданина этого города). Перед этим в начале октября в колледже св. Хью, где в 1960-е гг. училась Аун Сан Су Чжи, был снят со стены ее портрет [13].

Для того, чтобы разобраться в вопросе о том, почему все-таки Аун Сан Су Чжи не сделала того, что от нее ждали на Западе и в странах исламского мира, отмечает живущий в Мьянме российский эксперт П. Козьма, необходимо учесть несколько базовых истин, фактически неоспоримых для рядового мьянманца.

Первое. Нет никакого народа рохинджа, есть нелегалы-бенгальцы, в разное время проникшие в страну.

Второе. Атаки боевиков рохинджа на полицейские и военные объекты в штате Ракхайн рассматриваются как нападение международных террористов на Мьянму. Известно, что организация боевиков тесно связана с определенными кругами в Пакистане и на Ближнем Востоке, а обучение в тренировочных лагерях рохинджа ведут иностранные инструкторы.

Понятно, что в нынешних условиях, когда, по мнению мьянманцев, вооруженные силы страны противостоят агрессии международных террористов, их авторитет существенно вырос. Согласно

опросу, проведенному американским «International Republican Institute» (близким к Республиканской партии США) еще в 2013 г., вооруженные силы страны пользовались доверием 64 процентов населения [14]. Опросы других служб, проводимые в это же время, дали аналогичные результаты, а к 2016 г. (то есть, еще до кризиса рохинджа) о своем доверии вооруженным силам заявляли более трех четвертей населения страны.

Поэтому неудивительно, что с самого начала военной операции в штате Ракхайн во многих городах Мьянмы прошли массовые демонстрации в поддержку армии. В Янгоне такая акция состоялась в конце октября 2017 г. – тысячи человек прошли по улицам города, неся портреты старшего генерала Мин Аун Хлайна, государственные флаги и знамена вооруженных сил. Больше того, в этой демонстрации приняли участие популярные артисты и другие деятели культуры – знаковые для современной Мьянмы фигуры.

В этих обстоятельствах вступление в конфликт с собственной армией, когда последняя фактически ведет боевые действия с международными террористами, явилось бы для мьянманских модернистов рискованным политическим шагом, который вряд ли был бы понят в мьянманском обществе. По сути, замечает П.Н. Козьма, в данном случае критическая позиция Аун Сан Су Чжи затронула бы ту сферу, где вооруженные силы как раз и имеют свои три четверти поддержки со стороны населения. Более того, по нашему мнению, она оттолкнула бы от себя даже своих «ядерных» сторонников как в обществе, так и в рядах вооруженных сил, не говоря уже о ее давних оппонентах – армейских консерваторах. Следует особо подчеркнуть, что даже в самые острые периоды противостояния с военными консерваторами До Су всегда демонстрировала готовность к взаимопониманию и компромиссу с армейским крылом национальной элиты. Так, в своих речах и интервью конца 1980-х – начала 1990-х гг. Су Чжи подчеркивала, что «раскол в армии противоречит интересам нации», говорила, что у нее «хорошие отношения с армией», и даже признавала, что ее отношение к военным носит особый характер («я не чувствую по отношению к ним ту же враждебность, что и народ, хотя я понимаю эту злость и считаю, что это очень, очень печально»)[15, s. 204].

На низших уровнях военной иерархии социальную базу До Су, как отмечает П. Козьма, традиционно составляют младшие и средние офицеры (их кумиром является отец Аун Сан Су Чжи, в возрасте 26 лет ставший генералом), обеспокоенные застоєм и несменяемостью верхнего эшелона военной элиты. При этом, сама лидер НЛД неизменно отвечает взаимностью своим сторонникам в рядах вооруженных сил и в целом продолжает предельно лояльно относиться к «армии своего отца», которую она «очень любит»[16, s. 486]. На этом фоне в ходе кризиса с рохинджа До Су не могла поступить иначе, кроме как полностью поддержать действия военных в штате Ракхайн, оговорившись, что все случаи беззакония должны быть тщательно расследованы, и в случае их подтверждения – виновные должны понести суровое наказание.

Еще одной причиной молчания Аун Сан Су Чжи на тему рохинджа, по нашему предположению, стал консенсус между консервативным и модернистским крыльями мьянманской элиты по поводу совместного противостояния воинствующему буддийскому национализму – явлению, в перспективе способному привести к дезинтеграции пестрое в национально-религиозном плане мьянманское общество.

Известно, в частности, что в июле 2016 г., через три месяца после прихода правительства НЛД к власти, ему удалось разгромить Ассоциацию по защите нации и религии (или Патриотическую ассоциацию), известную по своему акрониму «Ма Ба Та». Эта ассоциация была создана в начале 2014 г. и объединила в своих рядах националистически настроенных монахов. По инициативе Ма Ба Та предыдущее правительство СПСР осенью 2015 г. провело через парламент четыре закона о «защите нации и религии» – этим была обусловлена фактическая поддержка Ма Ба Та, оказанная ею бывшей правящей партии на выборах 8 ноября 2015 года [17]. Ясно, что с победителем выборов, Национальной лигой за демократию, отношения у Ма Ба Та после этого не сложились, и после выборов организация отметилась серией массовых акций, направленных против НЛД и Аун Сан Су Чжи.

Разгром Ма Ба Та был осуществлен руками членов государственного комитета Сангха Маха Найяка (сокращенно – Ма Ха На) – высшего органа по управлению монашеской общиной Мьянмы, куда государством назначаются авторитетные монахи страны. Комментируя заявления руководства Ма Ба Та о том, что эта ассоциация создана в соответствии с законами и правилами сангхи (то есть, монашеской общины страны), Сангха Маха Найяка заявил, что он никогда не давал официального разрешения на создание Ма Ба Та. Кроме того, члены госкомитета указали на то, что в Мьянме официально действует девять школ (орденов) буддизма, и появление еще одного буддийского объединения – это, по сути, претензия либо на создание нового ордена, либо на формирование структуры, параллельной самому государственному комитету Сангха Маха Найяка. Одновременно с этим ряд активных членов руководства Ма Ба Та (в первую очередь,

монах Ашин Вирату, фото которого журнал «Тайм» на своей обложке в свое время сопроводил заголовком «Лицо буддийского террора») столкнулись с перспективой уголовного преследования за свои радикальные высказывания, в том числе за нетерпимость в адрес бенгальских мигрантов. В итоге руководство Ма Ба Та было вынуждено выступить с примирительными заявлениями, отказаться от радикальной и агрессивной риторики, и в конце концов преобразовать Ассоциацию в фонд «Будда Дхамма Парахита» [18–19].

Противостояние бенгальским террористам и случай с разгромом Ма Ба Та, как мы предполагаем, может служить подтверждением того, что между победившей на выборах НЛД и командованием вооруженных сил достигнут консенсус по широкому кругу вопросов внешней и внутренней политики, в том числе по вопросу противостояния всем формам религиозного экстремизма. Является фактом, что со стороны командования вооруженных сил не последовало никакой реакции на действия правительства НЛД по отношению к Ассоциации Ма Ба Та (союзницы поддерживаемой военными консерваторами партии). Более того, в самый разгар этого процесса старший генерал Мин Аун Хлайн выступил с речью, в которой осудил экстремизм в межнациональных отношениях и заявил, что конфликты вырастают из взаимного непонимания: «Меньшинства выражают несогласие по вопросам, касающимся политики, обычаев, национальности и религии, что приводит к нестабильности и войне» [20].

Удар по Ма Ба Та был настолько сильным, что в течение следующего года эта организация практически никак себя не проявляла, а Ашину Вирату 10 марта 2017 г. было запрещено выступать с публичными проповедями (этот запрет сроком на год ввел госкомитет Сангха Маха Найяка, и после этого Ашин Вирату несколько раз появлялся на публике с заклеенным скотчем ртом).

Тем не менее, как оказалось, проблему буддийского национализма, опасного для всей мьянманской элиты, сложно решить путем затыкания ртов националистически настроенным монахам и разгрома их организации, потому что такие взгляды имеют серьезную поддержку в обществе. Те, кто на месте наблюдает за жизнью мьянманской сангхи, в частности, П.Н. Козьма, недавно отметили один характерный случай. 30 октября 2017 г. самый, пожалуй, популярный буддийский монах Мьянмы, Ашин Ньянниссара (известный также как Ситагу Сайядо – по названию основанной и возглавляемой им религиозной академии Ситагу), выступая перед военнослужащими в штате Карен, привел им притчу про Дутугемуну, сингальского короля Шри Ланки, правившего во втором веке до нашей эры. Общаясь с буддийским монахом-архатом, король посетовал на то, что он убил много тамиллов (которые были индуистами). «Не печалься, король. В этом почти нет греха, – воспроизвел Ашин Ньянниссара ответ монаха. – Те миллионы, что ты убил, – это всего полтора человеческих существа» [21]. Следует отметить, что Ашин Ньянниссара сослался на этот случай с известной долей осторожности. Тем не менее, группа его поддержки, несмотря на довольно скользкую тему, оказалась весьма большой. Главный посыл этой группы – террористы (кто бы они ни были по национальности и религиозным воззрениям) не заслуживают того, чтобы к ним относиться как к людям, а поэтому следует оказать вооруженным силам страны безоговорочную поддержку в их операциях против боевиков рохинджа в штате Ракхайн.

Учитывая огромную роль монашества в жизни мьянманского общества, с ним приходится считаться всей мьянманской элите – несмотря на понимание опасности любого поощрения радикальных настроений в социуме. С другой стороны, вышеописанное усиление в обществе радикальных настроений, на фоне кризиса с рохинджа, по нашему предположению, только способствует укреплению в элитах Мьянмы политического консенсуса в самых разных сферах внешней и внутренней политики, в том числе и в очень чувствительной области межнациональных отношений.

Так, в разгаре кризиса с рохинджа правящая НЛД и военные консерваторы заняли общую позицию по обузданию буддийского националистического радикализма ракхайнцев – основного населения проблемного северо-запада Мьянмы. Хотя они близки бирманцам по языку и культуре, отношения этих двух родственных народов далеки от идеала. Ракхайнские националисты периодически припоминают опустошительные рейды бирманской армии по их территории и осуществлявшиеся бирманцами массовые насильственные переселения ракхайнцев в конце XVIII – начале XIX вв., а также другие конфликты, случавшиеся в истории сосуществования двух народов [22, с. 157, 210–211]. О сегодняшнем отношении ракхайнцев к центральному правительству Мьянмы (которое в национальных штатах традиционно воспринимается как «бирманское») достаточно хорошо говорят и результаты всеобщих выборов 2015 г. НЛД победила только в одном из 12 округов на выборах в верхнюю палату парламента, а 10 депутатских мандатов достались Араканской национальной партии (далее – АНП). По итогам выборов в нижнюю палату парламента из 17 депутатов, избираемых от штата Ракхайн, только четверо

представляют НЛД, зато 12 – АНП. Примерно такая же ситуация и на уровне штата. На сегодняшний день 63 % избранных депутатов собрания штата Ракхайн (22 из 35) принадлежат к АНП, а НЛД представляют лишь 9 депутатов. Тем не менее, при таких показателях Араканская национальная партия большинства депутатских мест в собрании штата не имеет. Согласно Конституции 2008 г., в каждом союзном и региональном законодательном органе власти к избранным депутатам причисляются представители вооруженных сил – за ними зарезервировано 25 процентов мест [23]. В результате военные, чья самая главная задача – «недопущение дезинтеграции страны», стали в штате Ракхайн стратегическими союзниками НЛД в противодействии инициативам ракхайнских националистов из АНП, агрессивно педалирующих угрозу со стороны «бенгальцев-нелегалов».

При этом Араканская национальная партия – отнюдь не крайняя часть политического спектра ракхайнского общества. Наряду с ней существует и армия Аракана (АА) – вооруженная сепаратистская группировка, возникшая в 2009 г. в штате Качин. Основа группировки – ракхайнцы, живущие в штате Качин и на севере штата Шан. Сегодня она насчитывает от 1500 до 2500 боевиков. С самого начала деятельности отряды АА планировали пройти военную подготовку в штате Качин и отправиться в штат Ракхайн для вооруженной борьбы за «самоопределение» своего народа. Тем не менее, до настоящего времени эта группировка ведет борьбу с правительственными войсками в основном вместе с отрядами армии независимости Качина [24; 25].

Таким образом, к упомянутому общенациональному консенсусу по поводу бенгальцев-мусульман в штате Ракхайн прибавляется неприятие отчетливых сепаратистских ноток, связанных с ракхайнцами-буддистами, и это, по нашему мнению, особенно сплачивает оба крыла национальной элиты в противостоянии всем видам национального и религиозного экстремизма. Зримым символом этой консолидации как раз и выступает крайне сдержанная реакция государственного советника Мьянмы Аун Сан Су Чжи на взбудораживший мир кризис рохинджа. В частности, на совместной пресс-конференции по итогам визита в Мьянму госсекретаря США Рекса Тиллерсона 15 ноября 2017 г. журналист «Фокс ньюс» Серафин Гомез задал вопрос Аун Сан Су Чжи: «С тех пор, как начался гуманитарный кризис, вас много критиковали за то, что вы чаще всего молчали об этом кризисе. Мадам, почему вы молчали?»

Ответ Аун Сан Су Чжи был следующим: «Я не знаю, почему люди говорят, что я молчу. Я не молчу. В действительности моя администрация опубликовала множество заявлений, и я сама тоже делала заявления. Но, как мне кажется, люди считают, что то, что я говорю – недостаточно интересно. Но все сказанное мной не должно быть будоражащим, а должно быть выверенным. Оно направлено на создание большей гармонии и лучшего будущего для каждого, а не на стравливание людей друг с другом» [26].

В целом, многолетняя политическая практика мьянманских элит показала, что преобладание в политической жизни Мьянмы того или иного крыла правящей верхушки способно решить многие важные тактические проблемы, стоящие перед страной, однако в стратегическом плане создает почву для серьезной внутривнутриполитической нестабильности, которая бьет по интересам национальной элиты в целом.

Сближение модернистского и консервативного крыльев мьянманской элиты после исторических выборов 2015 г. постепенно устраняет коренной дефект местной политической системы и открывает перед страной новые перспективы развития. Свое последнее по времени – и весьма успешное – испытание новая конфигурация национальной политической системы проходит на наших глазах в условиях еще не завершившегося кризиса с мусульманами рохинджа.

Библиографические ссылки

1. Кирьянов О. Оппозиция одержала победу на выборах в Мьянме // Российская газета. 22.11.2015. – URL: <http://www.rg.ru/2015/11/22/myanma-site.html> (дата обращения: 13.11.2017).
2. Васильев В. Ф. История Мьянмы/Бирмы. XX век. Москва: ИВ РАН, Крафт+, 2010, 410 с.
3. Симония А. А. Новый облик военного режима в Мьянме / Отв. ред. Н.П. Малетин // Юго-Восточная Азия: актуальные проблемы развития. Москва: ИВ РАН, 2011. №16. С.127–146.
4. Callahan M. The Endurance of Military Rule in Burma: Not Why, But Why Not? / Ed. by Susan L. Levenstein // Finding dollars, sense and legitimacy in Burma, Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2010. P.54–76.
5. Taylor R. The State in Myanmar, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2009. 543 p.
6. Martyrs' Day makes strides for national reconciliation // Myanmar Times. 20.07.2016. URL: <http://www.mmmtimes.com/index.php/national-news/yangon/21470-martyrs-day-makes-strides-for-national-reconciliation.html> (дата обращения: 29.11.2017).
7. Obama pledges to remove nearly all remaining US economic sanctions // Myanmar Times. 16.09.2016. URL: <http://www.mmmtimes.com/index.php/national-news/22569-obama-pledges-to-remove-nearly-all-remaining-us-economic-sanctions.html> (дата обращения: 22.11.2017).
8. Агаджанян А.С. Государство и традиционная политическая культура Бирмы // Государство в докапиталистических обществах Азии. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1987. С. 319–332.
9. Bertil Lintner.

The truth behind Myanmar's Rohingya insurgency // Asia Times. 20.09.2017. URL: <http://www.atimes.com/article/truth-behind-myanmars-rohingya-insurgency> (дата обращения: 31.11.2017). 10. Более 600 тысяч беженцев-рохинджа прибыли в Бангладеш за два месяца // Риа новости. 27.10.2017. URL: <https://ria.ru/world/20171027/1507679537.html> (дата обращения: 31.11.2017). 11. Nyein Nyein. Tatmadaw Chief Offers Cryptic Definition of Military's Political Role // The Irrawaddy. 02.12. 2017. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/tatmadaw-chief-offers-cryptic-definition-militarys-political-role.html> (дата обращения: 31.11.2017). 12. Аун Сан Су Чжи: Мьянма не боится критики из-за рохинджа // BBC. 19.09. 2017. URL: <http://www.bbc.com/russian/news-41318615> (дата обращения: 31.11.2017). 13. Лидера Мьянмы лишили звания почетного гражданина Оксфорда // Риа новости. 28.11.2017. URL: <https://ria.ru/world/20171128/1509713198.html> (дата обращения: 31.11.2017). 14. Пётр Козьма. Мьянма – перспектива нового военного переворота // Regnum. 13.01.2015. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1883994.html> (дата обращения: 31.11.2017). 15. Lubina M. Pani Birmy. Biografia polityczna Aung San Suu Kyi. Warszawa. 2015, PWN. 720 s. 16. Lubina M. Op. cit. 17. Пётр Козьма, «Защита нации и религии»: выборы в Мьянме // Regnum. 20.09.2015. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1974909.html> (дата обращения: 20.11.2017). 18. Kyaw Phyo Tha & San Yamin Aung. State-Backed Monks' Council Decries Ma Ba Tha as 'Unlawful' // The Irrawaddy. 13.07.2016. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/state-backed-monks-council-decries-ma-ba-tha-as-unlawful.html> (дата обращения: 05.12.2017). 19. Aung Kyaw Min. Ma Ba Tha to continue under new name // Myanmar Times. 29.05.2017. URL: [71-ma-ba-tha-to-continue-under-new-name.html](http://www.mmtimes.com/national-news/17642-state-and-region-hluttaw-results-graphics.html) (дата обращения: 08.12.2017). 20. In EU Meeting, Min Aung Hlaing Defends Army's Political Role // The Irrawaddy 10 November 2016 URL: [min-aung-hlaing-defends-armys-political-role.html](http://www.mmtimes.com/national-news/17642-state-and-region-hluttaw-results-graphics.html) (дата обращения: 03.12.2017). 21. «Sitagu Sayadaw's 'Mahavamsa' Sermon» // Paul Fuller: Buddhist Studies. 11.03.2017. Retrieved 11.16.2017. (дата обращения: 10.12.2017). 22. Можейко И. В., Узянов А. Н. История Бирмы (Краткий очерк). М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. 382 с. 23. State/Region Hluttaw Results: Graphics // The Myanmar Times. 17.11. 2015. URL: <https://www.mmtimes.com/national-news/17642-state-and-region-hluttaw-results-graphics.html> (дата обращения: 12.12.2017). 24. Мое Myint. Arakan Army Calls for Calm After Bangladesh Border Clash // The Irrawaddy. 28.08.2015. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/arakan-army-calls-for-calm-after-bangladesh-border-clash.html> (дата обращения: 14.12.2017). 25. Lawi Weng. Ethnic Armed Groups Launch Joint Offensive in Northern Shan State // The Irrawaddy. 20.11.2016. URL: <http://www.irrawaddy.com/news/burma/ethnic-armed-groups-launch-joint-offensive-in-northern-shan-state.html> (дата обращения: 06.12.2017). 26. State Counsellor meets top US diplomat // The Global New Light of Myanmar. 16.11.2017. URL: <http://www.globalnewlightofmyanmar.com/state-counsellor-meets-top-us-diplomat/> (дата обращения: 15.12.2017).

References

1. Kir'yanov O. Oppozitsiya oderzhala pobedu na vyborakh v M'yanme [The opposition won the elections in Myanmar]. Rossiiskaya gazeta. 22.11.2015. URL: <http://www.rg.ru/2015/11/22/myanma-site.html> (data obrashcheniya: 13.11.2017). 2. Vasil'ev V. F. Istoriya M'yanmy/Birmy. XX vek [History Of Myanmar/Burma. The twentieth century]. Moskva: IV RAN, Kraft +, 2010, 410 s. 3. Simoniya A. A. Novyi oblik voennogo rezhima v M'yanme [The new face of the military regime in Myanmar] / Otv. red. N.P. Maletin. Yugo-Vostochnaya Aziya: aktual'nye problemy razvitiya. Moskva: IV RAN, 2011. №16. S.127–146. 4. Callahan M. The Endurance of Military Rule in Burma: Not Why, But Why Not? / Ed. by Susan L. Levenstein // Finding dollars, sense and legitimacy in Burma, Washington: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2010. P.54–76. 5. Taylor R. The State in Myanmar, Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2009. 543 p. 6. Martyrs' Day makes strides for national reconciliation // Myanmar Times. 20.07.2016. URL: <http://www.mmtimes.com/index.php/national-news/yangon/21470-martyrs-day-makes-strides-for-national-reconciliation.html> (data obrashcheniya: 29.11.2017). 7. Obama pledges to remove nearly all remaining US economic sanctions // Myanmar Times. 16.09.2016. URL: <http://www.mmtimes.com/index.php/national-news/22569-obama-pledges-to-remove-nearly-all-remaining-us-economic-sanctions.html> (data obrashcheniya: 22.11.2017). 8. Agadzhanian A.S. Gosudarstvo i traditsionnaya politicheskaya kul'tura Birmy [The state and traditional political culture of Burma]. Gosudarstvo v dokapitalisticheskikh obshchestvakh Azii. Moskva: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1987. S. 319–332. 9. Bertil Lintner. The truth behind Myanmar's Rohingya insurgency. Asia Times. 20.09.2017. URL: <http://www.atimes.com/article/truth-behind-myanmars-rohingya-insurgency> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 10. Bolee 600 tysyach bezhentshev-rokhindzha pribyli v Bangladesh za dva mesyatsa [More than 600,000 Rohinj refugees arrived in Bangladesh in two months]. Ria novosti. 27.10.2017. URL: <https://ria.ru/world/20171027/1507679537.html> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 11. Nyein Nyein. Tatmadaw Chief Offers Cryptic Definition of Military's Political Role // The Irrawaddy. 02.12. 2017. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/tatmadaw-chief-offers-cryptic-definition-militarys-political-role.html> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 12. Aun San Su Chzhi: M'yanma ne boitsya kritiki iz-za rokhindzha [Aung San Suu Kyi: Myanmar is not afraid of criticism because of Rohingya]. BBC. 19.09. 2017. URL: <http://www.bbc.com/russian/news-41318615> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 13. Lidera M'yanmy lishili zvaniya pochetnogo grazhdanina Oksforda [Leader of Myanmar was deprived of the title of honorary citizen of Oxford]. Ria novosti. 28.11.2017. URL: <https://ria.ru/world/20171128/1509713198.html> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 14. Petr Koz'ma. M'yanma – perspektiva novogo voennogo perevorota [Myanmar – the prospect of a new military coup]. Regnum. 13.01.2015. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1883994.html> (data obrashcheniya: 31.11.2017). 15. Lubina M. Pani Birmy. Biografia polityczna Aung San Suu Kyi. Warszawa. 2015, PWN. 720 s. 16.

Lubina M. Op. cit. 17. Petr Koz'ma, «Zashchita natsii i religii»: vybory v M'yanme [«Protection of the nation and religion»: elections in Myanmar]. Regnum. 20.09.2015. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1974909.html> (data obrashcheniya: 20.11.2017). 18. Kyaw Phyo Tha & San Yamin Aung. State-Backed Monks' Council Decries Ma Ba Tha as 'Unlawful' // The Irrawaddy. 13.07.2016. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/state-backed-monks-council-decries-ma-ba-tha-as-unlawful.html> (data obrashcheniya: 05.12.2017). 19. Aung Kyaw Min. Ma Ba Tha to continue under new name // Myanmar Times. 29.05.2017. URL: [71-ma-ba-tha-to-continue-under-new-name.html](http://www.myanmartimes.com/71-ma-ba-tha-to-continue-under-new-name.html) (data obrashcheniya: 08.12.2017). 20. In EU Meeting, Min Aung Hlaing Defends Army's Political Role // The Irrawaddy 10 November 2016 URL: [min-aung-hlaing-defends-armys-political-role.html](http://www.irrawaddy.com/news/burma/min-aung-hlaing-defends-armys-political-role.html) (data obrashcheniya: 03.12.2017). 21. «Sitagu Sayadaw's 'Mahavamsa' Sermon». Paul Fuller: Buddhist Studies. 11.03.2017. Retrieved 11.16.2017. (data obrashcheniya: 10.12.2017). 22. Mozheiko I. V., Uzyanov A. N. Istoriya Birmy (Kratkii ocherk) [History of Burma (A short essay)]. M.: Nauka. Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury, 1973. 382 s. 23. State/Region Hluttaw Results: Graphics // The Myanmar Times. 17.11. 2015. URL: <https://www.mmmtimes.com/national-news/17642-state-and-region-hluttaw-results-graphics.html> (data obrashcheniya: 12.12.2017). 24. Moe Myint. Arakan Army Calls for Calm After Bangladesh Border Clash // The Irrawaddy. 28.08.2015. URL: <https://www.irrawaddy.com/news/burma/arakan-army-calls-for-calm-after-bangladesh-border-clash.html> (data obrashcheniya: 14.12.2017). 25. Lawi Weng. Ethnic Armed Groups Launch Joint Offensive in Northern Shan State // The Irrawaddy. 20.11.2016. URL: <http://www.irrawaddy.com/news/burma/ethnic-armed-groups-launch-joint-offensive-in-northern-shan-state.html> (data obrashcheniya: 06.12.2017). 26. State Counsellor meets top US diplomat // The Global New Light of Myanmar. 16.11.2017. URL: <http://www.globalnewlightofmyanmar.com/state-counsellor-meets-top-us-diplomat/> (data obrashcheniya: 15.12.2017).

Дмитро Бродяк

КРИЗА РОХІНДЖА ЯК МАРКЕР КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ БІРМИ/М'ЯНМИ В ДРУГОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХІ СТ.

Результатом послідовної 27-річної боротьби Аун Сан Су Чжі – дочки «батька» незалежної Бірми, генерала Аун Сана – за зміцнення політичних позицій м'янманських модерністів стала переконлива перемога очолюваної нею Національної ліги за демократію на чергових парламентських виборах 8 листопада 2015 р. Згадані політичні зміни були фактично визнані командуванням м'янманською армією. У той же час, досягнутий політичний консенсус всередині національної еліти країни піддався серйозному випробуванню з боку зовнішніх і внутрішніх екстремістських сил. 25 серпня 2017 р бойовики Армії порятунку рохінджа Аракана (ARSA) атакували 30 поліцейських і військових об'єктів у штаті Ракхайн. Результатом цієї акції стало масова втеча у Бангладеш бенгальців-мусульман («рохінджа»), які проживали на північному заході М'янми. На тлі кризи з рохінджа, посилення радикальних настроїв, які відбувалися в суспільстві, як свідчить дослідження, сприяло зміцненню елітами М'янми політичного консенсусу в різних сферах зовнішньої і внутрішньої політики, в тому числі й у сфері міжнаціональних відносин.

Ключові слова: Аун Сан Су Чжі, модерністи, консерватори, консенсус, рохінджа, ісламський екстермізм, буддистський радикалізм.

Dmitry Brodyak

ROKING CRISIS AS A MARKER OF THE CONSOLIDATION OF THE NATIONAL ELITE OF BIRM / MIYANMA IN THE SECOND DECADE OF THE XXI CENTURIES

The result of the consistent 27-year struggle of Aung San Suu Kyi, the daughter of the «father» of independent Burma, General Aung San, for the consolidation of the political positions of the Myanmar modernists, was the convincing victory of the National League for Democracy that she led in the next parliamentary elections on November 8, 2015. These political changes were in fact recognized as the command of the Myanmar army. At the same time, the achieved political consensus within the national elite of the country was very soon subjected to a serious test by external and internal extremist forces. On August 25, 2017, the rebels of the Rokhinj Arakan Salvation Army (ARSA) attacked 30 police and military facilities in Rakhine State. The result of this action was the mass flight to Bangladesh of Muslim Bengalis (Rohinja), who lived in the north-west of Myanmar. However, the intensification of radical sentiments in the society against the background of the Rohingya crisis, as the study shows, only contributes to strengthening political consensus in Myanmar's elites in various spheres of foreign and domestic policy, including in the sensitive sphere of interethnic relations.

Key words: Aung San Suu Kyi, modernists, conservatives, consensus, Rohinja, Islamic extremism, Buddhist radicalism.

УДК 94[(611)+(620):328.161:327[(470+571)+(477)]<2011>**Андрій Поспелов, Антон Яговкін****ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ КРИЗИ ПОЧАТКУ 2011 Р.
В ТУНІСІ ТА ЄГИПТІ: ОФІЦІЙНА ПОЗИЦІЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ**

Стаття розкриває початковий етап політичних криз в Тунісі та Єгипті й офіційну позицію на них з боку України та Росії. Показана реакція зовнішньополітичних відомств двох країн, прийняті рішення по евакуації власних громадян. Особливо зазначена проблема туристів з України та Росії в цих двох арабських країнах.

Ключові слова: Туніс, Єгипет, внутрішньополітична криза, проблема туристів.

17 грудня 2010 р. у м. Сіді-Бузік що на сході Тунісу, 26-річний дрібний торгівець Мохаммед Буазізі спалив себе на знак протесту проти несправедливих з його точки зору дій поліції, яка конфіскувала його товар. Надзвичайно швидко цей локальний інцидент перетворився на масштабні внутрішньополітичні кризи в одних з найбільш благополучних країн арабського сходу – Туніської республіки та Арабської республіки Єгипет (далі – АРЕ).

Події в Тунісі виявилися дещо неочікуваними для Києва та Москви. Це стандартна ситуація, яка була характерна для більшості країн світу. Конкретно про це свідчить відносно пізня офіційна реакція на туніські події – 16–18 січня, тобто майже через місяць після їх початку. Проте, реакція на єгипетські заворушення, виявилась майже синхронною з початком соціально-політичної кризи в цій країні – 25–26 січня, що дозволяє зробити висновок, про тенденцію, яка була прогнозована, відносно арабських держав. Хронологічно, МЗС України реагувало на події у вказаних арабських країнах раніше, ніж МЗС Російської Федерації (далі – РФ). Це можна пояснити більшою політичною і історичною відповідальністю МЗС Росії, як офіційного зовнішньополітичного органу великої держави – постійного члена Ради Безпеки ООН.

Офіційна реакція Києва та Москви виявилась більш ніж стриманою і проявилася у двох пунктах: 1). Офіційні заяви, коментарі, інтерв'ю, в яких йшлося про слідування духу дружби і стратегічного партнерства (особливо з боку РФ у відношенні до АРЕ) й виражалось сподівання на як скорішу нормалізацію обстановки в Тунісі і Єгипті, розрішити котру слід лише демократичними, а не насильницькими засобами і силами самих громадян двох країн; 2). Певна стурбованість долею громадян України та Росії, які перебували в Тунісі та Єгипті, з одночасним декларуванням і реалізацією кроків, щодо екстреної їм допомоги.

Згідно з першим пунктом, тон офіційних висловлювань посадовців України та Росії стосовно подій в Тунісі був близький. «МЗС України висловлює сподівання, що конституційна та внутрішньополітична криза у Тунісі буде розв'язана шляхом досягнення консенсусу у цивілізований та мирний спосіб. В Україні переконані, що якнайскоріше ненасильницьке урегулювання політичної ситуації у Тунісі слугуватиме інтересам туніського народу, забезпечить розвиток країни на основі демократичних принципів» [4]. «Исходим из того, что в интересах всех тунисцев всемерно способствовать скорейшей нормализации обстановки в стране, обеспечению безопасности и стабильности. Неотложную задачу видим в достижении общественного согласия в конституционных рамках на путях демократического диалога и проведения назревших преобразований» [12]. «Рассчитываем, что все ведущие тунисские политические силы проявят гражданскую ответственность и будут способствовать скорейшей нормализации обстановки в стране, что отвечает интересам всех тунисцев, задачам обеспечения региональной стабильности» [3].

Згідно з другим пунктом, поведінка Москви і Києва у ставленні до перебуваючих в Тунісі своїх громадян виявилася протилежною. Відповідні органи РФ змогли 16–19 січня, застосувавши можливості російської авіакомпанії «Трансаеро» й туніської «НувельЭр» евакуювати на батьківщину майже всіх російських туристів (понад 300 осіб. Лише 5 туристів виявили бажання залишитися в країні). Керівні ж органи України, аналогічні заходи не здійснили, через небажання більшості громадян країни покинути Туніс. Лише 20 осіб з більш ніж 400 громадян України планово залишили цю країну арабського Магрибу [2; 8; 14]. Як підкреслив на брифінгу 25 січня речник МЗС України О. Дікусаров, упродовж останніх днів до посольства не надходило звернень від українців, які тимчасово перебувають або проживають у Тунісі, з проханням про допомогу у зв'язку з подіями в країні й серед постраждалих під час безладу громадян нашої держави немає [1]. Таку протилежну відмінність від ситуації з російськими туристами можна пояснити виключно суб'єктивним фактором, оскільки, в Тунісі для туристів з України, психологічно були створені дещо кращі умови перебування.

Найвищі російські посадовці при перших ознаках нормалізації обстановки в країні спробували виявити і оприлюднити свої міркування, щодо аналізу та уроків цієї кризи. Так, президент РФ

Д. Медведєв висловив наступне: «На мой взгляд, то, что произошло в Тунисе – это существенный урок для любых властей. Власти должны не почивать на лаврах, сидеть в удобных креслах, а развиваться вместе с обществом. Не имеет значения, о какой стране идет речь – Европе, Африке или Латинской Америке; ...когда власть не успевает за общественным развитием, не отвечает на ожидания людей, все заканчивается очень печально, наступает дезорганизация и хаос. ... даже если то, что предлагается, для действующих властей представляется неприемлемым, власть должна находиться в диалоге с самыми разными людьми, в противном случае эта власть теряет реальную основу. Но не значит, что власть должна следовать любым рекомендациям, но она должна слышать людей» [6].

Президент РФ в своєму аналізі не обмежився лише кордонами Тунісу, а пов'язав події в цій країні із загальною ситуацією в регіоні: «Произошедшее – это урок и испытание для Туниса и одновременно повод для того, чтобы провести самый существенный анализ ситуации в том регионе». Він нагадав про свої візити в Йорданію та на Палестинські території, підкресливши, що ще багато треба зробити, що б регіоні встановився мир, натякнувши на ймовірний прихід до влади в цій країні арабського Магрибу нових політичних сил: «в результате выборов к власти могут прийти силы, которые не вполне симпатичны мировому сообществу, и с ними придется считаться» [6].

Події в АРЕ викликали практично аналогічну офіційну реакцію України та Росії, з тією відмінністю, що АРЕ, зонайменше Москвою розглядається не просто як дружня країна, а як стратегічний партнер, соціально-політична криза в якій, з самого початку викликала стурбованість долею перебуваючи там вітчизняних громадян. Про це неодноразово заявляв міністр закордонних справ РФ С. Лавров: «С большим вниманием и озабоченностью следим за теми событиями, которые охватили Египет. Мы искренне сочувствуем вашей дружественной стране, дружественному египетскому народу в связи с тем, что переживаемые потрясения, к великому сожалению, привели к человеческим жертвам и другим потерям. Очень рассчитываем на то, что этап противостояния будет преодолен ненасильственными методами, без раскачивания ситуации в стране, на путях достижения согласия относительно того, как будет продвигаться процесс дальнейшего развития Египта. Искренне надеемся, что египетское руководство и все общество проявят высокую национальную ответственность и сделают все необходимое, чтобы стабилизировать обстановку, обеспечить гражданский мир, столь необходимый для прогресса и удовлетворения народных чаяний. Рассчитываю, что египетская сторона предпримет исчерпывающие меры по обеспечению безопасности российских граждан, находящихся в Египте. Хотел бы также подчеркнуть, что стабильность Египта отвечает подлинным интересам как самих египтян, так и всего ближневосточного региона. Искренне заинтересованы в этом и в Москве. Мы, разумеется, остаемся полностью приверженными отношениям стратегического партнерства, связывающим Россию с Египтом. Не сомневаемся, что его конструктивная и энергичная роль на международной и региональной аренах будет продолжена» [13]. «Египет – наш стратегический партнер и ключевая страна в ближневосточном регионе. Мы заинтересованы в том, чтобы Египет был стабильным, процветающим, демократическим государством, чтобы сегодняшние социально-экономические и политические проблемы были как можно быстрее урегулированы мирным путем. Как конкретно это сделать, решать египетским политикам, египетскому народу. Мы не считаем полезным навязывать извне какие-то рецепты, выдвигать какие-то ультиматумы. Договариваться должны, подчеркну еще раз, политические силы в самом Египте» [16].

Майже аналогічні заяви лунали з боку заступника міністра іноземних справ РФ О. Лукашевича: «Мы выражаем глубокое сожаление в связи с человеческими жертвами и растущую озабоченность опасной тенденцией перерастания манифестаций в Египте из мирного в конфронтационное русло». Россия призывает «все стороны отказаться от насилия и проявлять свои устремления цивилизованными методами, оставаться в правовых и демократических рамках» [19].

Проте, в Москві ситуацію в АРЕ розцінювали як більш небезпечну не лише для мешканців країни і туристів, що там перебували, а й для регіону в цілому. У зв'язку з цим, завідувач Центром міжнародної безпеки Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН О.Арбатов висловив сподівання про можливу взаємодію Росії та інших міжнародних організацій як у врегулюванні соціально-політичної кризи, так і відновленні економіки АРЕ: «Нынешняя ситуация может выйти из-под контроля, закончится хаосом или гражданской войной, что будет крайне опасно. В этом контексте Египет может стать еще одним предметом взаимодействия между РФ и НАТО, конечно, в рамках действий СБ ООН, который уполномочен принимать решения по такого рода вопросам» [18].

Втім, після певної нормалізації обстановки в Єгипті [11], в Каїр 9 лютого був направлений спеціальний представник президента РФ по Близькому Сходу, перший заступник міністра

закордонних справ РФ А. Салтанов, який зустрічався з президентом АРЕ Х. Мубараком, віце-президентом О. Сулейманом і міністром закордонних справ країни А. Абдуль-Гейтом [7].

Між тим, з'ясувалося, що на консульському обліку в Єгипті знаходиться лише незначна частина громадян двох держав. Наприклад, лише 830 громадян України з майже 7000, більшість з яких туристи. Така незрозуміла ситуація, призвела до щонайменше одного випадку непорозуміння між російськими ЗМІ, суспільством і МЗС РФ [15]. Додатковою проблемою стали також і суттєва більшість туристів України і Росії, які перебували, чи прямували в Єгипет, відносно аналогічної ситуації з Тунісом. Так, на курортах АРЕ знаходилося майже 50 тис. туристів з Росії і від 6,5 – до 7 тисяч туристів з України [9]. Це, суттєво ускладнювало їх повну евакуацію на батьківщину у разі різкого загострення ситуації в АРЕ. При цьому, привабливість, в тому числі й фінансова курортів АРЕ і відповідна поведінка турсператорів України та Росії, ситуацію ускладнювали ще суттєвіше. І якщо МЗС РФ обмежився лише закликами до громадян країни утриматися від подорожей в Єгипет і посиленням консульського контролю й відповідної допомоги [10], то в Україні ситуацію в АРЕ розцінювали більш серйозно.

31 січня 2011 р. за ініціативи МЗС України відбулася міжвідомча нарада під головуванням першого заступника міністра Р. Демченка щодо ситуації в АРЕ. У зустрічі, зокрема, взяли участь представники Державної служби туризму і курортів України, відділу контролю та координації туристичних і екскурсійних організацій Київської міської державної адміністрації, Української асоціації турсператорів та Асоціації лідерів туристичного бізнесу України. Враховуючи нестабільну ситуацію в Єгипті, а також рекомендацію МЗС громадянам України утриматися від подорожей до цієї країни до повної стабілізації ситуації, сторонами погоджено вжити відповідних кроків та забезпечити повернення наших співвітчизників на Батьківщину [5]. Безпосередньою реалізацією цього рішення, стало прийняття розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р. «Про виділення коштів для здійснення невідкладної евакуації громадян України з території Арабської Республіки Єгипет в Україну» [17]. 2 лютого 2011 р. урядом України прийнято й розпорядження «Про утворення оперативного штабу з вирішення питань, пов'язаних із перебуванням громадян України на території Арабської Республіки Єгипет». Штаб очолив перший віце-прем'єр-міністр України, міністр економічного розвитку і торгівлі України А. Ключев. Згідно із розпорядженням, оперативний штаб щотижня до 1 березня 2011 р. мав інформувати Кабінет Міністрів України про вжиті заходи, пов'язані із перебуванням громадян України в АРЕ [20]. Таким чином, в Україні не вважали можливим затягування кризи в АРЕ.

Проте, вже 26 січня єгипетська армія надійно блокувала туристичні центри в Хургаді, Шарм-аш-Шейхі та інших містах, ізолював їх від учасників акцій протесту. Завдяки цьому, плановому поверненню туристів з України та Росії на батьківщину дано «зелене світло». Остання група з 300 росіян повернулася до Москви 12 лютого. Дещо раніше, 11 лютого, в день, коли президент Єгипту Х. Мубарак склав із себе повноваження голови держави і керівництво країною перейшло до Вищої ради збройних сил, додому повернулися останні українські поціновувачі єгипетської екзотики.

Аналіз офіційної реакції України та Росії на події в Тунісі й Єгипті показує, туніські події виявилися для офіційного Києва та Москви дещо несподіваними. Україна та Росія відреагували на них з запізненням і офіційна реакція двох країн була більш ніж стриманою. Найбільше занепокоєння урядовців України та Росії викликала доля власних громадян в Тунісі. Через це, відповідні органи РФ провели евакуацію практично всіх російських туристів, які перебували в цій країні. Київ на аналогічні заходи не пішов, через впевненість у безпеці власних громадян в цій країні арабського Магрибу і небажання останніх залишати країни тимчасового перебування.

Реакція України та Росії на події в Єгипті виявилася майже синхронною з їх фактичним початком і здебільшого була аналогічна туніській. Це прямий наслідок прогнозів розростання соціально-політичної кризи на інші арабські країни, що були здійсненні як в Києві так і в Москві.

Кардинальна відмінність офіційної реакції Москви на події в Єгипті полягала тому, що саме АРЕ розцінювалася РФ в якості стратегічного (в більшій ступені з економічних міркувань) партнера.

Події в Єгипті, викликали більшу занепокоєність офіційних кіл України та Росії, через їх масштаб та кількість жертв. Додаткова занепокоєність полягала у значній кількості громадян двох країн, які тимчасово знаходилися в АРЕ і котрі потенційно перебували, чи могли опинитися у небезпеці

Внутрішньополітична криза в Єгипті наочно продемонструвала вади сучасного капіталістичного розвитку України та Росії, по відношенню до громадян двох країн, що перебувають за кордоном. Так, з'ясувалося що лише незначна частина громадян двох країн перебуває на консульському обліку, а туристичні оператори часто поводяться враховуючи власні економічні інтереси, ніж інтереси безпеки громадян.

На відміну від уряду РФ, уряд України все же таки спромігся виділити відповідні кошти й зорганізувати спеціальний оперативний штаб, який теоретично був спроможним організувати

екстрену евакуацію громадян України (й Росії) з АРЕ. Втім, характер діяльності цього органу свідчить про те, що офіційний Київ не передбачав подальше загострення ситуації в Єгипті.

Щонайменше в Росії не сумнівалися у приході до влади в Тунісі та Єгипті абсолютно нових політичних сил, з якими Кремль в будь яких випадках сподівався взаємодіяти. Певний початок цьому, або «зондаж» розпочався відрядженням до Каїру спеціального представника президента РФ по Близькому Сходу, першого заступника міністра закордонних справ РФ А. Салтанова. Втім, офіційна Москва розуміла і свої обмежені можливості впливу на ситуацію в регіоні і тому, реально розцінювала можливість діяти не самостійно, а у взаємодії з НАТО, ЄС та РБ ООН.

Внутрішньополітична криза в Єгипті і офіційна реакція не неї України та Росії продемонстрували факт того, що потенційно Київ мав більше можливостей відповідно прореагувати на неї з метою евакуації власних громадян з АРЕ виходячи як з політичних, так і з географічних і технічних міркувань. Внутрішньополітичні кризи в Тунісі і особливо в Єгипті наочно довели необхідність суттєвої корекції вітчизняної законодавчої бази і реорганізації структур, які відповідають за безпеку громадян країни за кордоном.

Список використаних джерел

1. Безпекова ситуація у Тунісі значно покращилась – О.Дикусаров. URL: <http://politikan.com.ua/1/5/2/26458.htm>. (дата звернення: 01.02.2018).
2. Всі українці в Тунісі живі, і до дому іде лише 20 чоловік. 18.01.2001. URL: <http://www.zakonoproekt.org.ua/vsi-ukrajinci-v-tunisi-zhyvi-i-do-domu-ide-lyshe-20-cholovik.aspx>. (дата звернення: 01.02.2018).
3. Коментарий Департамента інформації и печати МИД России о текущей ситуации в Тунисе. 104–02–02–2011 // URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782b00612c76?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
4. Коментар МЗС України з приводу внутрішньополітичної ситуації у Туніській Республіці. 16 січня 2001 р. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50390.htm>. (дата звернення: 01.02.2018).
5. Коментар Речника МЗС України О. Дикусарова щодо ситуації з українськими туристами в Арабській Республіці Єгипет. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50763.htm>. (дата звернення: 01.02.2018).
6. Медведев извлек урок из событий в Тунисе. URL: <http://www.kyivpost.ua/russia/news/medvedev-izvlek-urok-iz-sobytij-v-tunise.html>. (дата звернення: 01.02.2018).
7. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. Сообщение для СМИ. О визите в Египет Специального представителя Президента Российской Федерации по Ближнему Востоку, заместителя Министра иностранных дел России А. В. Салтанова. 145–09–02–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257832006284b9?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
8. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. Сообщение для СМИ. О завершении отправки из Туниса российских туристов. 39–19–01–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781d0059aaac?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
9. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. О ситуации в Египте. 120–05–02–2011 // URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782e003c3f51?OpenDocument> (дата звернення: 01.02.2018).; Коментар Речника МЗС України О. Дикусарова щодо ситуації з українськими туристами в Арабській Республіці Єгипет. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50763.htm>. (дата звернення: 01.02.2018).
10. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. О ситуации в Египте. 120–05–02–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782e003c3f51?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
11. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. Сообщение для СМИ. О ситуации в Египте. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257831004ab7b1?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
12. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. Сообщение для СМИ. О формировании Правительства национального единства и обстановке в Тунисе. 37–18–01–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781c005faf36?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
13. Об устном послании Министра иностранных дел России С. В. Лаврова Министру иностранных дел Египта А.Абуль Гейту. 83–29–01–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257827005664ec?OpenDocument>.
14. Министерство Иностранных Дел Российской Федерации. Сообщение для СМИ. О формировании Правительства национального единства и обстановке в Тунисе. 37–18–01–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781c005faf36?OpenDocument>. (дата звернення: 01.02.2018).
15. Ответ официального представителя МИД России А. К. Лукашевича на вопрос СМИ о ситуации со студентами из России в Египте. 01.02.2011. URL: <http://www.egypt.mid.ru/news/>
16. Ответ Министра иностранных дел России С.В.Лаврова на вопрос корреспондента «РИА Новости» о ситуации в Египте. 03–02–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/4f2c06ac630eada8c3257830002cbaa7?OpenDocument/> (дата звернення: 01.02.2018).
17. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.01.2011 р. «Про виділення коштів для здійснення невідкладної евакуації громадян України з території Арабської Республіки Єгипет в Україну» // Урядовий кур'єр. 2011. 4 лютого. С. 4.
18. Россия может помочь спасти ситуацию в Египте. 31.01.11. URL: <http://www.newzvr.ru/lenta/140260/> (дата звернення: 01.02.2018).
19. Россия призывает к мирному разрешению ситуации в Египте. <http://www.rian.ru/politics/20110203/329880141.html> (дата звернення: 01.02.2018).
20. Урядом України прийнято розпорядження «Про утворення оперативного штабу з вирішення

питань, пов'язаних із перебуванням громадян України на території Арабської Республіки Єгипет». URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/51063.htm> (дата звернення: 01.02.2018).

References

1. Bezpekova sytuatsiia u Tunisi znachno pokrashchylas – O.Dykusarov [The security situation in Tunisia has improved considerably – O. Dikusarov]. URL: <http://politikan.com.ua/1/5/2/26458.htm>. (data zvernennia: 01.02.2018).
2. Vsi ukraintsi v Tunisi zhyvi, i do domu ide lyshe 20 cholovik. 18.01.2001 [All Ukrainians in Tunisia are alive, and only 20 people go to the house. January 18, 2001]. URL: <http://www.zakonoproekt.org.ua/vsi-ukrajinci-v-tunisi-zhyvi-i-do-domu-ide-lyshe-20-cholovik.aspx>. (data zvernennia: 01.02.2018).
3. Kommentarii Departamenta informatsii i pechati MID Rossii o tekushchei situatsii v Tunise. 104–02–02–2011 [Comment of the Information and Press Department of the Ministry of Foreign Affairs of Russia on the current situation in Tunisia. 104–02–02–2011]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782b00612c76?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
4. Komentar MZS Ukrainy z pryvodu vnutrishnopolitychnoi situatsii u Tuniskii Respublitsi. 16 sichnia 2001 r. [The comment of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the internal political situation in the Tunisian Republic. January 16, 2001]. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50390.htm>. (data zvernennia: 01.02.2018).
5. Komentar Rechnyka MZS Ukrainy O. Dykusarova shchodo situatsii z ukrainskymy turystamy v Arabskii Respublitsi Yehypet [Comment of the spokesman of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine O. Dikusarov on the situation with Ukrainian tourists in the Arab Republic of Egypt]. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50763.htm>. (data zvernennia: 01.02.2018).
6. Medvedev izvlek urok iz sobytii v Tunise [Medvedev learned a lesson from the events in Tunisia]. URL: <http://www.kyivpost.ua/russia/news/medvedev-izvlek-urok-iz-sobytij-v-tunise.html>. (data zvernennia: 01.02.2018).
7. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. Soobshchenie dlya SMI. O vizite v Egipet Spetsial'nogo predstavatelya Prezidenta Rossiiskoi Federatsii po Blizhnemu Vostoku, zamestitelya Ministra inostrannykh del Rossii A. V. Saltanova. 145–09–02–2011 [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Message for the media. On the visit to Egypt of the Special Representative of the President of the Russian Federation for the Middle East, Deputy Minister of Foreign Affairs of Russia A. V. Saltanov. 145–09–02–2011]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257832006284b9?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
8. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. Soobshchenie dlya SMI. O zavershenii otpravki iz Tunisa rossiiskikh turistov. 39–19–01–2011 [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Message for the media. On the completion of sending Russian tourists from Tunisia. 39–19–01–2011]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781d0059aaac?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
9. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. O situatsii v Egipte. 120–05–02–2011 [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. On the situation in Egypt. 120–05–02–2011]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782e003c3f51?OpenDocument> (data zvernennia: 01.02.2018); Komentar Rechnyka MZS Ukrainy O. Dykusarova shchodo situatsii z ukrainskymy turystamy v Arabskii Respublitsi Yehypet [Comment of the spokesman of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine O. Dikusarov on the situation with Ukrainian tourists in the Arab Republic of Egypt]. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/50763.htm>. (data zvernennia: 01.02.2018).
10. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. O situatsii v Egipte. 120–05–02–2011 [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. On the situation in Egypt]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325782e003c3f51?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
11. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. Soobshchenie dlya SMI. O situatsii v Egipte [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Message for the media. On the situation in Egypt]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257831004ab7b1?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
12. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. Soobshchenie dlya SMI. O sformirovanii Pravitel'stva natsional'nogo edinstva i obstanovke v Tunise [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Message for the media. On the formation of the Government of National Unity and the situation in Tunisia]. 37–18–01–2011. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781c005faf36?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
13. Ob ustnom poslanii Ministra inostrannykh del Rossii S. V. Lavrova Ministru inostrannykh del Egipta A.Abul' Geitu. 83–29–01–2011 [On the oral message of Minister of Foreign Affairs of Russia Sergey Lavrov to the Minister for Foreign Affairs of Egypt, A. About Gheit. 83–29–01–2011]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c3257827005664ec?OpenDocument>.
14. Ministerstvo Inostrannykh Del Rossiiskoi Federatsii. Soobshchenie dlya SMI. O sformirovanii Pravitel'stva natsional'nogo edinstva i obstanovke v Tunise. 37–18–01–2011 [Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. Message for the media. On the formation of the Government of National Unity and the situation in Tunisia]. URL: <http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/432569a400373407c325781c005faf36?OpenDocument>. (data zvernennia: 01.02.2018).
15. Otvet ofitsial'nogo predstavatelya MID Rossii A. K. Lukashevicha na vopros SMI o situatsii so studentami iz Rossii v Egipte. 01.02.2011 [Response of the Russian Ministry of Foreign Affairs spokesman A. Lukashevich to a media question about the situation with students from Russia in Egypt. 01/02/2011]. URL: <http://www.egypt.mid.ru/news/>
16. Otvet Ministra inostrannykh del Rossii S.V.Lavrova na vopros korrespondenta «RIA Novosti» o situatsii v Egipte. 03–02–2011 [Answer from Minister of Foreign Affairs of Russia Sergey Lavrov to the question of RIA Novosti correspondent about the situation in Egypt. 03–02–2011]. URL:

<http://www.mid.ru/ns-rafr.nsf/89414576079db559432569d8002421fc/4f2c06ac630eada8c3257830002cbaa7?OpenDocument/> (data zvernennya: 01.02.2018). 17. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 31.01.2011 r. «Pro vydilennia koshtiv dlia zdiisnennia nevidkladnoi evakuatsii hromadian Ukrainy z terytorii Arabskoi Respubliki Yehypet v Ukrainu» [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated January 31, 2011 «On the allocation of funds for the urgent evacuation of Ukrainian citizens from the territory of the Arab Republic of Egypt to Ukraine»]. Uriadovyi kurier. 2011. 4 liutoho. S. 4. 18. Rossiya mozhet pomoch' spasti situatsiyu v Egipte. 31.01.11 [Russia can help save the situation in Egypt. 31.01.11]. URL: <http://www.newizv.ru/lenta/140260/> (data zvernennya: 01.02.2018). 19. Rossiya prizyvaet k mirnomu razresheniyu situatsii v Egipte [Russia calls for a peaceful resolution of the situation in Egypt]. <http://www.rian.ru/politics/20110203/329880141.html> (data zvernennya: 01.02.2018). 20. Uriadom Ukrainy pryiniato rozporiadzhennia «Pro utvorennia operatyvnoho shtabu z vyrishennia pytan, poviazanykh iz perebuvanniam hromadian Ukrainy na terytorii Arabskoi Respubliki Yehypet» [The Government of Ukraine adopted an order «On the establishment of an operational headquarters for dealing with issues related to the residence of Ukrainian citizens in the territory of the Arab Republic of Egypt»]. URL: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/51063.htm> (data zvernennya: 01.02.2018).

Andriy Pospelov, Anton Yahovkin

**POLITICAL CRISIS AT THE BEGINNING OF 2011 YEAR IN TUNISIA AND EGYPT:
OFFICIAL POSITION OF UKRAINE AND RUSSIA**

The article opens the initial stage of political crises in Tunis and Egypt, and also an official position on them from Ukraine and Russia. Reaction of outwardly political departments of two countries is presented, the problem of tourists is designated.

Key words: Tunis, Egypt, internal political crisis, a problem of tourists.

UDC 902

Shahriyar Nizami oglu Guliyev

MEDIEVAL TOMB MONUMENTS IN AZERBAIJAN

Among the first and classical medieval monuments of Azerbaijan, graves are of particular importance. In the early Middle Ages, cubes, catacombs, earth, clay ware, stone boxes and other graves were spread out from different types of graves. Christian graves were mainly based on the custom of burial on earth. In the classical Middle Ages there were fewer Christian, especially Muslim graves, which consisted of the graves of the earth. The article is devoted to medieval tombstones discovered in the regions of the Republic of Azerbaijan.

Key words: Azerbaijan, archaeology, grave, middle ages

Among the first and classical medieval monuments of Azerbaijan, the graves types are of special significance. In the early Middle Ages cube, catacombs, earth, earthenware, stone boxes and other graves were spread from different types of graves [6]. The Christian graves were mainly based on the custom of burial in the soil [6]. In the classical Middle Ages there were fewer Christian, but especially more Muslim graves, which consisted of types of soil graves [5; 9]. In July-September 2010, the South East Azerbaijan archeological expedition discovered a large number of settlements and gravestones while carrying out archaeological investigations in the Jalilabad region. One of the discovered cemeteries is in the medieval cemetery located on the right bank of the Goytepe River in Hasanabad village.

Researchers A.I. Alakbarov, A.M. Mirabdullayev and T.H. Azizov note that there is a description of the tools used in the carpet weaving, on the found tombstones. The researchers wrote: «According to archaeological materials, Hasanabad settlement and cemetery can be referred to the XIV–XVI centuries» [3, s. 277].

Another cemetery discovered by the expedition is Kayalı medieval cemetery, located between Beyhanlı village and Yusifli village of Jalilabad district and covering 1 hectare of area. It should be noted that until the 60's of the 20th century this cemetery was named as Goch cemetery. There are seven or eight-pointed star images besides astral and foliage depictions on the discovered monuments. Archaeologists refer this monument to the XIII–XV centuries according to surface materials [3, s. 277]. Another cemetery discovered by the «South East Azerbaijan Archeological Expedition» is the cemetery of Sherefkhanli medieval settlement. There are astral drawings on the tombs. Members of the expedition wrote that «The cemetery is of the same age with the settlement and belongs to the 13th-15th centuries» [3, s. 278].

Another cemetery exposed by the expedition is the sutkaran cemetery, covering 1 ha of land on the slope at 500 meters west of the village of Shatirli in the Jalilabad region. These gravestones attract attention with their rich artworks. Various illustrations and plot compositions have been developed on them by engraving and drawing. Simple and sophisticated illustrations, as well as plots have also been

related to the lifestyle and daily occupation of the buried person [3, s. 279]. Researchers relate these grave stones to the XI-XVI centuries.

«The South East Azerbaijan Archeological Expedition» writes about the Kaleim cemetery in the north of Şatırlı village that «Surface materials collected from the tomb, including the simple and glazed pottery fragments, allow to refer Kaleim settlement to the XIII-XV centuries [3, s. 280]. The stone valley medieval settlement and cemetery are also studied by «South East Azerbaijan Archaeological Expedition». Two tombs made of local rock tombs were found from the southern slope of the Buranar Range Mountains and found in the Dashli valley Cemetery covering the area up to 1 hectare. The researchers say that «The analysis of surface ceramics patterns and similar features of the grave stones allows the Dashli valley settlement and cemetery to be dated to the XII–XV centuries [3, s. 281].

«South East Azerbaijan archaeological expedition» functioning with the participation of A.I.Alakbarov, A.M.Mirabdullayev and T.H.Azizov in the field research period of 2012 recorded dozens of archaeological monuments in Jalilabad region.

One of these monuments is Jafarli's medieval settlement and cemetery located on the border with the Islamic Republic of Iran. Researchers note that «The area of about 6 hectares covered with fragments of simple and glazed pottery belonging to the Middle Ages. There is a medieval cemetery on the slope to the north-west 500 meters north of the settlement. There were grave stones shifted and broken down. There is no doubt that the settlement and cemetery belong to the same period. Based on the ceramic samples collected in the area, Jafarli settlement and cemetery can be referred to the XIII-XV centuries» [3, s. 303].

One of the grave tombs, discovered by the expedition members is the same necropolis located 500 meters north-west of the Seyidabazar holy place in the south-west of Seyidabazar village. 5 pieces of clay made tombs, close to each other were discovered at size of 4x4 meter during excavation at a depth of approximately 40 cm [4, s. 304]. There are no skeletons or bones in any of the tombs with different sizes. Members of the expedition wrote that «In all graves, the nearest part of the graveyard to the bed was squared and had a hole in the head. The sides of all the graves are decorated with network and multicolored stars.

The presence of ash residues on the skeleton and the presence of numerous images reflecting the sun and stars allow the Seyidabazar necropolis to be associated with Zoroastrians» [4, s. 305]. Another graveyard discovered by the expedition in 2012 is the medieval cemetery of Il Zallar located in the western part of the Zallar village, located on the left side of the road from Jalilabad to Khanagah. Four types of grave stones, differing in size and shape, were removed and broken. The grave stones with a description of the net and celestial bodies are believed to belong to the 13th-15th centuries [4, s. 304].

Another necropolis discovered by the expedition in 2012 is the medieval cemetery in the Khalili village of Jalilabad region. This cemetery is located 200 meters from the medieval graveyard «Injillik». The material found in the destroyed soil tombs during the road laying – the earliest medieval cube and cup was given to Jalilabad History and Ethnography Museum. Human bones are also found here. Expedition members note that «Collected artefacts allow Khalili soil tombs to be referred to the IV-VI centuries-old necropolis [4, s. 306].

In 2011, the «South East Azerbaijan archeological expedition» set two goals in pursuit of archaeological research and exploration in Lerik region of the southern zone. To define the location of unsystematic archeological researches and destructions carried out by of Morgan brothers at the end of the 19th century Mistan, Mastayil, Razqov, Gosmalion, Joni, Tuliveri, Hiveri, Loda, Kagoy and other villages of Lerik region, to prepare archeological maps of Lerik region and enrich it with new monuments [4, s. 333].

Several medieval cemeteries were discovered in the territory of Lerik region during the investigations carried out by expedition members A.I. Alakbarov, A.M. Mirabdullayev, T.H.Azizov and S.K.Kerimov.

One such cemetery is the Mistan cemetery covering the area up to 1 hectare, from where the grave stones dating back to the 14th-15th centuries were recorded. Another cemetery is the necropolis at Jangamiran cemetery. In this area located in the north of the village of Jangamiran and called by the local population as Plum Garden, simple and glazed ceramic samples dating to the 13th-15th centuries were discovered. Another cemetery discovered by the «South East Azerbaijan archeological expedition» is the Middle Ages cemetery of Khalifa Zakariyya. This cemetery is located on the right side of Lerik-Zuvand Road, 1 km from Jangamiran village. One of the oldest cemeteries is stone cellar cemetery in Hamarat, one of the oldest villages in the Lerik region. The stone cellar graves found here are very large, so local people call these graves giant graves [4, s. 337].

The Bradi medieval cemetery was found inside the forest in the territory of Bradi village [4, s. 339]. The Pirasova stone cellar cemetery was discovered in the north-western part of Pirasova village, which the local population call Khirman hill [4, s. 339]. The medieval cemetery of Sonachala is located on the left side of Lerik Kalvez Road surrounded by Hoveri village in the south, Zuvand River from south-west,

and modern cemetery and rock mass in the east [4, s. 339]. Among the monuments of the expedition, there is Goshmailyan medieval cemetery. The Goshmailyan cemetery, covering about 1 hectare, is located on the left side of the road from the same village to the Hiveri. Researchers believe that the cemetery belongs to the XIV–XV centuries [4, s. 339]. In addition Nimekesh medieval cemetery, Singadulan medieval cemetery, Loman cube graves' necropolis, Aliabad medieval cemetery cemeteries, which were discovered and recorded by the «South East Azerbaijan archeological expedition», are located in Lerik region [4, s. 340]. In 2009, Khizi expedition discovered two cemeteries in the area of archaeological exploration. The first cemetery located near Altiagaj village and the second cemetery on the crossroads from Khizi to Altiagaj, since both of them were in danger of collapse, members of the expedition G.Goshgarli, T.Babayev, V.Asadov and T.Babayeva focused in 2010 on the study of the still saved parts of these cemeteries.

All the examples of material culture discovered from Altiagaj necropolis are not the subject of our research, as they belong to the 1st and 3rd centuries AD, so we will not talk about it [8, s. 64]. Atachay necropolis where 11 stone cellar graves were investigated, is located at the crossroads of two roads leading from Khizi to Altiagaj and Yeni Fundigan villages, Mainly children and adolescents graves have different sizes. The demised were buried in different directions and situations. Coal fractures, small river stones, pottery fragments, gold earrings beads, medallion glass, dishes, broken parts etc. were found from these grave tombs. The findings of the research on the properties of the graves and the findings outlined therein have led the researchers to conclude that this necropolis belongs to the V-VIII centuries [8, s. 64]. Archaeological research of the tombs is a very reliable source in terms of study of the material and spiritual culture of the past history.

From this point of view, during the independence years of East Ganjabasar territory, the various types of gravestones have been identified during the archaeological research.

Among the various types of grave, the soil graves were dominated in the public consciousness of the medieval Christian and Islamic religions. Continuing the archeological researches in independent Ganjabasar territories, prof. A.M. Mammadov notes that Muslim graves belonging to the Middle Ages are located in cemeteries in the villages of Hazirahmadli, Safikurd, Rahimli, Gurzalilar and Gulustan villages of Goranboy region [10, s. 44].

Depending on the relief, the depth of graves in a quadrant form is 1.2–2.1 meters, the length of the tombstone is from 1.57 to 2.61 meters, and the width is from 0.9 meters to 1 meter. The skeletons in the graves covered with tree trunks, shrubs and soil are towards the south-eastern side of Mecca. The dead were buried in the slightly twisted extensible position on the left side. In this form, the burial site was identified during the research carried out at the settlements of Kyzylhajli, Hazirkhmadli, Balakurd. It should be noted that the direction of skeletons in the graves towards Mecca and lack of any item near them increase their belonging to the Muslim graves.

According to archaeological studies conducted in these and nearby settlements, these graves belong to the X-XI centuries [10, s. 45].

Graves found at the cemetery of Safikurd village in Goranboy region have different characteristics than the soil graves which were initially shown. Archeologist A.M.Mammadov tells about the characteristic features of these graves, indicating that the graves are surrounded by an outer 24x24x4-cm size baked bricks, one of which is 1.9 meters in length, 0.8 meters in width, and a depth of 1.1 meters. The graves here were built in the form of an arch. A.Mammadov writes: «The skeleton's face is towards south-east. There is nothing nearby. The study of the material and cultural samples found in suitable habitat and the size of bricks confirms that the graves belong to the XII–XIII centuries, the direction of the skeleton and the absence of the items confirm that it is a Muslim tomb [10, s. 45].

Tombs found in the Shatal city cemetery located approximately 500 meter to the east from Rahimli cemetery in the territory of East Ganjabasar-Goranboy are very attractive.

The scientist A.Mammadov, who carried out archaeological research here in the early years of our independence, states that «the surface width of the area on which the graves are located is 25 meters in north-south direction and 80 meters east-west. It was not possible to calculate the rest area of cemetery because the rest of the cemetery was underground. The edge of the grave cells is made of 30x30x6 cm of baked bricks. The scientist, carrying out the comparative analysis notes that these bricks are known from archeological excavations in Mingachevir. The direction of skeleton is from the west to the east, 2.15 meters long from inside and 0.55 meters wide, and in the graveyard of 0.85 meters of height up to the top of the hinged part of the baked bricks. Scientist-archeologist A.M. Mammadov, who defines the age of the graves, says: «According to the comparative analysis of similar tombs known in Azerbaijan's appropriate residential areas and according to the findings of the research carried out in the city of Şetel, where graves belong, it may be assumed that they belong to the V-VI centuries. The diversity of the graves and the skeletons in them, and finding various material and cultural remains in the grave cells, show that they are Christian monuments [10, s. 46].

The graves of the medieval society, which provide invaluable knowledge about the social composition, occupation, spiritual culture, are also valuable sources of studying the history of the area, as well as in the study of fine arts and other cultures. From this point of view, medieval cemetery, which covers 3–4 hectares in the southern slopes of Mishovdag, 101.5 km from Shirvan city is of great importance. E.I.Abbasova, who dealt with the study of this cemetery in 2008, points out that the noteworthy feature is tombs, which is one of the rare examples of the Shirvan-Absheron architectural school and have the various calligraphy and inscriptions worked professionally by calligraphers and engravers [1, s. 75].

In the tombstone of one of the graves, there is a picture of necklace used by Azerbaijani women, and in the tombstone of another grave there is a camel caravan and three camels, which resembles a moving caravan. Academician T.Bunyadov made a very interesting idea in 1970, saying that the tombstones of Shirvan-Absheron architectural schools, according to the technology of preparation also familiarize us with the animal world of medieval times being a work of art [2].

In addition to the decorations and drawings on these tombstones, which were worked with high professionalism, the Surahs of the Qur'an and the death date of the deceased were written. It should be noted especially that Afaq Ali kizi Guluzade had great services in reading these writings in Arabic and Persian. It has been understood from the findings of the research that the oldest stone in this cemetery dates back to the 14th century.

The second cemetery of the Shirvan settlement is a cemetery called «Jilpagli» by local residents covering about 2 hectares in the eastern direction about 100 meters from the Kur. One of the striking aspects of this cemetery is the belonging to the elderly, relatively small head stone and the chest stone. According to E.I.Abbasova, in the cemetery located in the foothills of Mishovdag and surrounding the 7–8 hectare area, which are called by Shirvan residents as the «Residence place» or «Folk cemetery», there are ram, bird, dog, bull, snake and cock images. The existence of images is not only decorative but also a sign of productivity for these people [1, s. 77].

The existence of jewelry embroidered on a woman's tombstone is regarded by E. Abbasova as one of the factors that demonstrate the wide development of jewelry in Azerbaijan in the Middle Ages [1, s. 78]. On the slopes of the Great Mishovdag, the surface signs of the «Shekikhan oba» cemetery are very few. The tombs under the ground are rectangular form and engraved from mountain rocks, but there is no description on them. E.I.Abbasova, who divides the medieval grave tombs of South-Eastern Shirvan into two types, reports that the first type of graves belong to the poorest part of the population, are made of natural stones of ordinary shape, but the second type of graves belong to the richer layer [1, s. 79], decorated with more geometric and naturalistic scenes. A tomb was found in the cemetery located in the territory of the village of Jilov in the Shamakhi region, which had Arabic and Persian inscriptions and preserved since kept for a long time in the soil. Tomb with a diameter of 1.50 x 0.50 x 0.50 meters, has been decorated with silhouettes in the Arabic language and is decorated with harmonious geometric or ornamental patterns with Arabic script, and has high boots and other drawings paintings on the lower part. Such tombs were found more frequently in the complex of the medieval cemetery in the Hazra village of Gabala region and in Absheron [7, s. 160]. Tomb was referred to the XVI-XVII centuries [7, s. 60].

Among the first and classical medieval monuments of Azerbaijan, the graves types are of special significance. In the early Middle Ages cube, catacombs, earth, earthenware, stone boxes and other graves were spread from different types of graves. The Christian graves were mainly based on the custom of burial in the soil. In the classical Middle Ages there were fewer Christian, but especially more Muslim graves, which consisted of types of soil graves. The article is dedicated to medieval tombstones discovered in the regions of the Republic of Azerbaijan.

Literature

1. Abbasova E. İ. Cənub-Şərqi Şirvanın son orta əsrlər qəbirüstü abidələri haqqında. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı 2008. S.77–80.
2. Bünyadov. T. Ə. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair, Bakı, 1964.
3. Ələkbərov A. İ., Mirabdullayev A. M., Əzizov T. H. 2010-cu ildə Cənub Şərqi Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda Arxeoloji tədqiqatlar-2010, Bakı «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı, 2011. S.277–280.
4. Ələkbərov A. İ., Mirabdullayev A. M., Əzizov T. H., Kərimov S. K. Lerikdə Arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycan Arxeoloji tədqiqatlar – 2011. Bakı, «Xəzər Universiteti» nəşriyyatı. 2012. S. 337–340.
5. Əliyev T. V. Qırxcıraq yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar haqqında / Salyanın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və memarlığı – Elmi-praktik konfransın materialları, Salyan, 2012. S. 82–87.
6. Xəlilov M.C. Albaniyanın ilk orta əsr torpaq qəbirləri // AAE, Bakı, 2006. N 2. S. 101–114.
7. İbrahimov K. F. Bakı IX–XV əsrlərdə (tarixi arxeoloji tədqiqat) // TEN AD AÜ TED-a əlavə Bakı 2004. 105 s.
8. Qasımov E. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı (IX–XV əsrlər) Tarixi arxeoloji tədqiqat. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı-2002, 200 s.
9. Mehdxanov R. Şəmkir şəhərinin tarixi: V–XIX əsrin əvvəlləri. Bakı, 2016, 166 s.
10. Məmmədov A. M. Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında) Bakı «Təknur», 2014. 176 s.

Шахріяр Нізамі огли Гулієв

ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МОГИЛ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Серед перших і класичних середньовічних пам'яток Азербайджану могили мають особливе значення. У ранньому середньовіччі куби, катакомби, землі, глиняні вироби, кам'яні ящики й інші могили були поширені з різних типів могил. Християнські могили були в основному базувалися на звичаї поховання в землі. У класичному середньовіччі було менше християнських, особливо мусульманських могил, які склалися із земляних могил. Стаття присвячена середньовічним надгробним плитам, виявленим у різних регіонах Азербайджану.

Ключові слова: Азербайджан, археологія, могила, середні віки.

UDC 94

Aytan Karimli

ECONOMIC ASPECTS OF TURKEY-US RELATIONS

Turkey, who is Eastern Europe and the Middle East's largest economy, currently the world's 17th and Europe's 6th largest economy. However, low levels of mutual investment and bilateral trade volume remains fairly limited, in the eyes of US policymakers Turkey are not only helping to change the perception of an actor with political and strategic importance. Turkey's growing economic aspects of soft power in the region is often unnoticed by the United States. The lack of economic bases makes this partnership more sensitive to political fluctuations in both countries. Even if the increase in investments and trade volume in a relatively short period of time is not an easy task to achieve, both governments must make a determined effort to make economic relations a relative component of this partnership.

Key words: Turkey, United States, economic relations, partnership, foreign trade.

Bilateral relations between Turkey and the United States have been dominant mainly military – strategic considerations until now. Economic components, at the end of 1980s Prime Minister Turgut Ozal's emphasize the importance of commercial relations and in the early 1990s United States, «in which Turkey also includes the main emerging outside the exceptions to focus on the market, did not take almost no space in the strategic framework. The economical dimension of daily associations is the weakest ring [1, s. 5].

Turkey, who is Eastern Europe and the Middle East's largest economy, currently the world's 17th and Europe's 6th largest economy. However, low levels of mutual investment and bilateral trade volume remains fairly limited, in the eyes of US policymakers Turkey are not only helping to change the perception of an actor with political and strategic importance. Turkey's growing economic aspects of soft power in the region is often unnoticed by the United States. The lack of economic bases makes this partnership more sensitive to political fluctuations in both countries. Even if the increase in investments and trade volume in a relatively short period of time is not an easy task to achieve, both governments must make a determined effort to make economic relations a relative component of this partnership.

Despite the slowdown in international trade and investment during the globalization era due to the recent global economic crisis, the liberalization of trade has allowed the total world trade to increase 11 times over the past 15 years. Similarly, cross-border investments have increased by more than 10 times over the same period.

Despite US, with the 3.9 trillion dollars (2010) has the highest number of foreign investments in the world, Turkey's share of this amount is \$ 5.7 billion as of 2010 had a very low level. Nearly half of this investment, Turkey's political and economic stability that has made an impressive progress in the past few years. US until it has still a very limited level of Turkish investments (estimated to be less than 2 billion dollars), but Turkey need to remember that being a capital-exporting countries until very recently. In trade area, Turkey's foreign trade volume after 1980 increased with impressive 25-fold in 2010 reached to 300 billion dollars. From 33 August 2011 Turkey is the European Union's 6th largest trading partner. OECD, the EU and the US competitive markets, in frame of Turkey's total export, has a 65 percent portion. US-Turkey bilateral trade volumes, at a modest rate was only 7-time increase between 1985 and 2007; this increase in global trade volume and in Turkey's foreign trade performance is significantly lower than the overall.

In 2007, the total bilateral trade volume was 12,226 billion US dollars. US are Turkey's seventh largest exporter and fifth largest import market. The US market represents only 3.9 % of the Turkey's exports, and only 4.8 % of imports. Turkey's share in US trade is negligible around \$ 2.2 trillion [4, p. 25]. With 735 billion (2010) GDP annual national falling to about \$ 10,000 per person income, with population

more than 70 million, a very dynamic private sector, high growth rate Turkey, now located as a base for an economic centers of the world . In addition, the increasing importance of the state have become increasingly key players in international relations in the age of non-actors, companies. Since Turgut Ozal has opened of economy to foreign competition in the 1980s and spatially during AKP period taken important steps in expanding trade, increasing investments and realizing major construction projects. Turkey 's growing economic power and connections, Turkey's foreign policy activities in the region and was one of the most remarkable factor in the increase of soft power. The process that began in 1990 with the opening up to the Caucasus and Central Asia, now spreads to the Middle East, Southeast Asia, the Balkans and even Africa. The Turkish economy is also intensively integrated with European economies through the Customs Union. An open and diversified economy contributes to the development of new non-state national actors, the key components for any robust democracy. Thus, the relatively developed, highly diversified and sufficiently globalized structure of the Turkish economy presents a model not only economically but also politically feasible to the countries of the region. Turkey is not only to carry out economic projects mutually beneficial, but also encourage the countries of the region as a role model to encourage a liberal democracy and in this case, the United States in the long term, need Turkey as «a key economic partner». Considering trade with the United States in recent years, it is observed that given foreign trade deficit against Turkey. However, Turkey's trade deficit with the US has gradually decreased in the last 3 years and decreased by 22.4 % to 3.3 billion dollars in 2017 compared to the previous year. Turkey's exports to the US in general tend to increase. Exports, which were \$ 3.1 billion in 2000, reached \$ 8.7 billion in 2017. Turkey's exports to the US increased by 12.4 %, 0.9 % and 3.6 % in 2014, 2015 and 2016 respectively, but in 2017 it increased by 30.7 % compared to the previous year. Turkey, in 2017, 34 major suppliers with a 0.4 % share of the US market (with 22 % share PRC in 1 place, Mexico with 13 % in 2 and Canada with 13 % share in 3 place). On the other hand, imports from the US in 2017 were \$ 11.9 billion, up 9.9 % from the previous year. In this case, in 2017 Turkey's foreign trade deficit decreased by 22.4 % compared to the previous year and the trade deficit of 3.3 billion dollars against our country was formed. 2017 Turkey with 0.6 % shares in the exports of the United States ranks 28th (with 18.3 % share Canada 1, Mexico with 15.7 % share 2 and with 8.4 % shares PRC in 3rd place).

During US President Barack Obama's visit to Turkey in April 2009 with bilateral talks with president has agreed to raise US-Turkey bilateral trade and economic relations to model partnership level. Then, ETSIC (Turkey-US Strategic Economic and Commercial Cooperation Framework) decided to establish the mechanism; it has been selected as the two Ministers Coordinator Ministers from both sides. ETSIC Ministerial Meeting was held on 19 October 2010 in Washington, and the 2nd Meeting was held in Ankara on 26 June 2012. The ETSIC 3rd Ministerial Meeting was held on May 14, 2014 in Washington. ETSIC 4 Ministerial Meeting was held in Ankara in 2017. Meeting held within the scope of Trade and Investment Framework Agreement (TIFA) is chaired by Deputy Undersecretary after signing agreement on 1999. The US counterpart is the US Trade Representative. In January 2002 Turkey-US Economic Partnership Council (EPC) has been established. The Economic Partnership Council was established in order to ensure that all elements of the relations between the two countries, especially the economic relations, are fulfilled and is carried out by the Foreign Ministries of the two countries. The 11th Term EOK Meeting was held on 11–12 February 2015 in Washington. The EOK meetings are chaired by the Undersecretary / Deputy Undersecretary.

The Mutual Funding and Protection of Investments with the United States (YKTK) Agreement were signed on December 3, 1985 in Washington. Agreement 4875 has come into force on May 18, 1990. With Foreign Direct Investment Law, foreign capital inflow into Turkey and showed a very large increase. The same trend is seen in US foreign investment statistics.

United States direct investments in Turkey from 2002 to 2016 has reached a total of 11.1 billion dollars, the US figure of Netherlands among countries that direct investment in Turkey (21.6 billion dollars), followed by It is in the 2nd place. In 2016 with \$ 324 million direct investment US in 6nd place and followed Netherlands, Azerbaijan, Britain, Germany and Austria. According to the data of the Central Bank, the first 8 months of 2016 was \$ 562 million, and between 2002–2016 the total amount reached \$ 3.7 billion. Recent issues of TIFA meetings and high-level visits to the United States, which are on the agenda of Turkish-US relations, are summarized below. There is no deal between United States and Turkey as a free trade agreement or preferential trade arrangements, unilateral or reciprocal abolition of customs duties on regulating the trade or decreased gradually. The only system that Turkish exporters and Turkish products use to enter the US market is the Generalized System of Preferences, which the United States is applying to 126 developing and least developed countries including our country and about 5,000 products. The customs duty on imports to the USA is 0, so long as the specified limits are not exceeded, in the case of certain products in the framework of the system, including the textile and apparel goods, some shoes and bags, suitcases and other apparel products it is not. The customs duties imposed on the entry into the US market of such products are also quite high, especially in countries such

as People's Republic of China, India and Pakistan that use cheap labor, and Mexico, which uses the advantages of the NAFTA Agreement, are the major suppliers of US products.

The Generalized System of Preferences, which is being implemented by the United States, is extended every year at the end of the year by a law adopted by the US House of Representatives and the Senate and signed by the US President. In case of delay in the signing of the GTC, the tax reduction is applied retrospectively with the signing of the law. The application of the Generalized System of Preferences (GTS) is approved by the US President on June 29, 2015 to take effect on July 29, 2015 [3, s. 81].

US via Turkey opening the possibility of developing markets such as the Middle East and North Africa; Turkey also has good access to Latin American markets through the US and Canada. Also there is the opportunity to open our country to America through Latin American countries like Panama, market and creating this sense of cooperation, in particular on distribution centers in the US and Turkish companies will be to Turkey's benefit. It will be useful to deepen talks through private sector commissions to be established on the basis of regions and cities in our country and states and territories in the United States, as the cooperation potentials of the regions are different from those of the sectoral organizations. Generally; It provides services for renewable energy, transportation and infrastructure, real estate, financial services, professional and technical services, natural resources, tourism, information and communication technologies, maritime, education, health services, logistics and distribution centers, the film and entertainment sector, chemicals and pharmaceuticals, metals and plastics production, consumer goods, the agricultural industry and the automotive sector. In addition to existing cooperations for the development of trade and investment for third countries, cooperation mechanisms can be arranged; Joint investment projects for sought-after sectors, Establishment of joint distribution centers in regions strategically important for access to potential markets, Joint research and development projects with the aim of increasing the trade of services and high technology products and services to third countries, Establishment of universities and research centers in third countries with the leadership of Turkish and US universities and research institutions, There are institutions to be established in cooperation with the USA and energy projects to be jointly developed and will be active in our country especially on renewable energy.

Cooperation possibilities of Turkish and US companies especially the United States' «Bilateral Investment Treaty» which is conducted in third countries, will be an advantage for Turkey where the found and already have Turkey investment potential and advantage is thought to diversifying Turkey's investment portfolio. It is therefore believed that the common projects and investments in the third countries are important for the Middle East, Central Asia, and African countries as well as Latin American countries such as Bolivia, Ecuador, Honduras, Panama and Trinidad & Tobago to be on the agenda. Australia, for whom the US considers to sign the Trans- Countries like Bahrain, Colombia, Costa Rica, Guatemala and Peru, where Brunei, Chile, Malaysia, New Zealand, Peru, Singapore, Vietnam and Free Trade Agreement are located, will benefit from our partnership projects in order to benefit from the investment privileges they have negotiated. In addition, when evaluated in terms of investment incentives and investment potential, It is thought that joint investment and project cooperation can be developed in Asian countries such as India, Vietnam and Singapore.

The US is one of the countries with the highest number of anti-dumping measures against countervailing duty (CVD) and dumping practices against subsidies. Nevertheless, it is observed that the US has often launched anti-dumping and subsidy investigations against a certain country at the same time. The current WTO legislation allows for the extension of anti-dumping and countervailing duty measures implemented at the end of the 5-year period, which is frequently used by the US and exporters of our country are affected negatively from this practice. The US Trade Representative (USTR) and the countries are taken to the «Watch List» or «Priority Watch List» in the «Special 301 Report» annually in April every year depending on the developments they have made in this area. The «Special 301» Report published annually by the USTR is based on the relevant Uruguay Round Agreement and the «Trade Act» of 1974 amended by the 1988 Omnibus Trade and Competitiveness Act. The 2015 Special 301 Report was published by the US Trade Representative (USTR) on April 30, 2015. This year's report, the applications of the IPR area of 72 US trading partners are being watched. 37 of these countries are in the «Priority Watch List» or «Watch List». Turkey for many years until 2008. «Priority Watch List» has taken place in the in the report in 2008, the «Watch List» what has been raised. Our country is also on the Tracking List this year.

Literature

1. Rupe (2006), Irak İşgalinin Perde Arkası, Çev: Buket Dabancalı-Alaz Pesen, İstanbul: Yordam.
2. Sileli, Turan, (2005), Büyük Oyunda Türkiye-Irak İlişkileri, 1. Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat.
3. Özel, Yılmaz ve Akyüz, Turkish-American Relations for a New Era: A Turkish Perspective., s. 79–85.
4. Ayhan, Veysel, «Türkiye-Irak İlişkileri: Bölge Ülkelerinin Irak Politikası Bağlamında Bir Analiz», Ortadoğu Analiz, Cilt 1, Sayı 9, (Eylül 2009), s.22–31.
5. Pala, Cenk, «İrak: 21. Yüzyılın Yeni Enerji Deposu», 21. Yüzyıl Dergisi Sayı 55, (Temmuz 2013), s. 38–44.

Айтан Керімлі**ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН ТУРЕЧЧИНА-США**

Туреччина з найбільшою економікою Близького Сходу на сьогодні займає 17-е місце у світі і 6-е місце в Європі. Однак низький рівень взаємних інвестицій і обсягу двосторонньої торгівлі залишається досить обмеженим. В очах американських політиків Туреччина не лише допомагає змінити сприйняття політичного і стратегічного значення. США часто не помічають зростаючих економічних аспектів в регіоні. Відсутність економічних підстав робить це партнерство більш чутливим до політичних коливань в обох країнах. Навіть якщо збільшення інвестицій і обсягу торгівлі за відносно короткий період часу – непросте завдання для досягнення, обидва уряди мають вжити рішучих зусиль, щоб зробити економічні відносини складовою цього партнерства.

Ключові слова Туреччина, США, економічні відносини, партнерство, зовнішня торгівля.

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН

УДК 94(477)

Валерій Дідух, Павло Коріненко

ЦЕРКОВНІ ПРИХОДИ ЖОЛОБЕНСЬКОЇ ВОЛОСТІ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті йдеться про церковні приходи Жолобенської волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Аналізується кількість церковних приходів, їх земельні наділи, вплив місцевого духовенства на формування моральних засад парафіян.

Ключові слова: церковні приходи, Волинська губернія, земельні наділи, духовенство, парафіяни.

Жолобенська волость у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була адміністративною одиницею Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, губернським містом якої був Житомир.

Дослідження поселень Жолобенської волості були проведені Л. Рокосовським [1], О. Цинкаловським [2], В. Дідухом [3–4].

Життя мешканців села Юрківщина і його околиць у ХІХ ст. та їх духовний світ яскраво описали у своїх працях видатні дослідники етнографії Волині З. Рокосовська [5–8] та професор Коперницький [9].

Важко переоцінити значення церковно-приходських літописів, написаних священиками с. Жолобне – Іаковом Петровським [10].

До Жолобенської волості належали: Августівка, Аделін, Антонівка, Болсуни, Братань, Будище, Вересна, Вовче, Гале Болото (урочище), Горбашина, Горби, Гурки, Гурки (колонія), Дорофіївка, Жереб'яче, Жолобне, Забара, Закриниччя, Кам'янка, Калинівка, Коритище, Косенів, Кошелів, Курмань, Кудиновичі, Кут, Майстрова, Мала Горбаша, Малий Молодьків, Млинок, Мокре, Осове, Осередки (фільварок), Солянка, Сосновате, Стопви, Токарів, Туганов, Хижівка, Широка Долина, Юрківщина, Ярунь [11, с. 29–30].

Сховалися під землею численні групи курганів – віковічні свідки визвольних воєн, битв, набігів татар. Ще у 1900 р. у Великій Горбаші було 2 кургани, поблизу Жолобного – 8, поблизу Курмані – 2, на полях Токарева – 2, у лісі поблизу Кошелівки – 15, біля Яруня – 7, поблизу Юрківщини – близько 10, від Кудинович у напрямку до Курманя знаходилось велике городище. Три кургани були у Турганівському лісі. Чотири кургани знаходились на полях між Ярунем і Малим Молодьковом. Два із них розташовувались на лівому березі річки Молодьківки (Кошелівки) на поміщицьких полях, а два інші – на правому березі річки, де були поля селян. Кургани мали круглу форму, без верхніх площадок. На одному із них, діаметром близько шести сажнів, стояло 6 кам'яних хрестів. На одному із хрестів був надпис, прочитати його ніхто не зміг. Готфрід Осовський, проводячи археологічні дослідження на Волині у середині ХІХ століття, так і не зміг визначити часи походження ярунських курганів і хрестів, які там стояли [12, с. 34].

Волості проіснували до адміністративної реформи 1923–1925 рр., коли їх замінили на райони.

Як засвідчують «Статистические сведения о приходах Волынской епархии», у Жолобенській волості було 7 приходів. Серед них: Велико-Горбашівський, Жолобенський, Косенівський, Курманський, Мокреївський, Хвощовський і Ярунський.

До церкви Великої Горбаші були приписані села Мала Горбаша і Хижівка. Прихожан було 1475, із них 770 чоловіків. Церква володіла 57 десятинами і 17705 сажнями землі [13, с. 373–420].

Велика Горбаша – приход 5 кл, село, 22 верстви (далі – в.) від Новоград-Волинського (Звягеля), а від найближчого приходу Курманя – 4 верстви, Мокрого – 5 в., Жолобного – 7 в., Яруня – 9 в. [14, с. 169].

У 1577 р. селом володів Іоаким (Юхим) Корецький, який платив від села 4 дим., 4 гор. У 1650 р. його син Самуель Кароль вносив за Велику Горбашу і Кам'янку від 55 дим; із самої Великої Горбаші у 1651 р. вносилось від 4 дим, а у 1653 р. – від одного диму [2, с. 292].

Велика Горбаша під назвою с. Горбаші згадується в акті від 14 січня 1611 р. у скарзі пана Немирича на Григорія Пашкевича, про те, що він – Пашкевич – грабував і чинив розбійницькі дії у маєтку Немирича. Це село також згадується в акті від 7 травня 1610 р. у справі розмежування маєтку кн. Януша Острозького волості Вільської від маєтку Стефана Немирича волості Черняхівської [14, с. 169].

У кінці ХІХ ст. там був 101 дім і 568 жителів, селянам належало 455 дес. землі [2, с. 292].

Зведена 1860 р. на кошти прихожан церква Покрови Пресвятої Богородиці мала дзвіницю, яка проіснувала до 1936 р. Копії метричних книг зберігалися з 1704 р., а сповідальних відомостей – з 1822 р. Священик Іоанн Цихоцький (з 1856 р.) був нагороджений за заслуги духовним відомством камилавкою і наперсним хрестом, псаломщиком був Іван Кирилович Масловський (1876 р.), а пономарем – Василь Іларіонович Калинович (з 1848 р.). З нагоди дня народження Миколи II, Імператора і Самодержавця Всеросійського, царя Польського, Великого князя Фінляндського, священик Василь Шумовський у 1901 р. нагороджений камилавкою, а в честь святих Мефодія і Кирила йому вручили Біблію. В. Шумовський був обраним депутатом Житомирського духовно-окружного з'їзду і опікувався навчанням учнів у церковно-приходських школах у Великій і Малій Горбаші. Псаломщиком тоді був Леонтій Шанський. У школі грамоти (1861 р.) навчалося 16 учнів. Платня вчителя становила 3 крб., вартість його харчування оплачували селяни. У 1896 р. ця школа була відзначена Волинською єпархіальною училищною радою як одна із найкращих шкіл повіту. Того ж року церковний староста, Зіновій Золотійчук, за влаштування церковно-приходської школи і встановлення загорожі навколо кладовища, був нагороджений Його Високопреосвященством похвальною грамотою [11, с. 38–39; 15, с. 750–751].

Мала Горбаша, село, вперше згадується у 1650 р., як володіння кн. Самуеля Кароля Корецького, який платив від 13 дим. У 1651 р. від села вносилося від 4 дим, а вже в 1653 р. від – 1 дим. Школа грамоти існувала з 1863 року, платня вчителю становила 3 крб. в місяць при 12 учнях, харчування оплачувалося селянами.

У кінці XIX ст. у селі було 55 домів, 216 жителів, які мали 682 дес. селянської землі і 240 двірської. На початку XX ст. там було 158 господарств, 148 із них належало українцям, 8 – євреям, 1 – полякам [2, с. 292].

Хіжавка, село, школа грамоти тут існувала з 1863 р. У ній навчалося 12 учнів. Щомісячна платня вчителю становила 4 крб., харчування було за рахунок селян, а у 1905 р. він вже отримував 55 крб. Наприкінці XIX ст. селом володів Антон Воронін, а великим землевласником був Роман Хічевський. У 68 домах проживало 452 особи.

У 1901 р. «Єпархіальні відомості» повідомляли: «За заслуги по громадянському и военному ведомству ко дню рождения его Императорского Величества, училищный Синод при Святейшем Си-ноде наградил к 11 мая – дню святых Мефодия и Кирилла – книгою Библия, за особые заслуги, старание и ревность по благоустройству церковноприходских школ, священника Виктора Терлецкого, заведующего и законодателя церковных школ в селах Великой и Малой Горбаше и Хижовке». Хіжавська школа, яка на початку XX ст. була однією із найкращих шкіл повіту, славилася церковним співом [11, с. 49–50].

Жолобне (Жалобне), село, 110 в., від Житомира, від Новоград-Волинського 20 в., від найближчого приходу с. Мокре – 6 в., с. Велика Горбаша – 7 в., від Яруня – 10 в. [14, с. 178].

До Жолобенського приходу у 1891 р. входило село Жолобне, в якому було 933/4 дворів, і с. Коритище із 44 дворами [10, арк. 1].

У 1891 р. у приході нараховувалось 1436 осіб чоловічої і жіночої статі, які сповідували православну віру, римо-католиків було близько 30, майже 29 протестантів і до 15 євреїв. Число грамотних людей сягало 200 осіб.

У 1896 р. прихожан Жолобенського приходу було 1436 осіб, серед них 744 чоловіки. У приході було близько 30 людей римо-католицької віри, лютеран – до 20 і євреїв – 15, які проживали у 186 дворах. Церква володіла 57 дес. 1705 с. землі [10, арк. 6].

Жолобенський приход межував на сході із с. Мала Горбаша і с. Кудиновичі, на заході – із Кам'янкою, на півночі – із м. Ярунь і на заході – із с. Мокре [10, арк. 1].

Коли утворився Жолобенський приход – невідомо, хоча у другій половині XVIII ст. у селі була церква, яка потім згоріла.

Церква Різдва Преподобної Богородиці, дерев'яна, покрита залізом, з такою ж дзвіницею, була побудована 1847 р. на пожертви прихожан. Церкву звів майстер із с. Липки (Рівненська обл.) Іван Ничипорук з благословіння Високопреосвященного Никанора, Архієпископа Варшавського, і Новогеоргієвського управителя Волинською єпархією. Церква була освячена 8 вересня 1847 р. благочинним священиком Йосифом Морачевським.

Іван Ничипорук звів дерев'яний храм, який за всіма ознаками став прототипом для спорудження цілої низки подібних будівель в цій частині Південно-Східної Волині [11, с. 32–33].

Висота храму становила 22 аршини з хрестом, ширина – 12 аршин, а довжина – 111/2 аршина. Він був побудований у формі продовгуватого хреста, одноповерховий. Покрівля купелоподібна. Хрести металеві, позолочені.

Довжина вівтаря становила 8, ширина – 81/2, а висота – 71/2 аршин, престол був дерев'яний. Антимінс був синього кольору. Іконостас – дерев'яний, триярусний, місцями посріблений, з

голубими царськими воротами, на яких зображені Благовіщення Пресвятої Богородиці і чотири ангели. Хори знаходились на західній частині храму на відстані 5 аршин від підлоги.

У віттарі, у кіоті, знаходилась ікона Пресвятої Трійці, на жертovníку – ікона Спасителя, з правого боку була ікона Іоанна Предтечі. На стіні віттаря знаходились ікони Святого Василя, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Спасителя, первосвященика Аарона, Різдва Пресвятої Богородиці, святого Митрофана, Святої Богородиці, святого пророка Давида, святого Миколая і преподобного Іова Почаєвського (в кіоті). Навпроти вхідних дверей знаходилась ікона Святої Великомучениці Варвари.

Церква села Жолобне (фото Світлани Шленчак)

Престольних хрестів було 5. На пожертвування солдата Павла Шлінчука була куплена червоного бархату, із випуклими зображеннями ікона вартістю 50 крб. сріблом. Священицьких одягань було 10, вартість великоднього становила 100 крб.

Копії метричних книг у церкві зберігалися з 1847, а сповідальні відомості – з 1850 р. [10, арк. 2, 3].

Священиком Жолобенського приходу упродовж 1779–1829 рр. був Іосиф Шеметович, упродовж 1829–1854 рр. – Стефан Сгоніцький, у 1854 р. спостерігачем Жолобенського приходу був заштатний священик села Головніці – Федір Бучинський, а у 1854–1910 рр. на цій посаді перебував Іаків Петровський, рукопокладений Високопреосвященним Арсенієм, Архієпископом Варшавським і Новогеогіївським, керуючим Волинською єпархією, в диякона, а 22 серпня 1854 р. – у священика. Священика Іакова Петровського у 1886 р., з нагоди дня народження Його Імператорської Величності, нагородили камилавкою, а у 1901 р. він отримав сан протоієрея. Був благочинним 1 округу [10, арк. 2; 11, с. 33].

Свого часу псаломщиками Жолобенської церкви були Василь Хойнацький, Тимофій Масюкевич, Володимир Новоселецький, Іван Тучемський, а у 1861 р. цю посаду обійняв Амвросій Смолевич.

Священик отримував 300, а псаломщик – 50 крб. До церкви належало 2 дес. і 160 сажнів присадибної землі, 35 дес. і 610 сажнів – орної, сінокісної – 34 дес. і 1470 сажнів у тому числі під лісом – 26 дес., 1610 сажнів, під церковним погостом – 520 сажнів, а всього – 73 дес. і 240 сажнів [10, арк. 3, 3 зв.].

Будинок для священика побудували прихожани, а всі прибудови, такі як клуні, комори, хліви, конюшня – поміщик.

У приході була церковно-приходська школа (с. Жолобне), яка була відкрита у 1860 р. місцевим священиком І. Петровським за сприяння мирового посередника Амосова, і школа грамоти, заснована 1868 р. у приписному селі Коритищах, з оплатою вчителю від селян у першій 42 крб. при 44 учнях, а в другій – 18 крб. за 6 навчальних місяців при 15 учнях. Наприкінці ХІХ ст. у Жолобенській церковно-приходській школі Фома Карпюк навчав 47 хлопчиків і 9 дівчаток. У школі був хор, яким керували Фома Карпюк і учитель Коритищанської школи Карпо Лубашук [11, с. 33].

Коритище, село, 25 км від Звягеля. Вперше згадується у 1597 р. як володіння клієнта князя Корецького – Івана Голуба. У кінці XIX ст. у 104 домах тут проживало 580 мешканців, на колонії було 8 будинків і 47 жителів. Було приписане до села Жолобне. Колись Коритище належало Пулавським. Одним із власників села був Стефан Кушелевський. У школі грамоти, яка була відкрита 1868 р., навчалось 15 учнів; учитель отримував за 6 навчальних місяців 18 крб. Свого часу у ній навчав 30 хлопчиків і 1 дівчинку грамоти Семен Миськів, який закінчив Коритищанську школу грамоти. Тоді ж у Коритищах було 110 дворів, на заробітках в Америці перебувало 10 мешканців села [11, арк. 43].

На кладовищі в с. Коритище знаходилась побудована у 1889 р. прихожанами дзвіниця на честь 17 жовтня 1888 р. на камінному фундаменті, покрита жестю. В середині її, на куполі, зображено чотирьох Євангелістів.

У місцевому приході існували чоловічі і жіночі церковні братства [10, арк. 1 зв.].

Косенів (Косинів) – приход 5 кл, знаходиться на відстані 110 в. від Житомира, від Новоград – Волинська (Звягеля) – 30 і від найближчої поштової станції Корець 8 в. До церкви села Косенів були приписані села Кам'янка і Кошелів. У приході було 919 чоловіків і 868 жінок православного віросповідання. Церква володіла 57 дес. 2246 саж. землі [13, с. 382–383].

Село, яке колись належало до Корецької волості, згадується в акті від 21 липня 1586 р. у скарзі воеводича Волинського князя Іоакима Богушевича Корецького на війта Літинського і урядника маєтку Вільська, що належав князю Костянтину Костянтиновичу Острозькому – Криштофа Вінярьського, про те, що коли бояри, гайдуки і слуги Іоакима Корецького супроводжували через Вільськ втікачів із с. Косеніва, яким він володів, то згадані війт і урядник з Вільськими міщанами їх перебили, утопили, а інших бояр і слуг скалічили, захопили їхню зброю і коней [14, с. 184].

Орендарем села Косенів у 1652 р. був К. Краєвський. Богоявленська церква, дерев'яна, на камінному фундаменті, з триярусною дзвіницею, побудована у 1844 році на кошти прихожан. Копії метричних книг зберігалися з 1769 року, за винятком 1804–1822 рр., сповідальні відомості – з 1797 року, виключаючи 1809–1813 рр. Історія пам'ятає священика Іувеналія Червинського (з 1872 р.), який у 1886 р. був нагороджений скуфією і якому дозволено «употреблять при требоисправлениях вне церкви черную скуфию для защиты головы от холода и сырости», псаломщика М. І. Калетинського (з 1863 р.) і пономаря Т. В. Кокулевського (з 1858 р.). Тіт Кокулевський за 50-річну службу був нагороджений золотою медаллю, для носіння її на шиї, на Аннінській стрічці. Священик отримував платню 300 крб., псалтирщик – 50 крб., пономар – 38 крб., просфітер – 16 крб. Один із синів священика – Валентин, навчався у Кременецькому духовному училищі; вартість навчання у 1886 р. становила 70 р., включаючи платню за гуртожиток і харчування. Волинські Єпархіальні Відомості повідомляли, що Феофан Червінський, за невчасне повернення у Волинську духовну семінарію після літніх канікул 1886 р., з невідомої причини, був оштрафований на 50 коп. Тоді ж із суми Волинського Єпархіального Опікунства вдові дяка Євдокії Калетинській, у якої син також був дяком, виділили грошову допомогу 8 крб. Із Волинських Єпархіальних Відомостей дізнаємося, що син священика Сави Тесельського, випускник Волинської духовної семінарії 1819 р., був «способностей невеликих, прилежания невеликого, успехов посредственных, поведения честного».

Псаломщиком у Косеневі в 1887 р. був Роман Соколов. До цього приходу була приписана церква с. Токарів. Церковно-приходська школа існувала з 1855 року. Учитель отримував 4 крб. у місяць і навчав 26 учнів. До сіл приходу с. Косенів належали Кам'янка і Кошелів (Кошелівка). Дворів було 167 1/2, землі присадибної 3 дес. 1096 саж., орної 37 дес. 2341 саж., сінокосної 16 дес. 1209 саж., прихожан – 1228 осіб (православні), римо-католики – 78, євреїв близько 60 осіб. Проводи припадали на Фомин понеділок. Великим землевласником був Еразм Карлович Ніко. На початку XX ст. там було 182 господарства, на заробітках в Америці перебувало 19 мешканців села. До косенівського приходу належали села Кам'янка, Кошелів, Токарів [11, с. 45].

Кам'янка, село, 24 км від Звягеля. Церковно-приходська школа у Кам'янці існувала з 1867 року, у ній навчалось 18 учнів. У селі наприкінці XIX ст. в 105 будинках проживало 728 мешканців. «Волинські єпархіальні відомості» у 1910 р. повідомляли, що учитель с. Кам'янка Федір Гур'єв, згідно з його проханням, займе посаду псаломщика в с. Тожирь Новоград-Волинського повіту. Того ж року псаломщикам деяких сіл повіту, у тому числі у Косеневі та Кам'янці, був збільшений оклад до 100 крб. У 1905 р. священик Автоном Палецький був нагороджений орденом Св. Анни 3 ступеня.

Кошелів (Кошелівка). У кінці XIX ст. в Кошелеві було 46 будинків і 343 жителі. Колись село належало Пулавським. На початку XX ст. там було 65 господарств. У 1910 р. на заробітках в Америці перебувало 3 мешканці села. У місцевому лісі ще до Першої світової війни було 15

курганів. З-під с. Кошелів бере початок річка Кошелівка, завдовжки 13 км, – ліва притока річки Церем. У Кошелеві і у Кам'янці проводи відбувались по вівторках, на Фоминій неділі [11, с. 43].

Токарів, село, було колись власністю кн. Юхима Корецького, у 1652 році його орендував К. Краєвський. Під час національної революції середини XVII ст. з липня по вересень тут «господарювали» жителі села Кам'янка і дераженські селяни. Після втечі К. Краєвського, повстанці спустошили двір його слуги М. Литвина, захопивши все майно. У наступні дні спустили ставок, вилунали всю рибу і до «Корца возячи, розпродали». Після цього захопили млин, порубали там скрині для борошна, забрали зерно. У серпні вони знесли загорожу в саду, обірвали плоди, а дерева понівечили, про що свідчить судова скарга Краєвського від 24 січня 1653 р. [14, с. 183–184].

Церква св. Чудотворців Косми і Даміана, які, як кажуть старі люди, відають морозами, засухою, заметіллю, побудована у 1884 р. на кошти прихожан, була приписана до села Косенів. У церковно-приходській школі, яка існувала з 1867 року, навчалося 16 учнів [11, с. 49]. У кінці XIX ст. дворів було 60 будинків, прихожан 494 осіб православних [2, с. 449].

Список використаних джерел

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, 1885, 1892, 1895, 1900, 1902.
2. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Вінніпег, 1986.
3. Дідух В. Повернення Зофії Рокосовської. Тернопіль, 2013. 111 с.
4. Дідух В. Життя села Житомирського Полісся у XIX століття. Тернопіль, 2015, 211 с.
5. Rokossowska Z. Wesele i piesni ludy // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1883. T. 7. S. 150–243.
6. Rokossowska Z. O swiecie roslinnym, wyobrazenia wierzenia i podania ludu we wsi Jurkowszczyzny // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1883., T. XIII, S. 183, 199.
7. Rokossowska Z. Bajki ze wsi Jurkowszczyzny // Materiały antropol., archeol., etnogr., 1897, T. 7. S. 14–118.
8. Rokossowska Z. Chleb. Wisła, T. 13, 1899.
9. Kopernicki. Przyczynek do etnografii ludu ruski na Wołyniu // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków. 1887, T. XI. S. 131–228.
10. ЦДІАК України. Ф. 2205. Оп.1. Спр. 186.
11. Дідух В., Нікітюк В., Якубовська Т. Історія містечка Ярунь та його околиць. Тернопіль, Терно-граф, 2016.
12. Антонович В. Б.. Археологическая карта Волынской губернии. Москва, 1900. С.34.
13. Devyatisotletie pravoslaviya na Ukraine. Ч. II. Statisticheskie svedeniya o prikhodakh Volynskoi eparkhii. Zhitomir, 1892. S. 373–420.
14. Теодорович Н. Н. Statisticheskoe opisanie cerkvei i prikhodov Volynskoi eparkhii. Pochaev, 1888. T. 1.
15. Волыньские епархиальные ведомости. 1887. № 25. С. 750–751.

References

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, 1885, 1892, 1895, 1900, 1902.
2. Tsynkalovskiy O. Stara Volyn i Volynske Polissia [Old Volyn and Volyn Poliesya]. Vinnipeg, 1986.
3. Didukh V. Povernennia Zofii Rokosovskoi [Return of Zofiy Rokosovskiy]. Ternopil, 2013. 111 s.
4. Didukh V. Zhyttia sela Zhytomyrskoho Polissia u XIX stolittia [The life of the village of Zhytomyr Polissya in the nineteenth century]. Ternopil, 2015, 211 s.
5. Rokossowska Z. Wesele i piesni ludy. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1883. T. 7.S. 150–243.
6. Rokossowska Z. O swiecie roslinnym, wyobrazenia wierzenia i podania ludu we wsi Jurkowszczyzny. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1883., T. XIII, S. 183, 199.
7. Rokossowska Z. Bajki ze wsi Jurkowszczyzny. Materiały antropol., archeol., etnogr., 1897, T. 7. S. 14–118.
8. Rokossowska Z. Chleb. Wisła, T. 13, 1899.
9. Kopernicki. Przyczynek do etnografii ludu ruski na Wołyniu. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków. 1887, T. XI. S. 131–228.
10. TsDIAK Ukrainy. F. 2205. Op.1. Spr. 186.
11. Didukh V., Nikitiuk V., Yakubovska T. Istoriia mistechka Yarun ta yoho okolyts [History of the town of Yarun and its surroundings]. Ternopil, Terno-hraf, 2016.
12. Antonovich V. B.. Arkheologicheskaya karta Volynskoi gubernii [Archaeological map of the Volyn province]. Moskva, 1900. S.34.
13. Devyatisotletie pravoslaviya na Ukraine [The Ninth Century of Orthodoxy in Ukraine]. Ch. II. Statisticheskie svedeniya o prikhodakh Volynskoi eparkhii. Zhitomir, 1892. S. 373–420.
14. Teodorovich N. N. Statisticheskoe opisanie tserkvei i prikhodov Volynskoi eparkhii [Statistical description of churches and parishes of the Volyn diocese]. Pochaev, 1888. T. 1.
15. Volynskie eparkhial'nye vedomosti. 1887. № 25. S. 750–751.

Valeriy Didukh, Pavlo Korinenko

CHURCHES OF ZHOLOBNE VOLOST NOVOGRAD-VOLYNSKYI DISTRICT VOLYN PROVINCE

The article deals with church parishes of the Zholbne volost of Novograd-Volynskyy district of the Volyn province. The article analyzes the number of church parishes, their land allocations, and the influence of the local clergy on the formation of the moral principles of the parishioners.

Key words: church parishes, Volyn province, land plots, clergy, parishioners.

УДК: 271.2 – 732.3 (477.84) «1831/1914»

Юрій Мартинів

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО УПРАВЛІННЯ ПОЧАЇВСЬКОЮ ЛАВРОЮ У СИНОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується формування внутрішнього управління Почаївською лаврою впродовж 1831–1914 рр. Розкрито напрямки діяльності Духовного собору, сфери відповідальності її членів.

Ключові слова: Почаївська лавра, Російська імперія, Російська Православна Церква, Волинь, Духовний собор.

Наукова новизна статті полягає у розкритті внутрішнього управління Почаївською лаврою, створення Духовного собору, що за основу було покладено інструкцію Духовного собору Києво-Печерської лаври.

Вплив Почаївської лаври впродовж століть забезпечувався не лише державною ідеологією православ'я, а й потужним фінансово-господарським становищем, що пов'язував її з державними структурами, представниками різних станів та конфесій. Цей сегмент діяльності обителі практично не досліджений істориками.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1831–1914 рр. Нижня межа дослідження обумовлена включенням Почаївської лаври у структуру РПЦ. Верхня – початком Першої світової війни, коли докорінно змінились умови існування обителі.

Основу джерельної бази склали документи Державного архіву Тернопільської області (Ф. 258 «Духовний собор Почаївської лаври»).

Метою статті є дослідження управлінської діяльності Духовного собору, ступінь відповідальності та підзвітності його членів, що було однією з важливих умов контролю за рухом обігових коштів та майна, а відтак, стабільного економічного розвитку лаври.

Після включення Правобережної України до складу Російської імперії діюча влада розпочала процес її інтеграції в загальнодержавну структуру. Указом від 25 червня 1840 р. на «західні губернії» було поширено дію законодавства імперії, а дію Литовського статуту скасовано. Практичне застосування загальноросійського Зводу законів розпочалося з 1842 р. Монастирі, як потужні релігійні, соціально-політичні й економічні центри у системі держано-церковних відносин, привертали особливу увагу світської влади, оскільки їх лояльність була важливим чинником підтримки урядової політики. Царським урядом проводилася політика узалежнення монастирів шляхом секуляризації земельних угідь та надання державних субсидій. Проте, з огляду на міцні позиції на Правобережжі України католицьких монастирів – василіанських, домініканських, бернардинських та інших, ставлення до православних обителів було більш лояльним, що дозволило останнім, зберегти свої землеволодіння, зміцнити фінансове й економічне становище.

У 1833 р. імператором Миколою I було видано указ, згідно з яким «Почаївську Успенську обитель за багаточисельність прочан, що стікаються до неї, за пишність її церков, обсяг і величність будівель перетворити в православний монастир 1-класу, присвоївши їй назву Лаври» [1, с.136]. У цьому ж указі зазначалося, що очолюватиме лавру священноархімандрит, якому «бути завжди Волинським архієреєм». Безпосередні обов'язки, пов'язані з управлінням монастиря, покладалися на «особливого, благонадійного та достойного архімандрита з найменуванням намісника». Зважаючи на значення Почаївського монастиря у духовно релігійному житті зверх єпископського штату «для безупинного та пристойного звершення богослужіння» наказувалося призначити 12 ієромонахів, 4 ієродияконів «з потрібним числом службових монахів і призначити монастирських служителів» [1, с.136].

Таким чином, Почаївська лавра згідно з указами імператора, рішеннями і постановами Св. Синоду була зарахована до складу штатних монастирів 1 класу [2, арк. 3]. Лавра підпорядковувалась безпосередньо священноархімандриту, який одночасно очолював і Володимиро-Житомирську єпархію [3, с. 24].

Вищим управлінським органом лаври був Духовний собор, у компетенції якого були усі важливі питання життєдіяльності обителі [4, с.17]. Він надавав допомогу священному архімандриту та наміснику в управлінні лаврою. Духовний собор скликався священним архімандритом з числа основних посадових осіб монастиря та досвідчених ченців. Духовний собор був дорадчим органом при намісникові монастиря [5, арк. 1]. У своїй діяльності та прийнятті рішень, які регулювали життєдіяльність обителі, Духовний Собор керувався законодавчими актами, зокрема: Духовним регламентом, указами Св. Синоду, зокрема «Положенням про монастирі і ченців Російської Православної Церкви», і Волинсько-Житомирської єпархії, державними нормативними і

законодавчими указами Російської імперії, а також місцевими розпорядчими і законодавчими актами Волинської губернії та Кременецького повіту. Усі рішення собору записувались у спеціальний журнал, який в кінці року здавали в архів [5, арк.3].

За основу внутрішнього управління лаври була взята «Інструкція Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври по зразку інструкції з Києво-Печерської лаври». В інструкції були зазначені основні обов'язки членів Духовного собору: дотримання усіх постанов і указів Св. Синоду та Волинської єпархії; співпраця із державними органами влади Волинської губернії та Кременецького повіту; вирішення загальних питань, які пов'язані із внутрішнім життям обителі; планування фінансово-господарською діяльністю монастиря; утвердження річного бюджету; виплата заробітної плати працівникам і монахам обителі; виділення коштів для святкування тих чи інших урочистих подій; духовний собор вирішував питання нагляду за освітнім рівнем обителі; створення нових шкіл, училищ; забезпечення друкарської справи; будівництва та реставрації культових споруд; розглядав скарги на монахів і посадових осіб монастиря. Скарги на монахів розглядав намісник обителі, а скарги на намісника передавались у єпархію.

Членами Духовного собору були: намісник, казначей, економ, ризничий, благочинний, скарбник, друкар та інші. Всі вони мали мати сан ієромонаха, призначались архімандритом або намісником монастиря [5, арк. 2]. Діяльність Духовного собору Почаївської лаври регламентувалася «Інструкцією Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври за зразком інструкції Києво-Печерської лаври». Засідання членів Духовного Собору, згідно з Інструкцією, відбувалось щотижня у понеділок, середу і п'ятницю, крім святкових днів. За відсутності архімандрита засіданням керував його намісник. Рішення Духовного собору обговорювались всіма його членами і приймались шляхом голосування. Існувала певна ієрархія прийняття рішень, які стосувались внутрішнього та зовнішнього життя. У першу чергу розглядались питання і пропозиції, які вносили старшими членами собору, а вже потім і молодшими [2, арк.1 зв.].

Ієромонахи керували друкарнею, свічковим заводом та іншим структурними підрозділами лаври. Також насельниками монастиря були ієродиякони з правом допомагати правити службу Божу; диякони – особи, які допомагали священикам у богослужінні; монахи, які служили при монастирі; послушники – кандидати у монахи. Послушник не давав обітниць, не носив монаший одяг, допомагав при богослужінні і у господарстві монастиря. Згідно із правилами, послушники служили при монастирі шість років, щоб отримати сан монаха. Відправляти службу Божу архімандритові допомагав архідиякон, а діяльністю ієродияконів керував еклезіарх. Ченці, вишколені у стінах монастиря, могли претендувати на підвищення і в інших монастирях, де з певних причин відчувався брак кадрів [5, арк. 4].

Штатний розпис лаври 1833 р. включав 57 осіб, зокрема 1 намісника, економа, казначея, ризничого, 20 ієромонахів, 10 ієродияконів, 10 монахів і 30 послушників [2, арк.2].

Після отриманням нового статусу і для поповнення штату в Почаївську лавру були направленні духовні особи з єпархій Російської імперії. На основі архівних документів ми маємо можливість простежити кількісний склад монахів, встановити місце їх попереднього служіння впродовж досліджуваного періоду. Упродовж 1835–1911 рр. кількість ієромонахів коливалася в межах 18–22 осіб, лише в 1852 і 1909 рр. їх кількість становила відповідно 16 і 15 осіб. Кількість ієродияконів зростала від 3–5 осіб у 1835–1844 рр., з 1852 р. їх кількість збільшується від 6 до 13 осіб у 1911 р. Впродовж 1835–1844 рр. кількість монахів не перевищує 2 особи, лише в 1836 і в 1839 р. їх кількість становила відповідно 1 і 3 особи. Кількість монахів зростала з 1852 р., коли їх було 4 особи, і в наступні роки сягала 7–10 осіб. Проте, їхня кількість у 1876 р. і 1911 р. становила 5 осіб. У лаврі у цей період була значна кількість послушників, у період з 1835 р. до 1854 р. їх кількість коливалася в межах 19–39 осіб, у 1864 р. у лаврі вже було 52 послушника. З 1862 р. до 1882 р. їх налічувалося від 40–47 осіб. У 1909 і 1911 рр. у лаврі відповідно перебувало 50 і 59 послушників. У період з 1835р. до 1839 р., 1854 р., 1862–1876 рр. і 1909–1911 рр. у лаврі були відсутні диякони. Лише у 1841–1842 рр. у лаврі перебувало 4 диякони, у наступні 1844 р. і 1852 рр. – відповідно 1 і 2 диякони, у 1860 р. – 7 дияконів, і в 1882 р. – 1 диякон. Священиків у лаврі практично не було, лише у 1852 р. у звіті зафіксовано 5 священиків [6, арк. 2–3; 7, арк., 2–5; 8, арк. 7; 9, арк. 10–12; 10, арк. 8–10; 11, арк. 3–5; 12, арк. 4–7].

Таким чином, кількість насельників змінювалась щороку. Очевидно, що їх кількість була детермінована низкою факторів, серед яких природні (смерть, хвороба тощо), а також адміністративного характеру (переміщення по службі, пенсійний вік, переїзд в інші монастирі тощо).

Вік насельників обителі коливався від 16 до 70 років. Вони походили з Волинської, Подільської, Київської, Курської, Орловської губерній [13, арк. 17]. Насельники різнилися за соціальним станом: колишні селяни, міщани, купці, з сімей духовенства та дворянства тощо. Перевага при просуванні службовими сходами надавалась представникам духовенства або

міщанам, купцям, у яких була відповідна базова освіта і які розумілись на веденні господарства при монастирі.

В період з 1832 р. до 1914 р. Почаївська обитель мала 10 священноархіандритів [14, с. 255]. Усі священноархіандрити мали титул архієпископа Володимиро-Житомирського. Виняток становили лише два священноархіандрити, які титулувалися архієпископами Варшавським і Новогеоргіївським – владика Ніканор (1840–1848 рр.) і Арсеній (1848–1860 рр.), у зв'язку із тим що у 1843–1860 рр. Волинська єпархія була об'єднана із Варшавською і Новогеоргіївською і лише із 1860 р. Волинська єпархія отримала самостійність. Саме з цього часу волинські архієреї постійно перебували у Житомирі і лише влітку проживали у Почаївській лаврі.

Єпископ Волинський і Житомирський призначав намісника лаври, який безпосередньо займався її управлінською діяльністю. У досліджуваній період їх було сімнадцять й вони мали чернечий сан архіандрита [14, с.254–255]. Період служіння намісників був обмежений у часі. Стійкої тенденції закінчення своїх повноважень ми не прослідковуємо. Середньостатистичний період керівництва складав 5 років. Найдовше керували лаврою Іоан, Паїсій, Тімолай. Проте, архіандрит Павло виконував свої обов'язки лише 7 місяців, Смарагд і Геронтій – рік часу. Намісник був відповідальним за дотримання статуту монастиря та ніс персональну відповідальність за всі сфери життя обители. Він очолював монастирські богослужіння або доручав це робити старшим за саном, виголошував на богослужіннях відповідні повчання або доручав це робити іншим ієромонахам. Він приймав відвідувачів: богомольців, представників церковних та державних установ, приватних осіб різного рангу. Всі практичні питання, пов'язані з перебуванням паломників у монастирі, слід було вирішувати з ним. Намісник клопотав перед правлячим архієреєм про нагородження найбільш достойних осіб з числа братії. Також він був розпорядником коштів та майна монастиря [5, арк. 6].

Намісник був відповідальним за діяльність членів Духовного собору, які керувалися посадовими інструкціями. Намісник здійснював загальний нагляд за виконанням ними службових обов'язків, і в разі потреби мав попередити або обмежити втручання у сферу діяльності один одного. Проте, й самому настоятелю заборонялося навантажувати членів Духовного собору обов'язками, що виходили за межі їхніх посадових обов'язків [5, арк. 4].

За духовно-релігійним життям насельників монастиря наглядав помічник намісника – благочинний. Його обов'язком було вимагати дотримання усіх канонічних вимог церковного життя, зокрема присутності братії на богослужіннях, сповіді, дотримання посту, належного зовнішнього вигляду, вирішення конфліктних ситуацій між насельниками, контроль за торгівлею церковною атрибутикою тощо [5, арк. 28 зв.–35].

Обов'язком казначея були нагляд за надходженням й витратами монастирських коштів, ведення прибутково-видаткових книг з дотриманням правил звітності, яка щомісячно надавалась Духовному собору та наміснику. Суми, які щомісяця надходили від «зборщиків» казначеєм обліковувалися. Ці звіти зберігалися у канцелярії Духовного собору і завірялися підписом намісника. Наприкінці місяця усі грошові надходження із зазначенням, «якою монетою зібрана сума», а також виписки із звітів намісник у присутності двох членів Духовного собору переносив у спеціальне сховище, яке знаходилось у Соборній церкві. В інструкції зазначалося, що «внесені суми мідними» зберігаються на підлозі, а золото, срібло і асигнації слід класти у скрині. Одна скриня для «Лаврської штатної, неокладної і друкарської» суми, а друга для «братської суми». Скрині закривалися ключем казначея і опечатувалися монастирською печаткою. Відкривати сховище казначей міг лише у присутності намісника і еклезіарха [5, арк. 6зв., 7]. Еклезіарх мав обов'язок наглядати за сховищами, які були опечатані. Проте, намісник і казначей також повинні були звертати увагу на стан замків і печаток і в разі їхнього пошкодження повідомляти еклезіарха.

У лаврі був встановлений достатньо жорсткий контроль над збереженням коштів. Настоятель чи казначей не мали монополії у цій сфері. Усіма коштами розпоряджався Духовний собор, на якому колегіально приймалося рішення про видатки та їхнє спрямування на ті чи інші потреби.

Вилучити якусь суму згідно з рішенням Духовного собору казначей не мав права одноосібно, лише у присутності настоятеля і еклезіарха. Сума обліковувалася у прошнурованому зошиті із зазначенням номіналу і призначення витрат та завірялася підписами усіх трьох посадовців. Зошит обліку коштів казначей повинен був зберігати у своїй келії під замком [5, арк. 6зв., 7]. На дрібні витрати лаври Духовний собор виділяв казначею 1000 крб., але й над їхнім рухом був встановлений контроль. Ці кошти витрачалися згідно з розпорядженнями намісника або рішень Духовного собору. Розпорядження про видачу якихось сум намісник записував у спеціальному журналі і потім доводив до відома Духовного собору. Казначей під час виплати коштів брав розписки. На свій розсуд він міг видавати суми, які не перевищували 10 руб. Вони обліковувалися ним у прошнурованому зошиті [5, арк. 6 зв., 7–8].

Казначей також слідкував за станом закупівель продуктів та рухом усіх інших видів матеріальних цінностей. При необхідності він виїжджав у місця закупівель або проплат, щоб переконатися у здійсненні платежів у межах виданих ним сум. Також він контролював оплату найманих працівників. Під час кінцевого розрахунку оцінку проведених робіт здійснювали також особи призначені собором [5, арк. 8].

У своєму розпорядженні казначей мав послушників, які рішенням Духовного собору допомагали йому підтримувати у належному стані документальну звітність. До його келії, де зберігались документи і певні суми, була приставлена охорона [5, арк. 8].

Обов'язком економа було утримання в належному стані всього нерухомого і рухомого майна монастиря: внутрішніх, церковних, монастирських, печерних і міських споруд; конюшні з кіньми та їхнє харчування; кінні екіпажі; утримання в охайності і чистоті монастирських дворів і колодязів; майна, яке здавалося в оренду; всіх торгових лавок і місць, які належали лаврі; гостиниць; садів. У розпорядженні економа перебувала і частина братії, яка займалася монастирською працею, а також наймані працівники, яких економ залучав до планових або сезонних робіт. Економ також контролював їхню працю [5, арк.14]. Посадова інструкція економа зобов'язувала його мати описи рухомого і нерухомого майна лаври, а також того майна, що здавалося в оренду. Згідно з описами економ повинен був контролювати належну його експлуатацію, а також звіряти строки перебування майна в оренді. Про порушення умов оренди економ повинен був повідомляти Собор, щоб останній міг завчасно прийняти необхідні міри. У першу чергу це стосувалося своєчасного надходження орендної плати. У разі пошкодження майна інструкція зобов'язувала економа вимагати компенсацію збитків [5, арк. 16 зв.]. Відшкодування втраченого чи пошкодженого майна монастирськими «зловмисниками» було внутрішньою справою обителі. З орендарями конфліктні ситуації вирішувалися через поліцію [5, 16 зв., 17 зв.]. За порушення посадової інструкції у стосунках з орендарями економ ніс персональну відповідальність і підлягав стягненню з нього збитків [5, арк. 17].

Посадова інструкція зобов'язувала економа вести господарські справи ретельно і без зайвих витрат. Під час проведення будівництва або реконструкції необхідно було в першу чергу залучати лаврських робітників. У разі необхідності використати найманих працівників економові необхідно було обґрунтувати своє рішення. Він готував опис і кошторис запланованих робіт, які затверджував Собор. Економ контролював якість будівельних та всіх інших господарських робіт. Проте, на завершальному етапі будівництва або реконструкції роботу приймав не лише він, але й члени Собору, які повинні були засвідчити виконання договірних зобов'язань [5, арк. 14–14 зв.].

Одним із основних будівельних матеріалів була деревина. Відтак, економ зобов'язаний був з метою «збереження Лаврського інтересу» першочергово використовувати ресурси лаврських лісів і лише у виняткових випадках здійснювати закупівлі виробів із деревини [5, арк. 15, 15 зв.].

Окремим пунктом посадова інструкція зобов'язувала економа приділяти особливу увагу художнім майстерням, які діяли при монастирі. Їхні роботи мали високу ринкову вартість, тому з метою економії коштів на розписи храмів, художню реставрацію, написання ікон, виготовлення культових предметів, різьблення по дереву, художнє ковальство тощо економ повинен був забезпечувати лаврських майстрів необхідними умовами праці та інструментами. Посилання в посадовій інструкції на указ Св. Синоду від 1 грудня 1785 р. про необхідність навчання художньої майстерності дітей, які б у майбутньому зайняли місця своїх вчителів і продовжили їх заняття, вказує на обов'язок економа забезпечити повноцінне функціонування цих закладів [5, арк. 15, 15 зв.].

Виконувати посадові інструкції економові допомагали: келар, гостиничний, трапезний, кухар, завідувачі господарськими фільварками, майстернями, садівники, пасічники та інші монастирські служителі і послушники. Усі вони знаходилися у прямому підпорядкуванні економа. Про належне керування ними відповідними господарськими службами економ доповідав наміснику [5, арк. 18].

В опрацьованих нами документах відсутня посадова інструкція ризничого. Коло його обов'язків описав А. Хойнацький. Ризничому належало у належному стані утримувати культові предмети, на які складався відповідний опис. В описі церковного майна та усіх ризничних предметів зазначалася їх кількість, вага та вартість. Як правило, опис зберігався в ризниці, у безпечному місці й без благословення намісника нікому не надавався [1, с.142].

Життя у лаврі було регламентовано суворими правилами, які обмежували будь-які самостійні дії ченців. Їхня діяльність відбувалася з дозволу і під наглядом вищого керівництва та Духовного Собору обителі [16, с. 73].

Здавна до Почаївського монастиря належали кілька малих монастирів, якими він опікувався й надсилав намісників для управління ними. До Почаївської лаври був приписаний Дубенський Хрестовоздвиженський скит, заснований наприкінці XIV ст. князями Острозькими [14.с. 29]. У 1890 р. на місці старого костелу було збудовано за кошти лаври новий православний храм. Внутрішній

розпис храму здійснив лаврський ієромонах Паїсій. Щорічно на утримання Дубенського монастиря і його штату, який складався з намісника, 3 ієромонахів, 2 ієродияконів і 5 послушників, лавра виділяла 2000 крб. [1, с.309].

У 1894 р. до Почаївського монастиря був приписаний Жидичинський монастир Луцького повіту із прилеглою територією. Також Почаївська лавра відновила Скит на «Козацьких могилах» у Берестечку. До цієї акції долучилися багато жертводавців. Посприяв відновленню «Козацьких могил» цар Микола II, який пожертвував 25 тис. крб.; внесок у сумі 50 тис. крб. на розбудову Скиту зробив директор Морозовської мануфактури Іван Колесніков [17, арк.7].

Лаврі належав православний Богоявльський монастир у м. Житомирі. Загальна площа землі, що була куплена у дворянки Н. Юрашової за 33 тис. руб., складала близько 5 десятин. У 1896 р. при цьому монастирі відбулось будівництво нового храму, на який було витрачено 5 тис. руб. Значна частина матеріалів – цегла, вапно, камінь, дерево Почаївська лавра постачала із власних виробництв [1, с. 314].

Таким чином, управління Почаївської Успенської обителі, регулювалось постановами і указами Св. Синоду і Волинсько-Житомирської єпархії. Перебуваючи у статусі монастиря 1 класу, лавра підпорядковувалась безпосередньо священноархімандриту, який одночасно очолював і Володимиро-Житомирську єпархію. Внутрішнє управління Почаївської лаври здійснювалось згідно з «Інструкцією Духовного собору Почаївської лаври про обов'язки лаври за зразком інструкції Києво-Печерської лаври». Управлінські функції у лаврі священноархімандрит делегував намісникові монастиря. Проте, вищим управлінським органом був Духовний собор лаври, який скликався священним архімандритом з числа основних посадових осіб монастиря та досвідчених ченців. У компетенції Духовного собору були всі питання, що стосувалися релігійно-церковного і фінансово-господарського життя обителі. Сфери діяльності лаври були розподілені між її кураторами, головними з яких були: намісник, казначей, економ, ризничий, благочинний, скарбник, друкар. Аналіз «Інструкції Духовного собору» вказує на взаємоконтроль діяльності членів собору, обов'язок ведення звітності, особливу вимогливість та увагу за рухом обігових коштів та майна. На посади ієромонахів та ієродияконів, які здійснювали керівництво, запрошувались особи не лише Волинської, а переважно інших губерній Російської імперії. Ієрархічна структура насельників обителі дозволяла контролювати виконання покладених на них обов'язків і забезпечувати всі сфери життєдіяльності лаври.

Список використаних джерел

1. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. Почаев, 1897. 557 с. 2. Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 9. 3. Галагин И. Д. Краткое известие о Почаевской лавре. СПб.: Акад. наук, 1845. С. 40. 4. Левицкий О. Основные черты внутреннего строя Западнорусской церкви в 16–17 вв. // Киевская старина. 1884. №8. С. 627–654. 5. Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 38. 6. Там само. Оп. 1. Спр. 899. Арк. 9. 7. Там само. Спр. 1058. Арк. 15. 8. Там само. Оп. 2. Спр. 200. Арк. 16. 9. Там само. Спр. 237. Арк. 36. 10. Там само. Спр. 337. Арк. 67. 11. Там само. Спр. 382. Арк. 15. 12. Там само. Оп. 3. Спр. 64. Арк. 15. 13. Там само. Оп. 1. Спр. 667. Арк. 20. 14. Свято-Успенская Почаевская Лавра. Взгляд через века. Историческое повествование. Почаев: Издательство Свято-Успенской Почаевской Лавры, 2007. 261 с. 15. Карашевич П. Нариси історії Православної церкви на Волині. Луцьк: Твердиня, 2010. 164 с. 16. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Т.: Підручники і посібники, 2003. 40 с. 17. Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4156. Арк. 12.

References

1. Khoynatskii A. F. Pochaevskaya Uspenskaya lavra. Istoricheskoe opisaniye [Pochayiv Uspensky Lavra. Historical description]. Pochaev, 1897. 557 s. 2. Derzharkhiv Ternopil'skoi obl. F. 258. Op. 3. Spr. 2. Ark. 9. 3. Galagin I. D. Kраткое izvestiye o Pochaevskoi lavre [Short news about the Pochayiv Lavra]. SPb.: Akad. nauk, 1845. S. 40. 4. Levitskii O. Osnovnyye cherty vnutrennego stroya Zapadnorusskoi tserkvi v 16–17 vv. [The main features of the internal structure of the West Russian Church in the 16–17 centuries]. Kievskaya starina. 1884. №8. S. 627–654. 5. Derzharkhiv Ternopil'skoi obl. F. 258. Op. 3. Spr. 1. Ark. 38. 6. Ibid. Op. 1. Spr. 899. Ark. 9. 7. Ibid. Spr. 1058. Ark. 15. 8. Ibid. Op. 2. Spr. 200. Ark. 16. 9. Ibid. Spr. 237. Ark. 36. 10. Ibid. Spr. 337. Ark. 67. 11. Ibid. Spr. 382. Ark. 15. 12. Ibid. Op. 3. Spr. 64. Ark. 15. 13. Ibid. Op. 1. Spr. 667. Ark. 20. 14. Svyato-Uspenskaya Pochaevskaya Lavra. Vzglyad cherez veka. Istoricheskoe povestvovaniye [Holy Assumption Pochayiv Lavra. Vview through the centuries. Historical narrative]. Pochaev: Izdatel'stvo Svyato-Uspenskoii Pochaevskoi Lavry, 2007. 261 s. 15. Karashevych P. Narisy istorii Pravoslavnoi tserkvy na Volyni [Essays on the history of the Orthodox Church in Volhynia]. Lutsk: Tverdnyia, 2010. 164 s. 16. Hudyma A. Pochayivskiy monastyr v istorichnii doli ukrainstva [Pochayiv Monastery in the Historical Destiny of Ukrainians]. T.: Pidruchnyky i posibnyky, 2003. 40 s. 17. Derzharkhiv Ternopil'skoi obl. F. 258. Op. 1. Spr. 4156. Ark. 12.

Yuriy Martyniv

FORMATION OF THE INTERNAL MANAGEMENT SYSTEM OF THE POCHAEV LAVRA IN THE SYNODAL PERIOD

The article analyzes the formation of the internal management of the Pochaev Lavra during the 1831–1914. The control system of the monastery in the Synodal period is revealed.

Key words: Pochaev Lavra, Russian Empire, Russian Orthodox Church, Volyn, Spiritual Cathedral.

УДК 94(438)

Уляна Безпалько

УНІЙНИЙ РУХ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПНИХ ПІДХОДІВ ДО МІЖКОНФЕСІЙНОГО ДІАЛОГУ

У статті проаналізовано особливості унійного руху в Російській імперії на початку ХХ ст. в контексті загальних тенденцій суспільного-культурного розвитку Росії, формування моделі взаємин між державою та Церквою, шляхи розбудови православно-католицького діалогу.

Ключові слова: унійний рух, Ватикан, східна політика, Російська імперія, міжконфесійний діалог.

Актуальність статті визначається необхідністю вивчення історичного процесу формування сучасної моделі православно-католицьких взаємин, підкреслюється потребою з'ясування основних перешкод на шляху становлення об'єднавчого діалогу та перспектив їх усунення. В парадигмі сучасних досліджень проблем та перспектив церковного об'єднання, актуалізується питання розвитку унійного руху на території Російської держави та ролі митрополита Андрея Шептицького в процесах інституалізації Російської католицької церкви східного обряду.

Унійна церква в Росії на шляху свого становлення зіткнулася зі стійкими суспільними упередженнями й стереотипами, зумовленими історичним досвідом колонізації та латинізації, неоднозначністю власного канонічного становища, негативною пропагандою, що розповсюджувалася органами державної влади. Подолання впливу успадкованих з минулих епох упереджень та стереотипів щодо унії як моделі церковного поєднання, а також ідеї церковної єдності в широкому контексті є важливим завданням сучасної історичної науки.

Основу джерельної бази даної статті складають збірники документів і матеріалів, опубліковані Центральним державним історичним архівом у місті Львові [18, 19], а також ґрунтовна праця диякона Василя фон Бурмана [11]. Вагомими дослідженнями, які дають можливість з'ясувати особливості російсько-ватиканських взаємин, становища Католицької церкви в Російській імперії є праці вітчизняних і зарубіжних науковців Е. Бистрицької [4], А. Венгера [6], Л. Гентош [9], Т. Зонової [13], А. Тамборри [23]. Внутрішні взаємини держави і церкви в Росії проаналізовані у роботах Б. Успенського [24], Д. Хомякова [25]. Висвітленню деяких аспектів унійної діяльності митрополита Андрея Шептицького присвячені дослідження Ю. Аввакумова [1], Я. Заборовського [12], В. Ленцика [16].

Проблему становлення унійного руху авторка пропонує розглядати у трьох ключових аспектах, в кожному з яких знайшла відображення значна частка того чи іншого суспільно-культурного стереотипного сприйняття: унія з точки зору Ватикану, як механізм поширення канонічного впливу на терени, історично малодоступні Католицькій Церкві; унія з погляду царського уряду Росії, як фактор деструкції традиційно-православних устоїв суспільства; і, нарешті, унія як вияв релігійно-світоглядного самовизначення католиків східного обряду.

В умовах загострення міжнародної обстановки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., назрівання воєнного конфлікту, розгортання національно-визвольного руху та популяризації соціалістичних ідей у Європі та, зокрема, в Російській імперії, актуалізувалося питання відновлення російсько-ватиканських дипломатичних взаємин. Слід зазначити, що російська сторона трактувала зближення із Ватиканом виключно з позицій політичного інтересу, в той час, коли дипломатичний корпус Святого Престолу був схильний шукати можливості для поширення релігійного впливу Католицької Церкви та лібералізації духовного життя в Росії загалом [6, с. 61]. Центральним елементом Східної політики Ватикану став уніонізм, під проводом папи Лева ХІІІ.

Саме за понтифікату Лева ХІІІ проведено низку заходів, присвячених проблемам церковного об'єднання, зокрема католицькі конгреси в Малині, Міжнародний евхаристичний конгрес у Єрусалимі (1893 р.), конференції патріархів Східних церков у злуці з Римом (1894–1902 рр.). Провідні теоретики уніонізму виступали за необхідність впровадження нових підходів у діалозі з

православними, наголошували на усуненні недоліків прозелітизму, відстоювали концепцію збереження східного обряду [4, с. 46–49].

У пошуках напрямків реалізації місіонерської діяльності в Росії, частина ватиканських уніоністів пропонувала використати потенціал Греко-католицької Церкви Східної Галичини. Лев XIII прихильно ставився до такої концепції, за його дорученням навіть розроблено детальний проект трансформації Галицької митрополії у Греко-католицький Патріархат [2, с. 82–83]. Втім, практична реалізація положень уніонізму, розроблених Левом XIII, припала вже на період понтифікату його наступника Пія X (1903–1914). Політика цього папи характеризувалася крайнім консерватизмом, боротьбою з модерністськими ідеями, індиферентним в цілому ставленням до унійної справи [4, с. 84–85].

Попри складну зовнішньополітичну кон'юнктуру, на початку XX ст. внутрішня ситуація в Російській імперії складалася досить обнадійливо для розвитку унійного руху. Внаслідок поширення радикальних настроїв у суспільстві та назрівання революційної ситуації, у квітні 1905 р. царським урядом опубліковано закон про віротерпимість, який урівнював права всіх існуючих в імперії віросповідань та релігійних громад [14, с. 133–136]. Значне зацікавлення у поширенні унійного руху на російських теренах виявляв галицький митрополит Андрей Шептицький, котрий провадив активну практичну діяльність в цьому напрямку. Саме його особа була схвалена Пієм X, ймовірно, під тиском частини уніоністів, на роль потенційного керівника унійного руху на території Росії [12, с. 31–32].

Проте позиція ватиканського кліру в питаннях розбудови католицизму східного обряду в Російській імперії залишалася далеко не однозначною. Варто пам'ятати, що російська унійна церква з точки зору більшої частини ватиканських уніоністів залишалася в першу чергу стратегічним проектом, і доцільність її існування оцінювалася з точки зору політичних дивідендів, які вона могла принести [4, с. 50–51]. Відсутність чіткого бачення перспектив і шляхів становлення російського греко-католицизму привела до того, що Ватикан, однією рукою благословляючи А. Шептицького на розбудову східнообрядового католицизму на російських теренах, іншою – стримував його діяльність цілковитою відсутністю канонічно-нормативного підґрунтя. В основі цієї дилеми лежало питання міждержавних взаємин з Росією, в контексті розвитку котрих уніоністичне питання залишалося постійним подразником, що сприймався в російських державних колах як неправомірне втручання у внутрішнє життя Російської імперії [15, с. 244–246].

Навіть отримавши від Пія X широкі повноваження на управління унійною справою на території Російської імперії у 1907 р., а наступного року – письмове підтвердження цих же повноважень, А. Шептицький не міг офіційно скористатися ними, оскільки Папа акцентував увагу на цілковитій секретності цієї місії [9, с. 195]. Така двозначність становища католиків східного обряду в Росії створювала передумови для виникнення різного роду непорозумінь та конфліктів. Особливо гострим було питання взаємовідносин з представниками польської католицької ієрархії в Росії, оскільки формально греко-католицькі громади підлягали їхній юрисдикції [10, с. 97].

Ще одним аспектом проблеми неоднозначності бачення уніонізму Римською курією стало те, що Ватикан, декларуючи гасла церковної єдності та рівноправного становища обрядів, на практиці нерідко допускав факти дискримінації католиків східного обряду. Навіть у справі просування унійного руху на території Російської імперії папа Пій X, зокрема, виявляв значно більшу довіру до місіонерів з Європи – наприклад, представників французького ордену асумпціоністів – аніж до власне російських уніоністів [18, с. 135].

Сама концепція церковного об'єднання теж не була вільною від сформованих історично упереджень. На думку авторки, можна говорити про стереотип сприйняття екуменічної доктрини як моделі канонічного підпорядкування об'єднаних церков Святому Престолу. В контексті унійних ініціатив особливо дискусійним залишалося трактування догмату про непомильність і примат папської влади. Православні ієрархи, котрі виступали проти об'єднання, наголошували на політичному підтексті і канонічній неправомірності цього положення [22, с. 32].

Святий Престол, визнаючи апостольську рівність східної та західної церков, спадкоємність євангельської традиції тощо, все ж чітко позиціонував себе як духовний та інституційний центр світового християнства. Теза про примат папства акцентована зокрема, й у енцикліці Лева XIII «*Orientalium dignitas ecclesiarum*» («Гідність Східних Церков») від 1894 р. [20, с. 151–156].

Одне з найяскравіших свідчень прагнення Святого Престолу до лідерства у церковному об'єднанні, отримали в рамках згадуваної вище кампанії боротьби з модернізмом під керівництвом Пія X. Відомий богослов, прихильник уніонізму, принц Максиміліан Саксонський опинився перед загрозою відлучення від церкви після публікації своєї праці «Думки про об'єднання церков». У ній розвивалися тези про необхідність відмови Ватикану від концепції підпорядкування унії, залишаючи за папою роль духовного, але не адміністративного лідера світового християнства. Принц відстоював ідеї канонічної рівноправності церков, повернення до апостольських витоків догматики, збереження обрядової ідентичності [3, с. 165–168]. Самі по собі ці погляди не

суперечили положенням, викладеним в «*Orientalium dignitas ecclesiarum*», проте все ж наштовхнулись на різку критику Римської курії, більшість представників якої на практиці не розуміли й ігнорували основи унійного вчення Лева XIII [4, с.85–88].

Переходячи до проблеми становлення унійного руху в Російській імперії у вимірі державної політики царського уряду, варто зазначити, що релігійне питання займало одну з ключових позицій в структурі великодержавної ідеології. Православне віросповідання в Росії залишалося, в першу чергу, інструментом реалізації політичного інтересу, тому збереження його панівних позицій в суспільстві було справою державної ваги [25, с. 94].

Католицьку церкву в Росії лише терпіли, оскільки вона позиціонувала себе як релігійна організація польської національної меншини. Проте розвиток католицизму східного обряду наштовхнувся на зовсім інше трактування. Царський уряд розглядав уніонізм виключно в площині політичної інтриги. Посилювалася така точка зору й тим, що Унійна церква в Росії знаходилася під вагомим впливом митрополита А. Шептицького. Загалом в контексті розвитку католицизму східного обряду в Російській імперії постать владики як його лідера була доволі суперечливою. З одного боку, його внесок у становлення російського уніонізму був досить значним. З іншого – поширення, навіть неофіційного, впливу А. Шептицького на громади російських греко-католиків значно загострювало взаємини останніх з органами державної влади та широкими колами суспільства [18, с. 30–31, с. 181, 192–193].

Негативне сприйняття уніонізму в середовищі російського суспільства підкріплювалося активною пропагандою з боку органів державної влади та офіційної клерикальної преси [18, с. 49]. Царський уряд вбачав у розвитку унійного руху на теренах держави не тільки загрозу поширення католицизму, але й посилення українських національних настроїв [18, с. 161]. З метою дискредитації Унійної Церкви в очах суспільства здійснювалися різноманітні провокації, чинився постійний тиск на громадську думку, практикувалися адміністративні переслідування інакомислячих. Офіційна державна ідеологія протиставляла православній аскетичній культурі західний церковний матеріалізм. Підкреслювалася зовнішньополітична активність Святого Престолу, зорієнтована на зміцнення власних позицій на міжнародній арені. При цьому замовчувалося той факт, що Православна церква Росії вже давно набула функцій частини адміністративного апарату, обслуговуючи ідеологічні та політичні потреби імперії [21, с. 381].

Ставлення до А. Шептицького як духовного лідера унійного руху з боку російського уряду було досить напруженим завжди, ескалація ж конфлікту між ними припала на початок Першої світової війни. Митрополит, як активний громадсько-політичний діяч ворожої до Російській імперії Австро-Угорщини та впливовий духовний лідер з чіткими національними переконаннями, закономірно сприймався російськими державними колами як персона небажана і така, що заслуговувала адміністративного переслідування [15, с. 172–175].

Зазначимо, що підозри щодо національно-зорієнтованого характеру політичної діяльності А. Шептицького підтвердилися після захоплення російськими військами Львова у 1914 р. та проведення обшуку в митрополичих покоях на Святоюрській горі, в результаті якого вилучено особистий архів митрополита, а самого владику заарештовано і заслано в Росію.

Пояснюючи такі дії перед Ватиканом, російська сторона в особі представника міністерства закордонних справ Росії перед Святим престолом Д. Нелідова звинуватила митрополита А. Шептицького в намірах відокремлення етнічних українських територій від Росії та створення там єдиної католицької церкви [2, с. 86]. Слід зазначити, що на офіційному рівні Ватикан жодним чином не спробував утрутитися в цю ситуацію, абстрагуючись від активної громадсько-політичної діяльності митрополита як такої, на котру він, перебуваючи в сані високопоставленої духовної особи, не мав ані юридичної, ані моральної компетенції.

Надзвичайно цікавим в контексті досліджуваної проблеми є з'ясування особистої позиції А. Шептицького відносно російської державності, суспільства, православного віровчення. Важко сказати, чи ідентифікував себе митрополит А. Шептицький як однозначного антагоніста російського державного апарату. В особистісному відношенні, звичайно ж, неможливо було уникнути певного напруження – оскільки владику добре усвідомлював небажаність своєї персони на території Росії, вороже сприйняття його політичних та релігійних поглядів на цих теренах, відчував постійний тиск і дискримінацію з боку російської влади, котрі поширювалися на всю греко-католицьку громаду в Росії [5, с. 64].

Та ризики, пов'язані з активною унійною діяльністю, не могли зупинити митрополита в реалізації його планів, яскравим свідченням чого є здійснення таємної поїздки в Росію у 1908 р., метою яких було особисте знайомство з місцевими лідерами греко-католицьких громад [11, с. 433–435].

Таким чином, побоювання та підозри російської влади стосовно особистості митрополита Андрія Шептицького, об'єктивно кажучи, ґрунтувалися на реальних підставах – проте помилковим було перенесення цих підозр із його сфери його громадсько-політичної діяльності в межі Австро-

Угорської імперії, котра зумовлювалася тими обставинами, в яких жив і працював митрополит, – на сферу діяльності цілковито іншого характеру, спрямовану перш за все на розбудову нового варіанту католицизму, адаптованого до реалій російського соціуму, позбавленого нашарувань кількасотлітньої латинізації, що мала місце в Східній Галичині, витвореного на засадах аскези, рівноправ'я, толерантності [19].

Уніонізм у трактуванні митрополита А. Шептицького, а разом із ним і всієї греко-католицької громади в Росії, не був політичним проектом – принаймні, не в тій мірі, як це бачилося російським державцям, а також, відверто кажучи, честолюбним представникам ватиканської курії. Якщо певні амбіції митрополита і мали місце – то вони передусім носили духовно-ідеологічне забарвлення. І вже однозначно уніонізм не розглядався А. Шептицьким як інструмент латинізації та ополячення російського народу, чого найбільше боялися російські урядовці. Як писав митрополит у 1903 р. – «ні сучасний державний устрій в Росії ні в чому не може перешкоджати церковному єднанню, ні церковне об'єднання ні в чому не пошкодить могутності Росії» [18, с. 79]. У всіх богослужіннях греко-католицьких громад обов'язково згадувалися імена царя та царської родини, соціальна концепція російської унії носила чітке промонархічне забарвлення.

Однією з важливих віх унійної діяльності митрополита А. Шептицького була спроба встановлення міжконфесійного спілкування з представниками Російської православної церкви, зокрема листування з єпископом Антонієм Храповицьким, що тривало упродовж 1903–1908 рр. [1, с. 102]. Усвідомлюючи весь діапазон негативного сприйняття унійного руху з боку російської православної ієрархії та суспільства в цілому, А. Шептицький у своїх листах до православного владики намагався виокремити та спростувати основні аспекти конфесійно-ідеологічних розходжень. Зокрема, торкався митрополит проблем еклезіяльного статусу російських католиків, перспектив церковного об'єднання, значення збереження східного обряду для ідентичності російського суспільства в лоні вселенської апостольської церкви тощо. Особливо наголошував А. Шептицький на тому, що об'єднання церков має відбуватися на рівноправних структурно-організаційних засадах, а не у вигляді підпорядкування однієї церкви іншій. Тим не менше, апостольська роль Святого Престолу як центрального ядра світового християнства повинна була зберегти своє значення [18, с. 37–39, 43–46, 54–61, 73–79, 91–93, 145–146].

Щодо участі в цьому діалозі А. Храповицького – то вона характеризувалася толерантністю й обережністю, проте демонструвала неготовність Православної церкви вести рівноправний екуменічний діалог, оскільки занадто багато уваги приділялося існуючим розбіжностям, без позитивної мотивації пошуку об'єднуючих чинників [18, с. 39–41]

Попри існуючі догматично-богословські розбіжності, головною причиною екуменічного песимізму А. Храповицького, на думку авторки, можна вважати проблему структурно-інституційного підпорядкування Святому Престолу [18, с. 67]. Загалом, листи А. Храповицького досить повно відображають весь спектр існуючих на той час в російському суспільстві упереджень щодо Католицької церкви, перспектив церковного об'єднання, унійного руху тощо [18, с. 88–90]. Проте вже сам факт існування цієї переписки, її поміркований, дипломатичний характер, засвідчили можливість потенційного вирішення світоглядно-конфесійного конфлікту між католицизмом і православ'ям, та окреслили перспективи встановлення подальших міжцерковних взаємин.

Тут варто підкреслити, що відкрита унійна діяльність митрополита А. Шептицького ускладнювалася не лише неприйняттям його особи в Росії. Як публічний діяч, широко відомий в Австро-Угорській імперії, а також при імператорському дворі Габсбургів, владику так само остерігався дискредитації перед австрійським урядом, що сковувало його свободу діяльності як лідера унійного руху. До прикладу, на пропозицію єпископа А. Храповицького відвідати Почаївську лавру для особистого знайомства ієрархів, митрополит відповів стриманою відмовою, мотивуючи її тим, що поширення інформації про цю зустріч у пресі могло б зашкодити відносинам Греко-католицької Церкви та уряду, «якби такі звинувачення дійшли до Імператора (Франца Йосифа – У.Б.), який у цьому відношенні дуже чутливий» [18, с. 54]. Постійна загроза звинувачень у політичній неблагонадійності змушувала А. Шептицького бути вкрай обережним, а в той же час розвиток започаткованої унійної справи вимагав активної зовнішньополітичної діяльності, налагодження зарубіжних зв'язків, підтримки Ватикану, здобуття міжнародного визнання.

Зазначимо, що, незважаючи на усі перешкоди, труднощі політичного та матеріального характеру, А. Шептицький постійно підтримував російських греко-католиків. На численних сторінках листування митрополита з найактивнішими членами греко-католицької громади знаходимо свідчення того, наскільки глибоким авторитетом користувався А. Шептицький серед цих росіян, котрі свідомо обрали для себе католицьке віросповідання, не відмовившись, попри це, від автентичного візантійського обряду.

А. Шептицький неодноразово наголошував на неприпустимості будь-яких проявів латинізації серед російських католиків східного обряду – в листах до своїх постійних кореспондентів

М. Толстого, І. Дейбнера, О. Зерчанінова, і, звичайно ж, – Л. Федорова. Крім того, у березні 1908 р. А. Шептицький звернувся із відкритим листом до всього католицького духовенства східного обряду в Росії. Він писав: «Вселенська церква ніколи не вимагала, щоб всі були латинниками, тільки католиками» [18, с. 178, 179, 213–215].

У середовищі самої греко-католицької громади на початковому етапі її становлення домінувало песимістичне бачення перспектив унійного руху в Російській імперії. Як відзначала одна з найбільш активних прихильниць уніонізму, княгиня Наталія Ушакова, майбутнє церковного об'єднання на російських теренах обтяжувалося вкрай негативним ставленням суспільства до католицизму. Подолання цих упереджень могло б відбутися за умов налагодження катехитичної роботи, організації широкої інформаційної кампанії, проте на все це бракувало матеріальних ресурсів, не кажучи вже про те, що політика царського уряду щодо Унійної церкви залишалася дискримінаційною навіть після оприлюднення указу про свободу совісті [18, с. 142–143].

Таким чином, початковий етап становлення унійного руху в Російській імперії відбувався за несприятливих у всіх відношеннях умов – відсутності зовнішньополітичної підтримки з боку Ватикану і світової християнської спільноти, переслідувань з боку царського уряду, браку матеріальних та кадрових ресурсів тощо. Однак усі ці негативні фактори в основі своїй були тільки зовнішнім виявом значно глибших, внутрішніх передумов, які базувалися на відсутності позитивного сприйняття уніонізму в суспільній свідомості як на території Російської імперії, так і на міжнародному рівні.

На подолання цих упереджень значною мірою була спрямована унійна діяльність митрополита А. Шептицького. Широкі міжнародні зв'язки владики, спроби налагодження міжконфесійного діалогу з православною ієрархією, активна пропаганда обрядової ідентичності та церковної рівноправності вивели Унійну церкву Росії на якісно інший рівень розвитку, дозволивши у 1917 р. здобути право на утворення самостійного російського Екзархату [8, с. 19–21]. Подальші історичні події не дали змоги католицизму східного обряду успішно продовжити свій розвиток в Росії, однак процес подолання упередженого сприйняття уніонізму в історичній свідомості суспільства все таки започатковано, і в цьому полягає принципове значення унійної діяльності митрополита А. Шептицького, а також особлива роль Російської католицької церкви східного обряду в процесі формування міжконфесійних взаємин на теренах Російської імперії на початку ХХ ст.

Список використаних джерел

1. Аввакумов Ю. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблеми церковної єдності в Росії // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 4: Еклезіяльна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2003. С. 101–114.
2. Бабяк А. Легітимність українського Патріархату. Ліон-Львів: Місіонер, 2004. 272 с.
3. Баумер И. Принц Макс Саксонский. Единство Церквей // Логос. № 48. 1993. С. 153–237.
4. Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. 416 с.
5. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Записки чина святого Василя Великого. Рим, 2006. 232 с.
6. Венгер А. Рим и Москва. 1900–1950. М.: Русский путь, 2000. 615 с.
7. Винтер Э. Папство и царизм. М.: Прогресс, 1964. 533 с.
8. Волконский П.М. (князь). Экзарх Леонид Федоров. // Логос. № 48. 1993. С. 10–62.
9. Гентош Л. Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика папи Бенедикта XV та україно-польський конфлікт у Галичині (1914–1923). Львів: ВНТЛ-Класика, 2006. 456 с.
10. Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М.: Индрик, 1999. 270 с.
11. Дякон Василій ЧСВ. Леонид Федоров. Жизнь и деятельность. Рим, 1966. 834 с.
12. Заборовський Я. Андрей Шептицький і екуменічний рух // Спадщина митрополита Андрія Шептицького в національному й духовному відродженні України. Івано-Франківськ: Плай, 2000. С.31–41.
13. Зюнова Т. Дипломатия Ватикана в контексте эволюции европейской политической системы. М.: Московский государственный институт международных отношений, 2000. 197 с.
14. Католическая церковь накануне революции 1917 года. Сборник документов. Люблин: Научное общество Католического университета в Люблине. 672 с.
15. Королевський К. Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944). Львів: Свічадо, 2014. 512 с.
16. Ленчик В. Визначні постаті української церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріарх Йосиф Сліпий. Львів: Свічадо, 2004. 608 с.
17. Лиценберг О.А. Римско-католическая церковь в России. История и правовое положение. Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. 384 с.
18. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики Росії. Книга 1. Документи і матеріали, 1899–1917. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. 924 с.
19. Митрополит Андрей Шептицький: Документи і матеріали 1899–1944. Т. I: Церква і церковна єдність. Львів: Місіонер, 1995. 523 с.
20. Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. Хрестоматия/ Сост. Алексей Юдин. М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. 596 с.
21. Священник Илья (Попов). Православие святых и инквизиторов. М.: Община Православной Церкви Божией Матери Державная г. Москвы, 2003. 592 с.
22. Соколов И. И. О соединении восточной и западной церквей. К современной характеристике униональной проблемы. С.-Пб.: Издательство В. М. Скворцова, 1911. 74 с.
23. Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога. М.: Библиейско-богословский институт св. Апостола Андрея,

2007. 631 с. 24. Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России. М.: Языки русской культуры, 1998. 680 с. 25. Хомяков Д. А. Православие, самодержавие, народность. Минск: Белорусская грамота, 1997. 207 с.

References

1. Avvakumov Yu. Mytropolyt Andrei (Sheptytskyi) i problemy tserkovnoi yednosti v Rosii [Metropolitan Andrei (Sheptytsky) and problems of church unity in Russia]. Kovchek. Naukovyi zbirnyk iz tserkovnoi istorii. Chyso 4: Ekleziialna y natsionalna identychnist hreko-katolykiv Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2003. S. 101–114.
2. Babiak A. Lehitymnist ukrainskoho Patriarkhatu [Legitimacy of the Ukrainian Patriarchate]. Lion–Lviv: Misioner, 2004. 272 s.
3. Baumer I. Prints Maks Saksonskii. Edinstvo Tserkvei [Prince of Max of Saxony. Unity of Churches]. Logos. № 48. 1993. S. 153–237.
4. Bystrytska E. Skhidna polityka Vatykanu v konteksti vidnosyn Sviatoho Prestolu z Rosiieiu ta SRSR (1878–1964 rr.) [Eastern policy of the Vatican in the context of the relations of the Holy See with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2009. 416 s.
5. Vavzhonek M. Ekumenichna diialnist mytropolyta Andriia Sheptytskoho v Ukraini ta Rosii [Ecumenical activity of Metropolitan Andriy Sheptytsky in Ukraine and Russia]. Zapysky chyna sviatoho Vasylia Velykoho. Rym, 2006. 232 s.
6. Venger A. Rim i Moskva. 1900–1950 [Rome and Moscow. 1900–1950]. M.: Russkii put', 2000. 615 s.
7. Vinter E. Papstvo i tsarizm [Papacy and tsarism]. M.: Progress, 1964. 533 s.
8. Volkonskii P.M. (knyaz'). Ekzarkh Leonid Fedorov [Exarch Leonid Fedorov]. Logos. № 48. 1993. S. 10–62.
9. Hentosh L. Vatykan i vyklyky modernosti. Skhidnoevropeiska polityka papy Benedykta XV ta ukraino-polskyi konflikt u Halychyni (1914–1923) [Vatican and the Challenges of Modernity. East European policy of Pope Benedict XVI and Ukrainian-Polish conflict in Galicia (1914–1923)]. Lviv: VNTL-Klasyka, 2006. 456 s.
10. Gorizontov L.E. Paradoksy imperskoi polityki: polyaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX – nachalo XX v.) [Paradoxes of imperial policy: the Poles in Russia and the Russians in Poland (XIX – early XX century)]. M.: Indrik, 1999. 270 s.
11. Dyakon Vasyl'ii ChSV. Leonyd Fedorov. Zhyzn y deiatelnost [Leonid Fedorov. Life and activity]. Rim, 1966. 834 s.
12. Zaborovskiy Ya. Andrei Sheptytskyi i ekumenichnyi rukh [Andrey Sheptytsky and ecumenical movement]. Spadshchyna mytropolyta Andriia Sheptytskoho v natsionalnomu y dukhovnomu vidrozhenni Ukrainy. Ivano-Frankivsk: Plai, 2000. S.31–41.
13. Zonova T. Diplomatiya Vatikana v kontekste evolyutsii evropeiskoi politicheskoi systemy [Diplomacy of the Vatican in the context of the evolution of the European political system]. M.: Moskovskii gosudarstvennyi institut mezhdunarodnykh otnoshenii, 2000. 197 s.
14. Katolicheskaya tserkov' nakanune revolyutsii 1917 goda. Sbornik dokumentov [The Catholic Church on the eve of the 1917 revolution. Collection of documents]. Lyublin: Nauchnoe obshchestvo Katolicheskogo universiteta v Lyubline. 672 s.
15. Korolevskiy K. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi (1865–1944) [Metropolitan Andrei Sheptytsky (1865–1944)]. Lviv: Svichado, 2014. 512 s.
16. Lentsyk V. Vyznachni postati ukrainskoi tserkvy: mytropolyt Andrei Sheptytskyi i Patriarkh Yosyf Slipyi [Famous figures of the Ukrainian church: Metropolitan Andrey Sheptytsky and Patriarch Josyf Slipyj]. Lviv: Svichado, 2004. 608 s.
17. Litsenberg O.A. Rimsko-katolicheskaya tserkov' v Rosii. Istoriya i pravovoe polozhenie [Roman Catholic Church in Russia. History and legal status]. Saratov: Povolzhskaya Akademiya gosudarstvennoi sluzhby, 2001. 384 s.
18. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi i hreko-katolyky Rosii [Metropolitan Andrey Sheptytsky and Greek Catholics of Russia]. Knyha 1. Dokumenty i materiialy, 1899–1917. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu, 2004. 924 s.
19. Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Dokumenty i materiialy 1899–1944 [Metropolitan Andrey Sheptytsky: Documents and Materials of 1899–1944]. T. I: Tserkva i tserkovna yednist. Lviv: Misioner, 1995. 523 s.
20. Pravoslavie i katolichestvo: ot konfrontatsii k dialogu. Khrestomatiya [Orthodoxy and Catholicism: from confrontation to dialogue. Reader] / Sost. Aleksei Yudin. M.: Bibleisko-bogoslovskii institut sv. apostola Andriia, 2005. 596 s.
21. Syvashchenik Il'ya (Popov). Pravoslavie svyatykh i inkvizitorov [Orthodoxy of saints and inquisitors]. M.: Obshchina Pravoslavnoi Tserkvi Bozhiei Materi Derzhavnaya g. Moskvy, 2003. 592 s.
22. Sokolov I. I. O soedinenii vostochnoi i zapadnoi tserkvei. K sovremennoi kharakteristike unional'noi problem [On the connection of the eastern and western churches. To the modern characteristic of the unional problem]. S.-Pb.: Izdatel'stvo V. M. Skvortsova, 1911. 74 s.
23. Tamborra A. Katolicheskaya tserkov' i russkoe pravoslavie. Dva veka protivostoyaniya i dialoga [Catholic Church and Russian Orthodoxy. Two centuries of confrontation and dialogue]. M.: Bibleisko-bogoslovskii institut sv. Apostola Andriia, 2007. 631 s.
24. Uspenskii B. A. Tsar' i patriarkh: kharizma vlasti v Rossii [Tsar and patriarch: charisma of power in Russia]. M.: Yazyki russkoi kul'tury, 1998. 680 s.
25. Khomyakov D. A. Pravoslavie, samoderzhavie, narodnost' [Orthodoxy, autocracy, nationality]. Minsk: Belorusskaya gramota, 1997. 207 s.

Ulyana Bezpalko

UNIQUE MOVEMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES. AS A FACTOR OF THE COMPLETION OF STEREOTYPICAL APPROACHES TO THE INTER-CONFESSIONAL DIALOGUE

The article analyzes the features of the unitary movement in the Russian Empire at the beginning of the 20th century in the context of the general tendencies of social and cultural development of, the formation of a model of relations between the state and the church, ways of building up the Orthodox-Catholic dialogue.

Key words: unitarian movement, Vatican, Eastern politics, Russian empire, interconfessional dialogue.

УДК 94(477)

Тетяна Луговська

**РЕЛІГІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА
РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ «ДРУГ» У ЛЬВОВІ (20–30-І РР. ХХ СТ.)**

У статті досліджується релігійно-ідеологічна складова діяльності товариства російських студентів «Друг» у Львові упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Розглянуто характер релігійно-ідеологічних заходів серед львівських студентів-росіян. Виявлено, як релігійні свята використовували з виховною метою. Організація російських студентів «Друг» широко впроваджувала в контексті відзначення релігійних свят ідейно-культурні компоненти.

Ключові слова: «Друг», товариство російських студентів, релігійна діяльність, ідеологічна діяльність, ідейно-виховні заходи.

У культурно-виховній діяльності товариства російських студентів «Друг» вагоме місце належить релігійно-ідеологічній складовій. Важливим в тодішніх умовах було те, що релігійна складова діяльності членів товариства як елемент ідеології солідаризувалася з християнською жертовністю, близькою і зрозумілою для більшості селян, заради допомоги яким мали б працювати і йти на самопожертву, виконуючи свій обов'язок («долг»), освічені вихідці з народу. Не випадково гімн товариства російських студентів «Друг» – «Смело, друзья не теряйте» («Сміло, друзи» – український варіант слів і обробка С. Людкевича) – це гімн народовольців, у якому є високі слова про те, що «народ нам гімн проспівав, добрим словом нас згадає і до нас на могилу прийде» [3].

Висловлюючись про особливості культурно-просвітницької діяльності членів товариства, один з ідеологів російського студентства в Польщі Лев Ярославович Луцик (уродженець Малога Тросянця Золочівського повіту, випускник гімназії у Борщові, закінчив історико-філософський факультет університету Яна Казимира) [4, арк. 27–28] вказував у програмній декларації завдань російського студента-меншинця, що «принцип єдності Російського народу в його прагненні до успіху і основа національної ідеології ґрунтуються на нашому національному «Верую» [1, с. 6]. Л. Луцик наголошує, що мета і завдання «захисту російського вигляду Західних Російських земель: Галичини, Волині, Полісся, Підляшшя...» [1, с. 9] є «...святою справою» [1, с. 11]. В цілому, програмний реферат-звернення до Об'єднання російських студентських організацій (далі – ОРСО) в Польщі наповнений емоційною складовою, де незначна кількість основних пунктів ідеології і тактики товариства, забарвлена історичними порівняннями та красномовством. Автор приводить слова очільника Російського загальноросійського союзу в еміграції, як зразкової людини в любові до Батьківщини, генерала Олександра Кутєпова, сказані ним, з приводу становища російського населення в Польщі: «...характеристика вашого становища позначається військовими термінами. Ви – армія особливого призначення. Вам поставлена задача – зберегти національне обличчя російських областей в Польщі. Цій задачі має підкорятися вся ваша поведінка» [1, с. 8]. Виконання цього завдання Л. Луцик порівнює з місією билинних богатирів що свого часу «стояли на східних заставах Російської Землі» [1, с. 9], а, тепер «велінням долі ми, російська інтелігенція взагалі і російське студентство зокрема, поставлені на західних заставах Російської Землі» [1, с. 9]. Завершує свій палкий заклик Л. Луцик риторичними словами: «билинні богатирі свій обов'язок виконали. Чи виконаємо його ми?» [1, с. 9]. Хоча автор безпосередньо не виказує релігійної заангажованості, але широко використана ним релігійна термінологія та порівняння стосуються відомої тріади міністра народного просвітництва Росії 30-х рр. XIX ст. С. Уварова – «Самодержавие. Православие. Народность» [2] в дещо більш ранньому варіанті, без акценту на самодержавність, «за землю Русскую и веру христианскую» («Задонщина») [2].

Пафос автора декларації про завдання російського студента як «святої справи», обумовлений певним відчуттям і тими важкими історичними умовами утисків від «польських шовіністів» [1, с. 10] та відсутністю будь-якої підтримки чи солідарності з боку Росії, де панує «сатанинська влада більшовицьких катів» [1, с. 7]. Слова Л. Луцика про те, що навіть, якщо всі загинуть «майбутні покоління оцінять нашу працю і наші жертви» [1, с. 16], безпосередньо перегукуються з уже згаданими словами гімну товариства.

Про особисті релігійні переконання російських студентів не можемо з впевненістю сказати, оскільки вони не були задекларовані в анкетах, які заповнювали члени товариства, не згадуються вони також і в інших офіційних документах. Але в організаційних заходах з нагоди святкування ювілею товариства у лютому 1932 р. вказано про урочисті літургії, що мали відбутися у Греко-Католицькій Церкві Преображення Господнього і Православному Свято-Георгієвському храмі міста Львова [5]. Звідси можна зробити висновок про те, що якщо не усі, то більша частина російських студентів, членів товариства «Друг», належали до прихожан Православної і Греко-Католицької

Церков. Про це свідчить також лист до редакції газети «Русській голос» від 15 липня 1928 р. за підписом заступника голови товариства Романа Луцика і секретаря Олега Луцика [6]. Він став відповіддю на замітку в газеті «Русській голос» про святкування Сходження Святого Духа у Львові російською громадою, де невідомий автор замітки шкодує за тим, що під час панахиди на могилах архіреїв та інших видатних росіян, похованих на Личаківському кладовищі, не співав хор російських студентських організацій [7]. Тодішні керівники товариства російських студентів «Друг» відповіли у листі, що, на жаль, співати хор російських студентів на час святкування Сходження Святого Духа «технічно» не мав змоги, оскільки членам хору «студентам греко-католикам і православним надаються знижки на залізничні квитки і переважна більшість учасників студентського хору, користуючись цим, їдуть на ці свята по домівках» [6].

Релігійна діяльність, як вагома складова ідейно-виховної діяльності, присутня у багатьох організаційних заходах російських студентів. Передусім, з метою згуртування і консолідації російської молоді, провадилася активна участь студентів в найголовніших християнських святах – Різдвяних та Великодніх. Проходили ці різноманітні заходи релігійного характеру на досить демократичній основі. Так, згідно з оголошенням від 11 грудня 1925 р., мали відбутися загальні збори товариства, на яких мала б бути прочитана доповідь Н. Хама «Як ми повинні відсвяткувати Різдво». Правління товариства вказувало про те, що після доповіді відбудеться дискусія [8, арк. 25]. Під час різдвяних канікул студенти – члени товариства розповсюджували релігійні календарики і блокноти, а виручені кошти йшли на підтримку будинку російської студентської молоді ім. А. Ясеницького (студентського гуртожитку) [8, арк. 26]. Студенти, члени товариства «Друг», на прохання правління Ставропігійського Інституту очолювали декілька комітетів в урочистій академії з нагоди 300-ліття освячення храму Успіння Пресвятої Богородиці у Львові [8, арк. 165]. У червні 1937 р., в рамках загального з'їзду російської молоді, із різних міст Польщі, з ініціативи правління товариства організована колективна поїздка в Почаївську лавру як духовно-релігійну твердиню православ'я у Польщі [8, арк. 234].

Окремою темою духовно-релігійного виховання студентів була трагедія Талергофа. Члени товариства брали активну участь в панахидах в пам'ять померлих росіян у концентраційному таборі Талергоф. До участі у цих заходах, як обов'язку честі для російського студентства, неодноразово закликала правління товариства [8, арк. 38]. Таким чином, досягалася мета згуртованості і духовної єдності російських студентів. Особливо активно брали участь в підготовці і проведенні Талергофського з'їзду учасники студентського хору [8, арк. 102]. З тією ж метою періодично організовувалися поминальні панахиди біля гробниці російських журналістів на Личаківському кладовищі. Такі панахиди, зокрема, відбулися в пам'ять галицько-російської письменниці Клавдії Алексівич [8, арк. 76], поминальне богослужіння на могилі «Невідомого Талергофця» [8, арк. 143], панахида у пам'ять фундатора будинку студентської молоді і благодійника російського студентства А. Ясеницького [8, арк. 231].

Значне місце займала ідейно-релігійна складова у діяльності учасників хору товариства російських студентів. Це передусім велика кількість релігійно-духовних творів у репертуарі хору [8, арк. 58]. Студентський хор здійснював будинковий і квартирний обхід росіян – жителів міста Львова, вітаючи їх із найважливішими релігійними святами. Зокрема, студенти виконували колядки у день релігійного свята Богоявлення [8, арк. 164]. Студентське товариство регулярно організовувало Святвечір у залах товариства «Російське казино», на який традиційно запрошувало представників понад півтора десятка різноманітних російських організацій і товариств Львова: Товариства імені М. Качковського, Ставропігійського Інституту, представників редакцій «Земля і воля» і «Русській голос», товариства «Російських дам» тощо [9, арк. 41].

Члени товариства були також активними учасниками низки заходів (переважно лекцій та диспутів) релігійно-дослідницького та теологічного характеру. Так, у жовтні 1927 р. члени товариства «Друг» були учасниками публічних лекцій у приміщенні «Російського казино», які прочитав відомий російський релігійний філософ М. Бердяєв. Прочитані ним лекції стосувалися актуальних на той час тем «Християнство і сучасна душа» та «Християнство і марксизм» [8, арк. 77]. Члени правління товариства брали участь в комітеті з організації урочистих заходів з нагоди столітнього ювілею з дня народження відомого церковного і громадського діяча, засновника «Товариства імені Качковського» та провідника москвофільства Івана Наумовича, які відбулися у січні 1926 р. [9, арк. 3].

Мали місце спроби вирішення правлінням товариства суспільно-політичних питань росіян через співпрацю з авторитетними представниками Церкви. Так, на III-й нараді ОРСО у Варшаві 6 червня 1933 р. відбулася зустріч делегатів наради від товариства «Друг» Л. Луцика і О. Луцика зі священником, доктором Н. Нагорянським. Мета зустрічі і більш ніж півторагодинної розмови з доктором Н. Нагорянським – переконати його не відмовлятися від пропозиції зайняти посаду єпископа Саноцької єпархії. Тим самим Н. Нагорянський, на думку представників товариства

російських студентів, своїм авторитетом зможе допомогти скрутному становищу лемків краю, призупинить їх українізацію. «Голос Народу російського Прикарпаття потребує від о. Нагорянського прийняття цього Сану і присвячення своїх сил Народу» [10, арк. 2]. Отець, доктор Н. Нагорянський пообіцяв прийняти до уваги всі побажання студентських делегатів. Ті ж у свою чергу вирішили скерувати на ім'я Н. Нагорянського листа, зібравши під ним якомога більше підписів. Такий лист надіслано 24 червня 1933 р. У ньому йшлося про те, що російські студенти Львова, а також усі лемки і взагалі весь галицько-російський народ «знаючи глибоку відданість Отця Доктора нашій Церкві і Ваш щирий патріотизм бачимо Вас єдино достойного Високого Пастирського Сану стати правдивим Владикою нашому народу» [10, арк. 5]. Чи була позитивною відповідь Н. Нагорянського у архівних документах товариства відомості відсутні.

Отже, товариство російських студентів провадило широку ідейно-виховну діяльність, передусім на релігійній основі, використовувало різноманітні можливості для співпраці із представниками Церкви з метою духовної та релігійної єдності росіян, які проживали у Східній Галичині.

Список використаних джерел

1. Луцьк Л. Я. Идеология русского студенчества и задачи русского студента-меньшинственника. Реферат прочитанный и одобренный на совещании представителей О.Р.С.О. 3 февраля 1932 г. Издание Общества Русских Студентов «Друг». Львов, 1932 г. 2. Гайда Ф. «За веру, царя и отечество»: к истории знаменитого воинского девиза. URL: <http://www.pravoslavie.ru/61882.html>. (дата звернення: 01.02.2018). 3. Народовольческий гимн «Смело, друзья не теряйте». URL: <http://byacs.livejournal.com/15745.html>. (дата звернення: 01.02.2018). 4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 506 с. Оп. 1. Спр. 156.148 арк. 5. От Юбилейного Комитета // Русский голос. № 1–2 (542–3) січень 1932. 6. Письмо в редакцию // Русский голос. № 263. 15 липня 1928. 7. Праздники Сошествія св. Духа во Львове в 1928 г. // Русский голос. № 260. 24 червня 1928. 8. ЦДІАЛ України. Ф. 506 с. Оп.1. Спр. 30. 272 арк. 9. Там само. Спр. 29. 45 арк. 10. Там само. Спр. 37. 8 арк.

References

1. Lutsyk L.Ya. Ideologiya russkogo studenchestva i zadachi russkogo studenta – menshin'stvennika. Referat pročitannyi i odobrennyi na soveshchanii predstavitelei O.R.S.O. 3 fevralya 1932 g. [The ideology of Russian students and the tasks of a Russian student – a menshinstvennik. The abstract was read and approved at the meeting of representatives of the OPSO. February 3, 1932.]. Izdanie Obshchestva Russkikh Studentov «Drug». L'vov, 1932 g. 2. Gaida F. «Za veru, tsarya i otechestvo»: k istorii znamenitogo voinskogo deviza [«For faith, the tsar and fatherland»: to the history of the famous military motto]. URL: <http://www.pravoslavie.ru/61882.html>. 3. Narodovol'cheskii gimn «Smelo, druz'ya ne teryaite» [Narodovolsky hymn «It's bold, friends do not lose»]. URL: <https://byacs.livejournal.com/15745.html>. 4. TsDIAL Ukrainy. F. 506s. Op. 1. Spr. 156. 148 ark. 5. Ot Yubileinogo Komiteta [From the Jubilee Committee]. Russkii golos. № 1–2 (542–3) sichen' 1932. 6. Pis'mo v redaktsiyu [Letter to the Editor]. Russkii golos. № 263. 15 lipnya 1928. 7. Prazdniki Soshestviya sv. Dukha vo L'vove v 1928 g. [Holidays of the Descent of the Holy Spirit in Lviv in 1928]. Russkii golos. № 260. 24 chervnya 1928. 8. TsDIAL Ukrainy. F. 506s. Op.1. Spr.30. 272 ark. 9. Ibid. Spr.29. 45 ark. 10. Ibid. Spr.37. 8 ark.

Tetyna Luhovska

RELIGIOUS CONSTITUENT IN ACTIVITY OF SOCIETY OF RUSSIAN STUDENTS «DRUG» IN LVIV (20–30 XX OF CENTURY)

In the article the religiously ideological constituent of activity of society of the Russian students is investigated «Drug» in Lviv in an intermilitary period 20–30 the 19 century. Character of religiously ideological measures among Lviv Students Russians. It is educed as holytides used with an educator aim. Organization of the Russian students is «Friend» widely inculcated in a context marking of holytides ideological-cultural components.

Key words: «Drug», society of the Russian students, religious activity, ideological activity, ideological-educator measures.

УДК 94 (477)

Олена Кравчук

**ВІДЛУЧЕННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ БОРТЬБИ ІЗ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-
ЦЕРКОВНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ**

У статті проаналізовано причини винесення анафема доктору Арсену Річинському. Доведено, що це покарання застосоване як один із методів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині.

Ключові слова: А. Річинський, анафема, постанова, Синод Православної Церкви в Польщі, національно-церковний рух, Західна Волинь.

Серед історичних постатей нашого народу, що особливо яскраво проявили себе у 20–30 р. ХХ ст., чільне місце займає Арсен Річинський (1892–1956 рр.) – лікар, краєзнавець, фольклорист, публіцист, церковний діяч. Його життєвий і творчий шлях надзвичайно різноманітний і багатогранний, проте він не знайшов належного висвітлення у вітчизняній історіографії, досі викликає багато запитань неординарна справа відлучення його від Православної Церкви та анафемування.

В останнє десятиліття зросла увага вітчизняних науковців до постаті А. Річинського. Діяльність та погляди якого отримали висвітлення в публікаціях сучасних науковців А. Колодного, А. Гудими, Н. Стоколос, Л. Михальчука, О. Сагана, П. Кралюка, А. Пісоцького, О. Альшиної. Зокрема, праця професора-релігієзнавця А. Гудими «Харизма Арсена Річинського» знайомить із життєвим шляхом та основними ідеями А. Річинського [4]. Книга А. Пісоцького та Н. Войтюк «Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу» розповідає про становлення української інтелігенції на Волині у 20–30-х р. ХХ ст., висвітлює діяльність визначних постатей Волині, а серед них чималу увагу зосереджує на особі громадського і релігійного діяча А. Річинського [10]. Слід згадати і фундаментальну працю І. Власовського «Нарис Історії Української Православної церкви», де автор у розділі «Український національно-церковний рух в Православній Церкві в Польщі» подає інформацію про активного учасника цього руху – А. Річинського [3]. Наукова стаття О. Альшиної розкриває маловідомі аспекти стосунків громадського діяча та церковної ієрархії Православної церкви, що призвели до проголошення анафема [1]. У свою чергу, актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що в українській історичній науці ще не має окремої ґрунтовної наукової розвідки, присвяченої неординарній події в житті А. Річинського, а саме: причинам та наслідкам його анафемування та спростуванню усіх висунутих йому звинувачень.

Основною метою даної публікації є спроба проаналізувати офіційно визнані Святим Синодом причини, які спричинили відлучення А. Річинського від Православної Церкви, об'єктивно встановити міру порушення А. Річинським усталених церковних канонів та правил Святих Вселенських Соборів, які призвели до накладання анафема, а також з'ясувати чи мав на меті Святий Синод Православної Церкви Польщі винесеним покаранням дискредитувати ідейного натхненника та провідника національно-церковного руху на Волині.

Анафема у церковній практиці є актом охорони вірних Церкви від осіб, які порушують її церковні канони та цінності, однак на практиці чин анафема часто застосовувався церковною владою під тиском влади світської з метою дискредитації політичних та ідейних супротивників. Численні випадки використання чину анафема відомі як в українській, так і в російській історії, але принаймні у двох із них провідникам українства церковні ієрархи проголосили анафему, міцно поєднавши церковне з політичним. В обох випадках не обійшлося без зовнішнього впливу світської влади. Українська історія пам'ятає гучний, резонансний та неоднозначний процес відлучення від церкви гетьмана І. Мазепи, а ми спробуємо у цій науковій розвідці висвітлити процес анафемування А. Річинського, про який мало хто знає.

А. Річинський у міжвоєнний період твердо стояв на позиціях українізації Православної Церкви на теренах Західної Волині, яка після першої світової війни опинилась в складі II Речі Посполитої. Згідно із Ризькою угодою 1921 р., польський уряд мав гарантувати релігійні свободи православного населення. Скориставшись цим, українська православна громада у 20-х рр. ХХ ст. розпочала рух за національне відродження Православної Церкви. Одним із проявів цього процесу стала боротьба за впровадження соборноправності (всенародного керування всіма церковними справами) у Православній Церкві та за українізацію богослужінь. Цей напрямок боротьби очолив А. Річинський. Реагування керівництва Православної Церкви в Польщі на цю діяльність не забарилося. Синод Православної Церкви піддав А. Річинського найвищій мірі церковного покарання. У постанові № 14

від 15 квітня 1929 р. записано: «Відлучити від Святої Православної церкви лікаря Арсена Річинського за ворожу та шкідливу для Православної церкви в Польщі діяльність і піддати анафемі» [5, арк. 4]. На основі яких звинувачень накладено на провідника церковно-православного руху це покарання та яку «шкідливу та ворожу» стосовно Православної Церкви діяльність проводив А. Річинський, намагатимемося з'ясувати у цій науковій розвідці.

Волинський єпархіальний місіонерсько-законовчительський комітет займався збором інформації стосовно національно-церковної діяльності А. Річинського. Зібрані матеріали комітет від 7 березня 1929 р. подав на розгляд митрополиту Православної Церкви в Польщі Діонісію. Звіт стосовно діяльності А. Річинського назвали «Про ворожу діяльність проживаючого в м. Володимирі лікаря Арсена Річинського проти Православної церкви в Польщі». Цей документ розглядався 15 квітня 1929 р. на засіданні Святого Синоду Православної Церкви. У ньому, на думку його авторів, наведено цілу низку «шкідливих для Православної церкви в Польщі» вчинків лікаря А. Річинського. На основі поданих фактів у документі цього ж дня без будь-яких перевірок та уточнень, Синод постановив «виходячи із вищеподаного без сумніву встановити цілу низку шкідливих для Православної церкви в Польщі і ворожих її законній ієрархії вчинків лікаря А. Річинського, метою яких є підірвати церковний мир і зруйнувати канонічний устрій і законну управу цієї церкви» та визначив – відлучити Арсена Річинського від Православної церкви і піддати анафемі [5, арк. 4].

Під постановою підписалися: православний митрополит Варшавський і Волинський і всієї Польщі Діонісій, Віленський архієпископ Феодосій, Поліський архієпископ Олександр і Гродненський архієпископ Олексій [5, арк. 5]. Троє перших були росіяни, лише останній – українець.

Наведені у цій постанові, офіційно визнані Святим Синодом, причини накладання анафемі можна поділити на чотири групи. Першу групу причин складає агітаційна діяльність щодо українізації Церкви та усні доповіді про церковні справи; другу групу – публіцистична діяльність А. Річинського; третю групу – організація та проведення Луцького церковного з'їзду та повітових зібрань; четверту – звернення до світової спільноти та польського уряду з метою висвітлення антиукраїнської діяльності, яку проводило керівництво Православної Церкви у Польщі.

Ці чотири групи звинувачень тісно пов'язані із певними етапами діяльності А. Річинського в контексті українського церковного руху на Волині. Він еволюціонує від усних агітацій та бесід інформаційного характеру – до висвітлення проблем національно-церковного руху на шпальтах часописів. Далі був вищий організаційний рівень діяльності – скликання з'їзду та повітових зібрань. І, нарешті, апелювання до зовнішніх чинників, залучення впливу польського уряду та світової спільноти для вирішення проблем української Православної Церкви в Польщі.

Надалі більш ґрунтовно охарактеризуємо кожну із цих груп причин, які стали визначальними при відлученні А. Річинського від Православної Церкви та накладанні анафемі.

Отже, розглянемо висунуті звинувачення А. Річинському щодо його агітаційної діяльності стосовно проведення українізації Церкви та усних виступів про церковні справи. А. Річинського звинуватили у тому, що він у Володимирі, а також і в інших містах організував ряд «ворожодемонстративних» виступів проти духовенства, неодноразово скликав збори прихожан Володимирського собору, переважно молоді, і на цих зборах вів агітацію проти церковної влади і неугодного йому духовенства. Згідно із визначення Святого Синоду, «антицерковна» діяльність А. Річинського розпочалася з 1924 р.: він на вшануванні пам'яті І. Котляревського (24 листопада 1924 р.) намовляв парафіян Володимирського Успенського собору вигукувати непристойні слова під час богослужіння та проповіді священика [5, арк. 2]. Цей «компромат» без будь-якої перевірки подано на розгляд Святого Синоду у Варшаві. Насправді, відкриту громадську діяльність за українізацію Церкви А. Річинський розпочав саме у листопаді 1924 р., організувавши акцію протесту новопризначеному настоятелю Володимирського собору Н. Данилевичу. Адже настоятель не був прихильником українізації Служби Божої, тому парафіяни на чолі з А. Річинським та о. П. Табінським не визнали новопризначеного, але акція не відбувалася під час Служби Божої.

Після цієї акції наприкінці 1924 р. справу українізації відправ в Успенському соборі міста Володимир-Волинського остаточно вирішив митрополит Діонісій. Після вивчення документальних матеріалів, пояснень настоятеля парафії о. Н. Данилевича та соборного священика о. П. Табінського, встановлено такий порядок богослужінь, згідно з яким, церковнослов'янській мові надано пріоритет, тому перша літургія о 8 год. ранку мала відправлятися церковнослов'янською (російська редакція), а друга о 10 год. – українською мовою. Проповіді в обох випадках священики мали виголошувати українською [6, арк. 11]. Звичайно, такий стан подій не зовсім задовольняв А. Річинського та прихожан Володимирського собору, адже ранішню церковнослов'янську відправу відвідувало декілька міщан і колишніх російських урядовців, які разом із членами своїх родин нараховували близько тридцяти осіб. У більшості Володимирська парафія складалася з

українських селян із передмістя та українських міщан. А. Річинський скерував до митрополита Діонісія прохання від 8 серпня 1926 р., у якому просив, у зв'язку із великою кількістю бажаючих української відправи, призначити здійснювати у Володимирському соборі богослужіння лише українською мовою. Волинська духовна консисторія, вивчивши прохання парафіян, А. Річинського, заслухавши рапорт настоятеля Володимирського собору Полікарпа, у якому знову ж наведено переконливі факти щодо здійснення усіх служб українською, 27 серпня 1926 р. постановила усі відправи здійснювати українською мовою [6, арк. 12–13]. Таким чином, завдяки вимогам парафіян на чолі із А. Річинським у Володимирському соборі вперше почали відправляти усі служби українською мовою. На той час діяльність А. Річинського як антицерковна ще не розглядалася, а навпаки, церковна влада пішла дозволила у соборі українські відправи.

Звинувачення стосовно усних виступів А. Річинського про церковні справи, стосувалося його гострих критичних доповідей проти кліру Православної Церкви в Польщі. З цього приводу митрополит Діонісій відзначив наступне: «20 березня 1927 р. Річинський, без відома настоятеля, провів зібрання прихожан із прихильників українського богослужіння і самовільно допустив обрання Церковного Комітету при Володимирському соборі для завідування господарською частиною приходу. Будучи головою Володимирської місцевої «Просвіти», Річинський упродовж 2 років на цих зібраннях піддавав осудженню церковні питання в явно ворожому, по відношенню до існуючого церковно-канонічного устрою Православної церкви, дусі» [5, арк. 2]. Протокол зібрання Володимирської «Просвіти» від 20 березня 1927 р., свідчить про те, що головним питанням на ньому було прагнення мирян залишити настоятелем храму архімандрита Полікарпа в цьому місті та зберегти храм надалі для українських відправ. Це була одна із зустрічей А. Річинського із зацікавленими у церковних справах особами в читальнях «Просвіти». Ці зібрання відповідали статуту організації й обмежувалися переважно історичною тематикою, а саме ознайомленням з історією Православної Церкви. Крім того, в цей час місцева адміністрація ретельно стежила, щоб на будь-яких зборах не загострювали церковних питань з огляду на складну суспільно-політичну ситуацію на Волині [7, с. 2].

Усні виступи А. Річинського про церковні справи досить часто виголошувалися у читальнях «Просвіти». Вони обмежувалися історичними темами. А. Річинський в контексті своїх лекцій доносив слухачам інформацію про історію Православної Церкви. Він упродовж 1928–1929 рр. очолював «Просвіту» у Володимирі, був ідеологом та натхненником усіх її культурно-просвітницьких заходів [4, с. 31; 7, с. 2].

Друга група звинувачень стосувалася публіцистичної діяльності А. Річинського. Постанова Святого Синоду про його «ворожу» діяльність розглядала в публікаціях часописів «На варті» та «Рідна церква», які редагував власне він особисто. Він опублікував цикл статей, ц яких звинувачував церковну ієрархію Православної Церкви в Польщі у намаганнях, спрямованих на відновлення, при посередництві Православної Церкви в Польщі, єдиної і неділимій Росії, шляхом насаджування «московського духу» в церковне життя. Адже до церковної ієрархії Православної Церкви в Польщі входила значна кількість представників російського духовенства, які аж ніяк не хотіли позбавлятися проросійської орієнтації і вважали, що Православна Церква на Волині штучно відірвана від російської Православної Церкви. Літературна діяльність А. Річинського, яка тривала близько п'яти років, мала на меті, як зазначалося у постанові Святого Синоду, «дискредитувати вищу церковну ієрархію і рядове духовенство в очах православного населення, польського уряду і польської громадської думки» [5, арк. 2–4]. У цих друкованих органах А. Річинський дійсно виступав проти сучасного стану відносин у православній церковній ієрархії та, зокрема, проти митрополита Діонісія, однак, ні митрополія, ні митрополит ніколи не опротестовували та не спростовували зроблених ним закидів. Наприклад, А. Річинський писав у пресі про незаконний розпродаж церковних земель на Волині з відома вищої церковної влади. Внаслідок цих повідомлень прокуратура розпочала навіть слідство, але спростувань з боку церковної влади не було [7, с. 1–2].

Двотижневик «На варті», редагований А. Річинським, у той час був першим на українських землях у межах Польщі виданням, укладачі якого ставили завдання систематичної боротьби за українізацію Православної Церкви на українських етнографічних землях, виступили проти московської церковної православної ієрархії в Польщі та проти політики департаменту віросповідань у Варшаві. У газеті «Діло» зазначалося: «Видання «На Варті» бореться за принципи, поставлені в основу Української Православної Автокефальної Церкви на Наддніпрянській Україні» [15, с. 34]. У цьому часописі А. Річинський пропагував ідеї українізації Православної Церкви на Волині й Поліссі, а також запровадження соборного устрою в Церкві, вважаючи, що вироблене положення Святого Синоду (про внутрішнє і зовнішнє становище Православної Церкви в Польщі) закріпить синодально-консисторський лад і позбавить вірних будь-якого голосу в церковних справах.

Діяльність А. Річинського щодо організації та проведення Луцького церковного з'їзду та повітових зібрань сформувала третю групу причин накладання анафеми. Антицерковну та протиєрархічну діяльність доктора А. Річинського члени Святого Синоду визнали в контексті «скликання 5 і 6 червня 1927 р. – всупереч забороні Святого Синоду Православної церкви в Польщі від 26 лютого 1927 р. – в Луцьку самочинного, фальшивого з'їзду, на якому винесено низку неканонічних постанов і вибрано виконавчий Церковний комітет із Річинським на чолі, який випустив низку повідомлень до православного духовенства і населення, в яких наводив образливі наклепи на закону церковну владу» [5, арк. 4]. Слід зазначити, що цей з'їзд аж ніяк не був самочинним, Міністерство віросповідань і освіти надало свій дозвіл на його проведення та й митрополит Діонісій спочатку мав намір дозволити проводити з'їзд, однак, під тиском «Руського народного об'єднання» та інших проросійських сил, відмовився від своїх намірів. А. Річинський, звичайно, доклав значних зусиль до організації та проведення Українського церковного з'їзду в Луцьку, який відіграв значну роль в процесі консолідації українського населення Волині в контексті національно-церковного відродження краю. На з'їзді прийнято низку рішучих постанов, а саме: відновити засади соборноправності у Православній Церкві II Речі Посполитої, впровадити українізацію богослужінь та українізацію внутрішнього діловодства церкви, відродити в церковному житті національні звичаї та обряди, призначити на кафедри, де більшість парафіян були українцями єпископів-українців з правом їх членства у Святому Синоді [4, с. 40].

Постанови з'їзду нічого антицерковного не містили, вони, навпаки, здивували митрополію своєю поміркованістю й повагою. Після з'їзду митрополит Діонісій видав навіть наказ вмістити в друкованому органі «Духовний Сіяч» прихильну статтю з цього приводу, яку в останній момент відкликав з друкарні [14, с. 3]. Відтак організацію та проведення Луцького з'їзду А. Річинський пов'язував із дерусифікацією Православної Церкви в Польщі, а не з наміром звинуватити митрополита у всіх негараздах православного життя у Польській державі. Саме про це засвідчено в повідомленнях про організацію Луцького з'їзду в кількох числах газети «Діло» [1, с. 7]. Сам факт з'їзду, його проведення відіграли лише мобілізуючу роль серед населення краю, розбудили етноконфесійну самосвідомість українського народу.

Далі Святий Синод під головуванням митрополита Діонісія виносить А. Річинському звинувачення «...в організації цілої низки повітових з'їздів у церковних справах для продовження протицерковної роботи, розпочатої на Луцькому з'їзді» [5, арк. 4]. Не так сам факт проведення Луцького з'їзду хвилював проросійськи налаштованих членів церковної ієрархії, як активна подальша діяльність вибраного на з'їзді виконавчого Церковного комітету на чолі з А. Річинським. Президія з'їзду зобов'язала усіх присутніх делегатів вести активну інформаційну роботу, донести якомога більшій частині православного населення прийняті постанови [3, с. 49]. Виконуючи постанову Луцького церковного з'їзду про посилення просвітньо-інформаційної роботи серед українського населення, церковний комітет провів, з дозволу польського уряду, низку повітових з'їздів. Луцький з'їзд та повітові зібрання, без сумніву, підняли ентузіазм народних мас щодо національно-церковного відродження. Відповідно, дуже різке релігійне піднесення занепокоїло митрополію, адже варшавський митрополит Діонісій був російським патріотом, який мав намір зберегти над Православною Церквою верховенство жменьки росіян [9, с. 3].

Синод Православної Церкви 2 жовтня 1927 р. ухвалив рішення вжити заходів для переконання членів церковного комітету в необхідності припинити «неканонічну, шкідливу для церкви, діяльність, і, у випадку відмови, попередити їх, що вони своєю діяльністю ставлять себе поза церквою з усіма незворотними наслідками відлучення від неї. Митрополит призначив двом представникам церковної ієрархії сповістити членів Церковного комітету та Арсена Річинського згідно з № 7 і 21 Уставу духовної консисторії та резолюцією від 26 грудня 1927 р. про необхідність виконання цього рішення. Як відомо, згідно з церковними правилами, перед проголошенням анафеми відповідну людину слід наставити на правильний шлях за допомогою триразової вказівки на те, які вона здійснила помилки. Так відбулося й у цьому випадку. Для виконання цієї справи був вибраний протоієрей Г. Боришкевич, відомий у Володимирі як проросійськи налаштований церковний діяч. А. Річинський відмовився від цієї пропозиції, вказавши, що своїм духовником вважає протоієрея Павла Пащевського – настоятеля Луцького Братського храму. У відповідь на це протоієрей Г. Боришкевич пізніше проголосить у Володимирському соборі анафему Арсену Річинському за «дошкулювання свого єпископа» [1, с. 8].

Жодної критики не витримує висунуте звинувачення А. Річинському, що очолюваний ним український церковний комітет нібито присвоїв собі законодавчу владу в Церкві та виробив «Основний Статут» внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі. Насправді розроблено лише проект статуту, з приводу якого у друкованому органі українського церковного комітету повідомлялося, що цей проект статуту внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі подається до загального відома і обговорення, і що, після всебічного обговорення цього проекту і

внесення до нього необхідних поправок, він буде представлений до Святого Синоду і польського уряду [9, с. 2]. Отже, подання проекту для обговорення трактоване як захоплення законодавчої влади.

Противники українізації Церкви, беручи до уваги активну діяльність церковного комітету, також значно активізувалися. Проросійське духовенство вбачало в діяльності А. Річинського та інших членів комітету значну загрозу своєму подальшому привілейованому становищу, почало вимагати від митрополита Діонісія заборонити цю «неканонічну, шкідливу для церкви» діяльність. Святий Синод ще на початку 1928 р. у діяльності А. Річинського і українського церковного комітету розгледів порушення 55 правила Св. Апостолів про «недосажденні своєму єпископу», а також 18 Правила IV Вселенського Собору про «несоставлении скопищ, строящих ковы епископам» та 10 лютого 1928 р. в Варшаві на своєму засіданні представив ці порушення митрополиту Діонісію, як Волинському Єпархіальному Архієрею, попросивши застосувати до А. Річинського дисциплінарні міри церковного впливу – відлучити його від Православної церкви. Митрополит Діонісій на той час це прохання відхилив, отже, в діяльності Церковного комітету нічого антицерковного не виявив [5, арк. 3].

Четверту групу «шкідливих вчинків» А. Річинського для Православної Церкви в Польщі, зокрема, щодо «посягань на її закону ієрархію» становили звернення до зовнішнього чинника, з проханням посприяти вирішенню проблем Української Православної Церкви в Польщі з врахуванням вимог української громадськості. Церковний комітет на чолі з А. Річинським не обмежився апеляціями всередині держави, а звернувся з меморандумом до президії «Всесвітньої Конференції християнських церков по питаннях віри і церковного порядку», яка відбулася упродовж 3–21 серпня 1927 р. в Лозанні. У цьому меморандумі Святий Синод вбачав «злобні і по формі непристойні обвинувачення проти голови Православної церкви в Польщі» [5, арк. 5]. Послання відображало внутрішнє життя Православної Церкви в Польщі як «хаотичне», кероване «невеликим гуртком олігархів». У меморандумі також були виступи проти особи митрополита Діонісія, а саме: звинувачення його у порушенні монаших зобов'язань, але митрополит Діонісій не притягнув А. Річинського за наклеп до суду, лише волів накласти на нього анафему [14, с. 3]. На завершення у документі йшлося про те, що «доки Вища Влада Польської Православної Церкви не визнає справедливих українських народних домагань і не виконає їх, доти її участь у праці над об'єднанням Христових Церков буде позбавлена змісту» [3, с. 57].

Постанова Святого Синоду наводить ще одну провину А. Річинського – випуск друкованого звернення до всього християнського світу, «із закликами до скинення законної ієрархії Православної церкви в Польщі» [5, арк. 5]. А. Річинський визнав, що «у ній дійсно був заклик до боротьби з тими духовниками, які для збільшення свого впливу на парафіях купують револьвери», але відозву, яку мали видрукувати у листопаді 1928 р. відразу ще в друкарні конфіскували [14, с. 3]. Неопубліковане і не проголошене звернення не могло нести загрозу ієрархії Православної Церкви та бути предметом обговорення в Синоді та підставою для накладання анафемі.

Також зарахували А. Річинському, як провину перед Православною Церквою, його подання із зібраними підписами громадян до польського уряду з проханням висвятити на Волинь окремого єпископа за походженням українця. У поданні А. Річинський вказував на порушенні митрополитом канону, який наказував єпископові проживати на території єпархії, яку він очолює. Митрополит Діонісій, як волинський єпископ, не проживав на Волині і з'являвся там дуже рідко [7, с. 2]. Це звернення не сподобалося митрополиту і він зацаїв на А. Річинського ще й особисту образу. Про це також засвідчує твердження самого А. Річинського: «Митрополія сяк-так толерувала український церковний рух поки йшлося лише про українізацію богослужінь, але відразу відповіла найвищим церковним покаранням, як тільки ми зажадали для волинської єпархії окремого архієрея, котрий згідно тисячолітньою традицією мав би жити на місці – бо це вже торкнулося матеріальних інтересів вищих достойників» [14, с. 3].

Усі перераховані провини, висунуті А. Річинському, та аргументи, які їх спростовують, свідчать, що вони не порушують церковних канонів і тому Святий Синод змушений був шукати інші правові причини для анафемі. Офіційно ж Святий Синод відлучив А. Річинського від Православної Церкви за порушення 31 правила Святих Апостолів «про зневажання свого єпископа та окреме скликання зборів», 18 правила IV Вселенського Собору «про не збирання у скопище людське» та 34 правила VI Вселенського Собору «про злочин співучасті, або скликання скопищ» [5, арк. 5]. Синод, видаючи свою постанову, приховав те, що усі подані правила стосуються винятково духовних осіб. Зміст цих правил полягає у тому, що подібно як у цивільному законодавстві караються змовники проти державної влади та державних інтересів, так і церковне законодавство карає підвідомчих йому осіб, коли вони будуть викриті в здійсненні змови проти керівництва та людей, що перебувають на церковній службі. Так, у правилі 31 Святих Апостолів наголошується: «Якщо якийсь пресвітер, зневажаючи свого єпископа, окремо скликати збори і новий вівтар

поставить, не викривши перед судом, що той єпископ щось зробив проти благочестя й правди, то нехай буде відлучений як владолобець, бо він викрадач влади. Також нехай будуть відлучені й інші, що приєдналися до нього і також миряни. І це нехай буде після першого, другого й третього сповіщення від єпископа. У 18 правилі IV Вселенського Собору також йдеться: «Клирикам и монашествующим под угрозой низвержения со своего степені воспрещено обязывать друг друга клятвою, составлять скопища, а также строить ковы епископам, либо своим сопричетникам. По толкованию еп. Никодима, «церковное законодательство карает подведомственных ему лиц, когда они уличены будут в составлении заговора или ухищрений против начальства и вообще лиц, состоящих на церковной службе»» [12]. 34 правило VI Вселенського Собору стосувалося лише підпорядкованих церковній владі осіб: «В заботе о соблюдении церковной дисциплины под угрозой извержения из сана запрещено клирикам и монахам вступать в соумышления или скопища, или строить ковы епископам или соклирикам» [13]. Як зазначалося в публікації часопису «Діло»: «Ці правила стали, мабуть, вперше взагалі в історії церкви причинами накладання на когось анафемі» [7, с. 1]. Отже, ініціатора з'їзду А. Річинського, який не мав церковної посади, з котрої можна було б його змити, покарано відлученням від Православної Церкви.

Синод Православної Церкви в Польщі піддав А. Річинського відлученню від Святої Православної Церкви і анафемі постановою № 14 від 15 квітня 1929 р. Постанова також передбачала про це відлучення всенародно об'явити в Свято-Успенському соборі міста Володимир-Волинського та сповістити духовенство і віруючих усієї митрополії із вказівкою, що відлучення А. Річинського здійснено на основі Слова Божого і церковних правил [5, арк. 4–5].

21 квітня 1929 р. у Свято-Успенському соборі міста Володимира-Волинського А. Річинському протоієрей Георгій Боришкевич оголосив анафему. У день її оголошення церковні ієрархи, боячись українських протестів, заручилися посиленою охороною собору, адже добре розуміли, що їх рішення виходять за межі особистої справи А. Річинського і мають характер подій загального громадського значення [8, с. 2]. Тому в офіційному друкованому органі Синоду «Воскрестное чтение», щоб уникнути протестів, згадану постанову оприлюднили лише 28 квітня 1929 р. [11, с. 263].

У подальшому, Волинська духовна консисторія 25 квітня 1929 р. постановила: «Благочинним єпархії сповістити постанову Св. Синоду про відлучення від церкви лікаря А. Річинського і віддання його анафемі всіх настоятелів парафій і їх округів, а через них їх мирян» [5, арк. 8]. Свідченням виконання цього рішення було скликання відповідних окружних зібрань, наприклад, окружного зібрання 5-го округу Луцького повіту в с. Губин 14 травня 1929 р. Під час його проведення була зачитана відповідна постанова Синоду. Отже, духовенство єпархії виконало це розпорядження [1, с. 9].

У доповіді волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету на ім'я митрополита Діонісія від 7 березня 1929 р. по справі «Про ворожу діяльність А. Річинського проти Православної церкви в Польщі» подається пояснення, що до такого покарання вдалися після всіх спроб владики-митрополита «смягчить окаменелую душу Ричинского и научить его православно петь Богу аллилуйя». Цими спробами вважалися запрошення митрополитом А. Річинського у Варшаву на нараду 1 липня 1928 р. разом з іншими українськими представниками церковного комітету і введення його до складу митрополичої ради. Проте далі міститься інформація про те, що А. Річинський продовжив «антиканонічні і шкідливі для Православної церкви в Польщі налаштування і діяльність», тому керівники церкви вважали необхідним, з метою присічення його діяльності і відсторонення від нього інших діячів, просити митрополита застосувати до А. Річинського відлучення від церкви. У прийнятій постанові Синоду від 15 квітня 1929 р. затвердили таку редакцію: «Ричинский проявил явное ожесточение и неисправимость в своих злых и вредных побуждениях и действиях, не оценив милостивого отношения к нему своего архипастыря» [5, арк. 4–5].

Депутат польського сейму та активний учасник українізації православного церковного життя на Волині, І. Власовський стверджував, що нарада 1 липня 1928 р. не була виявом «любіві і прощення самочинних керівників українського руху», у відповідь на яку вони виявили «явну озлобленість і не виправність». Він доводив, що ця нарада відбулася лише через звернення міністра віросповідань і народної освіти Добруцького до митрополита, у якій останній доводив, що унормування відносин між Церквою і державою залежить від співпраці з представниками місцевої громадськості та вироблення церковною владою статуту внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі, де б враховано місцеві звичаї та традиції українців. Представники українського руху, зокрема А. Річинський, не були винні в тому, що зупинилося налагодження їх взаємин із церковною владою. Причину цього, на його думку, слід було вбачати в неприхильному ставленні новопризначеного міністра віросповідань і народної освіти Свентославського до вимог представників українського населення щодо церковно-православного життя [3, с. 64–65].

У «Відкритому листі посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія», опублікованому в провідному часописі «Діло», зазначено, що А. Річинського відлучено від церкви, «як провідника українського церковного руху Православної церкви в Польщі». І. Власовський пояснює, що Синод Православної церкви у Польщі лікаря А. Річинського підвів під «клірика», статті його в пресі в обороні національно-церковних прав і потреб українського православного населення – під «досадження» єпископові, а Луцький церковний з'їзд, що відбувся майже два роки тому, – під «скопище людське». Автор листа подає до відома громадськості факти які висвітлили, як постанова ієрархів у Синоді відходить від фактичної і моральної правди церковних правил. І. Власовський зазначив, що «подібними актами не підіймається й не скріплюється авторитет церковної влади» [2, с. 2–3].

Отже, А. Річинського відлучили від Православної Церкви та наклали анафему за порушення правил, які стосувалися винятково духовних осіб та осіб підвідомчих церковній владі. Лікар А. Річинський не займав жодної церковної посади, не мав духовного сану, тому це церковне покарання виявилось неправомірним. А. Річинський був відлучений від Православної Церкви та підданий анафемі за активну діяльність, пов'язану із національним відродженням української Православної Церкви і з боротьбою проти впливу московського єпископату. Основною метою його відлучення від Православної Церкви була дискредитація провідника національно-церковного руху, щоб відвернути від нього однодумців та призупинити національно-церковне відродження на Волині. Анафема не була справою А. Річинського, вона стосувалася православного українського населення та безпосередньо усіх церковних діячів, згуртованих у національно-церковному русі. Тому саме анафема на А. Річинського, безперечно, вийшла далеко за межі особистої справи і мала характер події широкого, загального громадського значення. Безумовно, процес незгоди української громадськості із таким церковним покаранням становить подальший науковий інтерес, цей напрямок буде предметом окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. Альошина О. Відлучення Арсена Річинського від православної церкви // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2012. Випуск 6. С. 3–12.
2. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 22 травня 1929. Ч. 111 (11452). С. 2–4.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. XX ст., ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966 р. К.: Либідь, 1998. 415 с.
4. Гудима А.М. Харизма Арсена Річинського. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
5. Державний архів Тернопільської області. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 205. 11 арк.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 206. 58 арк.
7. Кедрин І. Історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 10 травня 1929. Ч. 101 (11.442). С. 1–2.
8. Кедрин І. Історія анатеми на д-ра А. Річинського // Діло. 11 травня 1929. Ч. 102 (11.443). С. 2–3.
9. Пімста митрополита Діонісія // Діло. 1929. 3 травня. Ч. 98 (11.439). С.2–3.
10. Пісоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 167 с.
11. Определение Св. Синода Святой Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от Церкви и анафемствовании проживающего в г. Владимире лекаря Арсения Речинского за его враждебную и вредную для Православной Церкви в Польше деятельность // Воскресное чтение: Еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал. Варшава 28 апреля 1929. № 17 С. 263–265.
12. Вселенский IV Собор // Православная Энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. URL: <http://www.pravenc.ru/text/155496.html>.
13. Вселенский VI Собор // Православная Энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. URL: <http://www.pravenc.ru/text/160781.html>. (дата звернення: 01.02.2018).
14. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі // Діло. 29 червня 1929. Ч. 142 (11.483). С. 3.
15. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині // Людина і світ. 1998. №2. С. 33–37.

References

1. Al'oshyna O. Vidluchennya Arsenia Richyns'koho vid pravoslavnoyi tserkvy [Excommunication of Arsen Richinsky from the Orthodox Church]. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorychne relihiyeznavstvo». 2012. Vypusk 6. S. 3–12.
2. Vlasovs'kyu I. Vidkrytyy lyst posla Ivana Vlasovs'koho do mytropolyta Varshavs'koho i Volyns'koho Dionisiya [Open letter to Ambassador Ivan Vlasovsky to the Metropolitan of Warsaw and Volyn Dionysius]. Dilo – 22 travnya 1929. Ch. 111 (11452). S. 2–4.
3. Vlasovs'kyu I. Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. T. 4. XX st., ch. 2. Repr. vidtvorennya vyd. 1966 r. K.: Lybid', 1998. 415 s.
4. Hudyma A.M. Kharyzma Arsenia Richyns'koho [Charisma by Arsen Richinsky]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 2008. 144 s.
5. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti. F. 148. Op. 5. Spr. 205. 11 ark.
6. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti. F. 148. Op. 5. Spr. 206. 58 ark.
7. Kedryn I. Istoriya anately na d-ra A. Richyns'koho [The History of Anathema on Dr. A. Richinsky] // Dilo. 10 travnya 1929. Ch. 101 (11.442). S. 1–2.
8. Kedryn I. Istoriya anately na d-ra A. Richyns'koho [The History of Anathema on Dr. A. Richinsky] // Dilo. 11 travnya 1929. Ch. 102 (11.443). S. 2–3.
9. Pimsta mytropolyta Dionisiya [Revenge of the Metropolitan Dionysius] // Dilo. 1929. 3 travnya. Ch. 98 (11.439). S.2–3.
10. Pisots'kyu A., Voytyuk N. Intelihentsiya Volyni: pohlyad kriz' pryzmu chasu [Intelligentsia Volyn: A Look through the Prism of Time]. Luts'k: Volyn. obl. druk., 2009. 167 s.
11. Opredelenie Sv. Sinoda Svyatoy Avtokefal'noy Pravoslavnoy tserkvy v Pol'she ob otluchenii ot

Tserkvi i anafemstvovanii prozhyvayushcheho v h. Vladimire lekarya Arseniya Rechinskogo za ego vrazhdebnuyu y vrednuyu dlya Pravoslavnoy Tserkvi v Pol'she deyatel'nost' [Determination of the Holy Synod of the Holy Autocephalous Orthodox Church in Poland on the separation from the Church and the anathematization of the physician Arseny Rechinsky living in Vladimir, for his hostile and harmful activity for the Orthodox Church in Poland] // Voskresnoe chteniye: Yezhenedel'nyy tserkovno-narodnyy illyustryrovannyi zhurnal. Varshava 28 aprelya 1929. № 17. S. 263–265. 12. Vselenskiy IV Sobor // Pravoslavnaya Entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia] / Pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirila. URL: <http://www.pravenc.ru/text/155496.html>. 13. Vselenskiy VI Sobor. Pravoslavnaya Entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia] / Pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirila. URL: <http://www.pravenc.ru/text/160781.html>. 14. Richyns'kyu A. Moya vidpovid' Sv. Synodovi Pravoslavnoy Tserkvy v Pol'shchi [My Response to the Holy Synod of the Orthodox Church in Poland]. Dilo. 29 chervnya 1929. Ch. 142 (11.483). S. 3. 15. Stokolos N. Arsen Richyns'kyu i borot'ba za ukrajinizatsiyu Pravoslavnoy tserkvy na Volyni [Arsen Richinsky and the struggle for Ukrainization of the Orthodox Church in Volhynia] // Lyudyna i svit. 1998. №2. S. 33–37.

Olena Kravchuk

ARSEN RICHYNSKY'S SEPARATION FROM ORTHODOX CHURCH AS ONE OF THE MOMENTS OF STRUGGLE WITH UKRAINIAN MOVEMENT IN VOLYN'

Reasons of anathema appropriation to doctor Arsen Richensky are analyzed in the article. It is clarified what was ukrainian public's attitude to the given church punishment.

Key words: Richynsky, anaphema, resolution, Synod of Orthodox Church in Poland, nationally church movement, Western Volyn'.

УДК 94:[271.4:332.15] (477.83/.86) «1939/1941»

Богдан Баран

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1939–1941 РР.)

На основі архівних документів розглянуто соціально-економічну ситуацію, що постала на західноукраїнських теренах на початку Другої Світової війни. Проаналізовано основні виклики, що постали перед Греко-Католицькою Церквою в період 1939–1941 рр., на теренах Східної Галичини. Висвітлено важливі аспекти соціально-економічних проблем, що виникли в результаті встановлення радянської влади на зазначених теренах та вище окресленому періоді.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, Східна Галичина, соціально-економічна інституція, радянська влада, селянство.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що, на основі аналізу архівних джерел, досліджуються особливості Греко-католицької церкви, як соціально-економічної інституції Східної Галичини упродовж 1939–1941 рр.

Метою статті є аналіз діяльності Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ) саме як соціально-економічної інституції в 1939–1941 рр., на теренах Східної Галичини.

Період 1939–1941 рр. є недооціненим в українській історіографії унаслідок його тривалого перебування під впливом радянських ідеологем. Партийна міфотворчість нехтувала важливістю періоду, що прилягав до рамок 1941–1945 рр. по обидва боки. Тобто концепт «великая отечественная война» витіснив із порядку денного дослідників критично актуальні епізоди «до» і «після». З огляду на те, що в сучасній Україні все ще не сформувався належний інститут меморіалізації національної історії і тривають міжконфесійні протистояння, то одним із найнагальніших викликів гібридної війни постає перезавантаження пам'яті про 1939–1941 рр. у Східній Галичині у контексті зародків протистояння ГКЦ з радянськими елементами.

Авторитетна думка греко-католицького духовенства відіграла впливову роль у тогочасному українському суспільстві. Про це ми можемо довідатися з праць таких дослідників: Л. Гентош, А. Сороковський, В. Сергійчук, І. Андрухів, О. Лисенка, В. Марчука, І. Пилипів та В. Кубійовича та В. Старки [1–7]. На жаль, досі немає ґрунтовної оглядової праці щодо запропонованого періоду із увагою діяльності ГКЦ у тих координатах.

Напередодні Другої світової війни ГКЦ була однією із досить вагомих інституцій Східної Галичини, саме там діяло близько 2387 парафій для 3,6 млн вірних, 2352 єпархіяльних священників, 31 чоловічий і 121 жіночий монастир й чернечі доми. Під опікою Церкви працювали Богословська академія, три духовні семінарії, де навчалося 480 студентів [8]. Щодо парафій ГКЦ, то, за даними С. Макаруча, у переписі 1921 р. греко-католики становили переважну більшість у трьох воєводствах Східної Галичини: у Львівському – 54,3 %, у Тернопільському – 59,28 %, у

Станіславівському – 74,28 % від усієї кількості віруючих [9, с. 146–147]. Через 10 років ситуація дещо змінилася, відповідно до польського адміністративного перепису 1931 року, статистика вірян виглядала наступним чином: у Львівському – 41,7 %, у Тернопільському – 54,5 %, у Станіславівському 72,9 % [10, с. 25]. З цього випливають наступні висновки, протягом десяти років чисельність греко-католиків дещо скоротилася, особливо у Львівському воєводстві (більше як на 10 %). Ці зміни зумовлені як і природними (смертність, народжуваність), так і соціально-політичними чинниками, втім, Греко-католицька церква продовжувала бути міцною опорою для населення Східної Галичини. Вплив греко-католицького духовенства повсякчас зростав серед організацій: «Просвіта», «Рідна школа», «Союз українок», адже поняття «священик» і «просвітник» для галичан міжвоєнного періоду були тотожними. З «Католицького союзу української молоді» сформували товариство «Орли», яке налічувало понад 30 тисяч членів на початку 1935 року. Попри сутички з поляками, як зазначають автори праці «Історія України. Неупереджений погляд», «майже 12 років (з 1928 по 1939) у Львові працювала Греко-католицька академія – єдиний вищий навчальний заклад національного характеру» [11, с. 406]. Усупереч життєвим труднощам українців Східної Галичини у міжвоєнний період, діяльність ГКЦ сприяла соціально-політичному, економічному та культурно-освітньому розвитку краю.

Головним надбанням та джерелом проживання для українців Східної Галичини була земля, адже 75 % з них були селяни, а ще 10 % сільськогосподарські робітники. Переважна більшість яких була мало земельна або безземельна [12, с. 289]. Аграрна політика II Речі Посполитої у міжвоєнний період була досить дискримінаційною у стосунку до українського селянина: «осадництво» (колоністи з центральних районів міжвоєнної Польщі, що отримували від уряду пільги на освоєння земель у Західній Україні, в тому числі і у Східній Галичині) та «парцеляція» (розділення землі на менші частини за викуп), що призвело аграрного перенаселення краю, як результат еміграції певної частини селянських господарств за кордон. Розпарцелювала свої землі також і ГКЦ упродовж 1925–1929 р. понад 6300 га [1, с. 218].

1 вересня 1939 року II Річ посполита зазнала агресії з боку Третього Райху і розпочалася Друга світова війна, для Західної України ці події несли іншу загрозу з боку СРСР. З відступом польської армії на схід для українського населення та духовенства ГКЦ настав період певної невизначеності. З 17 вересня 1939 року, коли Червона армія перетнула річку Збруч та почала просуватися землями Східної Галичини, стало зрозуміло, що на них чекає суспільно-економічний устрій СРСР, зокрема і у земельному питанні [12, с. 298].

Зігравши на тому, що в міжвоєнний період у селах Східної Галичини було малоземелля та безземелля, радянська влада осінню 1939 р. започаткувала аграрну реформу, яка реалізовувалася у три етапи. На першому етапі, відповідно до декларації Народних Зборів Західної України, оголошено, що уся земля з її надрами, усі ріки та ліси стають всенародними – народною власністю. Здійснено розподіл 107,1 тис. га поміщицьких земель, яку одержали селяни 57,3 тис. господарств [12, с. 298]. Не оминув розподіл і земель ГКЦ, про це дізнаємося зі звітів парафій ГКЦ для шематизму на 1944 р. Так, у селі Івачів Горішний Тернопільського деканату о. Миколай Салій зазначав: «Порохіяльне поле забрали, і спочатку роздали селянам, згодом коли створили колгосп, передали туди» [13, арк. 35]. На другому етапі, що розпочався в 1940 р., тривала передача конфіскованих земель та реманенту з худобою, конфіскованих у поміщиків та церкви, селянам [12, с. 299]. Деяку нерухомість радянська влада привласнювала «на благо державі». Не оминули подібні речі і село Малашівці (Тернопільський деканат). Отець Микола Задорожний вказує: «Парафіяльний дім передали під колгоспну контору, решту господарських будівель до колгоспу» [13, арк. 37]. На третьому етапі радянська влада розпочала активніше стимулювати селян Східної Галичини до вступу в колгоспи. Подібне можемо спостерігати у с. Кутківці того ж Тернопільського деканату, де о. Василь Стадник повідомляв: «В парафіяльному домі зробили клуб. В 1939 р. поле роздали селянам, священику залишили 4 морги (1 морг – 0,57 га) і город. В 1941 р. створили колгосп, і священикову землю забрали туди. До влади рекрутували бідняків і батраків» [13, арк. 40].

Таким чином, у важке становище українського населення міжвоєнної II Речі Посполитої діяльність ГКЦ постала на форпості захисту українства. ГКЦ змогла пристосуватися до важких соціально-політичних та економічних умов, але не поступилася принципами, і все для того, щоб зберегти національно-культурну ідентичність своїх вірян. Проте з 17 вересня 1939 р. населення Східної Галичини та Західної України загалом, постало перед складним випробуванням радянською владою, що знаменувало радикальніший період для ГКЦ, що продовжувала боронити суверенність українців і право не лише на міць духу, а й на рідну, богом дану землю.

Список використаних джерел

1. Гентош Л. Митрополит Шиптицький: випробування ідеалів (1923–1939): наукова монографія. Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. 586 с.
2. Сороковський А. Нарис історії Українського патріархального руху: матеріали до історії українського патріархального руху. Львів: Свічачо, 2009. 364 с.
3. Сергійчук В. Українські державники: Андрей Шептицький. Київ, 2015. 440 с.
4. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект: наукова монографія. Надвірна: Надвір'янська друкарня, 2010. 500 с.
5. Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.
6. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.
7. Старка В. Соціально-економічне життя західноукраїнського селянства в умовах радянської тоталітарної системи у 1939–1941 рр. // Наукові записки: Серія «Історія» Вип. 2. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014 С. 95–102.
8. Шематизм всего духовенства Львівської архієпархії на рік Божий 1938. Львів: Накладом митрополичої консисторії, 1938. 187 с.; Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської, Сянської на рік Божий 1937. Перемишль: Накладом греко-католицької капітули, 1937. 164 с.; Шематизм всего клира греко-католицької єпархії Станіславівської на рік Божий 1938. Станіславів: Накладом клира єпархіального духовенства, 1938. 216 с.
9. Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов, 1983. 256 с.
10. Maly rochnik statystyczny. Warszawa, 1938. S. 25.
11. Петровський В., Радченко Л., Семенченко В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Вид. 3-тє, випр. Та доп. Харків: ВД «Школа», 2010. 624 с.
12. Коріненко П. Трансформації земельних відносин в українському селі (IX – початок ХХІ ст.). Порівняльний аналіз. Монографія. Тернопіль, 2015. 496 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 201. Оп. 1 р. Спр. 40.

References

1. Hentosh L. Mytropolyt Shyptytskyi: vyprobuvannia idealiv (1923–1939): naukova monohrafiia [Metropolitan Shyptycky: The Test of Ideals (1923–1939): a scientific monograph]. Lviv: VNTL–Klasyka, 2015. 586 s.
2. Sorokovskiy A. Narys istorii Ukrainskoho patriarkhalnoho rukhu: materialy do istorii ukrainskoho patriarkhalnoho rukhu [Essay on the History of the Ukrainian Patriarchal Movement: materials for the History of the Ukrainian Patriarchal Movement]. Lviv: Svichado, 2009. 364 s.
3. Serhiichuk V. Ukrainski derzhavnyky: Andrei Sheptytskyi [Ukrainian statesmen: Andrei Sheptytsky]. Kyiv, 2015. 440 s.
4. Andrukhiv I., Lysenko O., Pylypiv I. Stanislavivska (Ivano-Frankivska) yeparkhiia UHKTs kriz pryзму stolit: istoryko-relihiinyi aspekt: naukova monohrafiia [Stanislavivska (Ivano-Frankivsk) Diocese of the UGCC through the prism of centuries: historical and religious aspect: scientific monograph]. Nadvirna: Nadvirianska drukarnia, 2010. 500 s.
5. Marchuk V. Tserkva, dukhovnist, natsiia: Ukrainka hreko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy XX st. [Church, spirituality, nation: Ukrainian Greek Catholic Church in the public life of Ukraine of the twentieth century.]. Ivano-Frankivsk: Plai, 2004. 464 s.
6. Pylypiv I. Hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Skhidnoi Halychyny (1918–1939 rr.): monohrafiia [Greek Catholic Church in the social and political life of Eastern Galicia (1918–1939): monograph]. Ternopil: Ekonomichna dumka TNEU, 2011. 440 s.
7. Starka V. Sotsialno-ekonomichne zhyttia Zakhidnoukrainskoho selianstva v umovakh radianskoi totalitarnoi systemy u 1939–1941 rr. [Socio-economic life of the Western Ukrainian villagers in the conditions of the Soviet totalitarian system in 1939–1941]. Naukovi zapysky: Serii «Istoriia» Vyp. 2. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka, 2014 S. 95–102.
8. Shematyzm vseho dukhovenstva Lvivskoi arkhieparkhii na rik Bozhyi 1938 [The shematism of the entire clergy of the Lviv Archdiocese in the year of God in 1938]. Lviv: Nakladom mytropolychoi konsystorii, 1938. 187 s.; Shematyzm hreko-katolytskoho dukhovenstvazluchenykh yeparkhii Peremyskoi, Sambirskoi, Sianitskoi na rik Bozhyi 1937 [The shematism of the Greek-Catholic clergy of the secular eparchies of Peremyshskaya, Sambir, Sianitskaya on the year of God in 1937]. Peremyshl: Nakladom hreko-katolytskoi kapituly, 1937. – 164 s.; Shematyzm vseho klyra hreko-katolytskoi yeparkhii Stanislavivskoi na rik Bozhyi 1938 [The shematism of the entire clergy of the Greek Catholic Diocese of Stanislaviv in the year of God in 1938]. Stanislaviv: Nakladom klyra yeparkhialnoho dukhovenstva, 1938. 216 s.
9. Makarchuk S. Etnosotsialnoe razvitie y natsionalnye otnosheniia na zapadnoukrainskikh zemliakh v period imperialyzma [Ethnosocial development and national relations in Western Ukraine during the period of imperialism]. Lvov, 1983. 256 s.
10. Maly rochnik statystyczny [A small statistical yearbook]. Warszawa, 1938. S. 25.
11. Petrovskiy V., Radchenko L., Semenchenko V. Istoriia Ukrainy: Neuperedzhennyi pohliad: Fakty. Mify. Kommentari [History of Ukraine: Impartial view: Facts. Myths Comments]. Vyd. 3-tie, vypr. Ta dop. Kharkiv: VD «Shkola», 2010. 624 s.
12. Korinenko P. Transformatsii zemelnykh vidnosyn v ukrainkomu seli (IX – pochatok XXI st.). Porivnialnyi analiz. Monohrafiia [Transformation of land relations in the Ukrainian village (IX – early XXI century). Comparative analysis. Monograph]. Ternopil, 2015. 496 s.
13. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. L'vovi. F. 201. (Hreko-katolytska mytropolycha konsystoriia m. Lvova) Op. 1. Spr. 40.

Bohdan Baran

GREEK CATHOLIC CHURCH AS A SOCIO-ECONOMIC INSTITUTION OF THE UKRAINIAN VILLAGERS IN EASTERN GALICIA (1939–1941)

On the basis of archival documents, the socioeconomic situation that emerged in the West Ukrainian territories at the beginning of the Second World War was considered. The main challenges faced by the GCC during the period 1939–1941, in the territory of Eastern Galicia, were analyzed. Moreover, important aspects of the socio-economic problems, that arose as a result of the soviet power establishment in these areas and in the above-mentioned period, are highlighted.

Key words: Greek Catholic Church, Eastern Galicia, socio-economic institution, soviet power, villagers.

УДК 94(478)

Світлана Турків

**РОЛЬ СЕСТЕР ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО
У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БЛАЖЕННІШОГО Й. СЛІПОГО (1963–1984 РР.)**

У статті йдеться про роль сестер ЧСВВ у житті та діяльності Й. Сліпого. Зроблено спробу проаналізувати співпрацю Й. Сліпого з сестрами-василіанками, а саме, коли вони допомагали йому у його Ватиканській резиденції та інституціях, закладених ним у Римі.

Ключові слова: Й. Сліпий, ЧСВВ, сестри-василіанки, Ватиканська резиденція, Рим.

Сестри Чину Святого Василія Великого (далі – ЧСВВ) – це міжнародний сан Східної Католицької Церкви папського права, який є одним із найдавніших у світі і має свою довгу історію. Як свідчать джерела, жіночі василіанські монастирі виникли ще у IV ст. на сході, у Кападокії й Понті (сучасна Туреччина – примітка автора). Організаторкою перших монаших спільнот була св. Макрина, рідна сестра св. Василія, іменем котрого згодом названо чин [1, с. 27; 2, с. 29–38]. Саме він написав правила чернечого життя [3], на яких дотепер ґрунтуються конституції сестер-василіанок. З приходом християнства в Україну, стали засновуватися також і жіночі монастирі. Першу згадку про них знаходимо близько 1037 р., коли Ярослав Мудрий збудував у Києві монастир св. Ірини [4, с. 89].

Після підписання Берестейської унії (1596 р.) і реформи чернецтва митрополитом Й.-В. Рутським (1617 р.) склалися сприятливі умови для віднови й жіночих монастирів [5, с. 42]. На відміну від чоловічих монастирів ЧСВВ, вони не отримали централізованої структури і після унії продовжили керуватися власними традиціями під управою ігумень і наглядом місцевих єпископів. Пізніше основою життя і діяльності жіночих згромаджень на українських землях стали укладені митрополитом Й.-В. Рутським «Regole del Nostro Santo Padre Basilio Magno ed osservazione istruzioni spirituali» [6]. Цей документ ліг в основу правил для монахинь східних унійних монастирів, що відтоді почали називатися сестрами-василіанками.

На межі XIX–XX ст. жіночі василіанські монастирі реформуються завдяки зусиллям митрополитів Сильвестра Сембратовича та Андрея Шептицького. Відтоді сестри-василіанки розгорнули значну виховну й педагогічну діяльність: провадили народні та фахові школи, гімназії, учительські семінарії, сирітські притулки і дитячі садки. Так, до 1939 р. в Галичині практично всі українські освітні заклади для дівчат перебували під опікою сестер-василіанок. Їхня праця стала вагомим внеском у розвиток Церкви й суспільства в цілому. Упродовж міжвоєнного десятиліття жіноче василіанське чернецтво поширилося за межами Галичини: у Чехословаччині, Угорщині, Югославії й Хорватії, а також у США й Аргентині, де сестри відкривали навчальні заклади і займалися різноманітною суспільною працею.

У 1951 р., згідно із декретом Конгрегації Східної Церкви, від 2 червня 1951 р. (протокол № 700–48 – примітка автора), Апостольська Столиця проголосила централізацію ЧСВВ, надавши папське право і призначивши генеральну управу [7, с. 5] з розташуванням у Римі.

27 січня 1963 р. стараннями Папи Івана XXIII з радянського концентраційного табору, після 18-літнього ув'язнення, звільнено митрополита Йосифа Сліпого [8]. Він не мав дозволу повернутися до Львова, тому 10 лютого 1963 р. прибув у Рим. Після короткого побуту в монастирі отців-василіан у Гротта Феррата, поблизу Риму, Блаженніший переїхав на постійне помешкання до Ватикану [9, с. 139]. У тому ж році звернувся до сестер-василіанок і запросив їх для домашньої обслуги у своїй резиденції. Генеральна управа ЧСВВ, яка на той час вже мала свій осідок у Римі на Авентіно (Via S. Alessio, 26 – примітка автора), радо відгукнулася на його прохання і призначила

для цього двох сестер. Це було продовженням традиції, започаткованої у Львові, де сестри-василіанки також працювали у митрополичих палатах А. Шептицького.

У статті зроблено першу спробу реконструювати питання співпраці Блаженнішого Й. Сліпого із сестрами-василіанками. Хронологічні межі дослідження, а саме період упродовж 1963–1984 рр., коли сестри працювали біля нього у Ватиканській резиденції та інституціях, які він заклав у Римі. Дослідження ґрунтується на опрацьованих автором матеріалах архівних джерел з фонду Патріарха Й. Сліпого, який зберігається в Історичному архіві Української Греко-Католицької Церкви у Римі, а головню листування Й. Сліпого з сестрами-василіанками та іншими особами.

Перебуваючи у Римі, митрополит листувався із сестрами-василіанками в Україні через осіб з Австралії, Англії, Бельгії, Югославії, Польщі та США. Вони розповідали про переслідування Церкви в Україні та про складне життя в умовах підпілля. Він підтримував їх духовно і матеріально. Зокрема, у листі від 25 травня 1977 р. до Марії Дорняк з Австралії Й. Сліпий розповідав, що добре пам'ятає сестер-василіанок з контеплативного монастиря у Суховолі, і казав, що то «святі душі» [10]. А в листі від 31 січня 1980 р. до сестри-василіанки Авксентії писав: «Хочу Вам допомогти і вислати посилку. Це буде моя вдячність для Вас. Про всіх Вас пам'ятаю і живу Вашими радощами та смутками» [11]. Свою підтримку Й. Сліпий обіцяв і надалі, наголошуючи, що вони для нього є рідними. У цьому листуванні прослідковується щирість, прихильність і велика вдячність Блаженнішого Йосифа сестрам за їхню молитву, жертвовність і вірність Богові та відданість його особі.

Й. Сліпий, ще будучи ректором семінарії у Львові, відвідував монастир сестер-василіанок в Карпатах, у селі Корчин. Про це він згадував у листі від 10 квітня 1963 р. до матері Терези: «Дорога Мати! Не знаходжу слів, щоб подякувати Вам за Ваші молитви і за Вашу прихильність. Пригадую собі Вас добре з Корчина і спокійне ферії» [12].

Іншу згадку знаходимо у проповіді Блаженнішого Йосифа від 6 квітня 1963 р., яку він виголосив під час заупокійного богослужіння за матір'ю Вірою Слободян. У своєму слові, зверненому до присутніх сестер, митрополит відзначив заслуги покійної і згадав про велике значення у міжвоєнний період монастиря сестер-василіанок у Львові як виховного закладу. Саме завдяки її мудрому прововоді сестри розвинули тут активну педагогічну діяльність [13, с. 41–44]. «Оцінюючи працю матері Віри як ігумені, покійний митрополит Андрей поблагословив її як одну ігуменю на ціле життя і вручив їй ігуменський посох привезений з Єрусалиму» [14, с. 221–229]. Отже, зважаючи на досвід добрих стосунків із сестрами-василіанками і цінуючи їхнє служіння для Церкви і народу ще у міжвоєнний період, митрополит Й. Сліпий після приїзду до Риму вибрав саме їх для співпраці.

Блаженніший Йосиф розпочав свою діяльність у Римі відвідуванням українських осередків: колегії св. Йосафата, монастирів отців-василіан, сестер-василіанок і сестер-служебниць та Малої семінарії [15, с. 204–205]. Однією із перших знакових подій цієї діяльності стала участь у Капітулі сестер ЧСВВ. Уповноваження головування на засіданнях капітули Блаженніший Йосиф отримав від Конгрегації Східної Церкви [16], згідно артикулу 123-го Конституції чину. Саме його опіка над сестрами-василіанками та їхньою Капітулою, як йому повідомили, була «запевненням для Конгрегації Східної Церкви про успішний результат» [17]. У відповідь митрополит віддав високу шану сестрам-василіанкам за їхню жертвовну діяльність, подавши місяць перед тим ґрунтовний коментар до їхнього проекту Конституцій [18, арк. 55–75].

Наради капітули відбулися 1–10 серпня 1963 р. у Генеральному домі сестер-василіанок під прововодом митрополита Йосифа за участю 20 делегаток з різних провінцій, різних країн і континентів [19, арк. 159, 233]. У вступному слові Блаженніший, передаючи Апостольське Благословення від Святішого Отця, звернувся до учасниць Капітули не лише зі словами привітання, а й наголосив, наскільки високо цінує той внесок, який сестри зробили у розвиток шкільництва і виховання молодого покоління як в Україні, так і поза її межами. Він вніс певні зауваження, які необхідно було розглянути на засіданнях і згодом впровадити у життя ЧСВВ. «На першому місці мусить стояти духовне життя. Ви є духовні дочки св. Василія В. і св. Макрини, наслідниці і будівниці монастирів монахинь Василіанок в Україні й Європейському Сході, а тепер і по цілому світі» [20, арк. 226–229; 21, с. 71–72]. Водночас Й. Сліпий заохотив зберігати тяглість доброї і виробленої загальної традиції в Чині, а також її пізнавати, студіювати і триматися в монашому житті.

«Ваша Капітула – це діло Боже. Ви творите нині, за благословенням Апостольського Престолу одну велику родину, один Чин, з одними і тими самими Правилами, Конституціями, словом, з тим самим Типиконом. Йому підлягаєте Ви, підлягають усі Ваші монастирі по всім усюдам. Ви стали могутнім чинником, надприродним і природним в Католицькій Церкві, а зокрема серед українського народу і інших, яких представляєте. Так само здайте собі справу, що Ви за Божою поміччю і за благословенням та зусиллям Апостольського Престолу злучені в один могутній Чин для плекання

серед вірних найдосконалішого життя з обітами послууху, чистоти і убожества осяяних Любов'ю Бога і людей» [22, с. 67–68].

Під час проведення капітули її делегатки взяли участь у загальній аудієнції Святішого Отця, що відбулася 3 серпня 1963 у базиліці св. Петра. У присутності декількох тисяч паломників, Папа Павло VI звернувся до сестер-василіанок зі словами привітання, бажаючи їм успіхів у подальшій праці [23, арк. 13–14], особливо зазначивши: «Знаю, знаю, на вашій Генеральній Капітулі головував митрополит Сліпий. Це велика для Вас честь» [24, с. 222–223].

Ця подія привернула увагу багатьох, і згодом про неї писала іноземна преса. Зокрема, в італійській газеті «ІТемпо» опубліковано повідомлення такого змісту: «Папа ґратулював українським монахиням Чину Святого Василія Великого, що мали щастя відбути свою Генеральну Капітулу під головуванням Кир Сліпого. Був це перший випадок, що Понтифік згадав українського Примаса поіменно на загальній аудієнції» [25, с. 6].

Під час останнього засідання 10 серпня 1963 р. Блаженніший Йосиф висловив своє задоволення з проведеної капітули і зачитав останній протокол, у якому, зокрема, наголосив, наскільки для Церкви важлива праця кожної монахині, «без огляду на те, чи вона займається науковою працею чи фізичною, бо кожна є однаково потрібна в Чині і кожна монахиня є найдорожчим скарбом, з яким не можуть рівнятися жодні матеріальні цінності». Слід зазначити, що Й. Сліпий вважав завданням проводу, аби «кожна монахиня могла розвинути якнайкраще своє духовне життя», тож слід було підбирати для неї, за його словами, «найвідповіднішу працю, щоби вона могла принести якнайбільше користи для монастиря та провести своє життя досконале на найбільшу славу Божу» [20, арк. 226–229; 21, с. 71–72]. Блаженніший Йосиф звернув увагу, що сестри негайно повинні розпочати видання наукових творів, оформивши їх у так звану «бібліотеку наукових і популярних творів монахинь василіанок» під зарядом Генеральної управи ЧСВВ.

У звіті до Конгрегації Й. Сліпий повідомляв, що капітула сестер-василіанок відбувається дуже спокійно і згідно із правилами. Водночас підкреслив, що протоколи Генеральної капітули є в процесі написання і буде надісланий до Конгрегації Східної Церкви «adtempo» [26, арк. 100–101]. Внаслідок проведення Генеральної капітули абсолютною більшістю голосів архимандринею сестер ЧСВВ обрано матір Клавдію Федаш. Цей уряд вона виконувала до 1971 р. [26, арк. 100–101].

При сприянні матері архимандрині Клавдії, сестри-василіанки упродовж 1963–1984 рр. з великою посвятою віддано працювали біля митрополита Й. Сліпого. Найближчими йому були сестри Михаїла Феєка, Текля Герман і Лаврентія Атаманюк, які служили Блаженнішому до кінця його життя [27, с. 184]. Варто зазначити, що сестра Михаїла впродовж 18 років з покорою та цілковитим відданням виконувала своє служіння біля Блаженнішого Йосифа та домашній обслузі, а в часі недуги постійно доглядала його. В останній рік він з великою вдячністю згадував її та інших сестер-василіанок, що йому прислужували, як своїх ангелів. Про це Й. Сліпий говорив доктору Людикові Мазуркевичу, котрого знав ще із радянського табору. Пізніше доктор Л. Мазуркевич, перебуваючи у Римі 1988 р., про це розповідав [28].

Також мати Клавдія, будучи щирою прихильницею великого діла Блаженнішого Йосифа, допомагала йому в розбудові його надбань у Римі, надала сестер для праці в інституціях та установах, які він заснував: господарської обслуги монастиря Студіон (1964 р.), Українського Католицького Університету ім. св. Климента Папи в Римі (далі – УКУ) (1966 р.) собору св. Софії (1969 р.) [29, с. 24; 30, с. 348–349].

Під час посвячення будинку УКУ, 2 жовтня 1966 р., Блаженніший Й. Сліпий звернувся зі словами подяки до усіх, хто сприяв, щоб цей будинок постав у Римі та дякував монахиням-василіанкам, котрі причинилися до того, що «завели лад і порядок у домі і пустили його в рух» [31, с. 6; 32, с. 227]. У листі від 2 жовтня 1966 р. до матері Марії Должицької Й. Сліпий зазначав, що сестри-василіанки опікувалися побутом 15 осіб, які працювали в УКУ, в тому числі професорами С. Гординським і Л. Окіншевичем та іншими особами) [33, арк. 11].

Упродовж 1971–1978 рр. мати Клавдія Федаш працювала в УКУ, як викладач англійської мови, директор архіву та економка [34, с. 348]. У звіті УКУ в другому п'ятиліттю своєї праці (1968–1973 рр.) Блаженніший зазначав, що в 1971 р. директором архіву іменована Клавдія Федаш, василіанка, яка впорядковувала архівні колекції документів [35, с. 237; 36, с. 91]. Одночасно вона викладала англійську мову в Малій семінарії. 14 жовтня 1964 р. Блаженніший Йосиф передав їй грамоту номінування обсерваторкою засідань Другого Ватиканського Собору зазначивши: «Витаємо Вас з тим актом, першим в історії нашої церкви, і уділяємо Вам Архієрейське Благословення» [37; 38, арк. 56–57; 39, с. 348]. Після його проведення стала прихильницею патріархального руху й ідей патріархату та помісності. Незважаючи на вік і слабкі сили, мати Клавдія завжди була активною і точною у виконанні доручених їй Блаженнішим Йосифом обов'язків.

Й. Сліпий також не оминав увагою прохання матері Клавдії Федаш. В архіві зберігаються листи від різних осіб, у яких вони просять її полагодити дещо з Блаженнішим. Наприклад, пані

Марія Клячко просить її вирішити її справу поїздки в Україну: «Дорога Мати дуже прошу Вас полагодьте мені ту справу. Поговоріть гарненько з моїм Дідусем [Блаженнішим Й. Сліпим], передайте мій низький поклін» [40].

31 травня 1975 р., у день відзначення золотого ювілею, 50-ліття монашого життя матері Клавдії Федаш, Блаженніший Й. Сліпий особисто відправив у соборі св. Софії подячну св. літургію [41, с. 77; 42, арк. 170]. Співпрацюючи із Й. Сліпим в УКУ, архіві й колегії св. Софії, виконуючи різні обов'язки, мати Клавдія залишилася щиро відданою йому до кінця свого життя. Після довгої і важкої недуги вона померла 1 січня 1978 р. Блаженніший з вдячності за її жертвовність і відданість справам Церкви розпорядився поховати її у крипті собору св. Софії.

Продовжили працю матері Клавдії, сестри Хризанта Бура і Дарія Рошко (1977–1983 рр.), викладаючи англійську мову на курсах в УКУ і Малій семінарії. Сестра Софія Сенік (1981–1982 рр.) викладала історію монашества і духовність. У статті «Вісті з українського Риму» (1980 р.) отець Віктор Поспішіль розповідав, що монахині ЧСВВ, які провадять жертвовно домашнє господарство, відображають світовий характер української Церкви: настоятелька – Хризанта Бура – українка зі США, с. Теодора – українка з Аргентини і с. Мелетія – хорватка із Югославії [43].

У грудні 1983 р. сестри Хризанта і Дарія мали повертатися до США. Блаженніший Йосиф із вдячністю прощався з ними. Дякуючи сестрі Хризанті, він сказав наступне: «По довгій, щирій і жертвенній праці при УКУ в Римі Ви залишаєте з волі Вашого Чину свій відповідальний пост Настоятельки Сестер у цій обителі і пильної Господині для нашої колегії св. Софії і її студентів» [44]. Він підкреслював, як високо цінує їх «муравлину працю», що були вони більше чим «господині в цій обителі», та називав їх «добрими мамами» для студентів УКУ.

Звертаючись до сестри Дарії, Блаженніший зазначав, що, попри свої обов'язки генеральної секретарки ЧСВВ, вона допомагала сестрам у господарській праці, викладала студентам різні предмети під час курсів і навчання, була перекладачем на англійську мову листів канцелярії. Особливо виділив її співпрацю у видавництві при УКУ та у богословському журналі «Богословія» [45]. Згодом, у червні 1984 р., Й. Сліпий особисто привітав сестру Дарію Рошко із золотим ювілеєм, 50-ліття монашого життя у ЧСВВ і передав для неї пергамент з окремим благословінням [46].

Продовження листування із сестрами, котрі відїхали до США, засвідчує, наскільки Й. Сліпий умів цінувати підтримку та турботу, яку отримував з їх боку. Очевидно, що за духовне тепло та щирі душпастирські якості Блаженнішого надзвичайно цінували усі, хто хоч колись мав можливість співпрацювати чи служити йому. 10 вересня 1984 р. сестри Хризанта Бура і Дарія Рошко, висловлюючи своє співчуття отцю Іванові Хомі з приводу відходу до вічності Блаженнішого Йосифа, сказали наступне: «Хоч наш Патріарх відійшов від нас, Його дух і Його пам'ять остане все з нами і по смерті. Він буде для нас живим прикладом – любові до своєї Церкви і народу» [47].

Усім відомо змагання Блаженнішого Й. Сліпого за Патріархат нашої української Церкви. Цією ідеєю він жив, про це благав Господа у своїх молитвах і робив багато старань у цьому напрямку. Ідею Патріархату підтримала значна частина духовенства і вірних. У всіх цих подіях і змаганнях за Патріархат неможливо не згадати сестру-василіанку Марію Должицьку. З самого початку вона стала великою прихильницею ідеї Патріархату. Можна впевнено сказати, що на теренах США це була одна із найактивніших учасниць патріархального руху. В історичному архіві у Римі зберігається кореспонденція, яку вона провадила із Блаженнішим Йосифом. Тут є листівки-привітання з нагоди різних свят і ювілеїв, а також листи особистого характеру, адже вони були знайомі ще зі Львова, де мати Марія Должицька жила до 1930 р. Однак основний масив листів, що містяться в архіві, – це листи-повідомлення, звіти у справі патріархального руху у США (Філадельфії). Мати Марія брала дуже активну участь у поширенні ідей Патріархату і в усіх акціях, які організовувало «Товариство за Патріархат у США». Підчас їхніх демонстрацій часто виголошувала промови. Це дуже зацікавило українську і американську пресу, і вони публікували її виступи. Марія Должицька належала до так званої «тріїці», куди також входили Марія Клячко та Єва Піддубчишин. Блаженніший Йосиф у листах називає їх «світлою або славною трійцею» [48]. Мати Марія крім розповсюдження книжок була скарбничкою комітету прихильниць УКУ в Римі і займалася збором коштів на його будову [49, арк. 67, 83, 93–95, 98–103, 105, 119, 224]. Зі звітів, які вона надсилала Й. Сліпому, спостерігається, що робила це все відповідально і систематично [50, арк. 66, 86–88, 112–118]. Проаналізувавши листування Блаженнішого Йосифа і матері М. Должицької, бачимо її велику пошану до Ісповідника віри, щирість і відданість його особі та ідеям патріархату і одночасно вдячність Й. Сліпого їй за довголітню, жертвенну працю для Церкви та для розвитку УКУ в Римі [51].

Блаженніший бачив у перспективі розвиток ЧСВВ сестер-василіанок. Свідченням цього є заснування нових монастирів в Австралії, Бразилії, Канаді й Німеччині. Для прикладу, 8 червня 1966 р. єпископ І. Прашко, Апостольський Екзарх для українців в Австралії, у листі до архимандрині, матері Клавдії Федаш, писав, що довідався від Блаженнішого про можливість

заснування монастиря сестер ЧСВВ в Австралії. Тому він звертався з проханням якнайскоріше прислати Сестер і заложити монастир. «Тут монахинь дуже потрібно, – наголошував І. Прашко. – Я є певний, що це Милосердний Господь Бог через нашого Блаженнішого Верховного Архієпископа дає Вам знак зробити нову фундацію в далекій Австралії. Я є певний, що Ви їдете там, де Вас дуже потрібно, де Вас посилає Господь» [52, арк. 87–87 зв.].

Сестри-василіанки відгукнулися на прохання владики Івана. Чотири сестри виїхали з Аргентини до Австралії і 28 березня 1967 р. відкрили перший монастир у Сідней [53, арк. 84, 86, 139], а згодом у Мельбурні і Аделаїді. У червні 1967 р. єпископ І. Прашко у листі повідомляв Блаженнішого Йосифа: «Сестри Василіанки згідно з нашими планами, поселилися в Сіднею, зараз коло церкви св. Андрія. Поки що навчають релігії в наших суботніх школах тут і там, варять їсти священикам, дбають про прикрасу церкви, вчать англійської мови, розглядаються та збирають інформації, як провадити дитячий садок в австралійських обставинах, а передусім найбільше моляться». Він сповіщав про свої плани запросити сестер також до Мельбурна. Зокрема, писав, що навіть робляться вже заходи купити дім біля церкви [54, арк. 139–141]. Й. Сліпий радів відкриттю нових місійних осередків сестер-василіанок в Австралії і завжди духовно підтримував їх, заохочував до ревної праці для українців в еміграції.

Здійснюючи пастирські подорожі Австралією, США і Європою, Блаженніший Йосиф відвідував і монастирі сестер-василіанок. У вересні 1968 р., перебуваючи в Аргентині, посвятив наріжний камінь під будівництво «Колегії сестер-василіанок» у місті Бовен [55, с. 55], а також побував у монастирі Буенос-Айреса. Мати Марія Должицька згадуючи про відвідини Й. Сліпого їхнього монастиря в Асторії (США), згодом, писала що його візит був сприйнятий як найкраща подія за час їх перебування в цих країнах [56, арк. 262–263]. Слід зазначити, що з благословення Й. Сліпого сестри-василіанки відкрили нові місійні будинки в Бразилії (1972 р.) [57, арк. 96], Канаді й Німеччині (1981 р.) [58, арк. 64–66].

В історичному архіві УГКЦ у Римі зберігається значна епістолярна спадщина Блаженнішого Й. Сліпого, й тому числі й листування із сестрами-василіанками: Риму, Аргентини, Австралії, Бразилії, США, Канади, Польщі, Югославії, Чехословаччини та України. Кореспонденція Блаженнішого Йосифа і сестер монахинь розкриває малознані сторінки діяльності, життєві колізії, що резонують із соціально-історичними подіями епохи. За змістово-жанровою класифікацією це, здебільшого, листи-повідомлення, прохання, подяки, відповіді, привітання з іменинами, уродинами, Різдом Христовим та Воскресінням. Окрім цих типових жанрів, тут є і особливі – листи особистого характеру з проханням про духовну пораду.

Блаженніший Йосиф часто висловлював вдячність сестрам-василіанкам за сумлінне служіння Церкві. Зокрема, у листі від 25 лютого 1984 р., дякуючи архимандрині, матері Христофорі Малковській за вітання з нагоди 92-ї річниці його уродин, писав, що завдяки їх молитвам може працювати і сповняти перед Богом свої обов'язки. «Вашою доброю і жертвенною співпрацею можемо стільки добра зробити для нашої Церкви і Народу, – підкреслював він. – За цю Вашу і Ваших Сестер співпрацю і поміч я постійно дякую Вам і Богові» [59].

В іншому листі, до матері Емелії Прокопик від 20 лютого 1983 р., Блаженніший писав: «Дякую за постійну співпрацю і велику поміч, яку дали Ваші сестри своєю працею в патріарших надбаннях в Римі. Спільною працею помогли ми нашій Церкві і народові у важких часах на Божу славу і спасення душ. Нехай нашою співпрацею ім'я Господнє буде благословенне в нашому народі» [60].

У листі до матері Макрини Худяк 1 серпня 1983 Й. Сліпий, вітаючи з іменинами, бажав, щоб Господь благословив її у подальшій такій щирій і відданій своїй Церкві, народові і ЧСВВ. «З вдячністю згадую Вашу працю і дбайливість в перших роках по моїм визволенні, коли доводилось класти основи для важних і так потрібних установ тут в Римі для нашої Церкви, з подивом дивився на Ваш послух і почуття відповідальності, з якими Ви йшли завжди туди, куди посилали Вас Ваші Настоятелі. І Бог благословив Вашу працю!» [61].

Сестри, які довгі роки були біля Блаженнішого Й. Сліпого, мали нагоду і щастя пізнати його духовну велич, його думки й ідеї. У річницю його смерті сестра Михаїла у листі до о. І. Хоми свідчила про нього, як «найлюбішого Батька, який так багато нам дав і за те йому належить велика вдячність» [62]. Вона також писала що звертається до Й. Сліпого у молитвах і вірить, що він вже в небі, та просить о. І. Хому, щоб старався розпочати процес його беатифікації. Сестри, які працювали в УКУ, колегії та при соборі св. Софії, зберегли приємні спогади про своє життя в Римі і найбільше той час, коли Й. Сліпий перебрався до УКУ. Про це вони повідомляли у своїх листах: «Часто мило згадуємо наш побут в Римі, а особливо дні, коли Ваше Блаженство вже прийшли мешкати на університет, і ми мали нагоду бодай трохи послужити Вам» [63]. Очевидно, що подібні відчуття мала кожна із сестер, котрим пощастило працювати поряд із Й. Сліпим.

Отже, сестри-василіанки поряд із домашньою обслугою Блаженнішого Йосифа у Ватиканській резиденції, працю на кухні й городі в студіоні та колегії св. Софії одночасно викладали англійську

мову в Малій Семінарії і УКУ, упорядковували архів, вели англійську кореспонденцію в канцелярії, редагували видання УКУ тощо. Також відомим є факт, що Й. Сліпий захоплювався колекціонуванням тварин і рослин. Сестра Марія, шануючи ці особисті зацікавлення, надіслала йому із Австралії (1968 р.) навіть кенгуру та інші цінні експонати до музею [64, арк. 94]. Сестри зі США й Аргентини передавали книги до бібліотеки УКУ, вишивали ризи та обруси до собору св. Софії [65, арк. 187, 194, 199; 66, арк. 99]. З нагоди іменин у 1965 р. сестри ЧСВВ подарували Блаженнішому Йосифові архієрейські ризи, які йому дуже сподобалися. Він сказав: «Ви знаєте, що я не люблю дарунків, однак вони дуже гарні, нехай це лишиться як добра пам'ять про Філадельфійських Василіанок, їх прихильність і жертвність для нашої Церкви [65, арк. 185]. Вже згадувана мати М. Должицька вишила на прохання Й. Сліпого комплект обрусів до церкви Сергія і Вакха, отримавши орнамент зі стародавньої української вишиванки, який зберігався у Київському музеї [67].

Вважаємо, що найкраще окреслити і визначити роль сестер ЧСВВ у житті та діяльності Блаженнішого Й. Сліпого упродовж 1963–1984 рр. можна словами із його заповіту: «Не був би я люблячим батьком і добрим пастирем, якщо б призабув своїх найближчих трудівників. Це ті духовні отці, монахи, сестри-монахині, які впродовж мого перебування на оцьому римському острові творили мою духовну родину. Вони слухали мене, як батька, вони трудилися разом зо мною, вони служили мені, їхньому Пастиреві, своїм знанням, своєю невтомною працею, вони молилися за мене і разом зо мною, вони огортали мене своєю любов'ю, вони помагали мені і клопоталися за мене, коли я знемігся на старості літ. Вони ділили зі мною мою радість і мій біль, вони помагали мені нести важкий хрест В'язня Христа ради! Зі щирого батьківського серця дякую вам і благословляю вас своєю немічною десницею! І молю всемогутнього Бога, в Тройці Святій єдиного, щоб Дух Святий вас освячував і просвічував, зберігав і окрилював у вірному служінні своїй рідній Українській церкві!» [68, с. 19].

Список використаних джерел

1. Роман С. Св. Василій Великий життя і твори. Рим, 1964. С. 27.
2. Альярд П. Св. Василій Великий. Нью-Йорк, США, 1968. С. 29–38.
3. Аскетичні Твори св. Отця нашого Василя Великого. Переклав з грец. Митр. А. Шептицький. Рим, 1989.
4. Літопис Руський за Іпатіївським списком. Переклав Л. Махновець. К. «Дніпро», 1989. С. 89.
5. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василіанок. Львів, 1934. С. 42.
6. Regole del Nostro Santo Padre Basilio Magno ed osservazioni e istruzioni spirituali raccolte da Mons. Giuseppe Welaminmetropolita ruteno e consegnate al monastero dello stesso ordine in Minsk, stampate per maggior comodo in Vilna nella Stamperia dei RR. PP. Basiliani, Anno 1771 (ristampate con permesso della ecclesiastica censura), Roma 1854.
7. Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali, Decretum від 2 червня 1951 року, прот. № 700–48 / Constitutiones Monialium Ordinis S. Basili i Magni, Typis Polyglottis Vaticanis 1951. С. 5.
8. Довідка ч. 187629 про звільнення із заслання Й. І. Сліпого, 26 січня 1963 (паспорт виданий 27 січня 1963 і в цей день його звільнили з радянського концтабору) // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. I. Спр. I. 9. Хома І. Йосиф Сліпий Отець та Ісповідник Української мученицької Церкви. Рим, 1992. С. 139.
10. Лист Й. Сліпого до Марії Дорняк (Австралія) від 25 травня 1977 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133.
11. Лист Й. Сліпого до с. Авксентії від 31 січня 1980 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133.
12. Лист Й. Сліпого до матері Терезіти Бісерміні від 10 квітня 1963 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 271.
13. Проповідь виголошена дня 6 квітня 1963 р. в молитовниці сс. Василіанок у Ватикані / Твори Патріарха і Кардинала Йосифа; ред. І. Хома, І. Музичка. Рим, 1981. Т. XII. С. 41–44.
14. Ісповідники і мученики української Церкви ХХ ст. / Богословія. Рим, 1989. Т. LIII. Кн. 1–4. С. 221–229.
15. Рудницька М. Невидимі стигмати. Рим-Мюнхен-Філадельфія, 1971. С. 204–205.
16. Лист Джованні Батіста Скапінелі до митрополита Й. Сліпого і Густаво Теста до Сліпого 18 червня 1963 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 28. Арк. 407 a, 407 b.
17. Лист Джованні Батіста Скапінелі до митрополита Й. Сліпого, 29 липня 1963 // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 2. Арк. 90 a, 90 b.
18. Лист Й. Сліпого до Конгрегації у справах Східної Церкви, 20 липня 1963 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 29. Арк. 55–75.
19. Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. Iva. Спр. 362. Арк. 159, 233.
20. Завваги Високопреосвященного предсідника // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Опис IVa. Спр. 362. Арк. 226–229.
21. Уваги Блаженнішого Йосифа для Капітули монахинь Василіанок в серпні 1963 р. // Твори Патріарха і Кардинала Йосифа, ред. І. Хома, І. Музичка. Т. XII. Рим 1981. С. 71–72.
22. Проповідь в Архімандрії монахинь Василіанок з нагоди Капітули, 1 серпня 1963 р. // Твори Патріарха і Кардинала Йосифа, ред. І. Хома, І. Музичка. Т. XII. Рим 1981. С. 67–68.
23. Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 364. Арк. 13–14.
24. Рудницька М. Невидимі стигмати. Рим-Мюнхен-Філадельфія, 1971. С. 222–223.
25. ПТетро, 4 VIII. 1963. С. 6.
26. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до Конгрегації Східної Церкви від 4 серпня 1963 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV a. Спр. 29 (II). Арк. 100–101.
27. Дацько І. Діяльність Патріарха Йосифа поза межами Києво-Галицької митрополії // Богословія. Л., УБНТ, ЛБУ. Том 66. Кн. 3–4. 2002. С. 184.
28. Лист о. І. Хома до матері Протоігумені Теодосії Федюк, 20 березня 1989 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 4. Оп. III. Спр. 31. 29. Некрологи: Блаж. пам'яті Матері Клавдія // Вісті з Риму, ч. 1–3 (328–330). 3 березня 1978. С. 24.
30. Некрологи: Мати Клавдія Федаш, ЧСВВ // Благівісник Патріарха Києво-Галицького і всієї Руси, р. XIII–XV. Кн. 1–4. 1977–1979. С. 348–349. 31.

Посвячення Українського Університетського будинку в Римі // Вісті з Риму. Ч. 14 (81). 30 жовтня 1966. С. 2–7.

32. Твори Патріарха і Кардинала Йосифа / ред. І. Хома, І. Музичка. Т. XII. Рим, 1981. С. 227. 33. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до матері Марії ЧСВВ, М. Клячко та Є. Піддубчишин від 2 жовтня 1966 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 368. Арк. 11. 34. Благовісник патріарха Києво-Галицького і всієї Русі, Кастельгандольфо, 1977–1979 р. С. 348. 35. УКУ ім. св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності (1968–1973). Рим, 1974. С. 237. 36. Звіт Блажен. Йосифа на закінчення академічного року 1975/76 в УКУ, дня 13.06.1976 // Благовісник патріарха Києво-Галицького і всієї Русі, рік XII. Кн. 1–4. Кастельгандольфо, 1976. С.91. 37. Грамота La Segretaria Generale del Concilio Ecumenico Vaticano II, № 2356 CV/64; 13 ottobre 1964. 38. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до матері Клавдії, 14 жовтня 1964 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVa. Спр. 364. Арк. 56–57. 39. Благовісник патріарха Києво-Галицького і всієї Русі, Кастельгандольфо, 1977–1979 р. С. 348. 40. Лист М. Клячко до м. Клавдії ЧСВВ 7 липня 1964р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVb. Спр. 133. 41. Благовісник патріарха Києво-Галицького і всієї Русі. Рим, 1975. С. 77. 42. Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 364. Арк. 170. 43. Поспішил В. Вісті з українського Риму // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 8. Спр. П-І. 44. Лист Й. Сліпого до с. Хризанти Бури ЧСВВ, Рим 12 грудня 1983р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 45. Лист Й. Сліпого до с. Дарії Рошко ЧСВВ, Рим 12 грудня 1983 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVb. Спр. 133. 46. Лист Й. Сліпого до с. Дарії Рошко ЧСВВ, 4 червня 1984 р. та с. Хризанти Бури 11 червня 1984 р. Філадельфія, Па. США-Рим // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 47. Лист с. Хризанти Бури і с. Дарії Рошко ЧСВВ, до о. І. Хоми 10 вересня 1984, Філадельфія, Па. США-Рим // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 4. Оп. III. Спр. 31. 48. Листи Блаженнішого Й. Сліпого до матері М. Должицької, М. Клячко і Є. Піддубчишин // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVb. Спр. 115. 49. Листи Блаженнішого Й. Сліпого до матері М. Должицької від 24. 06. 1966, Асторія, Н. Й. ЗДА // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. 4 а. Спр. 368. Арк. 67, 83, 93–95, 98–103, 105, 119, 224. 50. Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2, Оп. 4 а. Спр. 368. Арк.66, 86–88,112–118. 51. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до матері М. Должицької від 27 травня 1978 р., США // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVb. Спр.133. 52. Лист єпископа І. Прашка до Архимандрині сестер ЧСВВ, м. Клавдії Федаш, 8 червня 1966 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVa. Спр. 46. Арк. 87–87 зв. 53. Лист сестри Марії ЧСВВ до Блаженнішого Й. Сліпого 1967 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 369. Арк. 106; Спр. 370. Арк. 84, 86, 139. 54. Лист єпископа І. Прашка до Блаженнішого Й. Сліпого, червень 1967 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IVa. Спр. 46. Арк. 139–141. 55. Вітошинська О. Подорожі Блаженнішого Кир Йосифа VII 1968–1970 у світлі чужої преси. Рим – Париж, 1972. С. 55. 56. Лист матері М. Должицької до Блаженнішого Й. Сліпого від 18 листопада 1968 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр.368. Арк. 262–263. 57. Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 365. Арк. 96. 58. Листування Архимандрині матері Емелії Прокопик з Блаженнішим Й. Сліпим 24–30 жовтня 1981 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 365. Арк. 64–66. 59. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до Архимандрині матері Христофори Малковської, 25 лютого 1984 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 60. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до Архимандрині матері Емелії Прокопик, 20 лютого 1983 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 61. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до матері Макрини Худяк ЧСВВ від 1 серпня 1983// Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 62. Лист с. Михаїли до о. І. Хоми, 10 вересня 1985 р.// Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 4. Оп. III. Спр. 31. 63. Лист с. Хризанти Бури і с. Дарії Рошко ЧСВВ від 26 травня 1984, до Блаженнішого Й. Сліпого Філадельфія, Па. США-Рим // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 64. Лист с. Марії ЧСВВ до Блаженнішого Й. Сліпого від 10 травня 1968 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 370. Арк. 94. 65. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до Протоігумені матері Кармелі від 1 грудня 1965 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 366. Арк. 185, 187, 194, 199. 66. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до Протоігумені мати Марії ЧСВВ від 15 вересня 1964 р. // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV а. Спр. 369. Арк. 99. 67. Лист Блаженнішого Й. Сліпого до матері М. Должицької від 27 травня 1978 р., США // Історичний архів УГКЦ в Римі. Ф. 2. Оп. IV b. Спр. 133. 68. Заповіт Блаженнішого Патріарха Йосифа Сліпого. Філадельфія, Па, 1992. С. 19.

References

1. Roman Ye. Sv. Vasylii Velykyi zhyttia i tvory. Rym, 1964. S. 27. 2. Alliard P. Sv. Vasylii Velykyi. Niuiork, SShA, 1968. S. 29–38. 3. Asketychni Tvory sv. Ottsia nashoho Vasyliia Velykoho. Pereklav z hrets. Mytr. A. Sheptytskyi. Rym, 1989. 4. Litopys Ruskyi za Ipatiiivskym spyskom. Pereklav L. Makhnovets. K. «Dnipro», 1989. S. 89. 5. Tzorokh S. Pohliad na istoriiu ta vykhovnu diialnist monakhyn Vasylianok. Lviv, 1934. S. 42. 6. Regole del Nostro Santo Padre Basilio Magno ed osservazioni e istruzioni spirituali raccolte da Mons. Giuseppe Welaminmetropolita ruteno e consegnate al monastero dello stesso ordine in Minsk, stampate per maggior commodo in Vilna nella Stamperia dei RR. PP. Basiliani, Anno 1771 (ristampate con permesso della ecclesiastica censura), Roma 1854. 7. Sacra Congregatio pro Ecclesia Orientali, Decretum vid 2 chervnia 1951 roku, prot. № 700–48 / Constitutiones Monialium Ordinis S. Basili i Magni, Typis Polyglottis Vaticanis 1951. S. 5. 8. Dovidka ch. 187629 pro zvilnennia iz zaslannia Y. I. Slipoho, 26 sichnia 1963 (pasport vydanyi 27 sichnia 1963 i v tsei den yo zvilnyly z radianskoho kontstaboru) // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. I. Spr. I. 9. Khoma I. Yosyf Slipyi Otets ta Ispovidnyk Ukrainskoi muchenytskoi Tserkvy. Rym, 1992. S. 139. 10. Lyst Y. Slipoho do Marii Dorniak (Avstraliia) vid 25 travnia 1977 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 11. Lyst Y. Slipoho do s. Avksentii vid 31 sichnia 1980 r. //

Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 12. Lyst Y. Slipoho do materi Terezity Bisermini vid 10 kvitnia 1963 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 271. 13. Propovid vyholoshena dnia 6 kvitnia 1963 r. v molytovnytsi ss. Vasylianok u Vatykani / Tvory Patriarkha i Kardynala Yosyfa; red. I. Khoma, I. Muzychka. Rym, 1981. T. KhII. S. 41–44. 14. Ispovidnyky i muchenyky ukrainskoi Tserkvy KhKh st. / Bohosloviia. Rym, 1989. T. LIII. Kn. 1–4. S. 221–229. 15. Rudnytska M. Nevydymi styhmaty. Rym-Miunkhen-Filadelfiia, 1971. S. 204–205. 16. Lyst Dzhovani Batista Skapineli do mytropolita Y. Slipoho i Hustavo Testa do Slipoho 18 chervnia 1963 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 28. Ark. 407 a, 407 b. 17. Lyst Dzhovani Batista Skapineli do mytropolita Y. Slipoho, 29 lypnia 1963 // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 2. Ark. 90 a, 90 b. 18. Lyst Y. Slipoho do Konhrehatsii u spravakh Skhidnoi Tserkvy, 20 lypnia 1963 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 29. Ark. 55–75. 19. Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. Iva. Spr. 362. Ark. 159, 233. 20. Zavvahy Vysokopreosviashchenoho predsidnyka // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Opys IVa. Spr. 362. Ark. 226–229. 21. Uvahy Blazhennishoho Yosyfa dlia Kapituly monakhyn Vasylianok v serpni 1963 r. // Tvory Patriarkha i Kardynala Yosyfa, red. I. Khoma, I. Muzychka. T. KhII. Rym 1981. S. 71–72. 22. Propovid v Arkhimandrii monakhyn Vasyliianok z nahody Kapituly, 1 serpnia 1963 r. // Tvory Patriarkha i Kardynala Yosyfa, red. I. Khoma, I. Muzychka. T. KhII. Rym 1981. S. 67–68. 23. Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 364. Ark. 13–14. 24. Rudnytska M. Nevydymi styhmaty. Rym-Miunkhen-Filadelfiia, 1971. S. 222–223. 25. IITempo, 4 VIII. 1963. S. 6. 26. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do Konhrehatsii Skhidnoi Tserkvy vid 4 serpnia 1963 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 29 (II). Ark. 100–101. 27. Datsko I. Diialnist Patriarkha Yosyfa poza mezhamy Kyievo-Halytskoi mytropolii // Bohosloviia. L., UBNT, LBU. Tom 66. Kn. 3–4. 2002. S. 184. 28. Lyst o. I. Khoma do materi Protoihumeni Teodosii Fediuk, 20 bereznia 1989 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 4. Op. III. Spr. 31. 29. Nekrolohy: Blazh. pamiaty Materi Klavdiia // Visti z Rymu, ch. 1–3 (328–330). 3 bereznia 1978. S. 24. 30. Nekrolohy: Maty Klavdiia Fedash, ChSVV // Blahovisnyk Patriarkha Kyievo-Halytskoho i vsiiei Rusy, r. KhIII–KhV. Kn. 1–4. 1977–1979. S. 348–349. 31. Posviachennia Ukrainskoho Universytetskoho budynku v Rymi // Visti z Rymu. Ch. 14 (81). 30 zhovtnia 1966. S. 2–7. 32. Tvory Patriarkha i Kardynala Yosyfa / red. I. Khoma, I. Muzychka. T. KhII. Rym, 1981. S. 227. 33. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do materi Marii ChSVV, M. Kliachko ta Ye. Piddubchyshyn vid 2 zhovtnia 1966 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 368. Ark. 11. 34. Blahovisnyk patriarkha Kyievo-Halytskoho i vsiiei Rusi, Kastelgandolfo, 1977–1979 r. S. 348. 35. UKU im. sv. Klymentia Papy v druhomu piatylittiu svoiei diialnosti (1968–1973). Rym, 1974. S. 237. 36. Zvit Blazhen. Yosyfa na zakonchennia akademichnoho roku 1975/76 v UKU, dnia 13.06.1976 // Blahovisnyk patriarkha Kyievo-Halytskoho i vsiiei Rusi, rik KhII. Kn. 1–4. Kastelgandolfo, 1976. S. 91. 37. Hramota La Segretaria Generale del Concilio Ecumeniko Vaticano II, № 2356 CV/64; 13 ottobre 1964. 38. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do materi Klavdi, 14 zhovtnia 1964 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVa. Spr. 364. Ark. 56–57. 39. Blahovisnyk patriarkha Kyievo-Halytskoho i vsiiei Rusi, Kastelgandolfo, 1977–1979 r. S. 348. 40. Lyst M. Kliachko do m. Klavdi ChSVV 7 lypnia 1964r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVb. Spr. 133. 41. Blahovisnyk patriarkha Kyievo-Halytskoho i vsiiei Rusi. Rym, 1975. S. 77. 42. Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 364. Ark. 170. 43. Pospishyl V. Visti z ukrainskoho Rymu // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 8. Spr. P-I. 44. Lyst Y. Slipoho do s. Khryzanty Bury ChSVV, Rym 12 hrudnia 1983r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 45. Lyst Y. Slipoho do s. Darii Roshko ChSVV, Rym 12 hrudnia 1983 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVb. Spr. 133. 46. Lyst Y. Slipoho do s. Darii Roshko ChSVV, 4 chervnia 1984 r. ta s. Khryzanty Bury 11 chervnia 1984 r. Filadelfiia, Pa. SShA-Rym // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 47. Lyst s. Khryzanty Bury i s. Darii Roshko ChSVV, do o. I. Khomy 10 veresnia 1984, Filadelfiia, Pa. SShA-Rym // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 4. Op. III. Spr. 31. 48. Lysty Blazhennishoho Y. Slipoho do materi M. Dolzhyskoi, M. Kliachko i Ye. Piddubchyshyn // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVb. Spr. 115. 49. Lysty Blazhennishoho Y. Slipoho do materi M. Dolzhyskoi vid 24. 06. 1966, Astoriia, N. Y. ZDA // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. 4 a. Spr. 368. Ark. 67, 83, 93–95, 98–103, 105, 119, 224. 50. Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2, Op. 4 a. Spr. 368. Ark. 66, 86–88, 112–118. 51. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do materi M. Dolzhyskoi vid 27 travnia 1978 r., SShA // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVb. Spr. 133. 52. Lyst yepyskopa I. Prashka do Arkhymandryni sester ChSVV, m. Klavdi Fedash, 8 chervnia 1966 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVa. Spr. 46. Ark. 87–87 zv. 53. Lyst sestry Marii ChSVV do Blazhennishoho Y. Slipoho 1967 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 369. Ark. 106; Spr. 370. Ark. 84, 86, 139. 54. Lyst yepyskopa I. Prashka do Blazhennishoho Y. Slipoho, cherven 1967 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IVa. Spr. 46. Ark. 139–141. 55. Vitoshynska O. Podorozhi Blazhennishoho Kyr Yosyfa VII 1968–1970 u svitli chuzhoi presy. Rym – Paryzh, 1972. S. 55. 56. Lyst materi M. Dolzhyskoi do Blazhennishoho Y. Slipoho vid 18 lystopada 1968 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 368. Ark. 262–263. 57. Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 365. Ark. 96. 58. Lystuvannia Arkhymandryni materi Emelii Prokopyk z Blazhennishym Y. Slipym 24–30 zhovtnia 1981 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 365. Ark. 64–66. 59. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do Arkhymandryni materi Khrystofory Malkovskoi, 25 liutoho 1984 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 60. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do Arkhymandryni materi Emelii Prokopyk, 20 liutoho 1983 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 61. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do materi Makryny Khudiak ChSVV vid 1 serpnia 1983 // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 62. Lyst s. Mykhaily do o. I. Khomy, 10 veresnia 1985 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 4. Op. III. Spr. 31. 63. Lyst s. Khryzanty Bury i s. Darii Roshko ChSVV vid 26 travnia 1984, do Blazhennishoho Y. Slipoho Filadelfiia, Pa. SShA-

Rym // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 64. Lyst s. Marii ChSVV do Blazhennishoho Y. Slipoho vid 10 travnia 1968 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 370. Ark. 94. 65. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do Protoihumeni materi Karmeli vid 1 hrudnia 1965 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 366. Ark. 185, 187, 194, 199. 66. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do Protoihumeni maty Marii ChSVV vid 15 veresnia 1964 r. // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV a. Spr. 369. Ark. 99. 67. Lyst Blazhennishoho Y. Slipoho do materi M. Dolzhytskoi vid 27 travnia 1978 r., SShA // Istorychnyi arkhiv UHKTs v Rymi. F. 2. Op. IV b. Spr. 133. 68. Zapovit Blazhennishoho Patriarkha Yosyfa Slipoho. Filadelfia, Pa, 1992. S. 19.

Svitlana Turkiv

**THE ROLE OF THE SESTER CHIN THE HOLY VASILY OF THE GREAT
IN THE LIFE AND ACTIVITY OF THE BLESSED JEAN SLIPE (1963–1984 AD)**

The article deals with the role of the sisters of the OSBM in the life and activities of J. Slipyj. An attempt was made to analyze the collaboration of Y. Slipoy with the Vasilian sisters, in particular when they helped him in his Vatican residence and institutions instituted by him in Rome.

Key words: Y. Slipyj, OSBM, Vasilian sisters, Vatican residence, Rome.

ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 304.4:323(477:4)

Іван Хома

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ СОЮЗ

У статті розкрито діяльність Євгена Коновальця в українському студентському русі. Акцент зосереджено на його діяльності в «Українському студентському союзі». Встановлено, що в національний студентський рух він інтегрувався ще з початку навчання в університеті. У результаті активної позиції Є. Коновалець поступово зайняв місце одного із тих, хто брав участь в організації управління та розвитку структур українського студентського середовища напередодні Першої світової війни. Належав до національно-демократичної секції студентського союзу. Ключовою темою, яку обстоював – було відкриття Українського університету в Львові.

Ключові слова: Євген Коновалець, «Український студентський союз», Український університет у Львові.

У сучасній Україні проблемою є виховання еліти, що здатна, не стільки забезпечувати виживання країни, скільки реформувати та динамічно розвивати. Також йдеться про еліту із державницьким мисленням. У зв'язку з цим, є необхідним продовжувати досліджувати та осмислювати ті структури українського громадянського суспільства, що виховували лідерів національного життя в умовах відсутності держави, а також генераторів боротьби за незалежність.

За будь-якими процесами стоять особи, які були ініціаторами, організаторами, керівниками, виконавцями тощо. В історії України та Центрально-Східної Європи полковник Євген Коновалець відноситься до організаторів структур національно-визвольного руху, які суттєво впливали на історичні процеси. Але перед тим, він був членом товариств, що виховували українську молодь здатну до праці та боротьби за національні права та свободи.

У цьому контексті вперше комплексно і ґрунтовно досліджено діяльність Є. Коновальця у всеукраїнському студентському товаристві «Український студентський союз».

У сучасній історіографії проблема окреслена назвою статті не була предметом окремої наукової розробки. У загальних рисах досліджувані аспекти розглядалися у книзі «Євген Коновалець. Історія нескорених» [1, с. 23–24] та публіцистичній статті авторства І. Хоми.

Метою статті є звернути увагу на те, що шлях Є. Коновальця до полковника січових стрільців, керівника Українську Військову Організацію (далі – УВО) та Організацію Українських Націоналістів (далі – ОУН), лежить, в тому числі, й через «Український студентський союз».

За час навчання в гімназії, Є. Коновалець добре пізнав громадське життя українського студентства Львова. У червні 1909 р. завершивши навчання в гімназії, вступає на факультет права і політичних знань Львівського університету. На час вступу в університет Є. Коновалець вже активно займався громадською роботою у рідному селі Зашків, займався розвитком читальні «Просвіта» та пожежного і тіловиховного товариства «Сокіл».

З інформації, що безпосередньо свідчить про, якусь, участь Є. Коновальця в українських студентських товариствах Львова в перший рік навчання в університеті, є запис у «Журналі обліку книжкового фонду і грошового обороту у зв'язку з продажом книг» «Українського студентського союзу» (далі – УСС) про купівлю ним книг. 5 квітня 1910 р. Євген придбав книги, які потім передав УСС: «Велика селянська війна» (М. Залізник, 1908 р.), «Звідки взялась і що значить назва «Русь» і «Україна» (Л. Цегельський, 1907 р.) та «Цар голод» (О. Бах, 1883 р.), «Король та народ» (М. Залізник, 1908 р.), «Начерк історії української літератури» (Б. Лепкий, 1909 р.) [2].

Станом на 1909 р. українське студентське середовище Львова було добре структуроване. Діяло сім українських студентських товариств: «Академічна громада» – об'єднувала студентів Львівського університету, «Бандурист» – товариство студентів музичних навчальних закладів, «Медична громада» – студентів-медиків, «Основа» – студентів політехніки, «Руська академічна поміч» – кредитне товариство, «Україна» – спортивне товариство та «Кружок правників» – товариство юристів [3].

Фактично у липні 1909 р., завершилися дискусії щодо створення загальної всеукраїнської студентської організації. Зокрема, 11–14 липня 1909 р. за результатами I-го Всеукраїнського студентського з'їзду створено УСС. 7 листопада 1909 р. на установчих зборах вибрано Головну раду УСС [4]. О. Зінкевич пише, що Є. Коновалець брав участь у I-му Всеукраїнському студентському з'їзді [5, с.93].

На час заснування в другій половині 1909 р. консолідуючої української студентської організації, гуртувала, мобілізувала та актуалізувала діяльність студентства проблема полонізації Львівського університету та вимога відкрити Український університет у Львові. Тому, значною мірою, робота організованого українського студентства скеровувалася на доведення права на власний університет.

Після створення УСС, розгортається нова хвиля активної діяльності за Український університет. Вперше у верхній палаті австрійського парламенту (Палаті панів) з приводу українського національного життя в імперії виступав Андрей Шептицький. У промові митрополит наголосив, що одним із ключових питань, яке потребує вирішення є відкриття Українського університету. А. Шептицький наголосив, що українці досередили до права мати свою вищу освіту та науку [6].

1 липня 1910 р. у залі товариства «Сокіл» зібралося 327 українських студентів. Серед них Є. Коновальця не було [7]. Після цього, студенти перейшли до головного корпусу університету, розпочали заплановане віче у третьому залі головного корпусу Львівського університету. Ректорат дозволу на українське студентське віче не давав. Після початку віча, польські студенти заблокували вихід із університету. Це переросло в сутички та постріли. У результаті поранення отримали 10 українських студентів, з них студент факультету права та політичних знань Адам Коцко, не приходячи до пам'яті, помер на місці. Поранення зазнали і польські студенти. Поліція заарештувала всіх українських студентів. Газета «Діло» опублікувала прізвища більше 300 заарештованих. Серед них, був і Є. Коновалець [8].

За результатами попереднього слідства 127 студентів переведено до в'язниці. Пізніше 101 український студент постав перед судом. У цьому переліку Є. Коновальця немає. У грудні 1910 р. справу на 101 українського студента передано до суду [9]. Під час судових засідань Є. Коновалець проходив, як свідок. 20 травня 1911 р. його заслухано в суді у справі обвинувачення студента П. Решетила [10].

4 липня 1911 р., рівно через рік після поховання А. Коцка, суд виніс вирок у цій справі. У результаті винними визнано 99 українців, з різною мірою покарання [11]. Повертаючись до липня 1910 р., то після цієї трагедії, Є. Коновальцю вдалося продовжити навчання в університеті. Хоча він, як й інші студенти, проходив за дисциплінарною справою в університеті.

О. Грицай пише, що «від 1911 р. — він (Коновалець — І. Х.) разом з Романом Дашкевичем засновує при львівській філії «Просвіти» студентський просвітній гурток, який нараховував 70 членів. Головою тут був Р. Дашкевич, а Є. Коновалець виконував обов'язки представника «Просвіти» [12, с. 30].

Швидше за все, цей напрям спільної праці розпочався у 1912 р. і був пов'язаний із просвітньою комісією УСС та читальнями «Просвіти». Членом цієї комісії у лютому 1912 р. був Р. Дашкевич, студент першого курсу. У звіті роботи комісії від 9 квітня 1912 р. йдеться про слабку організацію просвітньої роботи [13]. Окрім того, Р. Дашкевич був членом і видавничої комісії студентського союзу [14]. 28 квітня 1912 р. Р. Дашкевич обраний до головної ради УСС на посаду бібліотекаря [15]. О. Грицай посилаючись на слова Є. Коновальця, пише: «Ми, — оповідав мені Полковник, — розпоряджали відповідними фондами й підготовляли нашу працю так, що щонеділі виїздило з нашого доручення 50–60 референтів, студенти й студентки, на просвітню роботу, здебільшого з рефератами й доповідями, на села. Тоді на такі реферати був між нашими селянами й робітниками просто голод, і скільки доповідачів ми не висилали б, усе було замало» [12, с. 30].

Є. Коновалець обраний до Головної ради УСС 15 грудня 1912 р. Керівником обрали студента Осипа Когути, заступником студента Антіна Жилу, Р. Дашкевича архіваріусом, а Є. Коновальця касиром [16].

4 лютому 1913 р. газета «Діло» опублікувала звернення від лідерів УСС під назвою «За український університет. Голос академічної молоді». У зверненні йшлося про те, щоб українське суспільство підтримувало боротьбу за Український університет, як справу першочергової культурної потреби. Під зверненням підписалися: О. Когут, Ю. Полянський, О. Гамораківна, О. Степанівна, А. Жила, Г. Нічка, В. Котецький, В. Мельник, В. Пежанський, Є. Коновалець, Д. Попович, Ю. Чайківський, Ф. Федорців, Ф. Гула, П. Лещій, В. Целевич, В. Білосор, Л. Генкевич, В. Бандрівський, Д. Бурко, А. Зелений, В. Косаревич [17].

3 квітня 1913 р. Головна рада УСС скликала збори, на які запросила всіх українських студентів, які навчалися у Львові. Зібралось близько 130 осіб. Голова УСС О. Когут повідомив, що причиною зборів було представлення перед студентством директив для подальшої успішної діяльності. П. Дідушок виступив із доповіддю на тему «Про потребу об'єднання нашої організації», Ю. Охримович представив виступ «Про значення і завдання студентського союзу», Є. Коновалець — «Про стан університетської справи». Власне актуальність доповіді про університет була

пов'язана із тим, що ця тема відійшла на другорядне місце, через виборчу реформу. Акцентувалося увагу на тому, що після того, як виборчу реформу буде реалізовано, відкриття Українського університету має стати першочерговим завданням. Останнім із доповіддю виступив І. Чмола, який вказував на потребу підготовки національної самооборони через заснування стрілецьких дружин та поширення серед українців самостійницьких гасел, щоб гасло «Самостійна Україна» отримало реальний зміст, молодь мала бути готова до міжнародних конфліктів [18].

До обрання в склад головної ради УСС, Є. Коновалець свою діяльність зосереджував у IV секції союзу, яка об'єднувала студентів прихильників Української національно-демократичної партії. Загалом, у союзі налічувалося чотири секції: I – студенток, II – імені М. Драгоманова, III – просвітній гурток, IV – націонал-демократична. У другій секції були прихильники Української радикальної партії [4, с. 48]. Секцію відкрито 26 травня 1911 р., першим керівником був Семен Магальяс [4, с. 48]. Другим керівником був Володимир Пежанський, а його заступником Тарас Франко. 11 грудня 1912 р. на зборах IV секції В. Пежанського переобрали головою секції, а заступником обрали Є. Коновальця [19, с. 65]. Приблизно у квітні 1913 р. Є. Коновальця обрали головою IV національно-демократичної секції, секретарем – Ю. Чайківського [20].

На цей час УСС активно працював над проведення 2–4 липня 1913 р. II-о Всеукраїнського студентського з'їзду та ювілею 40-річчя творчої діяльності Івана Франка. У комісії з організації з'їзду був присутній і Є. Коновалець. Цікавим є те, що план виступів на з'їзді опубліковано 1 червня 1913 р. у газеті УСС «Шляхи». Вказано шість доповідей на такі теми: «Українська молодь в останні часи», «Політичне положення української нації», «Українська молодь та духовна культура», «Молодь російської України, її конструкція та завдання», «Народне виховання і шкільництво (народні школи, середні школи, університет)», «Участь молоді в просвітній і політичній праці» [21]. Оголошення від 26 червня 1913 р. містить сьому доповідь на тему «Університетська справа», яку на з'їзді виголосить Є. Коновалець [22].

II-й Всеукраїнський студентський з'їзд урочисто розпочав роботу 2 липня 1913 р. у великій залі Народного дому у Львові. Зібралось до 500 студентів, які прибули із Відня, Чернівців, Грацу, Кракова, Праги. Відкриття з'їзду відвідав голова українського парламентського клубу К. Левицький, професори С. Томашівський, С. Дністрянський, М. Грушевський, К. Студинський та інші. Відсутність представників політичних партій можна пояснити тим, що відбулися вибори до Галицького сейму і тривали підрахунки голосів.

Збори відкрив П. Дідушок. Головою з'їзду обрали В. Левицького. Виголошено привітання від різних українських молодіжних та студентських товариств, серед них були із Санкт-Петербургу, Києва, Харкова, Одеси. Вітання надіслав Іван Пулюй та багато інших. Після обіду слово для виступу надали К. Заклинському з доповіддю «Українська молодь в Австрійській Україні за останні 40 років на тлі діяльності Івана Франка». Доповідав відзначив, що молодь підняла університетську справу на рівень віденського парламенту. В доповіді В. Котецький «Молодь російської України, її завдання і конструкція» торкнувся активності українського студентства в Росії за останні 10 років. Р. Секела запропонував, щоб конгрес відправив до І. Франка делегацію з привітанням від усього українського студентства соборної України.

3 липня 1913 р. роботу з'їзду продовжив Д. Донцов з доповіддю «Українська молодь і теперішнє положення нації». Головні тези якої полягали в наступному: старі політичні програми, які використовували українці, а часто і ще продовжує використовувати (драгоманівський автономізм) втрачають свою раціональність; новою програмою має стати програма політичного сепаратизму від Росії; сучасна міждержавна ситуація сприяє здійсненню сепаратистської ідеї. Насамкінець зазначив, що слід підготувляти революцію в «умах», щоб пізніше вона перетворилась у «революцію чину» (дії).

І. Чмола підняв питання про військову підготовку, яку з'їзд зустрів бурхливими оплесками. Є. Коновалець мав доповідь «Університетська справа». У якій згадав події липня 1910 р., а також відзначив, що боротьбу за створення Українського університету слід вивести на рівень найважливішої справи національного громадсько-політичного руху. Виступ Є. Коновальця розгорнув жваву дискусію, у якій взяли участь О. Колесса, Р. Секела, П. Дідушок, Ю. Чайківський, С. Дністрянський, С. Рудницький, К. Заклинський, Р. Заклинський, В. Сабат та інші. Р. Заклинський зауважив, що в розмові про Український університет повинно йтися про «огнище культури, а не про фабрику дипломів». У відповідь с. Рудницький зазначив, що «Ми хочемо університету, а не чогось вроді університету. Університет здобудемо політичною і науковою працею. Наш університет при інтенсивній праці може стати огнищем культури, важним не лише для Славянщини, а й для всесвітньої культури». Є. Коновалець, не брав участі в дискусії, але в підсумку сказав, що «Для університетської боротьби потрібно нам карної, справної і сильної праці організації. На кожний виступ поляків у Львові повинна послідувати реакція на провінції де ми є в більшості». Промову І. Франка з'їзд зустрів гучними оплесками. З'їзд завершив свою роботу 4 липня 1913 р. піснею на

слова І. Франка «Не пора, не пора москалеві й ляхові служити». Присутні домовилися зустрітися о 14.30 год. на могилі А. Коцка, де виступали М. Грушевський і студент Степан Біляк [1, с.21–22].

Важливо зауважити, Є. Коновалець після свого виступу, оголошення резолюції участі в дискусії не брав, як і загалом після виступу інших доповідачів. Ця риса його характеру та поведінки на такого роду заходах, проявлялася і до того, але от II-й Всеукраїнський студентський з'їзд відбувався чотири дні, продемонстрував, що для Є. Коновальця було неприйнятне багатослів'я.

Час проведення з'їзду припав на початок літніх канікул у студентів. З повідомлень у «Ділі» слідує, що Є. Коновалець канікули проводив у Зашкові, займаючись, у тому числі, розвитком IV – національно-демократичної секції УСС. 16 липня 193 р. надруковано оголошення до українських студентів, які перебували у Львові, Відні, Чернівцях, Кракові, Празі, Граці та провінції й поділяли національно-демократичну програму, «проситься подати негайно свої точні адреси на руки: Євген Коновалець в Зашкові п. Куликів» [23]. Це оголошення друкувалося періодично в «Ділі» до кінця серпня 1913 р.

Загалом 1913 р. став тим життєвим періодом для Є. Коновальця, коли він у віці 22 років дійшов до вершин у студентському громадському житті, активізувавши університетське питання повною мірою, мобілізуючи для цієї цілі студентство, інтелігенцію й широкий загал українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Хома І. Я. Євген Коновалець // Історія нескорених. Харків, 2016. С. 18–23.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 400. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7, 19, 25, 76.
3. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 155.
4. Кузьмин Р. Український студентський союз: центральний координаційний орган студентських товариств Галичини в 1909–1914 роки // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Випуск 110. С. 46–51.
5. Зінкевич О. Студентські роки Є. Коновальця // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен 1974. С. 93.
6. Промова митрополита Андрія Шептицького // Діло. 29 червня 1910. С. 3; ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5–7.
7. Празник польської чорної сотні // Діло. 2 липня 1910. С. 3–5.
8. Новинки // Діло. 21 грудня 1910. С. 5.
9. Українські студенти перед польським судом // Діло. 22 травня 1911. С. 5.
10. Держархів Львівської обл. Ф. 350. Оп. 1. Т. 4. Спр. 3182. Арк. 67–67 зв.
11. Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 року // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен 1974. 1021 с.
12. ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3–4.
13. Там само. Спр. 9. Арк. 2.
14. Із Українського студентського союзу // Шляхи. 1 червня 1913. С. 62.
15. ЦДІАЛ України. Ф. 400. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1.
16. За український університет. Голос академічної молоді // Діло. 4 лютого 1913. С. 4.
17. Збори львівського університетського студентства // Шляхи. 15 квітня 1913. С. 31–32.
18. Шах С. Молодість Є. Коновальця // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен 1974. 1021 с.
19. На довірочну нараду // Діло. 6 травня. 1913. С. 5.
20. З Укр. Студ. Союзу // Діло. 2 травня 1912. С. 6–7.
21. II Всеукраїнський студентський з'їзд // Діло. 26 червня 1913. С. 4.
22. Студентів (-ок) висших і абітурієнтів середніх шкіл // Діло. 16 липня 1913. С.7.

References

1. Khoma I.Ia. Yevhen Konovalets [Evgen Konovalets]. Istorii ne skorennykh. Kharkiv, 2016. S. 18–23.
2. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIAL Ukrainy). F. 400. Op. 1. Spr. 1. Ark. 7, 19, 25, 76.
3. Kovaliuk R. Ukrainyskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh. XIX–XX st. [Ukrainian student movement on the western lands. XIX–XX centuries]. Lviv, 2001. S. 155.
4. Kuzmyn R. Ukrainyskyi studentskyi soiuz: tsentralnyi koordynatsiinyi orhan studentskykh tovarystv Halychyny v 1909–1914 roky [Ukrainian Student Union: the central coordinating body of the student associations of Galicia in 1909–1914]. Zbirnyk naukovykh prats «Hileia: naukovyi visnyk». Vypusk 110. S. 46–51.
5. Zinkevych O. Studentski roky Ye. Konovaltsia [Student's years E. Konovalets]. Yevhen Konovalets ta yoho doba. Miunkhen 1974. S. 93.
6. Promova mytropolyta Andriia Sheptytskoho [The speech of Metropolitan Andriy Sheptytsky]. Dilo. 29 chervnia 1910. S. 3; 7. TsDIAL Ukrainy. F. 400. Op.1. Spr. 4. Ark. 5–7.
7. Praznyk polskoi chornoj sotni. Dilo. 2 lypnia 1910. S. 3–5.
8. Novynky // Dilo. 21 hrudnia 1910. S. 5.
9. Ukrainski studenty pered polskym sudom. Dilo. 22 travnia 1911. S. 5.
10. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti. F.350. Op.1, t.4. Spr. 3182. Ark. 67–67 zv.
11. Hrytsai O. Zhyttia i diialnist Ye. Konovaltsia do 1917 roku [Life and activity of E. Konovalets before 1917]. Yevhen Konovalets ta yoho doba. Miunkhen 1974. 1021 s.
12. TsDIAL Ukrainy. F.400. Op. 1. Spr. 8. Ark. 3–4.
13. Ibid. Spr. 9. Ark. 2.
14. Iz Ukrainskoho studentskoho soiuzu. / Shliakhy. 1 chervnia 1913. S. 62.
15. TsDIAL Ukrainy. F.400. Op. 1. Spr. 11. Ark. 1.
16. Za ukrainskyi universytet. Holos akademichnoi molodi. Dilo. 4 liutoho 1913. S. 4.
17. Zbory lvivskoho universytetskoho studentstva. Shliakhy. 15 kvitnia 1913. S. 31–32.
18. Shakh S. Molodist Ye. Konovaltsia [Y. Konovalets Youth]. Yevhen Konovalets ta yoho doba. Miunkhen 1974. 1021 s.
19. Na dovirochnu naradu. Dilo. 6 travnia. 1913. S. 5.
20. Z Ukr. Stud. Soiuzu. Dilo. 2 travnia 1912. S. 6–7.
21. II Vseukrainskyi studentskyi zizd. Dilo. 26 chervnia 1913. S. 4.
22. Studentiv (-ok) vysshykh i abituriientiv sereidnykh shkil. Dilo. 16 lypnia 1913. S.7.

Ivan Khoma

YEVHEN KONOVALETS AND «UKRAINIAN STUDENT UNION»

The article concerns Yevhen Konovalets, a key figure of the Ukrainian national-liberation competitions. The way of his integration into the Ukrainian public life of Galicia in 1909–1913, which content was defined by international relations with Poles, is investigated. The disclosed problem allows the readers to understand the phenomenon of Konovalets within the national liberation competitions of the XX century.

Having well mastered the work of a primary link of the national life, Konovalets in the end of 1912 was elected to the administrative body of the Ukrainian student's union. Besides, in the structure of Ukrainian student's union Konovalets was a member, an assistant, and – from April, 1913 – the chairman of the IV section which united students who were adherents of the Ukrainian national-democratic party.

The basic themes which he develops in his public work are connected with the organisation of educational work among the Ukrainian population of Lviv region and, also, the struggle for the Ukrainian university. In Konovalets' activity a desire and an ability to analyze the situation and then to publicly represent before listeners are his eminent features, which he demonstrated in his reports at different levels of the Ukrainian national life. In general, all the above said allowed Konovalets in his student years to occupy the key positions in the educational and political life Galicia's youth. From the view of Konovalets' further activity, it gives the chance to understand that he was not a casual figure in the Ukrainian national-liberation competitions, beginning from the end of 1917 in Kiev and to his murder in Rotterdam in 1938.

Key words: Yevhen Konovalets, «Ukrainian Students Union», Ukrainian University in Lviv.

УДК 94(477)

Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті йдеться про редакційно-видавничу працю Антона Крушельницького. Охарактеризовано його діяльність на посаді головного редактора «Нових шляхів» і «Критики», яка характеризувалася пошуком оптимального видавничого проекту з історії, філософії, соціології, економіки, культури, тогочасної радянської та зарубіжної літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва.

Львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник «Нові шляхи» і «Критика» – своєрідні видавничі феномени, у яких на початковому етапі їх існування акумулювалися ідеї різноманітних політичних течій та груп, а з часом домінувала прорадянська ідеологія, популяризована головним редактором А. Крушельницьким, який перебував під її впливом.

Видавнича справа А. Крушельницького характеризувалася активною співпрацею з українськими видавництвами у Відні упродовж 1919–1920 рр., про що свідчить аналіз архівних матеріалів. Особливості їх взаємин у видавничій сфері, у складний для України час, ґрунтувалися на усвідомленні А. Крушельницьким потреби у забезпеченні національних шкіл україномовною продукцією.

Ключові слова: Антін Крушельницький, редакційна праця, видавнича праця, «Нові шляхи», «Критика».

Актуальність досліджуваної проблематики ґрунтується на тому, що в житті українського суспільства початку 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. відбулися якісні зміни, що призвели до суттєвих суспільних трансформацій, а саме до утвердження незалежності України і становлення громадянського суспільства, що сприяло зростанню інтересу до історичних постатей минулого. У цьому контексті важливого значення набуває особливий аспект. Серед визначних діячів чільне місце належить Антону Крушельницькому, редакційно-видавничу працю якого свідчить про неординарність особи, його всебічність і талант.

Мета статті – аналіз редакційно-видавничої праці А. Крушельницького.

Для реалізації мети визначено основні завдання: простежити редакторську працю у «Нових шляхах» і «Критиці» і охарактеризувати видавничу діяльність.

Історіографія досліджуваної проблеми обмежується публікаціями М. Дубини [1, с. 7], М. Романюка, М. Галушка [2, с. 80–87], М. Зуляк [3, с. 160–165; 4, 4, с. 55–63; 5, с. 109–114; 6, с. 151–158; 7, с. 117–120] та інших авторів.

Основну джерельну базу складають неопубліковані матеріали архівних фондів 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.») та 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.») Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України).

Одним із важливих напрямків культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького була редакційна праця, яку він реалізовував через часопис «Нові шляхи», який з 1933 р. виходив під назвою «Критика», співпрацю з іншими виданнями. Поряд із художньою літературою та критикою, журнал «Нові шляхи» значну увагу приділяв науково-популярній, мистецькій та публіцистичній тематиці. У ньому друкувалися розвідки з історії, філософії, соціології, економіки, культури, статті про тогочасну радянську й зарубіжну літературу, музику, театр, образотворче мистецтво, подавалася широка інформація про поточне життя [1, с. 7]. За лояльне ставлення до СРСР та його суспільного ладу журнал критикували УНДО та націоналістичні організації, деякі випуски конфіскувала польська влада [2, с. 80–87].

Львівський науковий, літературно-науковий, мистецький і громадський місячник, що видавався упродовж 1929–1932 рр. видавничою спілкою з однойменною назвою «Нові шляхи» – кооперативою з обмеженою відповідальністю. Друкувався часопис друкарнею НТШ. Відповідальним редактором був А. Крушельницький – громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, літературознавець, журналіст, перекладач, педагог, редактор та видавець. До складу редакційної колегії входили Ярослав Кунанець (Антін Босий), Святослав Гординський, Петро Дереш, Авенір Коломиєць, А. Крушельницький, Іван Крушельницький [2, с. 80–87]. До речі, посвідчення, видане А. Крушельницькому 1 вересня 1930 р., засвідчує, що він був членом редакційної колегії «Нових шляхів» [8, арк. 52].

А. Крушельницькому належить не лише важлива роль у виданні й редагуванні часопису «Нові шляхи». Варто наголосити на тому, що у кінці 20 – на початку 30-х рр. ХХ ст. він перебував не лише на прорадянських позиціях, але й виступав пропагандистом, агітатором й ідеологом радянської у Східній Галичині.

Видання виходило книгами, декілька з них формували том. Наприклад, книги 1–2 утворювали том 1, книги 3–4 – том 2 і так далі. Його видавала видавнича спілка «Нові шляхи», заснована за ініціативи А. Крушельницького 15 січня 1929 р. у Львові [9, арк. 1–4]. Статут видавничої кооперативи «Нові шляхи» з обмеженою відповідальністю у Львові, прийнятий 15 січня 1929 р., включав одинадцять основних розділів [9, арк. 1–4].

Мета діяльності кооперативи полягала у тому, щоб «... підносити заробіток членів веденням при ньому підприємств і підносити культурний рівень членів» [9, арк. 1]. Основні завдання кооперативи пов'язувалися із виданням журналів, часописів, книжок, художніх і мистецьких творів, заснуванні друкарень і книгарень, організації читалень, клубів, бібліотек, курсів, виставок і екскурсій, виділенні стипендій, проведенні конкурсів тощо [9, арк. 1].

На початковому етапі часопис був доволі демократичним. Редакційна колегія пропонувала читачам дати відповіді на 26 питань анкети-опитування [10, арк. 13–13 зв.]. Особливістю видання було використання «академічного правопису», прийнятого НТШ, оскільки «Нові шляхи» видавалися у друкарні цієї інституції. Перехід на новий правопис відбувався поступово [11, арк. 1].

Журнал мав прорадянське спрямування і був своєрідним продовженням традицій громадського місячника «Шляхи» (1915–1918 рр.) [2, с. 80–87]. М. Ільницький зазначав, що «... декларуючи свою ідеологічну позицію, «Нові шляхи» не були зашореним вузькопартійним часописом і зуміли на перших порах згуртувати навколо себе широке коло демократично настроєної творчої інтелігенції. Тут можемо знайти цікаві огляди розвитку української поезії в Галичині повоєнного періоду, рецензії на нові книги» [12].

У перші роки існування часопис перебував на загальнодемократичній платформі, у ньому друкувалися письменники різної ідеологічної орієнтації: Б. Лепкий, С. Черкасенко, О. Турянський, К. Гриневичева, Ю. Опільський, Я. Кондра, В. Бобинський, С. Гординський, Ю. Косач, В. Гренджа-Донський, С. Масляк, А. Коломиєць, О. Турянський, А. Павлюк. Тут друкували історичні, літературознавчі та мистецтвознавчі розвідки І. Свенціцький, М. Рудницький, С. Гординський, І. Крип'якевич, В. Щурат [12].

Поступово часопис дедалі більше переходив на ортодоксальні прорадянські позиції, звужувалося коло його авторів, «... перші числа журналу не викликали підозрінь, у якому напрямі йде журнал. Але дедалі «Нові шляхи» стали на радянські позиції» [13, с. 92]. У журналі були вміщені погромні статті про українську еміграційну поезію як представників старшого (О. Олеся,

В. Самійленка, С. Черкасенка), так і молодшого покоління (Є. Маланюка), піддано гострій критиці перші книги історичної епопеї Б. Лепкого про гетьмана І. Мазепу тощо. Через те від нього відійшла переважна частина прихильників і авторів [12].

«Важкі умовини, у яких жили українці в 1920–30 роках під польською окупацією, були одною з причин, що дехто з галицьких діячів почав орієнтуватися на УРСР, де, здавалося, політичний процес вів нестримно до повної суверенності «української радянської держави» [13, с. 92]. У кінці 20-х рр. ХХ ст. активізуються контакти А. Крушельницького із радянським консульством у Львові. Про що свідчить запрошення консула СРСР від 18 грудня 1928 р. на вечерю в готель «Жорж» й товариську зустріч із повноважним радянським представником у Польщі та його радником [14, арк. 22]. Дуже часто Крушельницькі виїжджали на відпочинок у Березів з радянським консулом у Львові. З метою ознайомлення української інтелігенції Львова зі здобутками радянського кінематографу його запрошували на перегляд декількох кінокартин, на зустріч із народним комісаром освіти УСРР, академіком М. Скрипником [14, арк. 26, 28].

Окрім того, уряд УСРР намагався справити позитивне враження і на більш ширші кола української господарської інтелігенції. Так, 3 травня 1929 р. делегація кооператорів Західної України в складі голови РСУК і «Сільського господаря» Ю. Павликівського, директора «Центробанку» О. Луцького, голови правління «Центросоюзу» І. Герасимовича, членів правління «Центросоюзу» Ю. Шепаровича і «Сільського господаря» Ю. Храпливого [15, арк. 35] відвідали УСРР. Вони перебували у захопленні від поїздки і повідомляли про те, що кооперація «... розвинута у Вас з послідовністю людей, яким доля трудових мас стала програмою життя, програмою, за якою не видно вигод і радощів будня» [15, арк. 34]. Однак члени групи кооператорів зазначали й те, що «Ми не були в низах Вашої кооперації. Та ми побачили їх теж і в верхах. Ви втягли масу в Вашу роботу, а тоді вона в верхах і в низах» [15, арк. 34].

У розмові із директором «Центробанку» О. Луцьким з'ясувалося, що з радянською кооперативною системою він певною мірою знайомий із преси, його вразило проведення святкування 1 травня [15, арк. 38–39]. Ю. Храпливий наголошував на обміні кооперативною пресою, співпрацю й поширенням досвіду радянської системи у Західній Україні [15, арк. 40–41]. Звичайно, що зазначені події та факти формували своєрідне позитивне сприйняття радянської дійсності періоду українізації.

Залучення західноукраїнської інтелігенції для обслуговування потреб індустріального й культурного будівництва радянської України відповідало інтересам більшовицької ідеології. Це, з одного боку, підносило її авторитет, слугуючи засобом вкрай необхідної для неї легітимізації, було вагомим аргументом для обґрунтування теорії про УСРР як «П'ємонт усього українського народу», дозволяло використовувати знання підготовлених за кордоном фахівців з вищою освітою (отже, не коштом «трудящих України»), а з іншого – залучення галицької інтелігенції у культурно-освітню сферу УСРР давало потужний імпульс втілення у життя не лише більшовицької політики «українізації», але й українізації реальної, сприяло подоланню опору російської чи зросійщеної інтелігенції Наддніпрянщини [16].

Архівні матеріали підтверджують тезу про часопис як прорадянське видання. Редакція «Нових шляхів» не лише цікавилася новинками, які відбувалися в УСРР, але й намагалася їх використовувати у своїх публікаціях з метою популяризації радянських здобутків. Так, Ю. Кулинич підготував для редакції постанови й резолюції, прийняті на III-ому з'їзді партії, а саме: «Про партійне керівництво літературою», «Про ставлення до непролетарських організацій», «Про значення воєвничого матеріалізму», «Перевага та монополія», більшовицькі постанови й резолюції тощо [17, арк. 1, 2, 7, 10].

Деякі огляди газет та інші публікації, передруковані з радянських й іноземних видань, редагував А. Крушельницький. Зокрема, у повідомленні про проведення вечора української культури, організованого газетою «Комсомолец України» в Харкові йшлося про те, що «... сьогодні зібрався міський комсомольський актив, квіти столичної організації – сказав Хвиля, – є факт безсумнівного зрушення в бік приєднання робітничої молоді до української культури. Мало відвідувати український театр та співати українські пісні. Треба, щоб комсомол став душею великого національно-культурного процесу, що його зараз здійснює пролетаріят України» [18, арк. 2]. До речі, цитований текст А. Крушельницький викреслив повністю і усунув термін «пролетарські» письменники [18, арк. 2].

Редакційна колегія цікавилася партійним керівництвом у літературній сфері, особливо «перетягуванням на бік пролетаріату кваліфікаційних сил технічної та іншої інтелігенції й виховання нових кадрів письменників з трудящих лав» [19, арк. 1], ставленням до непролетарських організацій, а саме «партія повинна толерантно ставитися до проміжних ідеологічних форм, терпляче допомагаючи позбуватися цих неминуче численних форм у процесі ближчого товариського співробітництва з комуністичними силами» тощо [19, арк. 2]. Особливе значення у

роботі видання посідали тези з праць В. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму», виступ на партійному з'їзді С. Косіора, Й. Сталіна, резолюції нарад та інше [19, арк. 4, 5, 6, 7, 10].

А. Крушельницький систематизував отримувану із радянських періодичних видань інформацію. Доволі складно з'ясувати основні критерії та принципи такої диференціації. Можливо, вони носили суто авторський підхід, тому що ті чи інші джерела, та чи інша інформація віднесена до тих чи інших груп, які за своїм змістом виходять за її межі. До «видавничих записок» він відносив інформацію, що необхідно було передрукувати у «Нових шляхах» [18, арк. 28]. Наприклад, у цій групі йшлося про Всеукраїнський інститут радянського будівництва, основне завдання діяльності якого полягало у систематичному вивченні та допомозі у науковому дослідженні питань радянського будівництва [18, арк. 28]. До зазначеної групи належало повідомлення про Інститут організації сільського господарства – основним завданням якого було вивчення п'ятирічного плану розвитку сільського господарства, колективізації тощо [18, арк. 28]. У рубриці «Український технічний музей» йшлося про історію розвитку та виявлення сучасного стану технічних досягнень промисловості [18, арк. 28]. Сюди відносилися інформація про п'ять років роботи народної бібліотеки України, наукової центральної книгозбірні Одеси тощо [18, арк. 102–146]. До групи «наукових записок» головний редактор «Нових шляхів» відносив всебічне сприяння винахідництву в Україні та інші теми [18, арк. 29].

«Промислові записки» – це в основному перелік видань, які стосувалися белетристики, історії літератури, марксизму, революційного руху, кооперації, українознавства, класичної літератури, статистичні показники поступу радянської промисловості [18, арк. 83–86, 179–182].

«Народно-господарські записки» стосувалися в основному повідомлень про місце України в СРСР, про становище краєзнавства, видання дитячої енциклопедії та інша інформація [18, арк. 88–101].

«Господарські записки» подавали інформацію про радянські сільськогосподарські машини на світовому ринку, раціональне використання корисних копалин [18, арк. 152–165]. У підгрупі «Економічна хроніка. Українська індустрія» йшлося про виконання п'ятирічного плану тощо [18, арк. 166–178].

«Сільськогосподарські записки» повідомляли про використання сільськогосподарських площ, соціалістичне змагання бригад тощо [18, арк. 183–195].

Окрім того, варто наголосити на тому, що редакція «Нових шляхів» отримувала інформацію про здобутки радянської України в культурній, економічній та технічній сферах, про події в літературі, кінематографі, про цензуру в Бельгії, новий робітничий театр в Англії тощо [18, арк. 3, 6, 17, 21].

З метою популяризації «Нових шляхів», головний редактор налагодив стабільну і чітку систему взаємного обміну між різноманітними виданнями. Такий обмін налагоджено із такими радянськими часописами й структурами, як-от: «Радянська освіта», «Більшовик України», «Молодий більшовик», «Більшовиченята», Держторг УСРР, Український комітет краєзнавства, «Український мисливець та рибалка», бібліотеки Київського та Дніпропетровського інститутів народної освіти, Український науково-дослідний інститут книгознавства, правління Українського науково-технічного товариства, правління Будинку літератури ім. Е. Блакитного та інші [20, арк. 16; 74, арк. 8, 13–15, 39, 41, 43 зв., 50, 60, 67; 21, арк. 8; 22, арк. 6].

У деяких зверненнях до редакції йдеться про те, що радянське державне видавництво у Харкові надіслало на адресу часопису 150 доларів США (далі – дол.), тому М. Фуртак-Деркач зверталася до редакції «Нових шляхів» про їх отримання за фотографії малюнків галицьких художників. Однак, як виявилось, їх часопис насправді не отримував взагалі [23, арк. 28]. Питання оплати вартості послуг «Нових шляхів» викликали певні непорозуміння й у адміністрації Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при УАН. Головного редактора «Нових шляхів» повідомляли про надмірну завищеність вартості частини ілюстрації до повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», які вважалися не оригіналами, а копіями, зробленими зі світлин і вони «... не відповідають нашим кондиціям: ці малюнки є одноманітні прямокутники, їх хоч і можна вжити як заставки, але зовсім мало надаються вони до закінчування розділів» [21, арк. 2].

Дирекція бібліотеки вважала, що вартість ілюстрацій у розмірі 25 злотих (далі – зл.) була завищеною, тому вони готові були оплатити лише 12,5 зл. [21, арк. 2]. Окрім того, зависокою, на думку дирекції, була вартість 24 ілюстрацій з геометричним орнаментом у розмірі 25 зл. До речі, дирекція сумнівалася у тому, що це були роботи відомого митця О. Кульчицької, з мистецького погляду вважала їх як «... маловартісні й репродукувати ці малюнки взагалі неможна» [21, арк. 2]. За вказані ілюстрації вони готові були оплатити суму в розмірі не більшу як 5 зл., а «... один кольоровий малюнок (маленький, що мав бути кінцівкою обкладинки), не може бути прийнятний, бо мальовано його зовсім іншими (якимись поблідшими) фарбами, ніж головний малюнок і

репродукування його дуже б удорожчило видання; ілюстраторові це належало б знати. А втім О. Кульчицька пояснювала цей дефект здається відсутністю фарб у селі» [21, арк. 2].

Дирекція бібліотеки зауважувала на не рівноцінному виконанні ілюстрацій загалом, вважала деякі з них шедеврами, а деякі – доволі слабенькими [21, арк. 2–2 зв.]. У цілому, адміністрація оцінювала їх посередньо, висловлювала такі зауваження, як «... брак суцільності й мале знайомство ілюстратора з формами європ. книжкової графіки» [21, арк. 2 зв.]. Зважаючи на певні зауваження щодо оформлення повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків», дирекція бібліотеки погоджувалася виплатити А. Крушельницькому суму в розмірі 137 доларів США або за офіційним курсом – 1665 зл. [21, арк. 2 зв.].

Головний редактор «Нових шляхів» доволі успішно співпрацював із кооперативним видавництвом «Рух» в Харкові щодо поширення часопису, друку тих чи інших творів, банківських переказів в розмірі 250 доларів США [21, арк. 4–4 зв.].

У деяких зверненнях передплатників до редакційної колегії були прохання отримати усі номери часопису за весь рік. Висловлювалося бажання С. Шведенка із Дніпропетровська мати можливість ознайомитися з «Історією політичної думки галицьких українців» К. Левицького та «Історією визвольних змагань галицьких українців», які, як писав автор, «... в Радянській Україні цього дістати неможу» [23, арк. 17].

До обміну й передплати із «Новими шляхами» прагнули й такі західноукраїнські інституції, як орган українського антиалкогольного руху «Ми молоді», редакція «Нової хати», спортивне товариство «Підгір'я» (м. Дрогобич), товариство «Сокіл» з Гайворонки, церковна рада Союзу української євангельської церковної старшини, бібліотека Львівського університету, тижневик «Поступ» (м. Луцьк), читальня «Просвіти» у Нагуєвичих та інші [23, арк. 11, 12, 19, 20, 49, 63, 66, 94].

Звичайно, що у передплатників виникали й певні фінансові труднощі. Про неможливість передплатувати видання читальнями «Просвіти» у Львові, Нижбірку, Задарові, Озимині, Скалі-Подільській, у зв'язку з відсутністю коштів, йшлося у їх повідомленнях до редакції «Нових шляхів» [23, арк. 72, 81, 94, 95]. Окремі читальні «Просвіти», зокрема у Слобідці не погоджувалися на його передплату [24, арк. 81].

Деякі товариства, зважаючи на складне матеріальне становище, прагнули отримувати «Нові шляхи» безкоштовно. Йдеться про українське академічне товариство «Січ» у Відні [20, арк. 5]. Окремі автори відмовлялися від передплати видання [25, арк. 5]. І. Бобик та І. Велигорський повідомляли редакцію про те, що у них відсутня заборгованість щодо передплати, просили часопис більше не надсилати [25, арк. 16 зв., 34 зв.].

Звичайно, що у роботі тогочасних редакцій часописів були певні неточності. У цьому випадку йдеться про звернення А. Крушельницького до редактора «Українського прапора» про те, що в одному із номерів повідомлялося, що він спільно із І. Калиновичем редагував часопис «Боротьба», що не відповідало реальному стану речей, тому він просив спростувати цю інформацію [26, арк. 74]. У роботі редакції «Нових шляхів» також були певні непорозуміння щодо передплати й надсилання необхідних номерів передплатникам, про що свідчить лист професора III-ої Станиславівської державної гімназії Івана Бойка [25, арк. 18 зв., 19 зв.]. Професор української гімназії у Перемишлі М. Вахнянин повідомляв редакцію про те, що не передплатував «Нові шляхи», які йому редакція чомусь надсилала, про що свідчать повідомлення й інших авторів [25, арк. 32–32 зв., 61 зв., 62–62 зв., 66 зв., 79; 78, арк. 6, 45, 46, 76 зв.].

Натомість дехто із передплатників з часу появи «... славного місячника став ... його горячим прихильником і читачем...» [24, арк. 93], надіявся на те, що «... буду від тепер Вашим сталим абонентом...» тощо [24, арк. 119]. Політв'язні І. Баран і О. Вязло, незважаючи на ув'язнення, зверталися до редакції про продовження надсилання часопису на їх домашню адресу [25, арк. 7, 53 зв.]. Група українських в'язнів зверталася до редакції «Нових шляхів» щодо передплати часопису [27, арк. 5]. Селянин із Підлазців просив надсилати йому «Нові шляхи» без попередньої передплати, тому що «... щож бідний селянин нині може зробити, коли зараз ми мусимо таку страшну господарчу кризу перезимовати, що навіть і нема можливості тіх кілька злотих де взяти аби можна було одразу вислати належну передплату...» [25, арк. 21]. Аналогічного листа отримала редакція й від селянина Т. Ганчарука та від інших осіб [24, арк. 9, 30; 25, арк. 67].

Редакційна колегія «Нових шляхів» мала значну кількість дописувачів, як серед юридичних, так і фізичних осіб. За підрахунками редакції, з місячником співпрацювали близько 200 осіб «з усіх українських земель», а також майже 60 іноземних авторів [12]. Так, 5 жовтня 1928 р. «кабінет виучування Поділля» Вінницької філії Всенародної бібліотеки України при УАН звертався до А. Крушельницького з категоричною вимогою друку «Тіней забутих предків» М. Коцюбинського [21, арк. 1].

Деякі автори-дописувачі намагалися друкувати свої твори у «Нових шляхах» на умовах анонімності. Однак А. Крушельницький вважав, що на таких умовах, можна друкувати твори лише тоді, коли «... Помітити під псевдонімом могли тільки такі речі, од яких автор з відкритим імям міг би потерпіти від когось якусь шкоду серед те, моральну чи матеріальну...» [23, арк. 49].

З редакційною колегією співпрацювала певна частина знаних дописувачів. Зокрема, Михайло Гнатишак, син львівського професора Лева Гнатишака, який емігрував до радянської України, повідомляв про надсилання йому за публікації суми у розмірі 10 доларів США [23, арк. 13]. До речі, згадуваний автор подавав до друку статтю «Синтетичний театр», у якій йшлося про занепад західноукраїнського театрального мистецтва [23, арк. 14; 134]. В. Гренджа-Донський пропонував надрукувати його п'єсу «На зеленій Гуцульщині» [23, арк. 30]. Власне її текст подано у архівній справі [28].

З «Новими шляхами» співпрацював А. Чайковський, писав про те, що «... Ваш орган являється що раз кращий, і надіятися можна, що він буде такий і заступить місце колишнього УЛВ (Українського літературного вісника – примітка авторів – йдеться насправді про «Літературно-науковий вісник») видаваного Франком і Грушевським» [23, арк. 85].

А. Коломиєць висловлював прохання про допомогу у виданні власних збірок поезій у радянській Україні [23, арк. 40]. До речі, він пропонував А. Крушельницькому у «Нових шляхах» «... зареферувати для мене і Косача одну-дві сторінки для літературних відстрілювань убік наших антиподів», «Це буде постійна боївка «НШ» яку я з Косачем старатимемося заповнювати регулярно й кольоритно» [23, арк. 41].

Ю. Косач надсилав до редакції оповідання «Вершник над ланами», з циклу революційної романтики на Волині, яким автор прагнув «... цикл цей закінчити з метою трактування явищ сучасного життя» [23, арк. 45]. Однак Ю. Косач, незважаючи на можливу співпрацю з редакцією «Нових шляхів», здебільшого за сприяння А. Коломиїця, за нез'ясованих обставин все ж таки відмовився від послуг редакції у виданні своїх творів [23, арк. 47].

Твори не усіх дописувачів редакція «Нових шляхів» друкувала на шпальтах видання. Так, вірші М. Лужного, викладача Бережанської гімназії, редакція забракувала за зміст і форму [23, арк. 62]. Ю. Сліпко також надсилав свої поезії і, незважаючи на негативну ухвалу редакції, вказував рахунок у банку на переведення коштів за друк [23, арк. 69].

Варто наголосити на тому, що «Нові шляхи» мали міжнародне визнання, про що свідчать листи-прохання про передплату за кордон. Так, у приватному листі з Відня, датованому 22 лютого 1929 р., висловлювалося прохання про передплату видання Українським академічним товариством «Січ», «Українською євангельською просвітою» зі США, Студентським академічним домом у Празі, Радою української бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі, Українським культурним об'єднанням в Болгарії, яке через складне матеріальне становище прагнуло отримувати часопис безкоштовно, з аналогічним проханням зверталось українське товариство «Основа» з Данцигу [20, арк. 1, 10–13, 20, 31 зв., 40, 45]. Передплатники з Буенос-Айресу, Берліна також намагалися передплатити часопис [20, арк. 6, 26].

Про прорадянськість змісту «Нових шляхів» свідчить як тематика публікацій, так і трактування редакційною колегією подій, що відбувалися в УСРР. Зокрема, про це йдеться у статті А. Аршавського «Внутрішня організація колгоспів», надрукованій у журналі «Огонек» № 16 від 10 червня 1930 р. [29, арк. 1, 7]. Її автор, виходячи із радянських постулатів, намагається колективні принципи, які використовувалися у колгоспах, вважати «вселенською машиною», що «... пускає в рух і регулює працю в колгоспах» [29, арк. 1]. А. Аршавський переконаний у тому, що «... зорганізувати працю в колгоспі, що об'єднує тисячі селян на території декількох десятків тисяч гектарів – це велетенське завдання» [29, арк. 1].

Розхвалюючи колгоспи, автор зазначав, що колгоспи це нове явище у світовій історії, новий етап прогресу суспільного життя і комуністичної революції. Завершуючи статтю, він писав, що «... намічене партією завдання – максимально збільшити засівну площу й підняти врожайність полей – цілковито відповідає селянським стремлінням і побажанням. Тому-то й бачимо ми часто такий підйом духа й ентузіазм на польових роботах, і в цьому запорука бурхливого зросту й повного успіху колгоспного руху» [29, арк. 7].

Звичайно, що в умовах міжвоєнної Польщі, практично усі видання піддавалися гонінню влади і конфісковувалися нею. Зокрема, філія «Просвіти» у Коломиї повідомляла «Нові шляхи» про те, що видання «Дужим помахом крил» львівська поліція заборонила поширювати [23, арк. 76]. 30 січня 1930 р. А. Крушельницький отримав повідомлення від міського староства Львова, у якому зазначалося, що, виходячи з 73 артикулу розпорядження Президента Польщі від 10 травня 1927 р. про пресу, стаття під назвою «Біг в сутінках» (листопад 1930 р.) порушує вказане положення [30, арк. 1–2].

Головного редактора «Нових шляхів» звинувачували у насильницькій зміні державного ладу Польщі. Насправді ж йшлося про наступне. Наведемо конкретний приклад того, як міське староство Львова коментувало окремі фрагменти тексту як державну зраду. «Оце завдання «Рідної Школи»! Це повинна виконати рідношкільна організація! На цей шлях вона може піти, коли звільниться від клерикального полону, від націоналістичного пустомельства й від опортуністичних настроїв. Коли нарешті звільниться від тягару, який зв'язує їй руки й притолочує її. Тим тягарем є середні школи «Рідної Школи» [30, арк. 4 зв.]. А Крушельницький виступав проти такого трактування владою матеріалів, друківаних на сторінках часопису [30, арк. 6]. 21 вересня 1932 р. головний редактор «Нових шляхів» звертався до Львівського воєводства з приводу описуваних подій, наголошуючи на тому, що він «... вносить спротив проти цієї тимчасової конфіскації...» [30, арк. 4–6].

Остання відома книга, 8/9, вийшла у вересні 1932 р. Імовірно, надалі часопис не виходив через несприятливу ситуацію, пов'язану із матеріальними труднощами, про що й повідомляла редакція в останніх номерах. З 1933 р. журнал перестав існувати у зв'язку з переїздом родини Крушельницьких до УСРР [12]. Вважаємо, що часопис не видавався не лише через матеріальні труднощі, а ще через те, що 15 червня 1932 р. А. Крушельницького заарештовано за те, що 5 червня поточного року у Львові зібралися письменники, науковці, композитори, на прорадянську конференцію, яка підтримала ініціативу Р. Ролана, А. Барбюса, Б. Шоу і М. Горького скликати на 28 липня 1932 р. Міжнародний антивоєнний конгрес. Конференція обрала комітет і прийняла резолюцію, підписану Л. Шіллером, А. Крушельницьким, І. Крушельницьким, С. Тудором, Л. Пастернаком, Я. Галаном, Я. Викою, О. Деєм, П. Козланюком, О. Гаврилюком, Я. Кондрю, В. Мизинцем, М. Колесою, К. Пеллахатим та іншими особами, у якій підкреслювалося, що «Боріться проти нової світової різни! Не допустіть до нападу на СРСР! Стійте муром при Радянським Союзі! Солідаризуйтеся з противоєнним конгресом! Вибирайте противоєнні комітети! Вибирайте делегації! Бороніть Радянський Союз!» [31, с. 154].

Натомість у «Невідомих сторінках з біографії Юліана Бачинського» йдеться про те, що А. Крушельницького ув'язнили у зв'язку із прорадянською діяльністю як редактора «лівої» газети. У цій групі був ув'язнений тоді і Ю. Бачинський [32]. Дійсно, восени 1932 р. польська поліція розгромила редакції «лівих» газет, таких як, «Вікна», «Сила», «Сель-роб», «Нові шляхи», арештувавши їх редакторів [1, с. 7].

Польська поліція висунула обвинувачення усім учасникам прорадянської конференції у антидержавному злочині й провела обшуки їх помешкань. У повідомленні начальника поліції Львова з приводу арешту А. Крушельницького йшлося про те, що «У зв'язку з донесенням про злочин – комуністичну діяльність – 11 бригада слідчого відділу державної поліції Львова провела 14 червня 1932 р. о 6 год. 45 хв. 9 год. домашній обшук у Крушельницького Антона в його помешканні на вул. Квятковського № 19 в розшуках літератури антидержавного змісту. Обшук дав позитивні наслідки» [31, с. 154–155].

Зазнавали переслідувань особи, які друкувалися у «Нових шляхах», через те зменшувалася їх кількість. З іншого боку, з радянської України надходили тривожні чутки: громадськість сколихнув інспірований суд над СБУ. Західноукраїнські члени ВУАН М. Возняк, Ф. Колесса, В. Щурат, К. Студинський вже не одержували зарплат від радянського уряду [33].

З припиненням виходу «Нових шляхів» прорадянський напрямок у літературному процесі Галичини припинив існування. Марксистська ідеологія тут зовсім збанкрутіла внаслідок репресій та Голодомору в Україні, про що широко інформувала преса. Втратилися контакти між літераторами обох частин України. Втім, у Східній Україні літературний рух припинився, недавнє культурне відродження стало «розстріляним відродженням», а ті з письменників, хто залишився живим, після репресій 30-х рр. ХХ ст., були зламані морально. Літературне життя по цей бік Збруча, що зосереджувалося переважно у Львові, намагалося продовжувати перерваний на Сході рух, розвивати ті тенденції, які там були обірані [33].

Зважаючи на складність ситуації, у квітні-травні 1933 р. А. Крушельницькому вдалося видати лише декілька номерів місячника «Критика». Гострота і актуальність вміщених у ньому матеріалів загострили й до того напружені стосунки головного редактора з польською владою. Продовжувати видання «Критики», як і перебування у Львові, було небезпечним для життя [1, с. 7]. «Гіркота поразки відродженої Української держави і брутальність польських окупантів призвели до того, що А. Крушельницький почав пов'язувати майбутнє свого народу з вірою «в якусь спасительну революцію», а з нею – ошчасливлення нації при «соціалістичному устрої» [34]. Співпраця з радянською владою – видання відверто пропагандистських «Нових шляхів» (1929–1932 рр.) та «Критики» (1933 р.), що були закриті цензурою, трактувалося як шляхетне обстоювання власної позиції навіть тоді, коли усі інші радянофіли, дізнавшись про масові репресії, від неї відмовилися [35, с. 238].

Отже, діяльність А. Крушельницького на посаді головного редактора «Нових шляхів» і «Критики» характеризувалася пошуком оптимального видавничого проекту з історії, філософії, соціології, економіки, культури, тогочасної радянської та зарубіжної літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва. Львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник «Нові шляхи» і «Критика» – своєрідні видавничі феномени, у яких на початковому етапі їх існування акумулювалися ідеї різноманітних політичних течій та груп, а з часом домінувала прорадянська ідеологія, популяризована головним редактором А. Крушельницьким, який перебував під її впливом.

Традиційно вважається, що видавнича діяльність А. Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі. Саме завдяки його зусиллям здійснено заходи, що сприяли забезпеченню шкіл підручниками, посібниками тощо. Однак варто зауважити, що якщо видавнича діяльність А. Крушельницького пов'язана із роботою уряду УНР в освітній галузі, то його співпраця з українськими видавничими товариствами «Дзвін», «Українська книжка» та іншими спочатку у Львові, а потім у Відні, започаткована дещо раніше, починаючи з 1915 р., коли А. Крушельницький, був членом Загальноукраїнської Культурної Ради у Відні [36, арк. 19]. З іншого боку, не усі видання українських видавництв у Відні стосувалися шкільної програми.

З метою координації спільних дій українських видавництв у Відні й на підставі ухвали українських видавництв у Відні від 14 жовтня 1918 р., видавництво «Українська книжка» в особі А. Крушельницького отримало запрошення на участь в установчих зборах з метою утворення Союзу українських видавництв і видавців (далі – СУВІВ) [37, арк. 41].

Питання утворення спільного координаційного українського видавничого центру – СУВІВ – неодноразово обговорювалося на нарадах українських видавництв та видавців. Основна мета його утворення ґрунтувалася на захисті «... спільних професійних інтересів так і для інших справ, вирішення яких вимагатиме сучасне становище укр. видавничо-книгарського діла» [37, арк. 42]. Цей крок позитивно оцінювало Міністерство народної освіти, наголошувало на тому, що вважаючи «... координацію праці у спільній організації дуже доцільною, уповноважую Вас (А. Крушельницького – примітка авторів), як представника державного видавництва шкільних книжок, вийти у згадану вище спілку українських видавництв з тим, що державне видавництво залишається як автономна одиниця з застереженням самостійності в веденню своїх справ по видаванню книжок, які щодо матеріальної сторони видавництва» [38, арк. 233].

Вироблення плану організації та скликання установчих зборів доручили П. Кашинському та Ю. Тищенку, які сформуливали два основних положення: форма організації та особні умови [37, арк. 42]. Зразком форми організації СУВІВ служив статут німецьких видавців у Липському, сформований на підставі кооперативних союзів на правах персональної юридичної особи, а не товариства загалом. Інтереси структур, що належатимуть до СУВІВ, представлятимуть відповідальні особи або управителі [37, арк. 43]. Суть особної умови полягала у скоординованих спільних діях українських видавництв, що могли виходити за межі статуту і, відповідно, об'єднані видавництва мали б укласти угоду, що регулюватиме їх діяльність у видавничо-книгарській справі з економічних позицій, так і національно-культурних питань [37, арк. 43].

Спільним інтересом для усіх об'єднаних видавництв виступало нарощення видавничої продукції. Перше, на що зверталася увага, це доступність і розширення ринку збуту видань з тим, щоб прибутки видавництв перевищували їх видатки і видавництва, не вкладаючи коштів капіталу, могли б повноцінно функціонувати [3, с. 109–114].

Українські видавництва, які належатимуть до СУВІВ, передадуть йому у розпорядження усі свої видання, склади, представництва, зв'язки з ринками збуту тощо. Окрім того, з метою нарощування виробництва, СУВІВ мав би використовувати інвестиції на умовах, ухвалених загальними зборами [37, арк. 43]. Взаємна співпраця з іншими видавництвами мала б сприяти взаємному обміну виданнями творів класичної літератури, науково-популярними та технічно-прикладними публікаціями [37, арк. 43].

Утворення СУВІВ дало свої позитивні результати. 2 січня 1919 р. А. Крушельницький звертався до А. Макаренка, члена дирекції СУВІВ у Відні з тим, що на нараді, проведеній за участі представників «Дзвона», «Української школи», «Поступу» й «Української книжки» ухвалено таку кількість друку шкільних книжок: для «Дзвона» – 36 книжок різноманітного змісту загальним обсягом 805 тис. примірників (підрховано авторами) [37, арк. 45]; для «Поступу» – 23 книжки, обсягом 510 тис. примірників (підрховано авторами) [37, арк. 45 зв.]; для «Української книжки» – 15 книжок, обсягом 220 тис. примірників (підрховано авторами) [37, арк. 45 зв.].

Чільне місце посідав А. Крушельницький у видавничій справі не лише як автор публікацій, але й як директор українських видавництв. Належав до багатьох знаних видавничих структур. Зокрема, до УВС та інших [39, арк. 1]. 22 лютого 1921 р. у Києві відбулося засідання представників таких українських видавництв, як «Дзвін», «Вернигора», «Серп і молот», «Всеукраїнського

кооперативного видавничого союзу», «Української книжки» в особі А. Крушельницького з приводу утворення «Об'єднання українських видавництв» [39, арк. 3]. Мета якого передбачала видання й розповсюдження таких публікацій, котрі були необхідними для розвитку української загалом і видавничо-книгарської справи зокрема; регулювання цін на видавничу продукцію; визначення гонорарів; захист інтересів видавців; централізоване розповсюдження видань об'єднання та інших видавництв, які до нього не належать [39, арк. 3]. Для реалізації окресленої мети передбачалося організувати відповідні підприємства, крамниці, книгарні тощо [39, арк. 4].

Статут українського видавничого товариства «Українська книжка» з центром у Львові ухвалено 1 жовтня 1917 р. [37, арк. 58–58 зв.]. Завдання видавничого товариства «Українська книжка» – «Видавання творів красного письменства і наукових, популярної, шкільної і дитячої літератури, часописів і художніх творів» [37, арк. 58]. «Способи виконання завдань. Ведення видавництва, друкарні і книгарні у Львові і філій в інших містах України» [37, арк. 58].

Членом товариства могла бути будь-яка особа, «... прийнята старшиною, коли заплатить повний уділ в висоті означеній загальними зборами» [37, арк. 58]. До речі, членами товариства з повними уділами в розмірі 2 тис. кр. були: А. Крушельницький, М. Крушельницька, Т. Свобода, Т. Михайлівський, В. Кассіян, О. Кульчицька, А. Гапаяк, Н. Кісілевський, М. Навроцький, М. Свобода [37, арк. 58 зв.].

Видавництво «Українська книжка» друкувало твори за такими напрямками: світова і українська література, твори видавництва «Знання», збірні видання письменників, твори для дітей та школи, енциклопедії, політичні твори [37, арк. 2].

У видавничій сфері А. Крушельницький тісно співпрацював із Київським літературним інститутом та видавництвом «Українська книжка», особливо у виданні дитячих творів [37, арк. 3]. За нашими підрахунками, за короткий час ним видано 63 твори для дітей: ілюстровані народні казки, байки, легенди, перекази і оповідання. Зокрема, такі народні казки «Дурень і його жінка», «Два брати», «Повінь», «Про морського царя і його дочок», «Песинський, жабинський, сухинський, і золотокудрії сини цариці», «Про бідного парубка і царівну», «Вовк і козенятка», «Кому трудніше працювати», «Дідова дочка», «Про Марусю козацьку дочку», «Про богатиря Сухоброзенка Івана і Настасю Прекрасну», «Лисичка сваха», «Солом'яний бичок», «Лови», «Летючий корабель», «Золотий черевичок», «Дідова дочка і бабина дочка», «Лисичка-сестричка і вовк пане-брат», «Телесик», «Брат і сестра в лісі», «Мачуха», «Грішник» (китайська народна казка), «Вовк і заєць», «Про коваля і бабу людодіжку», «Чорт і баба», «Колобок», «Рукавичка», «Торба», «Як лисиця топила глечик», «Кривенька уточка», «Котик»; народні байки «Лисиця і вівця», «Котик і Півник», «Цар Лев», «Господар і вуж», «Пімста звірів», «Сорока і Когут», «Лисичка сестричка», «Як Журавель учив Лисичку літати», «Крейак і чорт», «Коза-дереза», «Козел і баран», «Так свій платить», «Сом, рак і ворона», «В'юн і щука», «Лисиця і рак», «Лисиця і журавель», «Лебідь, щука і рак», «Пан Коцький», «Горобець та билина», «З коня верблюд», «Кінь і осел», «Медвежі жарти», «Медвідь і гуцул», «Лис і тетерів», «Хозяйство»; народний переказ «Про Очаківську біду»; легенди «Багатий Марко», «Три брати і Бог», «Гордий цар», «Як Бог нагородив бідного чоловіка»; оповідання «Старий Максимець», «Кому зозуля кувала» [37, арк. 4–14].

У так званій «Світовій бібліотеці» за редакцією І. Калиновича і С. Гаєвського друкували твори зарубіжних авторів. Поезії Ф. Міллера, драматичні твори О. Пушкіна, «Герман і Доротія» Й. Гете, «Хмари» Аристофана, «Віра й вітчизна» Шенгера, «Смерть Тіціана» Г. Гофмана, «Без язика» В. Короленка, «Притишена гра» Г. Кнута, твори В. Шекспіра, а також старофранцузький епос «Пісня про Роланда». За досить короткий час видано 10 різноманітних творів (підраховано авторами) [37, арк. 15–19].

«Українська письменність» за редакцією А. Крушельницького і С. Гаєвського видала твори «В поті чола» (ч. I, II) І. Франка, «Як промовить земля», «Артистка», «Рубають ліс» А. Крушельницького, «Al fresco» П. Карманського, «Далекі шляхи» М. Яцківа, «Два циклі» Ю. Кміта, «Слово про Ігоря» «Гетьман юрби» В. Пачовського, твори В. Щурата, О. Колесси, В. Бирчака. Усього 14 творів (підраховано авторами) [37, арк. 20–25].

Твори для дітей «Дитяча скарбничка» виходили за редакцією А. Крушельницького. У цій рубриці видано 9 творів. З них вибрані народні казки В. Гнатюка, оповідання «Перекотиполе» Г. Квітки-Основ'яненка, історичні оповідання «Шляхами слави українських князів» І. Крип'якевича, казки Г. Андерсена, казки «Романова Одарка», «Пан та чабан», оповідання з грецьких міфів «Пригоди Одиссея» М. Соневицького, історична повість А. Чайковського «Побратими», твори Д. Дефо «Робінзон Крузо», «Тесар Людвиг», твори М. Слободи «Похід Ігоря Святославича на половців», «Пригоди Дон Кіхота» (підраховано авторами) [37, арк. 26–32].

До творів, виданих видавництвом «Знання», належали «Географія України» С. Рудницького, «Нарис історії римської літератури» П. Франка, «Початки української драми» М. Возняка [37, арк. 33–35].

Видання зазначених творів вимагало серйозних коштів. За підрахунками А. Крушельницького, сума складала 26–30 млн гривень (далі – грн.), на видавництво «Дзвін» приблизно 10–15 млн грн., «Українську книжку» – 1 млн грн., інші – 15 млн грн., з них від 25 – до 33 % витрачалося на друк, 20 % – авторам, 30–33 % – книгарні, 13–22 % – орієнтований прибуток [37, арк. 36]. Так, у звіті від 30 листопада 1920 р. на ім'я директора видавництва «Українська книжка» А. Крушельницького повідомлялося про те, що загальна сума рахунків за 1917–1918 рр. складала 66939 кр. Нереалізованими залишалися 10 тис. примірників творів І. Крип'якевича, які видавництво намагалося продати на вигідних умовах. У звіті повідомлялося про те, що видавництво «Українська книжка» мало борг у розмірі 15 тис. корон (далі – кр.) і для того, щоб це не призвело до його ліквідації, у банку отримано кредит під вексель. Сума на листопад 1919 р. становила 210 тис. кр., 150 тис. з яких видавництво не використало, але сплачувало 14 % кредиту щорічно, тим самим не маючи прибутку [37, арк. 52]. Згідно із балансовим звітом видавничого товариства «Українська книжка» на 1918 р., сума коштів в активах й пасивах складала 74296422 тис. кр. [37, арк. 59].

А. Крушельницький прагнув деякі видання поширювати у радянській Україні безкоштовно, а окремі – за плату. Так, 20 лютого 1920 р. він звертався до А. Макаренка про безкоштовне поширення через губернські народні управи «Букваря», щоб «... він дійшов до рук кожної дитини» [38, арк. 90]. «Буквар» підготовлено ним, Б. Лепким, О. Поповичем і С. Гаєвським. Однак його необхідно було видати у кількості 2 тис. примірників, покрити кошти друку, а якщо б планувалося видати більшу кількість примірників, то безкоштовно лише 5 тис. [38, арк. 90]. 26 лютого 1920 р. А. Крушельницький уклав умови договору, які склалися з п'яти параграфів, між ним, як представником МНО, і автором – С. Рудницьким, на придбання його книги «Українське питання й великі держави світа» [38, арк. 93–93 зв.].

І. Боднарук писав про те, що деякі західноукраїнські письменники, як-от: О. Кобилянська, В. Гренджа-Донський, В. Стефаник і К. Гриневичева видавали у радянській Україні свої твори, а твори українських письменників поширювалися масово у Галичині [13, с. 92]. З часом до УСРР виїхали О. Бадан, особистий секретар В. Винниченка, математик М. Чайковський, М. Лозинський, чимало колишніх «усусів», а навіть професор М. Грушевський. Незабаром у Харкові вони заснували окремий клуб галичан літературний орган «Західна Україна» [13, с. 92].

Незважаючи на те, що видавництва видавали ті чи інші твори, виникали проблеми з їх реалізацією. Зокрема, у листі від 31 грудня 1919 р. НТШ повідомляло А. Крушельницького про те, що не зможе здійснити перерахунок коштів за книги, отримані під реалізацію від видавництва «Українська книжка» у Відні, тому що згідно з умовами договору НТШ закупило у видавництва книжок на суму 6121667 тис. кр., з них за готівку 3295995 тис. кр. Зважаючи на складну як суспільно-політичну, так і економічну ситуацію, «... згадані події перешкодили розпродати навіть заплаченим книжкам в виду того ми не можемо ніякої готівки передати...», НТШ не мало змоги повернути кошти видавництву, але «... остаємо в надії, що тепер вже зростаючий торговий рух дасть нам змогу в як найкоротшому часі бодай в частині задоволити Ваше прохання» [37, арк. 54].

Від видавництва «Українська книжка» у Відні НТШ упродовж 5, 17, 18 листопада 1919 р. отримало на реалізацію такі книги, як шість частин збірки «Нашим найменшим» і одну частину «Баронського сина» (повна назва «Баронський син в Америці. Вибір народних казок з образками Юліана Панькевича» В. Гнатюка – примітка авторів) [37, арк. 54–55].

Для подальшого отримання гонорару між автором і видавництвом укладалася угода. Прикладом якого може служити угода, що складалася з одинадцяти пунктів, укладена 14 листопада 1919 р. у Відні між видавництвом «Літературний інститут» в особі А. Крушельницького і автором П. Карманським. У ній йшлося про те, що П. Карманський зобов'язувався передавати видавництву «Літературний інститут» свої оригінальні й перекладні твори обсягом біля 50 друкованих аркушів до друку. Зі свого боку, видавництво зобов'язувалося виплатити автору гонорар у розмірі 10 % від надрукованого кожного тому, за умови, якщо кількість надрукованих примірників складатиме не менше 10 тис. Видання творів П. Карманського складало п'ять томів, а саме: еротична, лірична та суспільно-політична поезія; сатира під назвою «Al fresco»; поетичні переклади. Кожен том видавництво зобов'язувалося видавати кожних півроку після отримання рукопису. Окрім того, автор отримував від видавництва безкоштовно 20 примірників виданих творів [37, арк. 51].

В умові, укладеній О. Турянським у Відні 23 листопада 1919 р. зазначено, що він зобов'язується перекласти «Дон Кіхота» з іспанської мови до кінця квітня 1920 р., А. Крушельницький мав виплатити йому за один аркуш друку (30 тис. букв – примітка авторів) по 500 кр. за переклад, який ставав власністю «Української книжки» [37, арк. 63].

Варто наголосити на тому, що виплата авторських гонорарів носила індивідуальний характер. А. Крушельницький, як директор «Української книжки», окремо визначав суми виплат для авторів.

Про це свідчить четвертий пункт «Умови заключеної між Антоном Крушельницьким видавцем видавництва «Українська книжка» в пп. Др. Теодором Михайлівським, о. Нестором Кисілевським і Михайлом Навроцьким в справі дальшого ведення вище наведеного видавництва» [37, арк. 61]. Наприклад, сума виплат для творів В. Гнатюка складала, за матеріали, подані до друку, 5 % від вартості книжки, за оригінальні твори – 10 % від вартості книжки. Б. Панькевичу за ілюстрації – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за кольоровий малюнок – 100 кр.; О. Кульчицькій – за ілюстрації букв – 10 кр., за звичайну ілюстрацію – 25 кр., за звичайну велику ілюстрацію – 50 кр., за кольорову ілюстрацію – 100 кр., за офорт – 150 кр. [37, арк. 56].

Загалом, суми виплат авторам складала від 130 кр. – до 77 тис. кр. «Союзному базару». Сума виплат на 1920 р. становила для фізичних осіб – К. Панькевича – 800 кр., І. Балея – 1000 кр., Ю. Рудницького – 1000 кр., В. Щурата – 1450 кр., С. Рудницького – 1500 кр., В. Гнатюка – 1800 кр., І. Раковського – 2000 кр., І. Крип'якевича – 3800 кр. [37, арк. 71].

Для юридичних осіб – друкарні Ставропігійного інституту – 755 кр., друкарні НТШ – 6824 кр. Загалом «Українська книжка» мала виплатити 105696 кр. [37, арк. 71]. Після усіх виплат і розрахунків як з фізичними, так і юридичними особами, видавництву залишалася сума у розмірі 24557 кр. [37, арк. 71]. На 1920 р. А. Крушельницький заборгував 50 тис. кр., а на 1921 р. книгарні НТШ – 29116 кр. [37, арк. 72]. НТШ отримало від «Української книжки» видань на суму 62 тис. кр., однак їм передали їх лише на суму в розмірі 61216 кр. [37, арк. 77 зв.]. Упродовж 1918 р. «Українська книжка» передала в кредит видань на суму 31933 кр., у 1919 р. – 1026 кр., у 1920 р. – 28269 кр. (підрховано авторами). Усього на 61222 кр. [37, арк. 77 зв.].

Неодноразово книги, видані «Українською книжкою», передавалися для комісійного розпродажу. Зокрема, С. Крушельницький отримав для реалізації 1000 примірників «Баронського сина» на суму 30 тис. кр., 7 тис. примірників «Нашим найменшим» (ч. 21–24; 28–29; 32) на 24 тис. кр. Всього 54 тис. кр., з яких отримував 40 % від їх вартості – 21600 кр., видавництву ж мав виплатити – 32400 кр. [37, арк. 74]. 16 листопада 1920 р. для комісійного розпродажу передано 4740 примірників «Баронського сина». С. Крушельницький отримав – 1000 примірників, залишилися не розпроданими – 1740 примірників [37, арк. 71]. Видання «Нашим найменшим» передано на комісійний розпродаж у кількості 59420 тис. примірників, з них залишилися не розпроданими – 41420 примірників (підрховано авторами) [37, арк. 77]. Усіх названих видань розпродано на суму 39420 м.п., книгарня отримала 25 % з розпродажу – 9855 польських марок (далі – п.м.) У «Земельний банк» на рахунок А. Крушельницького (номер 2478) перераховано 29565 п.м. До речі, через помилку банк перерахував 29575 п.м. [37, арк. 77].

Отже, редакційно-видавнича праця А. Крушельницького на посаді головного редактора «Нових шляхів» і «Критики» характеризувалася пошуком оптимального видавничого проекту з історії, філософії, соціології, економіки, культури, тогочасної радянської та зарубіжної літератури, музики, театру, образотворчого мистецтва.

Львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник «Нові шляхи» і «Критика» – своєрідні видавничі феномени, у яких на початковому етапі їх існування акумулювалися ідеї різноманітних політичних течій та груп, а з часом домінувала прорадянська ідеологія, популяризована головним редактором А. Крушельницьким, який перебував під її впливом.

А. Крушельницький активно співпрацював з українськими видавництвами у Відні упродовж 1919–1920 рр., про що свідчить аналіз архівних матеріалів. Особливості їх взаємин у видавничій сфері, у складний для України час, ґрунтувалися на усвідомленні А. Крушельницьким потреби у забезпеченні національних шкіл українською продукцією.

Список використаних джерел

1. Дубина М. Антін Крушельницький: Шляхами письменницької долі // Літературна Україна. 13 грудня 1990. С. 7.
2. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. Львів: Світ, 2003. Т. 3. Кн. 2. 1929–1939 рр. 928 с.
3. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з «Життям і Знанням» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2012. Вип. 2. С. 160–165.
4. Зуляк М. «Нові шляхи» – львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник (1929–1932 рр.) // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2013. Випуск 3. С. 55–63.
5. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні (1919–1920 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2013. Випуск 1. Частина 1. С. 109–114.
6. Зуляк М. Радянофілська тематика львівського часопису «Нові шляхи» (1929–1932 рр.) // Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія. 2013. С. 151–158.
7. Зуляк М. І. Антін Крушельницький – популяризатор творчості Івана Франка // Вісімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 150-річчю ювілею В. І.

Вернадського: Матеріали конференції (м. Київ, 26 квітня 2013 р.). Київ, 2013. С. 117–120. 8. Особисті документи: членські книжки «Повітового кредитного товариства» «Народного дому» в Городенці, і інших товариств, службові посвідчення та інші документи. 1909–1931 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналу «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 144. 53 арк. 9. Статут. 1929 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 1. 4 арк. 10. Протоколи зборів членів видавничої спілки та анкети, заповнені читачами про діяльність журналу. 1929 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 2. 18 арк. 11. Рішення про перехід редакції на новий академічний правопис, прийнятий Науковим товариством ім. Шевченка. Б/д // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 3. 1 арк. 12. Ільницький М. М. НОВІ ШЛЯХИ – журнал // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novi_shliakhy_z. (дата звернення: 01.11.2013). 13. Боднарук І. Одна з жертв проклятих років // Визвольний шлях. Січень, 1965. Кн. 1 (203). Річник XVIII (XII). № 1. С. 92–95. 14. Програми і запрошення наукових, культурно-освітніх установ, товариств на концерти, виставки, урочисті вечори. 1913–1932 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 158 а. 45 арк. 15. Звернення, промови, обіжники та ін. документи про визвольну боротьбу українського народу за незалежність. 191–1931 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 165. 44 арк. 16. Маринич Л. Західноукраїнська еміграція в УСРР, 1930–ті роки: репресивний епілог / Історія України. Маловідомі імена, події, факти (збірник наукових статей): Збірник праць. Київ, 2007. 400 с. URL: http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_6275.html. (дата звернення: 01.11.2013). 17. Виписки з статей, повідомлень, інформації з питань літератури, мистецтва, науки та політичних подій, том І. 1929–1930 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311. («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 7. 28 арк. 18. Те ж, том 2 і останній. 1929–1930 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311. («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 8. 195 арк. 19. Виписка з промов, постанов, резолюцій, прийнятих на III з'їзді КПБУ, зібрані Куликом Ю. 1927 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 311. («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 6. 10 арк. 20. Листи культосвітніх установ з Австрії, Америки, Болгарії, Італії та ін. країн про передплату журналу // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів (1929–1932)»). Оп. 1. Спр. 11. 51 арк. 21. Листування з Вінницьким філіалом бібліотеки України Академії наук, видавництвом «Рух» у Харкові та ін. про співпрацю. 1907–1930 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 49. 9 арк. 22. Листи Холодного П., Хомика А., Цвілія І., Цегельської О., Цегляра Ф. та ін. кореспондентів з прізвищами на букву «Ц». 1897–1930 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 139. 33 арк. 23. Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 9. Листи культосвітніх установ, товариств і видавництв про передплату журналу. 1929–1932 рр. 132 арк. 24. Те ж з прізвищами на букви «Н» – «Я». 1929–1932 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 14. 145 арк. 25. Листи приватних осіб з прізвищами на букву «А»–«І» про передплату журналу. 1929–1932 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 12. 124 арк. 26. Звіти, протоколи, листування та ін. документи про діяльність Педагогічної Місії при Міністерстві народної освіти УНР, том І. 1919–1920 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.)). Оп. 1. Спр. 146. 281 арк. 27. Те ж з прізвищами на букви «К» – «М». 1929–1932 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 13. 99 арк. 28. П'єса Гренджа-Донського В. «На зеленій Гуцульщині» (з народного гуцульського життя). 1931 р. // ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 83. 70 арк. 29. Стаття Аршавського А. «Внутрішня організація колгоспів», опублікована у журналі «Огонек». 1930 р. ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 25. 7 арк. 30. Рішення окружного карного суду у Львові про конфіскацію статті Крушельницького А. «На нові рейки». 1930–1932 рр. ЦДІАЛ України. Ф. 311 («Редакція журналу «Нові шляхи», м. Львів, 1929–1932 рр.)). Оп. 1. Спр. 4. 6 арк. 31. Трофимук С. Антін Крушельницький (1. VIII. 1878–13. XI. 1941) // Український календар. 1968. С. 151–158. 32. «Винним себе не визнаю...» (Невідомі сторінки з біографії Юліана Бачинського). URL: <http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30>. (дата звернення: 01.11.2013). 33. Ільницький М. Статті про Львів. Літературний Львів першої половини XX ст. URL: <http://map.lviv.ua/statti/ilnyckij.html>. (дата звернення: 01.11.2013). 34. Гринів О. За плугом на перелогах історії URL: <http://lib.if.ua/exhib/1277126757.html> (дата звернення: 01.11.2013). 35. Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю посполитою: Документи і матеріали / [НАН України; Інститут історії України; упорядкування, коментарі Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов]. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2012. 624 с. 36. Листування з українським

інформаційним комітетом у Відні, комісією Української Ради про видання шкільних підручників, організацію курсів вищої освіти та ін. питання. 1915–1918 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.»). Оп. 1. Спр. 154. 35 арк. 37. Статут, протокол, угоди, листування та ін. документи про діяльність українських видавничих товариств «Дзвін», «Поступ», «Чайка», «Українська книжка» та ін. 1917–1923 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.»). Оп. 1. Спр. 155. 107 арк. 38. Звіти, протоколи, листування та ін. документи про діяльність Педагогічної Місії при Міністерстві народної освіти УНР, том I. 1919–1920 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.»). Оп. 1. Спр. 146. 281 арк. 39. Статут та умови про організацію «Об'єднання українських видавництв», членом яких був Крушельницький А. 1921–1927 рр. // ЦДІАЛ України. Ф. 361 («Крушельницький Антін, письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові. 1878–1937 рр.»). Оп. 1. Спр. 157. 12 арк.

References

- Dubyna M. Antin Krushelnytskyi: Shliakhamy pysmennytskoi doli [Antin Krushelnytsky: The Way of Writing Fate]. *Literaturna Ukraina*. 13 hrudnia 1990. S. 7.
- Romaniuk M. M., Halushko M. V. *Ukrainski chasopysy Lvova 1848–1939 rr.: Istoryko-bibliohrafichne doslidzhennia* [Ukrainian periodicals of Lviv in 1848–1939: Historical and bibliographic research]: U 3 t. Lviv: Svit, 2003. T. 3. Kn. 2. 1929–1939 rr. 928 s.
- Zuliak M. Spivpratsia Antona Krushelnytskoho z «Zhyttiam i Znanniam». *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. 2012. Vyp. 2. S. 160–165.
- Zuliak M. «Novi shliakhy» – lvivskiy literaturno-naukoviy, mystetskiy i hromadskiy misiachnyk (1929–1932 rr.). *Humanitarni dystsyplyny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchyykh navchalnykh zakladiv: zb. nauk. statei*. Lviv: PP Soroka T. B., 2013. Vypusk 3. S. 55–63.
- Zuliak M. Spivpratsia Antona Krushelnytskoho z ukrainskymy vydavnychymy tovarystvamy u Vidni (1919–1920 rr.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. 2013. Vypusk 1. Chastyna 1. S. 109–114.
- Zuliak M. Radianofilska tematyka lvivskoho chasopysu «Novi shliakhy» (1929–1932 rr.). *Intelihentsiia i vlada: hromadsko-politychni naukovyi zbirnyk. Serii: Istorii*. 2013. S. 151–158.
- Zuliak M. I. Antin Krushelnytskyi – populiaryzator tvorchosti Ivana Franka. *Visimnadiatsiata Vseukrainska naukova konferentsiia molodykh istorykiv nauky, tekhniki i osvity ta spetsialistiv, prysviachena 150-richnomu yuvileiu V. I. Vernadskoho: Materialy konferentsii* (m. Kyiv, 26 kvitnia 2013 r.). Kyiv, 2013. S. 117–120.
- Osobyty dokumenty: chlenski knyzhky «Povitovoho kredytnoho tovarystva» «Narodnoho domu» v Horodentsi, i inshyykh tovarystv, sluzhbovi posvidchennia ta inshi dokumenty. 1909–1931 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturniy krytyk, pedahoh, hromadsko-politychni diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 144. 53 арк. 9. Statut. 1929 r. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 1. 4 арк. 10. Protokoly zboriv chleniv vydavnychoi spilky ta ankety, zapovneni chytachamy pro diialnist zhurnalu. 1929 r. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 2. 18 арк. 11. Rishennia pro perekhid redaktsii na novyi akademichniy pravopys, pryiniaty Naukovym tovarystvom im. Shevchenka. B/d // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 3. 1 арк. 12. Ilynskyi M. M. *NOVI ShLIaKhY – zhurnal // Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo «Naukova dumka», 2010. 728 s.: il. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Novi_shliakhy_z. (data zvernennia: 01.11.2013)*. 13. Bodnaruk I. Odnazhertv prokliatykh rokov // *Vyzvolnyi shliakh*. Sichen, 1965. Kn. 1 (203). *Richnyk XVIII (XII)*. № 1. S. 92–95.
- Prohramy i zaproshennia naukovykh, kulturno-osvitnikh ustanov, tovarystv na kontserty, vystavky, urochysti vechory. 1913–1932 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturniy krytyk, pedahoh, hromadsko-politychni diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 158 a. 45 арк. 15. Zvernennia, promovy, obizhnyky ta in. dokumenty pro vyzvolnu borotbu ukrainskoho narodu za nezalezhnist. 191–1931 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturniy krytyk, pedahoh, hromadsko-politychni diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 165. 44 арк. 16. Marynych L. *Zakhidnoukrainska emihratsiia v USRR, 1930-ti roky: represyivnyi epilog / Istorii Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty (zbirnyk naukovykh statei): Zbirnyk prats*. Kyiv, 2007. 400 c. URL: http://chitalka.net.ua/textbooks/1/p_6275.html. (data zvernennia: 01.11.2013).
- Vypysky z statei, povidomlen, informatsii z pytan literatury, mystetstva, nauky ta politychnykh podii, tom I. 1929–1930 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 7. 28 арк. 18. Te zh, tom 2 i ostannii. 1929–1930 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 8. 195 арк. 19. Vypyska z promov, postanov, rezoliutsii, pryiniatykh na III zizdi KPBU, zibrani Kulykom Yu. 1927 r. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 6. 10 арк. 20. Lysty kultosvitnikh ustanov z Avstrii, Ameryky, Bolharii, Italii ta in. krain pro peredplatu zhurnalu // *TsDIAL Ukrainy*. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv (1929–1932)»). Op. 1. Spr. 11. 51 арк. 21. Lystuvannia z Vinnytskym filialom biblioteky Ukrainy Akademii nauk, vydavnytstvom «Rukh» u Kharkovi ta in. pro spivpratsiu. 1907–1930 rr. // *TsDIAL Ukrainy*. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturniy

krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.». Op. 1. Spr. 49. 9 ark. 22. Lysty Kholodnoho P., Khomyka A., Tsviliia I., Tsehelskoi O., Tsehliara F. ta in. korespondentiv z prizvyshchamy na bukvy «Ts». 1897–1930 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 139. 33 ark. 23. Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 9. Lysty kultosvitnikh ustanov, tovarystv i vydavnytstv pro peredplatu zhurnalu. 1929–1932 rr. 132 ark. 24. Te zh z prizvyshchamy na bukvy «N» – «Ja». 1929–1932 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 14. 145 ark. 25. Lysty pryvatnykh osib z prizvyshchamy na bukvy «A»–«I» pro peredplatu zhurnalu. 1929–1932 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 12. 124 ark. 26. Zvity, protokoly, lystuvannia ta in. dokumenty pro diialnist Pedahohichnoi Misii pry Ministerstvi narodnoi osvity UNR, tom I. 1919–1920 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 146. 281 ark. 27. Te zh z prizvyshchamy na bukvy «K» – «M». 1929–1932 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 13. 99 ark. 28. Piesa Hrendzha-Donskoho V. «Na zelenii Hutsulshchyni» (z narodnoho hutsulskoho zhyttia). 1931 r. // TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 83. 70 ark. 29. Stattia Arshavskoho A. «Vnutrishnia orhanizatsiia kolhospiv», opublikovana u zhurnali «Ohonek». 1930 r. TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 25. 7 ark. 30. Rishennia okruzhnogo karnoho sudu u Lvovi pro konfiskatsiiu statti Krushelnytskoho A. «Na novi reiky». 1930–1932 rr. TsDIAL Ukrainy. F. 311 («Redaktsiia zhurnalu «Novi shliakhy», m. Lviv, 1929–1932 rr.»). Op. 1. Spr. 4. 6 ark. 31. Trofymuk S. Antin Krushelnytskyi (1. VIII. 1878–13. KhI. 1941) // Ukrainykyi kalendar. 1968. S. 151–158. 32. «Vynnym sebe ne vyznaiu...» (Nevidomi storinky z biohrafiu Yuliana Bachynskoho). URL: <http://memorial.kiev.ua/content/view/79/30>. (data zvernennia: 01.11.2013). 33. Ilnytskyi M. Statti pro Lviv. Literaturnyi Lviv pershoi polovyny XX st. URL: <http://map.lviv.ua/statti/ilnyckij.html>. (data zvernennia: 01.11.2013). 34. Hryniv O. Za pluhom na perelohakh istorii URL: <http://lib.if.ua/exhib/1277126757.html> (data zvernennia: 01.11.2013). 35. Ukraina i Polshcha 1920–1939 rr.: Z istorii dyploamatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu pospolytoi: Dokumenty i materialy / [NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy; Instytut ukraïnskym informatsiynym komitetom u Vidni, komisiiei Ukrainskoi Rady pro vydannia shkilnykh pidruchnykv, orhanizatsiiu kursiv vyshchoi osvity ta in. pytannia. 1915–1918 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 154. 35 ark. 37. Statut, protokol, uhody, lystuvannia ta in. dokumenty pro diialnist ukraïnskykh vydavnychykh tovarystv «Dzvin», «Postup», «Chaika», «Ukraïnska knyzhka» ta in. 1917–1923 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 155. 107 ark. 38. Zvity, protokoly, lystuvannia ta in. dokumenty pro diialnist Pedahohichnoi Misii pry Ministerstvi narodnoi osvity UNR, tom I. 1919–1920 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 146. 281 ark. 39. Statut ta umovy pro orhanizatsiiu «Obiednannia ukraïnskykh vydavnytstv», chlenom yakykh buv Krushelnytskyi A. 1921–1927 rr. // TsDIAL Ukrainy. F. 361 («Krushelnytskyi Antin, pysmennyk, zhurnalist, literaturnyi krytyk, pedahoh, hromadsko-politychnyi diiach, redaktor zhurnaliv «Novi shliakhy» i «Krytyka» u Lvovi. 1878–1937 rr.»). Op. 1. Spr. 157. 12 ark.

Ivan Zulyak, Maryana Zulyak

EDITORIAL AND PUBLISHER WORK ANTON KRUSHELNYTSKY

The article deals with the editorial work of Anton Krushelnytsky. His activities as editor-in-chief of «Novy Shlyakh» and «Critics» were characterized, which was characterized by the search for an optimal publishing project on history, philosophy, sociology, economics, culture, contemporary Soviet and foreign literature, music, theater, fine arts.

The Lviv literary and scientific, artistic and public lunar «Novy Shlyakh» and «Critics» are peculiar publishing phenomena in which the ideas of various political currents and groups accumulated at the initial stage of their existence, and eventually dominated by the pro-Soviet ideology, popularized by the editor-in-chief A. Krushelnytsky, which was under its influence.

A. Krushelnytsky's publishing business was characterized by active cooperation with Ukrainian publishing houses in Vienna during 1919–1920, as evidenced by the analysis of archival materials. The peculiarities of their relationship in the publishing sector, a time complex for Ukraine, were based on the awareness of A. Krushelnytsky of the need to provide national schools with Ukrainian-language products.

Key words: Antin Krushelnytsky, editorial work, publishing, «Novy Shlyakh» and «Critics».

УДК 930.24(477.83/.86)

Андрій Сова

**ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД
(НА ПРИКЛАДІ ВІЗИТУ ДО ЛЬВОВА 1928 Р.У)**

У статті, на прикладі візиту до Львова 1928 р. відомого громадського та військово-політичного діяча, «Батька українського тіловиховання» Івана Боберського (1873–1947), розглядається його громадська діяльність у міжвоєнний період. Попри події Першої світової війни і повоєнних років, справа фізичного виховання і спорту, яким він присвятив більшість свого часу і зусиль у 1901–1914 рр., розвивалася й надалі у 1920-х рр. організаціями «Сокіл-Батько» та «Пласт», що слугувало інтересам гуртування української спільноти Галичини. Зустріч І. Боберського з представниками громадських руханково-спортових організації Львова стала виявом глибокої пошани і визнання сучасниками особистих заслуг та його внеску як у царині започаткування та розвитку української тіловиховної і спортової традиції, так і в українській справі загалом.

Ключові слова: Іван Боберський, громадська діяльність, Львів, українські товариства «Сокіл», «Пласт».

У 1928 р. Іван Боберський, відомий громадський та політичний діяч, вперше за час свого перебування на еміграції з 1919 р., відвідав Львів. Перебував він у місті Лева з 16 лютого по 3 березня. Упродовж усіх цих днів, окрім особистих справ, І. Боберський мав багато зустрічей з представниками українських громадських організацій. Цей період життя і діяльності І. Боберського не висвітлено у сучасній українській історіографії. З огляду на це підготовлено дану розвідку.

Джерельною основою для дослідження послужили документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонд 312 («Українське спортивне товариство «Сокіл-Батько», м. Львів»), фонд 366 («Боберський Іван (1873–1947), педагог, організатор, українського спортивного руху в Галичині та за кородоном, голова товариства «Сокіл-Батько» у Львові, професор»), фонд 389 («Верховна пластова команда, м. Львів»)), видання українського товариства «Сокіл-Батько» – «Сокільські Вісти», часопис української організації «Пласт» – «Молоде життя», часопис «Діло», приватні архіви Степана Гайдучка, Олени Тіменик та Лесі Чабан (м. Львів).

Попри природне бажання відвідати Іваном Боберським Батьківщину (у 1918–1919 рр. працював референтом пропаганди «Письменичого відділу» в Державному секретаріаті військових справ ЗУНР, у 1922–1924 рр. – секретарем Представництва ЗУНР у Канаді, з 1920 р. проживав у Канаді), а також вирішити, як зазначено у львівському часописі «Діло», низку «своїх особистих і деяких громадських» справ [1], могли існувати й інші причини візиту. Поїздка не була такою вже й безпечною. Адже упродовж 1920-х рр. польські спецслужби цікавилися І. Боберським як колишнім державним діячем Західноукраїнської Народної Республіки і знаним громадським діячем української діаспори [2]. У Польщі, у цей час, активізувалася діяльність підпільної Української військової організації (УВО очолював полковник Євген Коновалець). Відомо, що І. Боберський у 1920-х рр. мав тісні контакти з провідними діячами Української військової організації, що була створена 1920 р. учасниками збройних формувань УНР та ЗУНР з метою продовження боротьби проти іноземних окупантів. Частина з них перед Першою світовою війною була його учнями в Академічній гімназії та її філії у Львові, частина – znana йому з років війни, а з окремими провідними діячами – Євгеном Коновальцем, Романом Сушком та ін., він неодноразово зустрічався під час своїх поїздок різними містами Канади. Після припинення діяльності Представництва ЗУНР у Канаді, частину його грошей, яку безпосередньо збирав Іван Боберський, а це близько 5 тисяч доларів, Осип Назарук та Іван Боберський передали до Земельного банку Львова, а відтак через Осипа Навроцького – до керівництва УВО [3, с. 302]. У Канаді Іван Боберський долучився до заснування Української стрілецької громади (далі – УСГ). Відомо, що 28 січня 1928 р. створено перший гурток УСГ у Вінніпезі [4, с. 11]. І. Боберський допоміг підготувати статут і започаткувати перший гурток УСГ у Вінніпезі [5, с. 159]. Станом на січень 1931 р. у Канаді налічувалося 14 осередків УСГ (понад 800 членів) [4, с. 11], невдовзі кількість зросла до 26 [5, с. 159], станом на 1940 р. – 1200 членів під впливом Організації українських націоналістів (ОУН). Осідок крайової управи знаходився у Вінніпезі, згодом у Саскатуні, а з 1935 р. у Торонто [6]. УСГ плекала військову традицію, вела вишкіл молодших членів, організовувала допомогу інвалідам (фонд на закуп Дому Українських Інвалідів у Львові), проводила акції з метою оборони політичних в'язнів, які проживали на українських землях окупованих Польщею та велику пропагандивну працю серед канадських українців. Збереглася подяка І. Боберському від керівництва УВО, датована 11 жовтня 1929 р. Документ завірений печаткою УВО. На ньому стоїть примітка І. Боберського, яка

засвідчує, що документ вручено 31 жовтня 1929 р. Також вдалося віднайти декілька світлин, на яких є І. Боберський поряд з активними членами УВО та керівництвом УСГ у Вінніпезі [7, с. 49].

Упродовж свого візиту до Львова, І. Боберський мав багато зустрічей з діячами українських громадських організацій, передусім представниками очолюваного ним у минулому українського руханкового товариства «Сокіл-Батько», організації української молоді «Пласт», товариства «Українська Бесіда» та іншими; редакціями українських часописів «Діло», «Новий час», «Сокільські Вісти», «Молоде життя». Зрозуміло, що найбільше уваги (декілька зустрічей) Іван Боберський приділив організації «Сокіл-Батько» у Львові, яку він очолював упродовж 1908–1918 рр. [8, арк. 81].

Уже на третій день перебування у Львові, 19 лютого, члени товариства «Сокіл-Батько» влаштували урочисту зустріч І. Боберському в сокільській домівці та руханковій залі (вул. Руська, 20) – «Привітний поранок в честь професора Івана Боберського б[увшого] голови Сокола-Батька, який приїхав з Канади» [9, с. 15]. У записках і документах цієї зустрічі І. Боберського величали «дорогим гостем», «дорогим учителем» та «дорогим товаришем».

Спеціально для цієї зустрічі в домівці і рухівні «Сокола-Батька» зібралися львівські соколи – від доросту до старшини. Прибуло і чимало гостей. У спеціальному порядку, у руханкових строях вони розмістилися у залі, де на стіні і сокільському прапорі висів портрет І. Боберського, а на столі, застеленого червоною китайкою, стояла статуетка злітаючого сокола, лежала «книга жертводавців Українського Городу» та булава – символ сокільського проводу. Нагадаємо, що це була саме ця срібна булава, яку урочисто вручено провіднику І. Боберському 11 вересня 1911 р., на I-му крайовому здвизі старшиною «Сокола-Батька», як символ його визнання і особливих заслуг перед сокільською організацією (сьогодні булава зберігається у фондах Львівського історичного музею) [10, с. 7]. З привітальними промовами виступили містоголова (заступник) «Сокола-Батька» Стахій Стеблецький та професор Степан Гайдучок. С. Стеблецький зазначав: «Вельмиповажаний Пане Професоре а Дорогий нам Гостю! Як лиш перед кількома днями прилетіла до нас мила вістка, що Ви Пане Професор, вертаючи назад до Канади, відвідаєте також Львів, зродилася самочинно в рядах тутешнього Сокільства думка, щоби Вас милий нам Гостю якнайкраще між своїми а zarazом прихильними Вам давніми й теперішніми Другами достойно привитати. І сталося як загал Сокільства бажав собі. Я отже в імені Старшини й всіх членів «Сокола-Батька» витаю Вас щирим серцем, якраз в цій нашій домівці, шо була свідком довголітньої, безупинної і плодovitої праці свого Голови. А витаємо Вас сокільською піснею «Соколи ставаймо в ряди», бо якраз клич цієї величної пісні якби підхоплений з Вашої між нами взірцевої Діяльності, в сокільських слухняних, завзятих рядах. Одну ділянку Вашої праці мушу окремо зазначити. Є це велика ідея придбати під «Український Город» (Український Парк) у Львові 11-морговий майдан, бо без такого городу нема життя не тільки руханковим змаговим товариствам у Львові але й в краю. Ми, після Вашого виїзду за море, вже без Вас хоч після довшої перерви, відновили в цьому напрямі діяльність а zarazом пригадали цілій українській Нації отсю переважну пекучу справу. А коли знаємо і те, що далеко за морем поміж американськими Українцями, де Ви тимчасово перебуваєте, живе така сама ідея-думка, то вже сьогодні можемо висказати цю певну надію, що ось небавом на великій і вже на вічні часи в цілості викупленій нашій площі (парку), то є на цьому «Українському Городі» повитаємо Вас, Дорогий Гостю, при найближчій Краєвій Сокільській Здвизі, на чолі хочби кількох сотень наших заморських Братів. Кінчу сокільським кличем «Все вперед всі враз!»» [10, с. 5].

С. Гайдучок віддав шану тому, «хто перший прорубував дорогу для руханки й спорту, тому 27 літ у цьому галицькому пралісі». Під час своєї вітальної промови С. Гайдучок висловив тоді таку пророчу тезу: «Колись, щойно пізніше оцінять належно Твою роботу, коли буде змога перевірити її як слід». Далі він зазначав: «Приходиться мені, перед Тобою [Іваном Боберським. – А. С.] стати з нашим повоєнним дорібком і мушу піднести, що в найтяжчий час ми бралися до праці. Після невдач вертали ми до праці, одні з вязниць, другі з воєнного лихоліття. Завдяки уважливості Дирекції Дністра привели ми до ладу домівку, в якій не так давно іржали воєнні коні, а потім служила вона за магазин на муку для голодних. Тепер в ній наново звенить сміх і лунає пісня, а молодь кріпить сили, сталить волю, вчиться поборювати перешкоди. Пішла й праця над розбудженням руханки й змагу в краю і коли Сокіл-Батько дав почин, всі руханкові й змагові улади, взялися до праці. А отці видання, які Тобі тут вручаю, нехай будуть для Тебе доказом нашої праці. Видали ми в першу чергу «Впоряд», щоби навчити молодь наново ставати в ряди й слухати наказу. Ми видали наново Твій збірник забав й гор, а тут перед Тобою 10 вязанок вправ, підручник для дітвори укладу Твоїх учеників, підручник веж, що має навчити націю видержувати в низах тягар будови, яка підноситься в гору. І підручник пожарництва ми видали. Скромний наш дорібок а всеж ми не дармували. Старалися іти шляхом начеркненим Тобою. Провір, оціни, порадь і заохоти до дальшої праці, та вкажи дальшу дорогу!» [10, с. 6–7].

Після урочистої зустрічі та привітальних промов, слово отримав І. Боберський. Прикметно, що він почав і завершив свій виступ темою Олімпійських ігор (1928 р., під час приїзду І. Боберського до

Львова, відбувалися II-гі зимові Олімпійські ігри в швейцарському містечку Санкт-Моріц). На прикладі провідних, «державних» народів І. Боберський знову намагався показати галицьким українцям, окупованим Польщею, як руханка і спорт може загартувати і згуртувати народ, націю. Він порівняв суспільство з «дружиною грачів гаківки» (хокею), а політичне суперництво народів – з «великою гаківкою». І. Боберський закликав до праці і дисциплінованості, до приготування до нових «змагань», які ще чекають попереду українців. У завершальних словах він сказав: «Дякую за слова признання, які були висказані, але всі ми знаємо, що признання звернене до мене належиться цій залізній пробоевій четі, що мала відвагу від 1910 року йти в тім Товаристві до року 1914, а опісля на різних місцях в часі великого змагання народів, уміла на різних місцях виказати свій хист і свою силу. Бажаю, щоби пробоева дружина йшла далше – і вона йде, бачимо це з відомостей по часописах і з листів. Провід [Товариств]ва «Сокол» має добрі пляни і збирає громаду, щоби пізнала цю принаду життя. Для того будемо його слухати, йти за його вказівками, а дійдемо до успіхів, якими не тільки Т-во буде тішитися, але ціле наше громадянство, цілий нарід і знова прийде час перевірити свої вишколені лученням сили. Хай цей час, який напевно настане, не захопить нас неприготованими, щоби ми не далися просити, – просити до життя! Великий час, який йде, і прийде, поставить нас всіх знов перед іспит і перевірить наші сили, так як інженер перевірює новозбудований міст, коли пускає через нього тяжку льокомотиву. Тому треба йти за проводом Товариства, розвивати й лучити свої сили. Бажаю Вам, щоб Ви розуміли бажання Старшини, і щоби Ви всі дорозумівалися власних обов'язків, як хоронити своє життя від погибели, як розвивати свою витривалість. Тоді вийдемо не лише рівними, але переможцями, а на альпійських вершинах залопотить у воздуху наш прапор і загомоніють сурми гимном нашої побіди!». Закінчивши промову, Іван Боберський підійшов до столу і підніс булаву вгору, наче закликаючи усіх до походу [10, с. 8–10].

У ході зустрічі старшина представила своєрідний звіт про діяльність сокільської організації за період після Першої світової війни. Довголітній містоголова (заступник) «Сокола-Батька» Михайло Волошин подав до відома присутніх, що І. Боберський передає від себе пожертву 50 доларів на викуп 20 м² землі під «Український город» і 78 доларів та 50 центів на 33 м² зі збірки проведеної у Канаді [11, арк. 4]. Після цього І. Боберський мав можливість побачитися та поспілкуватися з багатьма побратимами, з якими пліч-о-пліч працював і розбудовував сокільський рух у Галичині упродовж 1901–1914 рр. За наполяганнями С. Гайдучка, текст промови «Батька українського тіловиховання» записано членом «Сокола-Батька», скорописцем Михайлом Трілем [12, арк. 18]. Після відповідних правок І. Боберського [12, арк. 15–18], промову й опис святкувань опубліковано в сокільському часописі «Сокільські Вісти» [10], який виходив друком у Львові, і призначався для сокільських товариств Галичини та українців на еміграції. У «Золотій книзі жертв на український майдан у Львові» він залишив запис: «З Вінніпеґу у Львові 19.II.1928 [р.] /Іван Боберський/» [13, арк. 18].

У рамках зустрічей І. Боберського зі старшиною та активом «Сокола-Батька» обговорювали проблеми і важливі питання діяльності організації. Серед них, найбільше уваги присвячено справі викупу земельних ділянок у власність товариства, на яких розміщувалася руханково-спортова площа «Сокола-Батька» («Український Город»). Спеціальна зустріч з цього приводу – засідання «Збіркової Секції на Український Город» у Львові, за участі І. Боберського, С. Стеблецького, М. Левицького, С. Лотоцького та Н. Яціва, відбулася 23 лютого [14, арк. 109]. На думку І. Боберського, справа збору коштів після Першої світової та польсько-української війни 1918–1919 рр. просувалася доволі мляво. З огляду на це ним запропоновано низку відповідних заходів для активізації роботи в цьому напрямку. І. Боберський і надалі брав на себе відповідальність збирача коштів у США та Канаді. Він запропонував відкрити під збір коштів банківські рахунки «Сокола-Батька» у США та Канаді. З цією метою заплановано: відкриття в Америці рахунків у банках, надіслання прохань до американських мільйонерів, зокрема до Генрі Форда; публікація звітів і відомостей про стан справ у американській та канадській пресі («Канадійський Українець», «Канадійський Фармер», «Український Голос», «Свобода» тощо); друк щорічних звітів про збір коштів та використання руханково-спортової площі «Сокола-Батька» тощо. Натомість, старшина «Сокола-Батька» повинна була вести щоденний облік осіб та товариств, які вправлялися (займалися) на площі; підготувати перелік львів'ян, розподілити Львів на дільниці, призначивши до кожної відповідального для збору коштів; надсилати в різні іноземні часописи світлини, звіти, відомості, статті, відозви, перелік меценатів «Українського города»; щороку публікувати детальний розлогий звіт з цього приводу в календарі «Просвіти» та в інших виданнях тощо [14].

Про зустрічі І. Боберського з членами «Сокола-Батька» свідчать численні світлини (фотографії). Наприклад, у четвертому квітневому числі друкованого органу українського сокільства «Сокільські Вісти» 1928 р. опубліковано дві світлини [10, с. 4, 11]. Перша – портретна світлина І. Боберського у зимовому одязі під час відвідин Львова, датована 21 лютого 1928 р. із

автографом «Батька українського тіловиховання». Друга містила підпис: «Проф. Іван Боберський серед Старшини і членів в домівці «Сокола-Б[атька]» дня 22.II.1928». Залучивши різні документи та матеріали, вдалося з'ясувати, що на другій світліні зафіксовані: зліва направо у першому ряді: Любомир Огоновський, Олександр Любінецький, Іван Мриц, Михайло Галібей, Степан Гайдучок, Тимотей Білостоцький, Богдан Макарушка, Іван Панчак, Степан Коцюба, Омелян Верхола, Михайло Тріль; у 2-му ряді: Ярослав Вінцовський (Ярославенко), Нестор Яців, Олександр Сопотницький, Станіслав Лаврів, професор Іван Боберський, Дарія Навроцька, Микола Левицький, Тарас Франко, Степан Лотоцький [15].

Оскільки І. Боберський чимало зробив для заснування та розвитку української скаутської організації «Пласт», «спмагаючи його морально і матеріально» [16], то 24 лютого він мав зустріч і виступ перед пластунами Верховної пластової команди та львівського пластового коша у пластовій домівці (вул. Бляхарська, 11 – тепер – вул. І. Федорова). Порядок сходи передбачав: «1) Відчитання неprisутних; 2) Слово Пана Верховного Отамана Северина Левицького до проф. Івана Боберського і приявних; 3) Дещо про розвій Українського Пластового Уладу від року 19 – 1928 р. – Д-р Олександр Тисовський; 4) Дещо про Англьосасів і Канаду. – проф. Іван Боберський; 5) Закінчення» [17, арк. 149]. На заході були присутні відпоручники (представники) від усіх пластових куренів і гуртків Львівського пластового коша. З привітальним словом виступив Северин Левицький, який від Українського пластового уладу привітав Івана Боберського та відзначив його заслуги для українського спорту. Після нього Олександр Тисовський «представив розвій, стремління та життя Українського Пластового Уладу» до 1928 р. «Невтомний каменярь українського відродження, культури й поступу» [18, с. 8], як величали Івана Боберського пластуни, присвятив свою доповідь 20-річчю скаутського руху в Англії (1908–1928 рр.), висвітливши «психіку англіїців» та діяльність англійських скаутських організацій Канади. На його думку: «[...] агресивність і експансія була й причиною так великого зацікавлення англійської суспільности скавтовим рухом. У парі з зацікавленням пішов небувалий розріст скавтінугу. Сильно вироблений змісл в напрямі посідання і здобування, сильна жадоба успіху та желізна воля задержати це що вже раз здобули, – це головні чинники котрі винесли скавтову орґанізацію в Англії на такий ступень, як воно є тепер загарбування другим, – хочаб під правним позором це у Англії річ буденна. Одначе забрати лекше, як задержати, – до того треба сили. І то сили п'ястука, волі та характеру. Як нація о високій культурі знали Англіїці, що до цього не вистарчить армія, вони знали, що до того потреба сильного духа патріотичного та сталеволі. Они зрозуміли також і це, що такого духа не можна виробити за рік чи два, до того треба виховання, і то виховання довгого та розумного. [...] Саме цей «scout» мав іще вище двигнути британський прапор та задержати його високо над прапорами інчих держав. Ціль скавтінугу в Англії була: вишколити правдивого оборонця майна Англіїської Імперії. Скавти мали боронити майна народнього так само, як цей бульдоґ, символ Британської Імперії, боронити британську флагу. В скавтовій орґанізації англійська молодіж, може лучше як де инде виробити в собі: зрівноваженість, силу волі, характер та лицарскість» [17, арк. 149–150 зв.]. В останній частині своєї промови Іван Боберський подав перебіг одного із щорічного джемборі (виступу), який проводили англійські скаути в Канаді. «Саме в тім пописі», – зауважив Іван Боберський, – «виявляється дуже добре психіка Англіїця. Дефіляда вовченят відбувається бігом, – пізнати, що її роблять хлопці сильні та жадібні руху, – життя. По вправах поважних наступає якась точка весела, одначе ненадто довга. Це вказує на те, що Англієць нерадо дається обхопити якому небудь чувству радости, або нещастя. Він старається бути все в рівновазі. Однострої пластунів не є військово однакові, бо це вони також знають, що єдність є не на голові тільки в голові. Це вказує також на здорово розвинений індивідуалізм» [17, арк. 151 зв. – 152]. Завершилися урочистості оглядинами Іваном Боберським пластової домівки та спільною світлиною з усіма учасниками сходи [18, с. 9]. Ця зустріч зафіксована також у книзі протоколів Верховної пластової команди записом, який власноруч залишив Іван Боберський: «В день звіту про Канаду, дня 24.II.1928 [р.] у Львові, в домівці вул. Бляхарська ч. 11 [тепер вул. Івана Федорова. – А. С.]» [17, арк. 149].

Як і в приміщенні «Сокола-Батька», виступ І. Боберського, завдяки С. Гайдучку, записаний вже згаданим скорописцем М. Трілем. Витяги з цієї зустрічі опубліковані у львівському пластовому часописі «Молоде життя» у березні 1928 р. [18]. Повний текст, за наполяганням С. Гайдучка, після відповідних правок І. Боберського, побачив світ окремою брошурою 1939 р. під назвою «Помічення про англійський пласт» у серії видань товариства «Сокіл-Батько» – «Сокільська бібліотека» [19]. У звіті команди Львівського пластового коша за час від 16 жовтня 1927 р. – до 8 грудня 1928 р. про зустріч із І. Боберським повідомлялося таке: «На протязі 17 пл[астового] року гостив у себе Льв[івський] Пластовий Кіш кілька разів визначних гостей: 24 лютого с[ього] р[оку] загостив до домівки Льв[івського] Пл[астового] Коша проф[есор] [Іван] Боберський з Канади, який будучи

переходово в краю не поминув нагоди зазнайомитись і з життям У[країнського] П[ластового] У[ладу], яке старалось йому по можності зілюструвати Ст[арше] Пластунство [...]» [20, арк. 111].

І. Боберський також зустрічався із представниками інших українських громадських організацій. Так, у неділю 26 лютого у Львові він виступав перед членами товариства «Українська Бесіда». Члени товариства розглядали нагоду зустрічі з І. Боберським як надзвичайну подію. Адже виступав, як зазначалося в одному із їхніх повідомлень у львівському часописі «Діло», «заслужений діяч професор Іван Боберський» [21]. У доповіді на тему «Про наших переселенців у Канаді й їх життя» він торкнувся різних аспектів діяльності української еміграції в Канаді.

Поїздка та перебування І. Боберського на рідній землі широко висвітлювалася у львівській пресі. Показовими в цьому плані є публікації в часописі «Діло». Так, 2 березня газета подала матеріал під заголовком «Проф. Іван Боберський»: «Проф. Іван Боберський, що приїхав на кілька днів до Львова в своїх особистих і деяких громадських справах, відвідав нині нашу редакцію [редакція «Діла» містилася на площі Ринок, 10. – А. С.] перед своїм виїздом до Канади. Завтра покидає він Львів, щоби в Канаді вести далі ту відповідальну громадську працю, яку він там з успіхом через кілька останніх літ. В часі короткого побуту в нашій редакції поділився Шановний гість своїми враженнями з Канади та познайомив нас у загальних рисах з життям і буттям тамошнього українського громадянства. З нагоди виїзду, зглядно повороту, заслуженого в нас громадянина до Канади, бажаємо йому якнайкращого успіху в праці для добра не тільки канадійської української еміграції, але для всього українського народу» [1].

3 березня 1928 р. І. Боберський виїхав зі Львова еміграцію, до Канади. Про результати цієї поїздки можна дізнатися з листування І. Боберського та С. Гайдучка. Так, у листі, датованому 20 травня 1928 р. С. Гайдучок до І. Боберського писав: «Високоповажаний Пане Професор! [...] – 3 Сокола-Б[атька] післано Вам 100 чисел «Сокоільських Вістей» ч. 5 де є видруковані «Відвідни з Канади» і звіт С[окола]-Б[атька] за 1927 р. По одному числу вислано до всіх Канадійських наших часописів (навіть комуністичних) та й в Сполучені Держави [США. – А. С.]. Я вислав також число Високоповажаний Добродійці [дружині Івана Боберського Йосифині. – А. С.] до Тржича і також ілюстрований «Світ» де була поміщена Ваша знімка. З С[окола]-Б[атька] післав я Вам рівнож 50 відбиток звіту С[окола]-Б[атька] з Вашими сентенціями які Ви були післали Т[арасові] Франкови. До нині немаю від Вас справлених відчитів з пласту і про Канаду та й спорт в Америці. Пришліть бодай цей з пласту. Їх треба конечно видрукувати. [...] Напишіть, яке вражіння на Вас [справила] Галилея [Галичина. – А. С.] і видрукуйте в часописях тай пришліть сюди. [...] Для Всіх Канадійців доброго бізнесу і гарної пшениці. Щиро здоровлю /Степан Гайдучок/ Львів, Рея 5/II. [тепер вул. Севастопольська. – А. С.]» [14, арк. 113–116 зв.].

Отже, приїзд І. Боберського на декілька днів до Львова 1928 р. показав що, попри події Першої світової війни, Української національної революції 1917–1923 рр. і 1920-х рр., справа руханки (фізичної культури) і змагу (спорту), яким він присвятив у Львові стільки часу і зусиль у 1901–1914 рр. – в кращі роки свого життя, розвивалася й надалі організаціями «Сокил-Батько» та «Пласт». Це слугувало інтересам гуртування української спільноти Галичини. Епітети «дорогий гість», «дорогий учитель», «заслужений в нас громадянин», «невтомний каменярь українського відродження, культури й поступу», «шанований гість» стали виявом глибокої пошани і визнання сучасниками особистих заслуг І. Боберського і його внеску як у царині започаткування і розвитку української тіловиховної і спортової традиції, так і в українській справі загалом. Для українських громадських організацій Львова цей візит «Батька українського тіловиховання» мав важливе значення. Зокрема підведено певні підсумки у доточасній праці та визначено напрямки подальшого розвитку українських руханково-спортових товариств.

Список використаних джерел

1. Проф. Іван Боберський // Діло. 1928. 2 березня. Ч. 48(11302). С. 3. 2. Сова А. Професор Іван Боберський: життя, присвячене Україні (з нагоди 140-ліття від дня народження) // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. Львів, 2013. Чис. 3–4 (175–176). С. 56–58; Сова А. О. Діяльність Івана Боберського в Українській Бойовій Управі в роки Першої світової війни // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. Львів: АСВ, 2014. С. 47–50; Сова А. Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: [зб. наук. статей]. Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. Вип. 4. С. 90–100; Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський: біля джерел української тіловиховної і спортової традиції // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової ради Наукових товариств ім. Шевченка. Львів, 2016. Чис. 55 (весна-літо). С. 61–64. 3. Навроцький О. УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряд УНР // Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. С. 302. 4. Протокол з Третих Загальних Зборів Української Стрілецької Громади // Стрілецькі Вісті. Орган Української Стрілецької Громади в Канаді. Вінніпег, 1931. Чис. 1. 15 січня. С. 11. 5. Байрак М. Українська Стрілецька Громада в Едмонтоні. Едмонтон: Накладом Української Стрілецької Громади, 1978. С.

159. 6. Українська Стрілецька Громада (УСГ) в Канаді // Енциклопедія українознавства / Гол. ред. Володимир Кубійович. Перевидання в Україні. Львів, 2000. Т. 9. С. 3400; За честь, за славу, за народ. Збірник на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді, 1928–1978 / Ред. Зиновій Книш. Торонто: Видання Головної Управи Української Стрілецької Громади в Канаді, 1978. 639 с. 7. Книш З. Українська Стрілецька Громада в Канаді // За честь, за славу, за народ. Збірник на золотий ювілей Української Стрілецької Громади в Канаді, 1928–1978 / Ред. Зиновій Книш. Торонто: Видання Головної Управи Української Стрілецької Громади в Канаді, 1978. С. 49. 8. ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 81. 9. Звіти з гнізд. Львів // Сокольські Вісти. Орган Українського Сокоільства. Львів, 1928. Березень. Чис. 3. С. 15. 10. Відвідини з Канади // Сокольські Вісти. Орган українського сокоільства. Львів, 1928. Квітень. Чис. 4. С. 4–11. 11. ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 4. 12. ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 15–18. 13. ЦДІАЛ України. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 18. 14. ЦДІАЛ України. Ф. 366. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 109–116 зв. 15. Приватний архів Степана Гайдучка (Львів); Жарський Е., Р. М. «Сокол» // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / [гол. ред. В. Кубійович]. Париж–Нью-Йорк: Молоде Життя, 1976. Т. 8. С. 2941; Відвідини з Канади // «Сокол-Батько». Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упор. А. Благітка]. Львів: Основа, 1996. С. 45. 16. Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації «Пласт» // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. Львів, 2014. Вип. 15. С. 85–95. 17. ЦДІАЛ України. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 149–152. 18. Бистрий П. Проф. І. Боберський між пластунами // Молоде Життя. Часопис Українського Пласту. Львів, 1928. 15 березня. Чис. 3(51). С. 8–9. 19. Боберський І. Помічання про англійський Пласт. Львів: Видавель Сокол-Батько, 1939. 18 с. («Сокольська бібліотека», ч. 18). 20. ЦДІАЛ України. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 111. 21. Виклад проф. Боберського // Діло. Львів, 1928. 26 лютого. Чис. 44(11298). С. 4.

References

1. Prof. Ivan Boberskyi [Prof. Ivan Bobersky]. Dilo. 1928. 2 bereznia. Ch. 48(11302). S. 3. 2. Sova A. Profesor Ivan Boberskyi: zhyttia, prysviachene Ukraini (z nahody 140-littia vid dnia narodzhennia) [Professor Ivan Bobersky: life dedicated to Ukraine (on the occasion of the 140th anniversary of the birth)]. Plastovyi shliakh. Zhurnal plastovoi dumky ta informatsii. Lviv, 2013. Chys. 3–4 (175–176). S. 56–58; Sova A. O. Diialnist Ivana Boberskoho v Ukrainkii Boiovii Upravi v roky Pershoi svitovoi viiny [Activities of Ivan Bobersky in the Ukrainian Battle Administration during the First World War]. Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii): Zbirka materialiv Mizhnarodnoho naukovofo forumu 26–28 chervnia 2014 r. Lviv: ASV, 2014. S. 47–50; Sova A. Viiskovo-politychna diialnist Ivana Boberskoho v roky Pershoi svitovoi viiny [Military-political activity of Ivan Bobersky during the First World War]. Humanitarni dystsypliny u navchalno-vykhovnomu protsesi vyshchykh navchalnykh zakladiv: [zb. nauk. statei]. Lviv: PP Soroka T. B., 2014. Vyp. 4. S. 90–100; Sova A., Tymchak Ya. Ivan Boberskyi: bilia dzherel ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii [Ivan Bobersky: near the sources of the Ukrainian body-building and sports tradition]. Visnyk NTSh. Informatsiine vydannia Svitovoi rady Naukovykh tovarystv im. Shevchenka. Lviv, 2016. Chys. 55 (vesna-lito). S. 61–64. 3. Navrotskyi O. UVO, politychni partii i dyktatura ZOUNR ta uriad UNR [UBO, political parties and the dictatorship of the OUNR and the Government of the UPR]. Yevhena Konovaltsia ta yoho doba. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Yevhena Konovaltsia, 1974. S. 302. 4. Protokol z Tretykh Zahalnykh Zboriv Ukrainkoi Striletskoi Hromady [Protocol from the Third General Assembly of the Ukrainian Army Community]. Striletski Visty. Organ Ukrainkoi Striletskoi Hromady v Kanadi. Winnipeg, 1931. Chys. 1. 15 sichnia. S. 11. 5. Bairak M. Ukrainka Striletska Hromada v Edmontoni [The Ukrainian Archery Community in Edmonton]. Edmonton: Nakladom Ukrainkoi Striletskoi Hromady, 1978. S. 159. 6. Ukrainka Striletska Hromada (USH) v Kanadi [Ukrainian Archery Community (UAC) in Canada]. Entsiklopediia ukrainoznavstva / Hol. red. Volodymyr Kubiiovych. Perevydannia v Ukraini. Lviv, 2000. T. 9. S. 3400; Za chest, za slavu, za narod. Zbirnyk na zoloty yuvilei Ukrainkoi Striletskoi Hromady v Kanadi, 1928–1978 / Red. Zynovii Knysh. Toronto: Vydannia Holovnoi Upravy Ukrainkoi Striletskoi Hromady v Kanadi, 1978. 639 s. 7. Knysh Z. Ukrainka Striletska Hromada v Kanadi [Ukrainian Archery Community in Canada]. Za chest, za slavu, za narod. Zbirnyk na zoloty yuvilei Ukrainkoi Striletskoi Hromady v Kanadi, 1928–1978 / Red. Zynovii Knysh. Toronto: Vydannia Holovnoi Upravy Ukrainkoi Striletskoi Hromady v Kanadi, 1978. S. 49. 8. TsDIAL Ukrainy. F. 366. Op. 1. Spr. 12. Ark. 81. 9. Zvity z hnzid. Lviv. Sokilski Visty. Organ Ukrainkoho Sokilstva. Lviv, 1928. Berezen. Chys. 3. S. 15. 10. Vidvidyny z Kanady [Visit from Canada]. Sokilski Visty. Organ ukrainkoho sokilstva. Lviv, 1928. Kviten. Chys. 4. S. 4–11. 11. TsDIAL Ukrainy. F. 312. Op. 1. Spr. 6. Ark. 4. 12. Ibid. Spr. 86. Ark. 15–18. 13. Ibid. Spr. 135. Ark. 18. 14. Ibid. F. 366. Op. 1. Spr. 11. Ark. 109–116 zv. 15. Pryvatnyi arkhiv Stepana Haiduchka (Lviv); Zharskyi E. R. M. «Sokil». Entsiklopediia ukrainoznavstva. Slovnykova chastyna / [hol. red. V. Kubiiovych]. Paryzh–Niu-York: Molode Zhyttia, 1976. T. 8. S. 2941; Vidvidyny z Kanady [Visit from Canada]. «Sokil-Batko». Sportyvno-rukhankove tovarystvo u Lvovi. Almanakh 1894–1994 / [upor. A. Blahitka]. Lviv: Osнова, 1996. S. 45. 16. Sova A. Vnesok Ivana Boberskoho u stanovlennia orhanizatsii «Plast» [Contribution of Ivan Bobersky to the organization of «Plast»]. Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv, 2014. Vyp. 15. S. 85–95. 17. TsDIAL Ukrainy. F. 389. Op. 1. Spr. 52. Ark. 149–152. 18. Bystryi P. Prof. I. Boberskyi mizh plastunamy [Prof. I. Bobersky between the Plastans]. Molode Zhyttia. Chasopys Ukrainkoho Plastu. Lviv, 1928. 15 bereznia. Chys. 3(51). S. 8–9. 19. Boberskyi I. Pomichennia pro anhliiskyi Plast [Remarks about the English Plast]. Lviv: Vydavets Sokil-Batko, 1939. 18 s. («Sokilska biblioteka», ch. 18). 20. TsDIAL Ukrainy. F. 389. Op. 1. Spr. 36. Ark. 111. 21. Vyklad prof. Boberskoho [Presentation of prof. Bobersky]. Dilo. Lviv, 1928. 26 liutoho. Chys. 44(11298). S. 4.

Andriy Sova

PUBLIC ACTIVITY OF IVAN BOBERSKY IN THE INTERVENTIONAL PERIOD (AT THE EXAMPLE OF VISIT TO LVIV 1928)

In the article Ivan Bobersky's public activity, a well-known public and military-political figure, «The Father of Ukrainian Physical Training», in the interwar period, on the example of Lviv visit in 1928, is considered. Despite the events of the First World War and the post-war years, the cause of physical education and sports, to which he devoted most of his time and efforts in 1901–1914, continued to develop in the 1920's by «Sokil-Father» and «Plast» organizations, which served the grouping interests of the Ukrainian community of Galicia. The meeting of Ivan Bobersky with the representatives of Lviv public physical-training organizations became a manifestation of deep respect and recognition of contemporaries of personal merits and its contribution both in the field of the establishment and development of the Ukrainian tilovykhovna and sports tradition, as well as in the Ukrainian cause in general.

Key words: Ivan Bobersky, public activity, Lviv, Ukrainian Societies «Sokil», «Plast».

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК: 94:75(477) «1837/1860»

Віктор Філас

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТИРАЖНОЇ ГРАФІКИ, СТВОРЕНОЇ ЗА ПРИЧОРНОМОРСЬКИМИ ІЛЮСТРАЦІЯМИ О. РАФФЕ

У статті проведено загальний аналіз тиражної графіки, створеної за малюнками О. Раффе, як історичного джерела. Визначено етапи формування комплексу тиражної графіки та чинники, що впливали на відбір малюнків для тиражування і формування сюжету, а також проведено аналіз змісту деяких літографій та ксилографій на предмет автентичності та оригінальності їх сюжету.

Ключові слова: літографія, ксилографія, О. Раффе, тиражна графіка, джерело, експедиція А. Демидова.

О. Раффе потрапив у Північне Причорномор'я завдяки відомому російському підприємцю та промисловцю А. Демидову, який запросив художника до наукової експедиції у цей регіон. О. Раффе вдалося відвідати Крим, Одесу та Вознесенськ. Під час експедиції О. Раффе напрацював досить солідний «портфель» малюнків. Під час свого вояжу О. Раффе виконав за свідченням біографа та друга художника Г. Джакомеллі більше 100 робіт [17, с. 201–239]. Більша частина цих малюнків була відібрана для тиражування у вигляді ксилографій з метою ілюстрування у тексті подорожей А. Демидова та літографій для видання окремого атласу як додатку до опису цих подорожей. Усього книга мандрівних нарисів та альбом до неї містять 91 ксилографію та літографію, де відображена північно-причорноморська реальність кінця 30-х рр. XIX ст. З огляду на європейську популярність книги подорожей А. Демидова та атласу до неї можна з впевненістю говорити про те, що ці ксилографії та літографії відіграли домінуючу роль у створенні візуального образу північно-причорноморського регіону в Європі поряд із такими масовими візуальними «трансляціями» з регіону як комплекс гравюр Х. Г. Гейслера кінця XVIII ст. [15; 16; 20] та літографій і хромолітографій К. Босоллі 50-х XIX ст. [12]. Ці тиражовані малюнки О. Раффе допомогли європейцям «навести» зоровий фокус на північно-причорноморську реальність та на довгий час сформували у них образ-стереотип регіону.

Спадщина демидівської експедиції 1837 р. отримала оцінку в історичній науці лише у його нарративній частині. Так, фундаментальні дослідження І. Юркіна крізь висвітлення основних віх біографії роду Демидових реконструюють детально етапи експедиції 1837 р. Він розкриває лише окремі аспекти повсякденності, у якій О. Раффе створено візуальні джерела [11]. Дослідження Т. Прохорової [10] та А. Гальченко з Г. Філатовою [3] лише констатують наявність процесу фіксації дійсності О. Раффе. У статті Г. Каушлієва наводиться огляд історичних студій та на досить загальному рівні визначено інформативні можливості мандрівних нарисів А. Демидова з історії Криму. Інформативні можливості матеріалів тиражної графіки Г. Каушлієв обходить [6]. М. Мальгіна, досліджуючи літографічні фонди Центрального музею Тавриди, опублікувала у високій якості, лише найбільш характерні, на її думку, кримські літографії О. Раффе, не вдаючись до їх джерелознавчої оцінки [8]. Серед мистецтвознавчих досліджень слід виділити роботу О. Борщ, присвячену іконографії ксилографій кримського вояжу А. Демидова, зроблених за ілюстраціями О. Раффе. Автор порівняла французьке та російське видання, проаналізувавши жанрово-стильові особливості зображень, та виявила деякі закономірності іконографії мандрівних замальовок XIX ст. [12]. Порівняльний мистецтвознавчий аналіз північно-африканської та причорноморської серій сюжетів здійснив П. Шоу Кебл [21]. З точки зору культурології, тиражна графіка за ілюстраціями О. Раффе була предметом уваги Л. О'Коннелл, яка досліджувала кроскультурні зв'язки у творчості О. Раффе [19]. Спадщина експедиції А. Демидова умовно розділена між історичною наукою (друковані та архівні матеріали) та мистецтвознавством і культурологією (малюнки та тиражна графіка). З огляду на те, що більшість оригінальних малюнків не збереглися або недоступні дослідникам, значення тиражної графіки як джерела значно зростає.

Метою публікації є аналіз тиражної графіки, створеної за малюнками О. Раффе, як історичного джерела. З огляду на мету основними завданнями публікації є визначення етапів формування комплексу тиражної графіки та чинники, що впливали на відбір малюнків для тиражування і формування сюжету, а також проведення аналізу змісту деяких літографій та ксилографій на предмет автентичності і оригінальності їх сюжету.

Опис подорожі А. Демидова вийшов вперше у 1840 р. у Парижі. Це була капітальна чотири томна праця французькою мовою. За це видання паризький видавець Ернест Бурден отримав від імператора Миколи I велику золоту медаль. Видання за традиціями того часу А. Демидов присвятив імператору Миколі I. За підрахунками О. Пирогової, А. Демидов витратив на видання та популяризацію своїх книг близько 500 тис. франків [9, с. 127]. Якщо використовувати розрахунки, якими оперує французький економіст П. Дюкре де Пассенас у своєму дослідженні, присвяченому порівнянню кріпосництву у Російській імперії та рабства у французьких колоніях, то ця сума еквівалентна 500 тис. рублів асигнаціями [14, р. 109–110]. Грандіозність проекту А. Демидова викликало широкий резонанс у Європі та стало причиною того, що французький варіант описів подорожі до Північного Причорномор'я переведено та видано на основні європейські мови. Так, у 1841 р. подорожі А. Демидова перекладено та видано у Турині італійською, 1845 р. у Варшаві – польською, 1853 р. у Лондоні та Москві – англійською і російською відповідно та 1854 р. у Бреслау – німецькою мовами.

Усі ці видання різними мовами, містили зображення за малюнками О. Раффе, виконаними у техніці ксилографії, що у 30-ті р. XIX ст. набуває розповсюдження у книжковій ілюстрації, як засіб що більш органічно пов'язує зображення та текст, ніж зображення передане літографічним способом [7, с. 272]. Фронтисписи видання англійською та російською мовами замість кінного зображення Миколи I на тлі своєї світи під Вознесенськом, містять його вигравіруваний портрет, виконаний на сталі англійцем Ф. Крюгером. З 23-х ілюстрацій на окремих листах – 10 фіксують тематики події що відобразилися ч. Одесі, під Вознесенськом та у Криму, а з 64-х віньєток – 25 мають безпосередньо відношення до нашої тематики. Усі ксилографії виготовлено в паризькій майстерні Дж. Гліте майстром Піо. Традиції та норми створення книжкової ілюстрації у Франції першої половини XIX ст. мали суттєвий вплив на відбір ілюстративного матеріалу, його оформлення та розміщення у виданні. Завданням ілюстрацій було допомогти читачеві образно сприймати текст та, на майже інтуїтивному рівні, якомога глибше заглибитися у сутність написаного. Текст та ілюстрації у виданні подорожніх нарисів А. Демидова сприймаються, як одне ціле і мають тісний змістовний зв'язок лише у першому паризькому виданні 1840 р. Кожен розділ розпочинався із заставки та буквиці і закінчувався кінцівкою. Усі ілюстрації, як і віньєтки, не мають чітких рамок, межі їх «розмиті». Така форма ілюстрації тісніше взаємодіяла із текстом та тяжіла до детальної зображальної розповіді. Ця форма книжкової графіки набула особливої популярності у Франції наприкінці 20-х рр. XIX ст. [18, с. 1039].

У французькій ілюстративній книзі 30–40-х р. XIX ст. існували свої правила та традиції відбору сюжету ілюстрації [1, с. 94]. Сюжетні лінії являли собою або портретні зображення у національних або історичних костюмах на тлі відповідної місцевості чи помешкання, або зображення архітектурних пам'яток, пейзажу чи панорами населеного пункту. Заставка, зазвичай, представляла собою історичну або жанрову сцену у вигляді групи персонажів, об'єднаних однією дією [18, с. 1040].

У 1854 р. у паризькому видавництві Ернеста Бордена вийшло друге франкомовне видання подорожей А. Демидова у Північне Причорномор'я, здійснене у 1837 р. Слідом, у наступному 1855 р. у Барселоні вийшло іспаномовне видання. Загальним для цих видань є однакове графічне оформлення, яке відрізняється від попередніх видань. Паризьке 1854 р. та барселонське 1855 р. видання окрім 17 ксилографій, запозичених із попередніх видань, містили на окремих листах 10 розфарбованих вручну зображень, виконаних теж у ксилографічній техніці, 6 з них відносяться до Північного Причорномор'я. Ці зображення є колективними «типажами» у національних костюмах та військовій формі. Серед цих робіт дві гравюри відносяться до вознесенських маневрів – «Два драгуни і кірасир у Вознесенську» та «Ескорт його величності», дві – до Одеси «Євреї караїми в Одесі» та «Євреї та російські селяни» і дві локалізуються у Криму – «Татарські мули» та «Татарські жінки і діти». Ксилографії для обох видань робилися та розфарбовувалися у Парижі у майстерні Колонтре, майстром Риффо. Чорно-білі ксилографії робилися за старими кліше з попередніх видань. У цих виданнях, 1854 та 1855 рр., зроблено 6 ксилографій, які відносяться до Північного Причорномор'я. Це «Цигани що вбивають собак у Керчі», «Татарські ямщики», «Російська артилерія в дії біля Вознесенська», «Татарська кофейня в Байдарах», «Іософатова долина» та «Татарський хлібник у Бахчисараї». Л. О'Коннелл у статті, присвяченій кросскультурним взаємодіям у працях О. Раффе, при порівнянні відображення колонізації Алжиру Францією і Криму Росією у малюнках наголошує на тому, що в рамках імперських практик (зазвичай, західних) людина встановлює психологічні претензії до «іншої» колонізації через фізично домінуючі точки зору (споглядаючи ландшафт або жанрову сцену) і таким чином «відкриває» землі, недоступні більшості західного суспільства. Тобто, іншими словами, формує образ-стереотип регіону перебування мандрівника для західного суспільства [19]. І оці шість ксилографій, відібрані для публікації у паризькому 1854 р. та барселонському 1855 р. виданнях, якраз і є, на нашу думку,

кульмінацією тих образів-стереотипів, або «ближній фокус» регіону, наведений для європейців О. Раффе.

Як впевнено доводить мистецтвознавець О. Борщ, особливістю відображення дійсності О. Раффе було дотримання актуальних на той час тематичних та жанрових рамок. Його спеціалізація в області баталістики у багатьох аспектах визначала художні рішення ілюстративного супроводження книги та скоріш за все, як зазначає мистецтвознавець, це був вибір замовника [2, с. 103]. Малюнки О. Раффе та текст А. Демидова створювалися окремо. О. Раффе не був учасником деяких подій, відображених у тексті, а А. Демидов майже не впливав на вибір сюжетів О. Раффе. Як це видно із подорожніх записок А. Демидова, О. Раффе працював часто автономно. Про прагнення до «автономності» говорить і Л. О'Коннелл, аналізуючи акварельне та літографічне зображення Ханського палацу у Бахчисараї [19]. Відповідність малюнків тексту хоча б на рівні розділів свідчить про те, що малюнки відбиралися для ксилографій за принципом відповідності саме тексту та автор тексту не мав суттєвого впливу на автора малюнку. Тому й ті малюнки, які зовсім не відповідали тексту, були проігноровані. Таким, є акварель «Танок дервішів» із Гарвардського музею мистецтв у США або серія малюнків та етюдів, присвячених банній культурі татар, що зберігаються у Луврі.

Таким чином, на актуалізацію шляхом ксилографічного друку частини малюнків, створених О. Раффе, мали суттєвий вплив: по-перше, традиції та правила французької книжкової ілюстрації 20–40-х рр. XIX ст.; по-друге, світоглядні установки та європейські психологічні практики сприйняття «іншого»; по-третє, несталий зовнішній та внутрішній взаємозв'язок тексту та малюнку, спричинений «автономністю» створення як тексту, так і малюнку.

Згідно із традиціями книговидання першої половини XIX ст., до опису мандрівних нарисів, якщо звісно знаходилися кошти, окремо видавався ілюстрований атлас. У більшості випадків, це була літографія як найпопулярніший засіб друку в цей час. Такий альбом літографій створено до паризького видання 1840 р. результатів подорожі та роботи експедиції А. Демидова. Це паризьке видання супроводжувало два великоформатних томи атласів із гравюрами О. Раффе. Перший том вийшов у 1842 р. та містив 95 кольорових зображень птахів, тварин, мінералів, виконаних О. Раффе під наглядом професора А. Нордмана. Окрім ілюстрацій, цей том містив кольорові карти Донецького басейну, географічну і геологічну карти Криму та карту пересування експедиції. Другий том, який побачив світ лише у 1848 р., містить 100 аркушів чорно-білих літографій, з яких 88 – це жанрові сцени, види місцевостей та архітектурні споруди, 12 – портрети учасників експедиції. Літографії були зроблені у Парижі у 1848 р. у майстерні друга О. Раффе – О. Брі. Перенесенням на камінь малюнків займалися брати Жіо [13]. Перший том має суто природничий науково-прикладний характер. Для нашого дослідження найбільш важливий другий.

Другий том містить 8 частин, які хронологічно відображають основні етапи експедиції А. Демидова та портрети ключових учасників цієї подорожі. У чотирьох частинах міститься 49 літографій, які мають жанровий, портретний та пейзажний характер, виконані на основі малюнків у ході подорожі до Криму, м. Одеси, околиць м. Вознесенськ Херсонської губернії. Це одна літографія (лист № 30 «Єврейські торгівці з Одеси») з частини «Bessarabie», частини «Crimee 1 parte» і «Camp de Vosnessensk» повністю та частина «Crimee 2 parte» за виключенням листів № 73 та 74, які зображають кубанських козаків. Детальний опис усіх літографій О. Раффе, в тому числі й тих, що були зроблені в ході подорожі до Північного Причорномор'я, зробив Г. Джакомеллі в окремому каталозі, виданому у 1862 р. [17, р. 221–239]. Літографічний альбом вийшов на 8 років пізніше першого паризького видання подорожей А. Демидова і являє собою другу хвилю актуалізації малюнків О. Раффе після видання ксилографій у 1840 р.

Характерною рисою кримських літографій є те, що вони вписуються у дві тематичні схеми – соціально-економічне буття та етнічне різноманіття із зафіксоване типовою кримською повсякденністю. Це поєднує літографії О. Раффе та мандрівні «орієнталістичні» нариси Криму 20–40-х рр. XIX ст. Зміщення акценту тематики сюжетів літографій на користь східних народів (татар та караїмів), попри національну строкатість Криму, свідчить про їх романтичний характер, оскільки «орієнталізм» є одним із маркерів романтизму, який у Франції у 40-х рр. XIX ст. почав «здавати» свої позиції на користь класицизму. Натомість статичність, відсутність руху (за виключенням декількох літографій), та реалістичність зображень є проявом вже тенденцій класицизму в кримських літографіях О. Раффе, на відміну від романтизму, де рух є основною складовою сприйняття світу. Також не прослідковується стійка тенденція, за деяким виключенням, уваги до історичних та архітектурних пам'яток півострова, як ознаки романтизму. Ці пам'ятки є лише тлом, на якому розвивається натуралістичний сюжет, як ознака саме класицизму. У ксилографічних зображеннях, які робилися наприкінці 30-х рр. XIX ст. та ілюстрували перше паризьке видання 1840 р. зберігається орієнтація на східну тематику. Історичні та архітектурні пам'ятки присутні як головні та самостійні одиниці сюжету, а також дуже сильно відчувається тематика руху. Натомість,

як виключення, трапляються і суто статичні сюжети, такий, як, наприклад: «Татарський хлібник у Бахчисараї». До того ж ксилографічні сюжети мають в собі і ознаки натуралізму, як на цьому наголошує О. Борщ [2, с. 104]. У кримській ксилографії О. Раффе, на відміну від літографії, романтичні ознаки домінують. Натомість у літографії романтичні ознаки вже майже «здали» свої позиції на користь класицизму. Домінування в літографіях «орієнталістичних» сюжетів пояснюється тим, що ці сюжети створювалися О. Раффе в епоху пізнього романтизму, а відбиралися та доводилися вже в інших художніх умовах – ранньому класицизмі.

У класичних художніх традиціях зроблено і 14 літографій, які відображають вознесенські маневри восени 1837 р. та розміщені у альбомі видів 1848 р. у розділі «Camp de Vosnessensk». Літографічні джерела, які розкривають сутність вознесенських маневрів, створювалися одночасно із так званою «алжирською серією», яка відтворює події компанії 1843 р. після завоювання цієї країни. Якщо порівняти літографії вознесенських маневрів із іншими «військовими» серіями, такими, як завоювання Алжиру та римський похід 1849 р., вимальовується загальна художньо-репортерська схема висвітлення подій, за якою слідував О. Раффе. Вона вкладається у такі три основні обов'язкові інформаційно-тематичні блоки, які мають свої характерні риси:

Типажі, які або є характерні для цієї події, або є ключовими у загальному сприйнятті цієї компанії. Ці типажі створюють передній план, який має чітку межу з другим, досить умовним, планом або і зовсім його відсутність.

Панорами ключових подій. Ці панорами деталізовані, війська дуже натуралістично вписані у ландшафт.

Висвітлення повсякденності військової служби у поході. Тут обов'язково присутні деталізовані панорами військових таборів, а також з подробицями підмічені характерні події табірною та навколо табірною буття.

Вознесенські маневри 1837 р., як інші військові події, з яких О. Раффе вів свої «графічні» репортажі, чітко слідує даній схемі.

Усі чинники, які мали вплив на відбір малюнків для ілюстрування паризького видання 1840 р., як художньо-видавничі норми та традиції, світоглядні та психологічні практики, ступінь внутрішнього зв'язку тексту та малюнку, вплинули і на формування актуалізованого комплексу, переданого літографічним засобом у альбомі 1848 р., але з деякими обмовками.

По-перше, художньо-видавничі норми та традиції стали для малюнків, виданих літографічним способом, тим фільтром, який не допустив їх на сторінки книги, але залишив можливість «перетворитися» у літографію. Натомість нові художні реалії та традиції внесли корективи у критерії подальшої актуалізації джерел-малюнків, звівши майже нанівець романтичні традиції та «зсунувши» акценти на натуралістичний характер. По-друге, змінюється і ступінь зовнішнього зв'язку тексту та малюнку. Якщо сюжети ксилографій пов'язані із текстом на рівні розділів, то видані окремо кримські сюжети літографій об'єднані у дві частини і пов'язані з текстом на рівні декількох розділів.

Окремо слід виділити шість розфарбованих ксилографій, розміщених у другому паризькому виданні 1854 р. та барселонському виданні 1855 р., які є основними типажами військових, які брали участь у вознесенських маневрах, а також мешканців Одеси та Криму. Їх можна віднести до третьої хвилі актуалізації графічних напрацювань О. Раффе. Вони зроблені за малюнками художника в суто натуралістичній манері та відповідають художнім вимогам класицизму. Ці кольорові ксилографії зроблені за ескізами та етюдами О. Раффе через більш ніж 15 років, після поїздки до Північного Причорномор'я. Вони вклеєні у відповідні розділи тексту, але мають відносний внутрішній зв'язок із текстом. Елементи сюжетів деяких кольорових ксилографій перегукуються із сюжетами більш ранніх ксилографій та літографій. Так, один із типажів з розфарбованої ксилографії «Російські селяни та євреї», яка відноситься до Одеси, присутній на більш ранній літографії «Російські селяни», що відноситься до Криму. Типажі євреїв, взяті з малюнку, на якому зроблено буквицю до паризького видання атласу 1848 р. Лише типаж селянина у червоній сорочці на передньому плані можна вважати новим та актуалізованим. Інші типажі скопійовані з інших, вже актуалізованих малюнків, створюють навколо тло. Така ж ситуація спостерігається із сюжетом розфарбованої ксилографії «Уніформа російської кавалерії 30-х р. XIX ст.», де є запозичення з більш ранньої літографії «Черкеси, лезгини та козаки ескорту його величності у вознесенському таборі 6 серпня 1837 р.». Елементи переднього плану розфарбованої ксилографії «Уніформа російської кавалерії 30-х р. XIX ст.» створюють задній план розфарбованої ксилографії «Уніформа піхотних полків 30-х р. XIX ст.». Характерною рисою цих розфарбованих ксилографій є те, що вони натуралістичні та сконструйовані із декількох ескізів, створених у 1837 р. без прив'язки у часі та просторі. Така ситуація пов'язана, передусім, із тим, що, плануючи перевидання, видавець хотів змінити та доповнити ілюстративний матеріал. Однак, скоріш за все, у О. Раффе не знайшлося матеріалу або цього матеріалу було недостатньо, аби відтворити та

продемонструвати нові епізоди експедиції 1837 р. та й часу пройшло достатньо, аби з пам'яті натурально відтворити деякі події. Тому у видання 1854 р. введено частину ксилографій з першого паризького видання 1840 р. та доповнено новими розфарбованими ксилографіями зі сконструйованими сюжетами з етюдів та ескізів, наявними у художника. Тут, О. Раффе виступив не стільки як художник-документаліст, який безпосередньо бачив подію та явище і фіксував їх такими, якими вони були у попередні роки, а скільки, як вже художник, який на свій розсуд конструює дійсність із художніх елементів минулого, намагаючись дотримуватися натуралістичності зображення в рамках класичних художніх установок.

Творчій доробок О. Раффе, який містить унікальну інформацію про етнічне розмаїття та побут населення українського Причорномор'я мав три хвилі тиражування, що відображало європейське сприйняття регіону. Першою хвилею стали ксилографії до паризького видання 1840 р. та подальших перевидань у Турині, Варшаві, Бреслау тощо. Вони відповідають художнім традиціям романтизму із невеликими класичними ознаками. Другою хвилею актуалізації стало видання малюнків О. Раффе у вигляді літографій окремим альбомом у 1848 р. У літографічних зображеннях переважали вже художні норми класицизму – натуралістичність та статичність. Третя хвиля припадає на середину 50-х р. XIX ст. коли із залишків ескізів і малюнків «конструюється» колективні натуралістичні сюжети та актуалізуються у вигляді розфарбованих ксилографій.

Список використаних джерел

1. Алешина Л. С. Европейское искусство XIX в. 1789–1871 / авт. текста Л. С. Алешина, Ю. Д. Колпинский, Е. И. Марченко, В. В. Стародубова // Памятники мирового искусства. Вып. VI. Москва, 1975. 128 с. 2. Борщ Е. В. Крымский вояж Анатолия Демидова 1837 г.: от текста к иллюстрациям // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. 2014. № 3 (130). С. 90–105. 3. Галиченко А. А. Филатова Г. Г. Демидовы в Крыму // Мир усадебной культуры: III–V Крымские межд. науч. чтения: сб. докладов. Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. С. 35–44. 4. Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги. Москва: Аспект Пресс, 2000. 320 с. 5. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию. Москва: Типография Семена, 1853. 543 с. 6. Каушлієв Г. С. Роль науково-дослідницької експедиції А. Н. Демидова в історико-краєзнавчому опануванні Криму // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія «Історичні науки». 2011. Т. 24 (63). № 1. С. 43–50. 7. Книговедение: энциклопедический словарь / ред. коллегия: Н. М. Сикорский и др. Москва, 1982. 664 с. 8. Мальгина М. Р. Живописная Таврида. Каталог литографий XIX века. Из собрания Центрального музея Тавриды. Симферополь: Сонат, 2010. 224 с. 9. Пирогова Е. П. Библиотеки Демидовых: Книги и судьбы. Екатеринбург: Сократ, 2000. 208 с. 10. Прохорова Т. А. История одного путешествия: Анатолий Николаевич Демидов и его «Путешествие в Южную Россию и Крым // Воронцовский сборник. Одесса: Негоциант, 2010. [Вып. 1]. С. 127–142. 11. Юркин И. Н. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства: опыт науковедческой просопографии. Москва: Наука, 2001. 334 с. 12. Bossoli C. The Beautiful scenery and chief places of interest throughout the Crimea. London, 1856. 65 p. 13. Demidoff A. Atlas, vues. Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie. Paris: Typographie de Firmin, 1848. 63 p. 100 ill. 14. Ducret de Passenans P. La Russie et l'esclavage, dans leur rapports avec la civilisation europeenne; ou, De l'influence de la servitude sur la vie domestique des russes, sur leur existence civile, morale et politique, et sur les destinees de l'Europe. Paris: Blanchard, 1822. Т. 1. 250 p. 15. Geissler G. H., Hempel F. F. Abbildung und Beschreibung der Voelkerstämme und Voelker unter des Russischen Kaisers Alexander menschenfreundlichen Regierung. Oder Charakter dieser Voelker aus der Lage und Beschaffenheit ihrer Wohnplaetze entwickelt und in ihren Sitten, Gebraeuchen und Beschaeftigungen nach den angegebenen Werken der in und auslaendischen Litteratur. Leipzig: Industrie-Comptoir, 1803. 96 p. 16. Geissler G. H., Hempel F. F. Mahlerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und andern Völkern im Russischen Reich.. Leipzig: Industrie-Comptoir, 1804. 100 p. 17. Giacomelli H. Raffet, son oeuvre lithographique et ses eaux-fortes: suivi de la bibliographie complete des ouvrages illustrés de vignettes d'après ses dessins. Paris, 1862. Vol. 1. 341 p. 18. Le Men S. Illustration: histoire de l'art et histoire du livre // Encyclopedia Universalis. Supplement 2. Paris, 1990. P. 1037–1045. 19. O'Connell L. M. Layered Encounters in the Cross-Cultural Text: Demidov's Voyage dans la Russie meridionale // Nineteenth-Century Art Worldwide. 2010. Vol. 9. No. 2. URL: <http://www.19thc-artworldwide.org/autumn10/demidovs-voyage-dans-la-russie-meridional>. (дата звернення: 01.02.2018). 20. Pallas P. S. Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire: In the years 1793 and 1794. London: printed by A. Strahan, 1802–1803. 530 p. 21. Shaw Cable P. From North Africa to the Black Sea: Nineteenth-Century French Orientalist Drawings // Cleveland Studies in the History of Art. 2002. № 7. S. 57–76.

References

1. Aleshina L.S. Evropejskoe iskusstvo XIX v. 1789–1871 [European art of the XIX century. 1789–1871]. Pamjatniki mirovogo iskusstva, Vol. VI. Moscov, 1975, 128 p. 2. Borshh E. V. Krymskij vojazh Anatolija Demidova 1837 g.: ot teksta k illjustracijam [Crimean voyage of Anatoly Demidov 1837: from text to illustrations]. Bulletin of the Ural Federal University 2014, № 3 (130), pp. 90–105. 3. Galichenko A.A. Filatova G.G. Demidovy v Krymu [Demidovs in the Crimea], Mir usadebnoj kul'tury: III–V Krymskie mezhd. nauch. chtenija: sb. dokladov. Simferopol', 2005, pp. 35–44. 4. Gerchuk Ju.Ja. Istorija grafiki i iskusstva knigi [History of graphics and art books]. Moscow, 2000, 320 p. 5.

Demidov A. N. Puteshestvie v Juzhnuju Rossiju i Krym cherez Vengriju, Valahiju i Moldaviju [Journey to Southern Russia and Crimea through Hungary, Wallachia and Moldavia]. Moscow, 1853, 543 s. 6. Kaushlijev H.S. Rol' naukovo-doslidnyts'koyi ekspeditsiyi A.N. Demydova v istoryko-krayeznavchomu opanuvanni Krymu [The role of the science and dossier of the expedition A.N. Demidov in the historical crisis of Krim]. Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu im. V.I. Vernads'koho. Seriya «Istorychni nauky», 2011, Vol. 24 (63), pp. 43–50. 7. Knigovedenie: jenciklopedicheskij slovar' [Books: Encyclopedic Dictionary]. Moscow, 1982, 664 p. 8. Mal'gina M.R. Zhivopisnaja Tavrida. Katalog litografij XIX veka. Iz sobranija Central'nogo muzeja Tavridy [Picturesque Tavrida. Catalog lithographs of the XIX century. From the collection of the Central Museum of Tavrida]. Simferopol', 2010, 224 p. 9. Pirogova E.P. Biblioteki Demidovyh: Knigi i sud'by [Libraries of Demidovs: Books and Fates]. Ekaterinburg, 2000, 208 p. 10. Prohorova T.A. Istorija odnogo puteshestvija: Anatolij Nikolaevich Demidov i ego «Puteshestvie v Juzhnuju Rossiju i Krym» [The History of One Travel: Anatoly Nikolaevich Demidov and his «Journey to Southern Russia and the Crimea»]. Voroncovskij sbornik, Odessa, 2010, Vol. 1, pp. 127–142. 11. Jurkin I.N. Demidovy – uchenye, inzhenery, organizatory nauki i proizvodstva: opyt naukovedcheskoj prosopografii [Demidovs – scientists, engineers, organizers of science and production: the experience of science prosopography] Moscow, 2001, 334 p. 12. Bossoli C. The Beautiful scenery and chief places of interest throughout the Crimea London, 1856, 65 p. 13. Demidoff A. Atlas, vues. Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie. Paris, 1848, 63 p., 100 ill. 14. Ducret de Passenans P. La Russie et l'esclavage, dans leur rapports avec la civilisation européenne; ou, De l'influence de la servitude sur la vie domestique des russes, sur leur existence civile, morale et politique, et sur les destinees de l'Europe. Paris, 1822, Vol.1., 250 p. 15. Geissler G.H., Hempel F.F. Abbildung und Beschreibung der Voelkerstämme und Voelker unter des Russischen Kaisers Alexander menschenfreundlichen Regierung. Oder Charakter dieser Voelker aus der Lage und Beschaffenheit ihrer Wohnplaezte entwickelt und in ihren Sitten, Gebraeuchen und Beschaeftigungen nach den angegebenen Werken der in und auslaendischen Litteratur. Leipzig, 1803, 96 p. 16. Geissler G.H., Hempel F.F. Mahlerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und andern Völkern im Russischen Reich. Leipzig, 1804, 100 p. 17. Giacomelli H. Raffet, son oeuvre lithographique et ses eaux-fortes: suivi de la bibliographie complete des ouvrages illustrés de vignettes d'après ses dessins Paris, 1862, Vol. 1, 341 p. 18. Le Men S. Illustration: histoire de l'art et histoire du livre. Encyclopedia Universalis. Supplement 2, Paris, 1990, pp. 1037–1045. 19. O'Connell L.M. Layered Encounters in the Cross-Cultural Text: Demidov's Voyage dans la Russie méridionale. Nineteenth-Century Art Worldwide, 2010, Vol.9, No.2. URL: <http://www.19thc-artworldwide.org/autumn10/demidovs-voyage-dans-la-russie-meridional>. 20. Pallas P.S. Travels Through the Southern Provinces of the Russian Empire: In the years 1793 and 1794. London, 1802–1803, 530 p. 21. Shaw Cable P. From North Africa to the Black Sea: Nineteenth-Century French Orientalist Drawings. Cleveland Studies in the History of Art, 2002, № 7, pp 57–76.

Victor Filas

FORMATION OF THE COMPLEX OF EDITION GRAPHICS CREATED ACCORDING TO THE BLACK SEA ILLUSTRATIONS OF O. RAFFET

The edition graphics created according to the O. Raffet's drawings were analyzed as historical sources in the article. The phases of the formation of the edition graphics complex, the factors that effected on the selection of the drawings for the editing and plot formation were defined. The content of some lithographs and xylographs was analyzed in order to define authenticity and originality of its plot.

Key words: lithography, xylography, O. Raffet, edition graphics, source, Demidov's expedition.

УДК 94(477=112.2)

Володимир Васильчук

НІМЕЦЬКІ ІМЕНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті зроблено спробу розглянути діяльність видатних етнічних німців у різні періоди будівництва нашої держави. Також висвітлюються етапи розселення й економічного освоєння значних просторів України німецькими поселенцями. Зазначається, що історія кожного народу, що проживає на теренах України, є невід'ємною частиною спільної української історії. Підкреслюється, що від етнонаціональних чинників значною мірою залежить, наскільки будуть враховані уроки історичного минулого, а особливо період, коли значна частина українських земель, входила до складу сусідніх держав. У цих важких умовах етнічні німці брали активну участь в суспільному житті України, сприяли розвитку економіки, культури своєї нової Батьківщини.

Ключові слова: німецькі поселенці, колоністи, сільське господарство, іноземна колонізація, ректор університету, освітня і економічна політика, землевласники Фальц-Фейни, Асканія-Нова, національне питання держави, громадські організації.

Історія України має чимало сторінок, які розкривають найцікавіші аспекти розвитку держави. Сюди можна віднести багатонаціональне переплетіння всіх народів, які проживали і проживають нині на території сучасної України і називають її своєю Батьківщиною.

Ментальність будь-якого етносу не може розвиватися відокремлено від впливів народів, котрі примхою історії були визначені його сусідами. Але часто соціально-культурні традиції перехрещувалися опосередковано внаслідок війн, міграційних хвиль та колонізаційних рухів. Територія сучасної Української держави являє собою яскравий приклад переплетіння різних етнокультурних потоків. Етнонаціональні процеси та рухи завжди виступають могутнім чинником розвитку держав. Сучасні державотворчі процеси, започатковані відновленням незалежності України, які супроводжувалися значним зростанням інтересу до історії зародження, розвитку та реалізації ідеї багатонаціональної країни. Проблема її успішного розвитку та її безпеки залежить багато в чому від відносин між народами всередині країни. Вивчення історії кожного з етносів – важлива умова становлення сучасного демократичного суспільства.

Актуальність вивчення історії міжетнічних та міжнародних відносин держави становить науковий і практичний інтерес з огляду на її поступову інтеграцію в систему європейської співдружності. Українські німці здійснили вагомий внесок у розвиток господарсько-економічних традицій, духовної культури нашої держави.

Мета цієї статті є прагнення проаналізувати стан та дії німецької спільноти, яка складає невід'ємну частину історії України. Також, розкрити яскраві віхи життя і праці видатних німців України, які залишилися недостатньо висвітленими. Процес переселення та становище німецьких поселенців в Україні являє собою науковий інтерес. Висвітити особливості громадсько-політичного життя німецької національної меншини на теренах України.

Питання розвитку колоністського руху німців досліджувалося в роботах багатьох науковців в різні періоди історії України. Починаючи з XIX ст. з'являється зацікавленість до вивчення етнічного складу Росії, що пов'язано зі значним напливом громадян іноземного походження в імперію. Особливий інтерес представляють праці: І. Кулинич, А. Кудряченко, Є. Плесьської-Зебольд, А. Задерейчук та ін. [1]. Західноєвропейська наукова громадськість звертає увагу на історію німців України постійно. Так, значними є наукові розробки дослідників, які вивчають етнічну історію німців України: Р. Унтершутц, І. Флейшгауер, С. Кольмер, А. Маас та ін. [2]. Сьогодні німецька тематика диктується політичним контекстом – намаганнями встановити історичну справедливість, розвивати українсько-німецькі міждержавні відносини.

Германські племена на Русі почали з'являтися з давніх часів. Іноземний наплив на наші землі завжди був великим. Про німецьких мандрівників, купців, ремісників, місіонерів, дипломатів у містах на Дніпрі неодноразово згадують стародавні джерела.

Перші офіційні контакти між германцями та слов'янами починаються в III–V ст. н. е. З готським проникненням лінгвісти пов'язують появу у слов'янських мовах германських слів «князь», «полк», «меч», «шолом» та ін. Далі мова йде про германські імена, від сивої давнини до сьогодення, через які предки звертаються до прийдешніх поколінь та передають їм свій дух та знання (Германаріх, Карл Великий, Оттон I, Адальберт та ін.).

Пізніше з'являються невеличкі німецькі торговельні колонії у Києві, Володимир-Волинському, Луцьку та інших містах. Важливу роль у стосунках між країнами відігравали шлюбні стосунки

(Гертруда, Генріх IV, Генріх V) та ін. Археологічні розкопки вказують на те, що на деяких клинках знайдених мечів даного періоду є написи, що вказували спочатку ім'я майстра-зброяра, а потім – усієї майстерні. Так на всіх знайдених мечах є тавро «Ulfberht» та «Ingelred». Клинки мечів з тавром «Ulfberht» вироблялись, найімовірніше, на нижньому Рейні, можливо – в Золінгені або по сусідству – у Фландрії. Майстерні «Ulfberht» розташовані в Пассау, на Дунаї.

За експансії Литви та Польщі на українські землі німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям литовські князі та польські королі. Окремі українські міста опиняються під орудою німців. У Львові німецька мова стає майже офіційною. У XIV–XVI ст. німецькі колоністи ставали війтами й членами управи. З'являються цілі вулиці, слободи, заселені іноземними лікарями, ювелірами, аптекарями, будівельниками та ін.

Найперші книжки, надруковані кирилицею, серед цілого слов'янства, були українські. Перший друкар українських книжок – Швайпольт Фіоль – був родом німець, походив із Нейштадту в Франконії. У 1489 р. в Кракові Фіоль приступив до друку найперших українських книжок. Майстер, який за вказівками Фіоля виготовив йому потрібний шрифт, був теж німець – Рудольф Борсдорф із Брунсвіку, який жив у Кракові. Першими видрукованими кирилицею книжками були «Октоїх» та «Часословець» в 1491 р. Крім цього Фіоль надрукував ще дві книжки: «Тріодь пісню» та «Тріодь цвітну» [3, с. 40–41].

XV–XVI ст. південноукраїнські землі стали одним із центрів формування козацтва. Цікаво, що у першому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаємо вихідців із німецьких земель. У реєстрі 1649 р., після Зборівського договору, зустрічаємо німецькі прізвища: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман та ін. [4, с. 16]. У гетьмана Б. Хмельницького німці служили в армії. Так, існує лист, який 6 листопада 1648 р. гетьман направив до полковника німецьких рейтарів у Замості, Людвіга Вайсера, із пропозицією перейти на його бік. 1653 р. в складі корпусу Т. Хмельницького, який ходив на Молдавію, на допомогу господарю В. Лупулу, був німецький загін із 300 осіб. Також, на той час зустрічаємо німецькі прізвища Ахіллес та Бендікс, які були полковниками у козацькій армії [5, с. 175–177].

Планове масове заселення і господарське освоєння німцями малонаселених територій півдня України (зокрема – великих необжитих просторів які в результаті російсько-турецьких війн 1768–1774 і 1789–1791 рр. були придбані) відбулося за часів імператриці Катерини II (Софія Фредеріка Августа, принцеса Ангальт-Цербстська).

Найважливіше місце в історії німецької колонізації південноукраїнських земель належить німцям-менонітам. Землі їм були надані на території сучасної Запорізької області, на правому березі Дніпра, з островом Хортицею. Саме там були засновані перші 8 німецьких колоній упродовж 1793–1796 р. Ще 118 німецько-менонітських родин оселилися на південноукраїнських територіях згідно із тими умовами. Незважаючи на привілеї, становище менонітів в перші роки колонізації було досить важким, головним чином через особливості клімату та ґрунтів нової місцевості, адже в Західній Пруссії німці-меноніти «воювали» із болотами та будували дамби, щоб зупинити наступ моря, а в Україні їм треба було протидіяти посухам, обробляти важкі українські чорноземи та вирішувати проблеми гострої нестачі лісів. За тих умов, на перше місце вийшли працелюбність та самовідданість нових поселенців. Ось що писав один з інспекторів опікунських органів: «Меноніти майже всі взагалі в домашньому житті – порядні та охайні, в моральному – тверезі та чесні, а в домогосподарстві – старанні та ретельні» [6, с. 89].

Німецькій колонізації півдня України сприяла і внутрішня політика Німеччини. Серед причин, які штовхали німців переселятися до України, були: роз'єднаність німецьких територій до 1870 р., тяжкі податки, свавілля великих земельних магнатів, часті неврожаї, релігійні переслідування.

У 1827 р. царський уряд дозволив іноземним колоністам торгувати в Росії худобою різних порід, і це послужило значним імпульсом для розвитку скотарства. В середині XVIII ст., через заборону вивозу благородних іспанських мериносів, вівчарство у Європі, особливо в Німеччині, зазнало значного підйому. Як наслідок: в Ангальтському герцогстві почали шукати ринок збуту продукції вівчарства. У 1827 р. герцог Фердинанд Ангальт-Кетенський звернувся до царя Миколи I з проханням дозволити створити в Таврійській губернії колонію зі своїх підлеглих, його прохання було задоволене. 2 березня 1828 р. видано імператорський наказ стосовно молододі колонії.

Це був початок створення всесвітньо відомого дендропарку Асканія-Нова. Уряд герцогства Ангальтського в Дессау продав маєток німцю-колоністу Фейну за 525 тис. пруських талерів. Згодом Фейн поріднився із колоністом Фальцем, так з'явився рід Фальц-Фейнів. Значний внесок у селекціонування та пропаганду досвіду розведення овець зробила згадана родина [7, арк. 1–21]. Скуповуючи біля себе землі, Фальц-Фейни швидко розбагатіли і стали «королями вівчарства» на півдні України.

1901 р. Микола II, відвідав Всеросійський торговий ярмарок, де познайомився з експонатами Асканії-Нова. Він вирішив відпочити у Фрідріха Фальц-Фейна, чим вперше порушив палацовий

етикет, за яким імператор не міг зупинятися у приватних осіб у їх власному помешканні. 23 квітня 1914 р. з Криму приїхав імператор. Ф. Фальц-Фейн довго водив його своїми володіннями, розповідаючи, як вирішує проблему розведення в неволі унікальних тварин. Микола II назвав Асканію «картиною з Біблії», а власнику цієї перлини таврійського степу та його родині надали «спадкове дворянство». Подвижницька діяльність Фальц-Фейнів виходила далеко за межі прагматичних інтересів більшості колоністів і значно вплинула на економічне життя України.

У 1835 р. подвижник розвитку німецьких колоній Й. Корніс взявся за виведення продуктивної породи корів шляхом схрещення холмогорської породи, поширеної на Полтавщині, з елітною худобою монастирських господарств Підмосков'я. У результаті з'явилася нова порода, яку називали по-різному: «фрісландська», «молочанська» або просто «червона німка». Ці тварини вирізнялися міцним тулубом, високими надоями і досить швидко почали поширюватися на півдні, доводячи свої переваги над традиційною сірою українською породою. У 1895 р. на Катеринославщині середні надої німецьких корів у господарствах колоністів сягали 214 пудів на рік, тоді як сіра українська давала близько 60,6 пудів молока [8, с.89].

Згадуючи про внесок німців в розвиток сільського господарства південної України, слід зауважити про попередника кримських садівників та виноградарів, доктора Петера Палласа, який мав після експедицій Причорномор'ям 170 наукових робіт, що викликали значний інтерес не лише в Росії, а й за кордоном, крім його батьківщини – Німеччини. Катерина II присвоїла йому декілька вчених звань, подарувала землі в Судаку та маєток «Салгірка», поблизу Симферополя. На честь вченого один із видів сосни отримав назву «Сосна Палласа» [9, с.1–3]. Іменем П. Палласа названо вулкан на Курильських островах, а також риф у Новій Гвінеї та ін. Практичні рекомендації і наукові розробки П. Палласа сприяли господарському піднесенню південної України.

Місцеве населення не тільки південних районів України займалося виноградарством. Так, на Київщині, і з часів середньовіччя вирощували цю культуру. Першими виноградарями, як і першими винокурами, були ченці. Київська лавра постачала церковне виноградне вино для всієї Русі. Приєднання Криму та Бессарабії до Росії (кінець XVIII–XIX ст.) підірвало монополію монастирського виноградарства у Києві й створило йому серйозну конкуренцію. Рентабельність виноградарства знизилася. Виноградники Печерської лаври почали занепадати, а філоксера остаточно їх знищила. Наступний етап у розвитку київського виноградарства пов'язаний із діяльністю відомої фірми «Кристер». Саксонця Вільгельма Готліба Кристера в 1838 р. запрошено князем Радзивіллою працювати на ткацьку фабрику до містечка Хабно Київської губернії. Через 10 років В. Кристер переїхав до Києва, де купив на Приорці біля Вітряних гір ділянку в князя Естергазі (38 дес.), розчистив її від дерев і в 1850 р. створив фірму «Садівництво та насіннєве господарство В. Кристер», що стала відомою не лише в Києві, але й далеко за його межами. Він перетворив пустир на квітучий сад, а своє садівництво на школу для місцевого населення [10, с. 25–26]. Внесок німців у розвиток українських земель був значним у багатьох галузях.

У 1805 р. в Одесі найбагатшими купцями, чиї торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, були німці. Серед них Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство із виготовлення чавуну [11, с. 66, 68]. Багато родин німецьких колоністів на півдні України вносили значний вклад у її економічний і культурний розвиток. Німецьких колоністи дали цілу низку вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Серед них – професор фізики та математики Рішельєвського лицю Генріх Карлович Брун, його брат – професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету займали важливі державні посади. Німці обиралися до міських дум, земських органів управління та ін.

15 липня 1834 р. в Києві засновано університет ім. Св. Володимира, там вже працювали і викладали видатні німецькі науковці. Першим професором кафедри ботаніки в Київському університеті від 1834 р. був В. Бессер, німець за походженням. У 1839 р. після відставки В. Бессера професором кафедри ботаніки став Р.-Е. Траутфеттер, який створив ботанічний сад. Він працював ректором університету в 1847–1859 рр.

У травні 1859 р. ректором університету ім. Св. Володимира став 36-річний професор М. Бунге [12, арк. 46]. Талановитого вченого, педагога та успішного організатора фінансових справ М. Бунге у червні 1880 р. за рекомендацією і з дозволу Олександра II призначають на посаду товариша (заступника) міністра фінансів, незабаром – міністра фінансів Росії (1881–1886 рр.). Сьогодні з його іменем згадуємо не лише найвидатнішого вченого-економіста XIX ст., а і засновника Київської школи політекономії. Також, ректором двічі (1883–1890 рр.) був М. Ренненкампф. Професор грецької словесності І. Нейкірх виконував обов'язки ректора Київського університету 1843, 1847, 1856, 1859–1860, 1861 та 1862 рр. Зоологію викладали К. Кеслер, А. фон Мідендорф, хімію –

Й. Фонберг, мінералогію й геогнозію – Е. Гофман, експериментальну фізику – М. Авенаріус (закон Авенаріуса) та ін. М. Авераніус зробив вагомий внеском у наукове вивчення клімату Києва, методику метеорологічних спостережень та їх обробку. Він створив київську школу метеорологів, із якої вийшли відомі вчені, які внесли значний вклад в загальний розвиток метеорології, особливо у вивчення погодних процесів і клімату України. Велике значення для столичного університету мала діяльність завідувача бібліотеки М. Кордта. Він спільно із архітектором К. Осмак розробив проект будинку бібліотеки університету (філія № 1 Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського) [13]. У Київському університеті навчався і працював, відомий організатор науки, мандрівник-першовідкривач нових земель, дослідник Арктики, академік О. Шмідт та ін.

Р. Глієр, діяч музичної культури, композитор, диригент, педагог народився 11 січня 1875 р. у Києві, в родині майстра музичних інструментів. Його батько (Ернест Моріц Глієр), уродженець Саксонії. З 1914 р. директор Київської консерваторії. У Київський період життя Р. Глієр створює симфонічну поему «Подражаніє Іезекілію», нав'язу мотивами однойменного вірша Т. Шевченка (1918 р.). У напівголодні роки громадянської війни Р. Глієр інтенсивно співпрацює з Музичним товариством імені М. Леонтовича і Дніпросоюзом, пише на їх замовлення музику до спектаклів «Іван Гус», «Гайдамаки» за мотивами Шевченківських творів, до драматичної містерії «Великий льох», оркеструє твори українських композиторів. Усе життя тема України не сходить зі сторінок партитур Р. Глієра. Після 125-літнього ювілею Т. Шевченка народжується симфонічна поема «Заповіт» за мотивами однойменного вірша Великого Кобзаря (1941 р.). Упродовж 1942 р. і на початку 1943 р. композитор завершив оперу «Рашель» і написав один із найкращих своїх творів — «Концерт для колоратурного сопрано з симфонічним оркестром». Після Другої світової війни продовжував активно працювати. З'явилися опера «Гюльсара» (1949 р.), балети «Мідний вершник» (1949 р.) і «Тарас Бульба» (1952 р.). Українські мелодії, поряд із мелодіями інших народів країни, звучали у концертах талановитого композитора. 2008 р. на базі Київського державного музичного училища створено Київський інститут музики ім. Р. Глієра [14].

5 березня 1939 р. Київський університет імені Св. Володимира перейменували і біля нього встановлено пам'ятник Тарасу Шевченку (скульптор М. Манізер). Сьогодні пам'ятник Кобзареві прикрашає Київ. Правда, Т. Шевченко дивиться не на Дніпро, а на університет, названий на його честь. Якщо подивитися на родовід Андрія Фольборта, колишнього виконавчого директора Асоціації німців України в Києві, то можна з'ясувати, що перший із Фольбортів, Карл Фрідріх, прибув до Росії з місіонерською метою. Він був пастором євангелічно-лютеранської кірхи у Могилеві. У Петербурзі К. Ф. Фольборт заснував притулок для хлопчиків, незабаром став віце-президентом петербурзької євангелічно-лютеранської консисторії, доктором теології. Його син, О. Фрідріх, за освітою медик, був академіком наук із палеонтології (у спеціальних працях його називали «батьком» російської палеонтології). Його ім'ям названий мінерал – фольбортит (ванадієво-кисла мідь – примітка автора). Дід О. Фольборта, Георгій, став академіком Української академії наук, фізіологом, учнем академіка І. Павлова, за його ж направленням і потрапив до України – спочатку в Харків, потім у Київ [15].

Отже, пам'ятки духовної і матеріальної культури, господарсько-економічних традицій, залишені представниками німецького етносу, які працювали в Україні, є цінним джерелом інформації, яка дає правдиве уявлення про історію та людей, які творили і жили в цей час. Етнічні німці брали активну участь у суспільному житті регіону, держави, сприяли розвитку освіти, містобудівництва, економіки, культури своєї нової Батьківщини. На всіх історичних етапах німцям завжди вдавалося і вдається зберігати такі властиві етнонаціональні риси, як: честь і гідність, висока культура господарювання, уміння успішного співжиття з етносами, які оточують, демонструвати силу волі та незламність духу.

Список використаних джерел

- Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. 272 с.; Кудряченко А., І. Кулинич І., Хохлачов В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення. К.: Наук. думка, 1995. 75 с.; Задерейчук А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Исторические науки. Том 23 (62), № 1: спецвыпуск История Украины. 2010 С. 50–61.
- Unterschütz R. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. Stuttgart, 1976. S. 37; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. Stuttgart, 1983. 257 s.; Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. Gifhorn, 1993. S. 63; Maas A. Man glaubt, in einem Märshelände zu sein. Zum ökonomischen Aufstieg und zur soziokulturellen Integration der sächsischen Familie Falz-Fein in Russland 1807–1914. Dresden: Thelem, 2004. 138 s.
- Огієнко І. Історія українського друкарства. К.: Либідь, 1994. С. 40–41.
- Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського

середньовіччя: Козацька доба. У 2ч. Ч. 2.: зб. Наук. пр. К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. 134 с. 5. Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. // Записки НТШ. Львів, 1931. Т. 151. С. 175–177; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. Шевченко, І. Бутич, Я. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с. 6. Багалей Д. Колонізація Новоросійського края і перші кроки по дорозі культури. Исторический этюд. К.: Типография Корчак-Новицкого, 1889. 115 с. 7. Державний архів Херсонської області. Ф. 250. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–21; Falz-Fein W. Askania Nova. Das Tierparadies. Ein Buch des Gedenkens und der Gedanken. Neudaman, 1930. 323 s. 8. Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылевой С., Бочарова Н., Безносова О. и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепровского государственного университета. Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. С. 74. 9. Озеранер М. Крымские годы Петра Палласа // Hoffnung. 1994. 5 März. № 3. С. 1–2. 10. Рыбаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. К.: Київ, 1997. 374 с. 11. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы. 1803–1920. Одесса: ТЭС, 1999. 520 с. 12. Державний архів м. Києва. Ф. 16. Оп. 298. Спр. 56. Арк. 4. 13. Різун В. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка 1834–2004. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.; Винниченко І. Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.). К.: Геопринт, 2001. 351 с. 14. Провідники духовності в Україні: Довідник / І.Ф. Курас (голова ред. кол.). К.: Вища школа, 2003. 782 с. 15. Родовід з Німеччини // Zentrale Deutsche Zeitung. 2002. С. 1–4.

References

1. Kulynych I., Kryvets N. Narysy z istorii nimetskykh kolonii v Ukraini [Essays on the history of the German colonies in Ukraine]. K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1995. 272 s.; Kudriachenko A., I. Kulynych I., Khokhlochov V. Vykhidtsi z nimetskykh zemel na terenakh Ukrainy: mynule i sohoddennia [Exit from German lands in Ukraine: past and present]. K.: Nauk. dumka, 1995. 75 s.; Zadereichuk A. Vnesok rodu Falts-Feiniv u sotsialno-ekonomichnyi ta suspilno-politychnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy [Contribution of the Falz-Fein family to the socio-economic and socio-political development of the South of Ukraine]. Uchenye zapiski Tavricheskogo natsional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya Istoricheskie nauki. Tom 23 (62), № 1: spetsvypusk Istoriya Ukrainy. 2010. S. 50–61. 2. Unterschütz R. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. Stuttgart, 1976. S. 37; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. Stuttgart, 1983. 257 s.; Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. Gifhorn, 1993. S. 63; Maas A. Man glaubt, in einem Märshelände zu sein. Zum ökonomischen Aufstieg und zur soziokulturellen Integration der sächsischen Familie Falz-Fein in Russland 1807–1914. Dresden: Thelem, 2004. 138 s. 3. Ohienko I. I. Istoriia ukrainskoho drukarstva [The history of Ukrainian printing]. K.: Lybid, 1994. S. 40–41. 4. Shevchenko F. Predstavnyky riznykh narodnostei v ukrainskomu kozatskomu viisku pid chas Vyzvolnoi viiny [Representatives of different nationalities in the Ukrainian Cossack army during the Liberation War]. Istoriia ukrainskoho serednovichchia: Kozatska доба. U 2ch. Ch. 2.: zб. Naук. пр. К.: Fundatsiia im. O. Olzhycha, 1995. 134 s. 5. Olyanchyn D. Ukrainско-бранденбурзькі зносини в XVII ст. [Ukrainian-Brandenburg intercourse in the XVII century]. Zapysky NTSH. Lviv, 1931. T. 151. S. 175–177; Krypiakievych I. Bohdan Khmelnytskyi [Bogdan Khmelnytsky] / Vidp. red. F. Shevchenko, I. Butych, Ya. Isaievych. 2-е vyd., vypravlene i dopovnene. Lviv: Svit, 1990. 408 s. 6. Bagalei D. Kolonizatsiya Novorossiiskogo kraia i pervye shagi po puti kul'tury. Istoricheskii etюд [Colonization of the Novorossiysk region and the first steps along the way of culture. Historical sketch]. K.: Tipografiya Korchak-Novitskogo, 1889. 115 s. 7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F. 250. Op. 1. Spr. 1. Ark. 1–21; Falz-Fein W. Askania Nova. Das Tierparadies. Ein Buch des Gedenkens und der Gedanken. Neudaman, 1930. 323 s. 8. Ocherki istorii nemtsev i menonitov Yuga Ukrainy (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.) [Essays on the history of the Germans and the Mennonites of the South of Ukraine (late XVIII – first half of the XIX century)] / Pod red. Bobilevoi S., Bocharova N., Beznosova O. i dr.: Institut ukrainsko-germanskikh istoricheskikh issledovaniy Dnepropetrovskogo gosudarstvennogo universiteta. Dnepropetrovsk: Art-Press, 1999. S. 74. 9. Ozeraner M. Krymskie gody Petera Pallasa [Crimean years of Peter Pallas]. Hoffnung. 1994. 5 März. № 3. S. 1–2. 10. Rybakov M. O. Nevidomi ta malovidomi storinky istorii Kyieva [Unknown and little-known pages of the history of Kyiv]. K.: Kyi, 1997. 374 s. 11. Plesskaya-Zebol'd E. G. Odesskie nemtsy. 1803–1920 [The Odessa Germans. 1803–1920]. Odessa: TES, 1999. 520 s. 12. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva. F. 16. Op. 298. Spr. 56. Ark. 4. 13. Rizun V. Narysy istorii Kyivskoho natsionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka 1834–2004 [Essays on the history of the Taras Shevchenko Kyiv National University 1834–2004]. K.: Nasha kultura i nauka, 2004. 440 s.; Vynnychenko I. Nimtsi v istorii Kyivskoho universytetu (XIX – polovyna XX st.) [Germans in the history of Kiev University (XIX – half XX century.)]. K.: Heoprynt, 2001. 351 s. 14. Providnyky dukhovnosti v Ukraini: Dovidnyk [Leaders of spirituality in Ukraine: Directory] / I.F. Kuras (holova red. kol.). K.: Vyshcha shkola, 2003. 782 s. 15. Rodovid z Nimechchyny [Pedigree from Germany]. Zentrale Deutsche Zeitung. 2002. S. 1–4.

Volodymyr Vasylchuk

GERMAN NAMES IN HISTORY OF UKRAINE

An attempt to consider activity of prominent ethnic Germans in different periods of building of our state is done in the article. Also, the stages of settling apart and economic mastering of considerable spaces of Ukraine light up by the German settlers. Marked that, history of every people that lives on the walks of life of Ukraine is inalienable part of general Ukrainian history. It is underlined that, from етнонаціональних factors depends largely, as far as there will be the taken into account lessons of the historical past, and especially period, when considerable part of Ukrainian earth, entered in the complement of the nearby states. In these heavy terms ethnic Germans participated actively in public life of Ukraine, assisted to development of economy, culture of the new Motherland.

Key words: German settlers, colonists, agriculture, foreign colonization, chancellor of university, educational and economic politics, landed interests of Falz-Fein, Askania-Nowa, national question of the state, public organizations.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 930.1(438)«1991/...»:929 Хмельницький

Юрій Степанчук

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті проаналізовано сучасну польську історіографію щодо походження та характеристик особистості Богдана Хмельницького. Наголошено, що у польській історичній науці домінують концептуальні оцінки, у яких козацький гетьман однозначно постає як визначний український історичний діяч. Б. Хмельницького подають як одну з найвидатніших постатей XVII ст., бо він зумів у край несприятливих умовах вибороти державу, утримати внутрішню ситуацію на підвладних територіях, зруйнувати геополітичну рівновагу в східній Європі.

Ключові слова: польська історіографія, історичні джерела, польські історики, образ Богдана Хмельницького, Національно-визвольна війна.

Як в Україні та Росії, так і в сучасній польській історіографії питання щодо походження, визначення дати та місця народження Б. Хмельницького не перетворилися на топ-проблему й не стали об'єктом спеціального обговорення. На заваді став той самий чинник, що і в перших двох випадках – брак історичних джерел. Польським історикам так само не вдалося розширити джерельну базу дослідження цього аспекту, а отже, й надати нового імпульсу відповідним студіям. Однак перевага, яку автори віддавали тій чи тій версії соціального походження Б. Хмельницького, употужнена подеколи свіжою аргументацією, безперечно, проливає світло на особливості сучасної концептуалізації образу українського гетьмана в Польщі. Найпоказовіший приклад – доробок Януша Качмарчика.

Метою статті є характеристика версій соціального походження та особистості Богдана Хмельницького в сучасній польській історичній науці.

Януш Качмарчик ось уже три десятиліття єдиний з-поміж сучасних польських істориків, хто не мимохить, а спеціально вивчає питання походження Б. Хмельницького. «Спробуємо не творити нових гіпотез, а лише спокійно розглянемо ті, які вже функціонують у науці, і, відкидаючи крайнощі, наблизитися до зерна істини» [1, с. 9], – так описав своє кредо Я. Качмарчик.

З такого погляду брак джерельної інформації щодо дати народження гетьмана змусив історика обмежитися лише поданням гіпотези, яка впливала з повідомлення венеціанського посла Нікколо Сагредо [1, с. 9]. Що стосується місця народження майбутнього гетьмана, то дослідник мав трохи ширші можливості, хоча в підсумку все одно керувався здебільшого опосередкованими даними. З аргументів на користь Жовкви та Чигирини вибирає останній як найвірогідніший [1, с. 10-11], чим вписує себе до кола переважної більшості дослідників.

Та найбільший евристичний інтерес становить пояснення Я. Качмарчиком проблеми соціального походження Богдана. Адже визнання того чи козацьке воно було чи шляхетське, виходить за межі власне утилітарного питання. Що в подальшому уможлиблює інтерпретацію ключових проблем діяльності гетьмана: причини, ідейна спрямованість соціального вибуху в Україні середини XVII ст., легітимізація гетьмана як правителя, еліти Гетьманщини та самої Української держави, сприйняття Б. Хмельницького та гетьманської влади загалом у християнському світі тощо.

Дослідник намагається докладно розглянути плюси і мінуси наявних гіпотез про шляхетський та козацький родовід майбутнього гетьмана. Я. Качмарчик, і це показово, не поспішає стати на жоден бік. Єдине питання, у якому він був категоричним, так це заперечення гіпотези Томаша (Тимка) Падури та Ф. Равіти-Гавронського про єврейське походження Б. Хмельницького. Підстава, за допомогою якої дослідник обґрунтовував свої міркування дуже промовиста: «Падура покликався на джерела, відомі лише йому самому» [1, с. 17].

У підсумку Я. Качмарчик залишає питання соціального походження Б. Хмельницького відкритим, що не є типовим для сучасної польської історіографії. Інші дослідники, які так чи так торкалися цієї проблеми, висловлювалися ясніше, хоча й дуже коротко, по суті лише констативно. Домінує, як і в українській та російській історіографіях, теза про дрібношляхетське походження гетьманового батька Михайла. Зокрема, таку думку обстоює інший автор цілісного нариса про Б.

Хмельницького – М. Нагельський [2]. Її ж дотримуються також Д. Геровський [3], Є. Ключовський [4], П. Кролль [5], М. Франц [6].

В. Серчик був єдиний, хто після Я. Качмарчика висловився з цієї проблеми трохи розлогіше, а не обмежився лише констатацією фактів, і так само єдиним, у кого відбулася певна еволюція поглядів. Спершу на сторінках своєї «Історії України», яка витримала три видання (1976, 1990, 2001), дослідник безальтернативно стверджував, що батько Б. Хмельницького був шляхтичем [7, с. 91]. Однак, видаючи у 2009 р. монографію «На Україні, що палає. Історія козацтва 1648-1651», змінив свою позицію, схилившись до думки про козацьке походження гетьмана. Якщо раніше «батько Михайло був шляхтичем», то тепер сам Б. Хмельницький «вважався хіба за шляхтича» [8, с. 45]. До сумнівів дослідника підштовхнули кілька опосередкованих фактів, зокрема: Б. Хмельницький після поразки козацького повстання 1638 р. став лише сотником, а «шляхетські» посади у Війську Запорозькому тоді нібито починалися з полковника; є приклади, коли в шляхетському середовищі гетьманові за життя приписували походження з простолюду, а його син Юрій був нобілітований на сеймі 1659 р. під час ратифікації Гадяцької угоди 1658 р. [8, с. 47]. Дослідника не зупинило те, що Я. Качмарчик свого часу спростував доцільність використання двох останніх аргументів.

Родина ж самого гетьмана не перебуває в колі зацікавлень сучасних польських істориків. На відміну від української історіографії, де крізь призму родинних зв'язків пробують точніше окреслити ситуацію, яка склалася в еліті Гетьманщини. Зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилася концептуальна стаття Я. Дашкевича про формування клану Хмельницьких [9]. Польські дослідники здебільшого обмежуються переліченням дружин та дітей без глибших інтенцій. Щоправда, один з епізодів особистого життя гетьмана все ж таки привертає увагу. Мова йде про «кресову Єлену», про яку польські історики віддавна традиційно згадують під час подання двох таких епізодів: конфлікт Б. Хмельницького з Данилом Чаплинським як один із чинників його втечі на Січ і підготовки там повстання, а також битва під Берестечком 1651 року. В обох випадках цю жінку визначають як таку, що істотно вплинула на діяльність Б. Хмельницького на емоційному рівні і через це на долю України та Речі Посполитої. Щодо першого епізоду, то змагання за Єлену загострило маєтковий конфлікт між Б. Хмельницьким та Д. Чаплинським, але водночас наголошується на тому, що не особисті кривди, а значно глибші причини призвели до вибуху повстання [10, с. 22]. У другому ж випадку, наприклад, Я. Качмарчик визначає зраду Єлени напередодні битви під Берестечком як чинник, що вкрай негативно вплинув на поведінку гетьмана [1, с. 207-298].

Набагато важливішою, ніж соціальне походження, складовою образу Б. Хмельницького в сучасній польській історіографії є оцінка його особистісних рис: від характеру та звичок до інтелектуального потенціалу. Історіографічна спадщина в Польщі із цього питання дуже суперечлива. У дослідженнях польських науковців ХІХ – середини ХХ ст. неодноразово висловлювалися вкрай різкі судження, які повною мірою віддзеркалювали філіппіки шляхетських авторів із середини ХVІІ ст. По гарячих слідах Національно-визвольної війни Українського гетьмана демонізували, наділяючи найбрутальнішими рисами, починаючи від вродженої жорстокості до алкоголізму. Це, звісно, укривало безчестям його діяльність, торуючи в психологічній площині шлях до нівелювання державотворчих, військових та інших досягнень. Відтак творець ранньомодерної Української держави нерідко поставав людиною анархічною, не наділеною чеснотами, без стійких політичних зусиль, а ті успіхи на військовій ниві, які просто не можна було заперечити, подавалися насамперед як військово-політичні прорахунки Варшави.

У сучасній польській історіографії від такої опції сприйняття Б. Хмельницького залишилися лише рецидиви. Домінує підхід, спрямований на відмову від педалювання в наративі на темпераменті гетьмана. Вдача вже не виступає відправним пунктом для узагальнень із приводу ґенези та мотивів козацького повстання, яке швидко переросло у війну за відновлення української державності. Загалом можна погодитися з оцінкою польського історика Д. Плови, який відзначав, що «сьогодні погляди на діяльність та мотиви, якими керувався козацький гетьман (Б. Хмельницький. – Ю. С.) діаметрально змінилися. Образ Хмельницького як п'яного та злостивого ватажка, який діяв без жодного плану, поступився образу великого політика з окресленою візією майбутнього українських земель» [11, с. 20]. Дійсно серед польських дослідників утвердилася традиція висувати на перший план ті риси характеру, які дозволили гетьманові залишити по собі таку помітну позначку в історії. Це цілком збігається з підходами сучасних українських істориків. У разі, коли йде мова про такі риси характеру гетьмана як крутий норов, спалахи гніву та ін., то вони все одно відходять на задній план порівняно із тезами про хист гетьмана як політика, військового діяча тощо. Стосується це й питання щодо вживання гетьманом спиртних напоїв. Я. Качмарчик [1, с. 208], хоча й згадує про те, що Б. Хмельницький заглядав у чарку напередодні битви під Берестечком у зв'язку зі зрадою «прекрасної Єлени», але не робив із цього далекоюсяжних

висновків. Так само Д. Мілевський [12, с. 107] подає приклад, коли молдовський господар Василь Лупу застав у Чигирині в 1653 р. Б. Хмельницького в нетверезому стані, проте це не вплинуло на аналіз дослідником молдовської політики гетьмана.

Якщо для польських істориків XIX – першої половини XX ст. Б. Хмельницький переважно віроломний і зрадливий, то нині «навчився хитрості й мистецтва приховувати свої справжні наміри» на прикладі дій короля Владислава IV проти шляхетської опозиції [1, с. 312]. Б. Хмельницького послідовно подають дітям річпосполитського простору, органічним представником українського світу, умонтованого тоді до Польсько-Литовської держави. І це стало важливою концептуальною складовою, яка присутня в сучасній польській історіографії. Відповідно спосіб думання та стереотипи поведінки вписуються в панівний тогочасний контекст і можуть бути зрозумілими лише в його рамках. Наприклад, Х. Литвин писав, що «гетьман був культурно й ментально дітям Речі Посполитої» [13, с. 96]. М. Нагельський пояснює хист Б. Хмельницького як полководця знайомством гетьмана з військовою майстерністю річпосполитського війська [2, с. 228].

Отже, усе це створює особливу проекцію сприйняття українського гетьмана і його змагань за відновлення української державності. І гетьман, і його справа постають складовою розвитку соціуму Речі Посполитої, а не жахливим виявом стихії українських низів. Тобто спростовується давній стереотип згідно з яким Б. Хмельницького ціннісно відмежовували від шляхетського соціуму, що полегшувало процес нав'язування стереотипного сприйняття гетьмана з погляду таких саме характеристик.

Важливим компонентом подолання зазначеного стереотипу, а також формування сучасного образу Б. Хмельницького загалом, стали плідні спостереження краківського історика П. Борека щодо особливостей зображення постаті гетьмана в польських історичних пам'ятках середини XVII ст. Адже саме автори-шляхтичі (польські та українські) діаріушів, хронік та літературно-історичних праць різного ґатунку, визначали характер відповідної інформації, яка становила підґрунтя негативних історіографічних кліше XIX – початку XX ст. Відтак поява джерелознавчих досліджень, які б пояснили природу характеристик Б. Хмельницького, уміщених у цих пам'ятках, наділена посутнім потенційним впливом на подальшу еволюцію сприйняття гетьмана не тільки в середовищі польських істориків. У цьому сенсі висновки П. Борека резонують із зусиллями З. Вуйцика, В. Серчика, Я. Качмарчика, М. Нагельського та інших дослідників, зводячи джерелознавчий фундамент відходу від «традиційного польського пункту бачення». До того ж, за свідченням П. Борека, «від 1648 року Богдан Хмельницький посідає головне місце в пам'ятках XVII ст.» [14, с. 250].

Насамперед варто відзначити принципову тезу про тенденційність більшості наративів у зображенні українського гетьмана як особистості, що зумовлювалося гострим несприйняттям його політичного кредо, а також практик, спрямованих на втілення останнього [14, с. 223]. Звідси незалежно від реальних діянь Б. Хмельницького й впливали оті всі негативні характеристики, якими переповнені пам'ятки. На конкретних прикладах дослідник демонструє, зокрема, як усі перемоги Війська Запорізького більшість авторів приписували не військовому хисту Б. Хмельницького, а прорахункам противника. «Образ гетьмана в пам'ятках є засадничо негативний, – підсумовував П. Борека. – Загал шляхетських авторів закидав йому національну зраду, перехід на іслам, злодійство та психічну нерівновагу... Називали його «антихристом», «Атіллою», «крокодилом» «бестією», «знищувачем Русі» і т. п. Закидали також схильність до пияцтва, перебільшень, пиху та імпульсивність» [14, с. 250]. Пізніше подібні характеристики в тій чи тій інтерпретації, подавалися в наукових працях. Тож реконструкція П. Борека додавала вагомих аргументів на користь оновлення історіографічного образу Б. Хмельницького.

Доповнюють сучасну картину сюжету про освіту Б. Хмельницького. Безальтернативно визнають освіченість гетьмана, його навчання в єзуїтському колеґіумі у Львові чи Ярославі, знання мов. М. Нагельський, наприклад, зауважує, що «Хмельницький був людиною освіченою та вільно послуговувався в мові та на письмі, крім української, також польською мовою та латиною» [2, с. 222]. Я. Качмарчик звернув увагу на те, що гетьман часто вів переговори з іноземцями без присутності при розмові генерального писаря Івана Виговського, що якраз і свідчить про вільне володіння гетьманом іншими мовами. Такий випадок, зокрема, стався під час приїзду венеціанського посла Альберто Віміні [1, с. 17]. В. Серчик пов'язує освіченість Б. Хмельницького зі вродженою здатністю до самовдосконалення, яка впродовж усього життя не вигасала: «Крім того, вроджена кмітливість, інтелігентність, здатність до спостереження та удосконалення своїх умінь у будь-яких умовах, в яких він перебував, призвели до того, що він опанував кілька мов (польську, латину, турецьку) і перш за все військові знання» [7, с. 116].

Головний рефрен тез про риси особистості Б. Хмельницького однозначно змістився в бік створення позитивного образу. Фактично в різних варіантах обігрують хист гетьмана до політики, державного будівництва, дипломатії та військової справи. При цьому акценти, які розставляє кожен

автор, не змінюють загального переконання в тому, що український гетьман належить до видатних постатей ранньомодерних часів. А той факт, що подібні оцінки містяться і в науково-популярній літературі, сприяє відповідній еволюції уявлень в масовій свідомості. Зокрема, Р. Романський називає Б. Хмельницького талановитим і харизматичним [15, с. 3]. З Вуйцік писав, що гетьман «був людиною непересічних талантів дипломатичних і загалом політичних, а що показало найближче майбутнє – і мілітарних» [16, с. 61]. Так само міркує Є. Ключовський, зазначаючи, що в особі Б. Хмельницького повстанці мали «організатора і керівника небувало талановитого військово і політично» [4, с. 186]. Аналогічно висловився Х. Літвін, пишучи, що Б. Хмельницький мав «величезний політичний талант» [13, с. 96]. Згідно з П. Кроллем, гетьман «був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом» [5, с. 79]. Я. Качмарчик наголошував, що Б. Хмельницький «володів неймовірною інтуїцією, яка дозволила йому, зокрема в політичній площині, здобути вражаючі успіхи», «був талановитим дипломатом і вмів читати між рядками» [1, 198; 312]. Подібних висловлювань можна подати ще багато.

Б. Хмельницького нерідко порівнювали з Олівером Кромвелем. Я. Качмарчик при цьому, солідаризуючись із Л. Кубалею, ще й наголошував, що перед гетьманом стояло набагато складніше завдання, ніж перед вождем Англійської революції [1, с. 311].

Деякі дослідники, оцінюючи ті чи ті дії гетьмана, не скупилися на захопливі епітети. Так, Х. Літвін, аналізуючи військово-політичні дії гетьмана влітку та восени 1648 р., писав про те, що «дворазове затримання козацького походу на Річ Посполиту після Корсуня і Замостя можна визнати за найбільш геніальні дії гетьмана, завдяки яким він уникнув поразки військової, а потім і політичної» [13, с. 96]. Я. Качмарчик зазначав, що Б. Хмельницький виявив «надзвичайну майстерність і рішучість у використанні всіх можливостей ослаблення Речі Посполитої», а також на початку 1649 р. Або от ще одна теза дослідника, яка стосується діяльності гетьмана на початку 1649 р.: «...в листі до калги Крим-Гірея Хмельницький сяйнув своїм великим талантом» [1, с. 123]. М. Нагельський переконує, що «про організаторський талант Хмельницького свідчить факт, що 40-тисячний реєстр Війська Запорізького був готовий уже на початку 1650 р.» [2, с. 235].

Ще один показовий момент, на якому наголошують польські дослідники полягає в тому, що гетьман постає людиною, позбавленою ідеологічної чи іншої зашореності й наділеною здатністю прагматично мислити та ухвалювати оптимальні рішення. У концентрованому вигляді такий погляд представлено в монографії Я. Качмарчика: «Хмельницький довів, що йому чужі будь-які доктринальні упередження і зумів ефективно послуговуватися засадами політичного прагматизму» [1, с. 123]. В інших працях наголошувалося на прагматизмі Б. Хмельницького в конкретних ситуаціях. Скажімо, К. Петкевич акцентував на проявах цієї риси в промові, виголошеній гетьманом у Переяславі на початку 1649 р. перед посольством А. Киселя [17, с. 291].

Показово, що навіть М. Франц, який виділяється в сучасній польській історіографії своїм надзвичайно критичним ставленням до Б. Хмельницького та його діяльності, не зміг повністю вийти за межі зазначеної вище тональності. Намагаючись знівелювати наявність у гетьмана військового та політичного хисту, дослідник усе-таки визнає його небуденні аналітичні здібності, які дозволили здобувати перемоги і втримувати булаву. Унаслідок чого, типово для М. Франца [18, с. 82] вийшла суперечлива теза, у якій поєднано дві непоєднувальні альтернативи: «Велич Богдана Хмельницького не полягала на уміннях мілітарних, ані тим паче політичних. Однак він був людиною, яка змогла правильно проаналізувати ситуацію, яка склалася, і витягнути правильні висновки» [6, с. 225]. В іншому місці дослідник у такий спосіб характеризує Б. Хмельницького: «харизматичний ватажок», «умілий політик» [6, с. 265]. А ось ще один показовий сюжет: «Простежуючи діяльність Б.Хмельницького на переломі 1650-1651 рр., варто побачити його політичний хист та майстерність уникнення дипломатичних помилок. Делікатна гра, яка велася тоді на багатьох фронтах, принесла йому великі успіхи» [6, с. 302].

На відміну від М. Франца, сумніви Я. Качмарчика щодо військового хисту Б. Хмельницького мають зовсім іншу природу. Визнаючи, як раніше вже зазначено, непересічність різноманітних талантів гетьмана, Я. Качмарчик зауважує, що брак джерельної інформації стосовно безпосередніх керівних його дій під час військових кампаній, не дає змоги однозначно висловитися з приводу таланту полководця. Але це не впливає на загальну високу оцінку чеснот Б. Хмельницького. Я. Качмарчик, зокрема, пише: «Богдан Хмельницький був непоганим вождем, але ми небагато можемо сказати про його справжні здібності командувача. У кампаніях, у яких він брав участь особисто, він був змушений підпорядковуватися рішенням, які приймали його татарські союзники. Але Хмельницький умів чудово підготувати свою армію до наступних сутичок з королівськими військами, виявляючи при цьому великі організаторські здібності. Серед козацьких полковників було, однак, чимало таких, які перевершували гетьмана військовим талантом – хоча б Іван Богун» [1, с. 312].

Підстава для такої оцінки Б. Хмельницького як полководця, яка не збігається з інтерпретаціями сучасної української та російської історіографії, а також інших польських істориків, дуже сумнівна. По-перше, не всі кампанії Б. Хмельницького відбувалися за участі кримських татар (наприклад, кампаній 1654–1656 рр.). По-друге, у спільних битвах гетьман ніколи не був підлеглим ханові в оперативно-тактичному плані, а його кроки, спрямовані на узгодження дій із союзниками, навпаки, свідчать про талант як організатора битв. Що ж стосується порівняння військового хисту І. Богуна та Б. Хмельницького, то для такого висновку бракує спеціального повноформатного компаративного дослідження. Насамкінець, сам Я. Качмарчик в іншому місці своєї монографії заперечує себе, коли пише про незначну оперативно-тактичну роль кримських і ногайських татар у Жовтоводській битві 1648 р.: «Козаки не завдячували успіхами біля Жовтих Вод і під Корсунем татарській допомозі. Загін Тугай-бея був нечисленним, до того ж татари були погано озброєні. У цьому контексті можна сказати хіба що про психологічне значення появи татар поруч із Хмельницьким» [1, с. 59].

Натомість інші польські дослідники вважають Б. Хмельницького талановитим полководцем і докладають багато зусиль для увиразнення цієї риси гетьмана. Сприяли цьому інтенсивні дослідження проблем військової історії, зокрема ті, які проводяться школою професора М. Нагельського. За останні два десятиліття з'явилося кілька десятків спеціальних праць (серед них і монографії), присвячені військовим кампаніям за участю Б. Хмельницького 1648-1653 рр. [2] У цьому компоненті польські історики істотно випереджають українську історіографію, де дослідженням із суто військової історії приділено значно менше уваги. Однак загальний лейтмотив польських праць такий, що головні складові образу Б. Хмельницького як полководця концептуально перегукуються з ключовими узагальненнями українських істориків. Характерним показником ціннісного зближення позицій є спільне написання книги про Жовтоводську битву 1648 р. польськими істориками (М. Нагельський, Т. Кшонтек, В. Маєвський) та українським дослідником І. Стороженком, одним із кількох українських авторів, який досліджував власне військові аспекти Національно-визвольної війни середини XVII ст. [19]

Насамперед дослідники визнають ключову роль українських козаків на чолі з Б. Хмельницьким у плануванні та проведенні військових операцій. Кримські татари як військова сила, хоча й мали величезне значення безпосередньо на полі бою (політичні моменти не беремо до уваги), але виступають лише як особливий чинник у планах гетьмана. Чи візьмемо концептуальні статті про військову майстерність сторін, виявлену в битвах середини XVII ст. [20], чи зазначені вище праці, присвячені окремим битвам або військовим кампаніям. На сторінках цих досліджень не татари ініціюють ті чи ті кампанії або битви, не вони докладають дипломатичних та військових зусиль для реалізації задуму. Пальму першості беззастережно віддають Б. Хмельницькому. Іслам-Гіреєві та його оточенню належить лише функція відповіді на оперативно-тактичні розрахунки українського гетьмана та власні політичні кроки під час різних кампаній.

Безальтернативно в польській історіографії домінує успадкована з попередніх часів думка про те, що вирішальну роль в успіхах козацької зброї відіграла різка й принципова зміна Б. Хмельницьким підходів до організації військових дій проти війська Речі Посполитої. Гетьман ліквідував головну військову причину поразок усіх попередніх козацьких повстань – брак у козаків кінноти, завдяки якій вона могла б на рівних простояти шляхетській кавалерії. Без розв'язання цієї проблеми козаки мали б успішні наступальні дії лише проти невеликих підрозділів противника. Під час наближення ж основної армії козаки мусили закриватися у своєму знаменитому таборі, що призводило до неминучої поразки. Саме військово-політичний союз українських козаків із кримськими татарами дозволив ліквідувати колишню фатальну перевагу річпосполитського війська в кінноті, розчистивши в такий спосіб дорогу до блискучих перемог.

«Козацький гетьман досконало орієнтувався в бойових якостях кварцяного війська (головною мірою зіперті на кінноті). З огляду на слабкість козацької кінноти Хмельницькому був потрібен союзник, який би мав засоби, які б дозволили нейтралізувати ефективність польської кавалерії. Ідеально до того надавалися татари. Хоча вони й не мали важкої кінноти, але чисельна легка кавалерія давала козакам те, чого їм бракувало в попередніх повстаннях» [11, с. 20], – ця розлога цитата добре ілюструє оцінки сучасної польської історіографії. У різному словесному оформленні така думка простежується в працях тих дослідників, які вивчали окреслену проблему.

Несподіване для Варшави поєднання татарської кінноти з козацькою піхотою певною мірою шокувало коронне військо. Ян Віммер, зокрема, писав так: «Поєднання сили вогню рухомого козацького табору та маневреності татарської кінноти виявилось дуже грізним протягом усього початкового періоду протистояння на Україні, що більше викликало шок, який відбився на моралі польської кавалерії і був зламаний лише по берестецькій звитязі» [2, с. 230]. При цьому М. Нагельський вважає, що таке сум'яття було подолано аж у 1654 р., коли татари вийшли з військово-політичного союзу з Б. Хмельницьким і стали союзниками Варшави [2, с. 230]. Подібно

підсумовував Є. Теодорчик: «Після вибуху повстання від керівництвом Богдана Хмельницького всі способи перемоги над запорозькими козаками виявилися неактуальними. Союз з татарами дав Хмельницькому чисельну легку кінноту, яка могла обігнути коронне військо та унеможливити відведення перед козацьким табором» [21, с. 125]. М. Нагельський, чи не найпотужніший сучасний польський дослідник військового мистецтва, висловився так само: «Тактика противника, тобто співпраця руху (кіннота татарська) та вогню (козацький табір) була цілковитою несподіванкою для кварцянних сил, які до 1654 року (поза битвою під Берестечком) не могли собі поради з противником» [2, с. 230]. У спеціальній статті М. Нагельський зробив плідну спробу проаналізувати, як Варшава намагалася знайти адекватну відповідь на цей небувалий доти виклик, які обумовлені часом новації впроваджувалися до структури, чисельності та озброєння коронних сил, щоб нівелювати небезпечні переваги об'єднаного козацько-татарського війська [2, с. 235].

Водночас М. Нагельський на прикладі конкретних битв найповніше окреслив коло інших талантів Б. Хмельницького як полководця. Висновки дослідника формують чіткі поняття про складові майстерності гетьмана. Зокрема, М. Нагельський назвав Б. Хмельницького «досконалим стратегом» за його підхід до зіткнень із польським військом у перші місяці війни. До такого твердження спонукав той факт, що гетьман зумів по черзі розбити два війська, не допустивши їхнього об'єднання [2, с. 230]. Дослідник також уважав частиною військових талантів Б. Хмельницького його вміння використати політичні проблеми Речі Посполитої під час планування військових операцій, як-от у битві під Пилявцями [2, с. 231], а також ефективну розвідувальну діяльність. Яскравого мазку до палітри уявлень про такі дії гетьмана додають зауваги М. Нагельського про те, що в 1651 р. «про військові приготування Речі Посполитої відав Хмельницький майже все від шпигунів, яких не бракувало навіть серед королівських покойових» [2, с. 238]. Це виразно перегукується з доробками В. Степанкова.

«Великий талант операційний» Б. Хмельницький, на думку М. Нагельського, продемонстрував навесні 1651 р., плануючи нову кампанію проти Варшави. Так само після дошкульної поразки під Берестечком гетьман, коли треба було швидко опанувати ситуацію, «виявився прекрасним організатором. Упродовж заледве двох місяців зумів організувати вцілілі полки і спровадити до Білої Церкви решту із Задніпров'я». Тому «сили польсько-литовські не могли й марити про здобуття козацьких позицій фронтальною атакою» [2, с. 240]. Подібні тези, без сумніву, яскраво деталізують образ Б. Хмельницького як талановитого полководця.

Таким чином, образи Б. Хмельницького, представлені у сучасній польській історіографії, включають напрацювання з більшості можливих складових: проблема походження, особистість, військовий та політичних хист, політична програма, внутрішня та зовнішня політика, місце в історичній долі України та Польщі тощо.

Список використаних джерел

1. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. 386 с.
2. Nagielski M. Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze 2010. S. 222–253.
3. Gierowski J. A. *Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)* // *Wielka Historia Polski*. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43.
4. Kłochowski J. *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 2000. T. 1. S. 186–203;
5. Kroll P. *Epoka «Ogniem i mieczem» w publikacjach naukowych ostatnich lat* // *Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego*. Warszawa; DIG, 2000. S. 173–178.
6. Franz M. *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku*. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 421 s.
7. Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. wyd 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. 408 s.
8. Serczyk W. A. *Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*. Kraków: Avalon, 2009. 384 s.;
9. Дашкевич Я. *Клан Хмельницького – легенда чи дійсність?* // *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 78–91.
10. Gierowski J. A. *Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)* // *Wielka Historia Polski*. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43.
11. Płowy D. *Od Konstantinowa do Pilawiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do wrzesnia 1648 roku*. Zabrze; Tarnowskie Góry: Infortditions, 2012. 224 s.
12. Milewski D. *Wyprawa na Suczawę 1653*. Zabrze: Infortditions, 2007. 284 s.
13. Litwin X. *Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych* // *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie* / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 96–124.
14. Borek P. *Ukraina w staropolskich dziurach i pamiętnikach. Bohaterowie fortece, tradycji*. Kraków, 2001. 426 s.
15. Pomanski R. *Beresteczko*. Warszawa: Bellona, 2007. 240 s.
16. Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Warszawa: PWN, 1999. 228 s.
17. Петкевич К. *Україна на перепутьї. Казачке государство* // *История и современность*. 2005. № 2. С. 291–304.
18. Маслак В. *Ранньомодерна українська державність в сучасних польських та російських історіографія*. Кременчук. 2015. 480 с.
19. Krzastek T., Majewski W., Nagielski M., Storozhenko I. S. *Żółte Wody – 1648*. Warszawa, 1999. 186 s.
20. Milewski D. *Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza* // *Barok. Historia. Literatura. Sztuka*. Warszawa, 2001. R. VIII /1(15). S. 95–110.
21. Teodorczyk J. *Dramat jazdy polskiej 1648–1652*. Warszawa, 2000. S. 129–135.

References

1. Kachmarchyk Ya. Hetman Bohdan Khmelnytskyi [Hetman Bohdan Khmelnytsky]. Peremyshl; Lviv, 1996. 386 s.
2. Nagielski M. Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) . Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze 2010. S. 222–253.
3. Gierowski J. A. Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43.
4. Kłochowski J. Historia Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2000. T. 1. S. 186–203.
5. Kroll P. Epoka «Ogniem i mieczem» w publikacjach naukowych ostatnich lat. Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. Warszawa; DIG, 2000. S. 173–178.
6. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. Toruń: Adam Marszałek, 2005. 421 s.
7. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. wyd 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2001. 408 s.
8. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Kraków: Avalon, 2009. 384 s.
9. Dashkevych Ya. Klan Khmelnytskoho – lehenda chy diisnist? [The Clan of Khmelnytsky – a legend or reality?]. Ukraina v mynulomu. Kyiv; Lviv, 1992. Vyp. 2. S. 78–91.
10. Gierowski J. A. Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763). Wielka Historia Polski. Kraków, 2004. T. 5. S. 22–43.
11. Płowy D. Od Konstantinowa do Pilawiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku. Zabrze; Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2012. 224 s.
12. Milewski D. Wyprawa na Suczawę 1653. Zabrze: Inforteditions, 2007. 284 s.
13. Litwin X. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych. Między sobą. Szkice historyczne polsko- ukraińskie / Red. T. Chynczewska-Hennel i N. Jakowenko. Lublin, 2000. S. 96–124.
14. Borek P. Ukraina w staropolskich dziuryszach i pamiętnikach. Bohaterowie fortece, tradycji. Kraków, 2001. 426 s.
15. Pomanski R. Beresteczko. Warszawa: Bellona, 2007. 240 s.
16. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Warszawa: PWN, 1999. 228 s.
17. Petkevych K. Ukraina na perepucie. Kazatskoe gosudarstvo [Ukraine is at the crossroads. The Cossack state]. Istoriiia i sovremennost. 2005. № 2. S. 291.
18. Maslak V. Rannomoderna ukraińska derzhavnist v suchasnykh polskykh ta rosiiskykh istoriohrafiiia [The early Ukrainian statehood in the modern Polish and Russian historyography]. Kremenchuk. 2015. 480 s.
19. Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storozenko I. S. Żółte Wody – 1648. Warszawa, 1999. 186 s.
20. Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza. Barok. Historia. Literatura. Sztuka. Warszawa, 2001. R. VIII /1(15). S. 95–110.
21. Teodorczyk J. Dramat jazdy polskiej 1648–1652. Warszawa, 2000. S. 129–135.

Yuriy Stepanchuk**THE MODERN POLISH HISTORIOGRAPHY ABOUT ORIGIN AND PERSONALITY OF BOHDAN KHMELNYTSKY**

The article analyzes the contemporary Polish historiography about the origin and personality characteristics of Bohdan Khmelnytsky. It is emphasized that in the Polish historical science the conceptual evaluations are dominated, in which the Cossack hetman uniquely emerges as a prominent Ukrainian historian. B. Khmelnytsky is presented as one of the most prominent figures of the seventeenth century, because he managed to win the state in the unfavorable conditions, to keep the internal situation in the subordinate territories, to destroy the geopolitical equilibrium in the Eastern Europe.

Key words: the Polish historiography, the historical sources, the Polish historians, image of Bohdan Khmelnytsky, the National Liberation War.

УДК 93/94:336.114/338.001.36/311.218

Наталя Пасічник

ВНЕСОК М. СПЕРАНЬСЬКОГО У РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ

У статті охарактеризовані основні теоретичні розробки М. Сперанського з фінансово-правової проблематики, його концептуальні підходи до складання «Зводу законів Російської імперії» та практична діяльність щодо створення цього укладання. У статті проаналізовано вплив «Повного зібрання законів Російської імперії» і «Зводу законів...» на розвиток фінансово-правової науки, який полягав у становленні вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямків правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового.

Ключові слова: фінансово-правова наука, державне господарство, «Повне зібрання законів»..., «Звід законів», систематизація законодавства.

Фінансове господарство Російської імперії першої половини XIX ст. являло собою складний об'єкт економіко-правового регулювання з розгалуженою системою. Основними цілями управління державним фінансовим господарства були: забезпечення стабільності фінансової системи, мобілізація фінансової системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, забезпечення зростання державних доходів, підвищення ефективності використання державних витрат, збалансованість доходів і витрат державного бюджету, скорочення державних запозичень, організація грошового обігу. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю було надання економічним рішенням правової форми. Регулювання фінансової діяльності держави здійснювалося через поєднання значної кількості законів і підзаконних нормативних актів. Упродовж першого десятиліття XIX ст. відбулася реструктуризація системи управління фінансовим господарством, але актуальними залишалися проблеми підвищення ефективності його функціонування та упорядкування й систематизація законодавчого масиву, що регламентували його функціонування. Значний вклад у всі вищезазначені процеси зробив відомий державний діяч Російської імперії Михайло Михайлович Сперанський (1772–1839 рр.).

Серед останніх публікацій, присвячених М. Сперанському та його вкладу в теорію і практику фінансово-правового управління, де знайшли відображення нові архівні матеріали й цікаві авторські підходи необхідно відзначити наступні. У монографічному дослідженні В. Небрат проаналізовано особистий внесок М. Балудянського у модернізацію фінансової системи, законодавства та державного управління; визначено, що керуючи комісією укладання законів М. Балудянський безпосередньо займався підготовкою законопроектів з фінансових питань (монетна система, банки, податки, позики тощо). А також, відзначено, що до роботи у комісії з укладання законів залучено чимало наших земляків (або на рівні безпосередньої участі, або теоретичних ідей) – Д. Журавський, С. Десницький, В. Каразін, Т. Степанов, І. Вернадський [1, с. 126–147]. Сучасний український історик В. Орлик характеризує наукові розвідки М. Сперанського та його соратників М. Балудянського і графа М. Мордвінова як перші праці з фінансової проблематики [2, с. 10–11]. Вплив концепцій та ідей німецької історичної школи на процес підготовки й ідеологічного обґрунтування програми кодифікації законів Російської імперії визначено у науковій розвідці В. Кас'янова [3]. У дослідженні В. Томсінова аналізується вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів Російської імперії» на характер юридичної освіти й наукової юриспруденції [4]. Р. Тараборін розглядає ґенезу законодавчої конструкції «Зводу законів Російської імперії» 1832 р., визначаючи взаємозв'язок теоретичних ідей, базових принципів і правил його укладання з особливостями суспільних відносин [5].

Проблеми розвитку юридичної освіти в процесі широкомасштабного правового реформування вивчаються О. Дорською [6], яка розглядає зміни в системі юридичної освіти разом з іншими складовими правових реформ – змінами в правотворчості, в правовому масиві, в правотрактуванні та правозастосуванні. Ми поділяємо висновок авторки, що ефективність правового реформування пов'язана з системою підготовки юридичних кадрів; зміни в цій системі були зумовлені як реформами, так і контрреформами у правовій сфері. С. Кодан показує місце і роль систематизації законодавчої бази в правовій політиці Російської імперії, визначає основні напрямки впливу «Зводу законів...» на розвиток державної правової системи та характеризує вклад М. Сперанського у його створення [7–8]. Внесок М. Сперанського у теорію і практику систематизації російського законодавства вивчають В. Іванов [9] та В. Касихіна [10].

Характеризуючи М. Сперанського, як реформатора російської державності й фінансової системи, вважаємо за необхідне охарактеризувати його вклад у розвиток фінансово-правової науки. У цій статті визначимо основні теоретичні розробки М. Сперанського з фінансово-правової

проблематики; проаналізуємо його концептуальні підходи до складання «Зводу законів Російської імперії» та практичну діяльність щодо створення цього укладання, а також вплив «Повного зібрання законів Російської імперії» і «Зводу законів...» на розвиток фінансово-правової науки.

Після видання маніфесту про створення міністерств (1802 р.) М. Сперанський отримує посаду директора другого департаменту Міністерства внутрішніх справ, а після його поділу на три експедиції – очолює експедицію державного благоустрою. Дослідник діяльності М. Сперанського професор В. Федоров відзначав, що М. Сперанський у той період займався підготовкою указів, положень і правил міністерства, розпоряджень і циркулярів для нижчих інстанцій, річних звітів міністра, доповідей міністра внутрішніх справ імператору, тобто виконував складну і відповідальну роботу в міністерстві. Михайло Михайлович систематизував різноманітні статистичні дані про стан поліції, місцевого управління, державного господарства тощо [11, с. 45]. Упродовж 1802–1804 рр. М. Сперанський опублікував низку записок, присвячених державному (в тому числі й фінансовому) управлінню та його правовій регламентації – це «Записка про устрій судових і урядових установ в Росії», «Про корінні закони держави», «Про поступове удосконалення суспільного» та ін. [12]. Згідно із указом Олександра I від 8 серпня 1808 р., М. Сперанського включено до складу комісії із розроблення й укладення законів, а також призначено товаришем міністра юстиції. 1808–1811 рр. М. Сперанський виступає ініціатором підготовки і проведення важливих законів у сферах державного управління, фінансів та ін. і всі свої ініціативи він оформлював різноманітними записками, листами, діловою документацією. У записках, ділових паперах, підготовлених ним для проведення реформ державного господарства, аналізується історія державності, економіки та фінансів Стародавньої Греції, Риму, багатьох західноєвропейських країн, а також Північної Америки. М. Сперанський демонструє знання теоретичних філософських, економічних, юридичних систем [13], що можна вважати теоретичним підґрунтям фінансово-правових творів. У «Вступі до укладання державних законів» (1809 р.) М. Сперанський досліджує історію російської державності, державного господарства і фінансів [13, с. 157], відзначає значущість фінансів в системі державного управління і, тим самим, виокремлює наявність теоретичних основ фінансово-правової сфери в проектах державних перетворень. Аналіз тогочасного стану фінансової системи Російської імперії також містив «План фінансів» (1810 р.), розроблений М. Сперанським і М. Балудянським, який в історію фінансово-правової науки ввійшов за авторством М. Сперанського.

З 1812 р. М. Сперанського відправляють на заслання. Проте, враховуючи його значний досвід управлінської діяльності, згідно із указами імператора, упродовж 1816–1819 рр. він був пензенським губернатором, а 1819–1821 рр. – сибірським генерал-губернатором. Повернувшись із заслання 1821 р., М. Сперанський призначається членом Державної Ради у департаменті законів і знову долучається до діяльності з упорядкування та систематизації російського законодавства. Ця проблема актуалізувалася ще на початку XIX ст. через централізацію системи державного управління, зростання чисельності бюрократичного апарату та суттєве збільшення кількості законодавчих актів. Для упорядкування загальноімперського законодавства, 1801 р. затверджено комісію під керівництвом П. Завадовського [14, с. 682–685], яка була вже десятою законодавчою комісією з часів Петра I. 1803 р. цю справу передано Міністерству юстиції, з 1804 р. реорганізована комісія, що вже являла собою окреме відомство, почала функціонувати під керівництвом Г. Розенкампа, а з 1808 р. до її складу ввійшов тодішній товариш міністра юстиції М. Сперанський. Він реорганізував структуру комісії і під час його заслання, упродовж 1813–1821 рр., комісією підготовлено проекти карного, торгового та цивільного укладень (кодексів) і статуту карного судочинства [16].

Ставлення нового імператора Миколи I до М. Сперанського (за характеристикою головного біографа остатнього – М. Корфа, який упродовж тривалого періоду працював із Михайлом Михайловичем) є суперечливим. Микола I визнавав розумові здібності та досягнення М. Сперанського, але мав упередження щодо його політичних ідей, а тому залучав М. Сперанського до співпраці не через довіру до його думок і дій, а через відсутність навколо себе здібних осіб [16, с. 305–306]. Микола I довірив М. Сперанському написання маніфесту про проголошення його імператором [17, с. 1–3], а також доручив виконати важливе доручення – розробити його текст з карної справи декабристів [18, с. 156]. Це був жорсткий іспит на вірність новому імператору – ідеї М. Сперанського були широко поширені серед декабристів, його вважали їх довіреною особою. При всьому негативному ставленні істориків до особи Миколи I, саме він повною мірою усвідомив необхідність здійснити кодифікацію російського законодавства і знайшов виконавців [3, с. 76].

У січні 1826 р. М. Сперанський представив Миколі I дві записки – «Стислий історичний огляд комісії укладання законів», у якій він пояснив невдачі попередніх спроб систематизації законів за 126 років, і «Пропозиції щодо остаточного укладання законів» з конкретними заходами поетапної

систематизації російського законодавства [19]. На думку М. Сперанського, необхідно було спочатку хронологічно систематизувати російські законодавчі акти, отримавши в результаті «Повне зібрання законів Російської імперії». На наступному етапі – здійснити тематичну систематизацію законодавства на рівні зводу законів, котрий М. Сперанський трактував як поєднання законів, розташованих у певному порядку. На останньому етапі систематизації М. Сперанський пропонував здійснити кодифікацію галузевого законодавства та розробити коментарі до діючих законів та «навчальні книги» для викладання юридичних дисциплін [19, с. 435–436].

Для реалізації цих планів М. Сперанський пропонував реорганізувати комісію та підібрати фахівців. У квітні 1826 р. замість комісії з укладання законів (1796–1826 рр.) створено друге відділення імператорської канцелярії, котре прирівнювалося за значенням до міністерства; основним її завданням було наведення порядку у діючому законодавстві через кодифікацію законодавчої бази Російської імперії з 1649 р. Керуючим другим відділенням призначено відомого науковця і державного діяча М. Балудянського, але фактично усі робочі питання розробляв М. Сперанський. У відділенні були сконцентровані найкращі законознавці того часу – К. Асенєв, В. Клоков, М. Корф, О. Куніцин, М. Плісов, К. Репинський, також залучалися до практичних занять з юриспруденції студенти, серед яких були майбутні відомі правознавці – Н. Крилов, К. Неволін, С. Баршев, Я. Баршев, П. Калмиков, П. Редкин та ін. [16].

Результатом цієї грандіозної і кропіткої праці було видання «Повного зібрання законів Російської імперії» та «Зводу законів Російської імперії», котрі заклали фундамент діючого законодавства для правознавства та фінансово-правової науки. Враховуючи непересічне значення систематизації законодавства для становлення фінансово-правової науки, як самостійної наукової сфери, розглянемо більш детально, як відбувалося становлення цієї системи та охарактеризуємо концептуальні підходи М. Сперанського щодо створення «Повного зібрання законів...» і «Зводу законів...», узагальнених в «Огляді історичних відомостей про Звід законів» (1833 р.) [20].

«Нова структура старого закону» («Structuration nova veterum legume») – висловлювання видатного англійського філософа, історика, державного діяча Ф. Бекона, котре вибрано М. Сперанським в якості епіграфа своєї праці, відображало сутність діяльності зі створення хронологічної і тематичної інкорпорації законодавства без зміни їхньої сутності. Також окремі ідеї Ф. Бекона, з певними обмеженнями «кои по свойству наших законов признаны необходимыми» [20, с. 104], покладено в основу типології укладання зводу законів, а саме: 1) виключити закони, що вийшли з використання; 2) виключити повторення; 3) зберегти слова закону; 4) скоротити багатослівні закони; 5) прибрати закони, що суперечать один одному; 6) під видом старих законів не повинні з'явитися нові; 7) об'єднати в одному зводі закони імперські та місцеві; 8) закони охоплюють лише минуле і не визначають майбутнє [20, с. 102–113]. Поділяємо точку зору сучасного дослідника розвитку юридичної техніки і систематизації законодавства Російської імперії С. Кодана, який зауважує, що уможлидні ідеї Ф. Бекона М. Сперанський трансформував у правила юридичної техніки, котрі успішно реалізував на практиці [7]. Підтримуємо позицію Р. Тараборина, котрий відзначає, що авторитет Ф. Бекона використано укладачами «Зводу законів Російської імперії» не для того, щоб чітко дотримуватися його тверджень, а для того, щоб творчо переосмислити й розробити власний підхід з урахуванням особливостей законодавчого матеріалу, на основі яких він створювався та з урахуванням тогочасних соціально-економічних та політичних умов в країні [5]. З позицій історичного дослідження нас цікавить не автентичність дотримання філософсько-правових основ Ф. Бекона, а процес створення, домінуючі положення, які склали основу «Зводу законів...» та вплив систематизованих актів на розвиток юридичної теорії в цілому, та фінансово-правової науки зокрема.

Укладання «Зводу законів...», за М. Сперанським, передбачало реалізацію таких політико-управлінських завдань. По-перше, систематизація законодавчої бази, здійснена державними органами, забезпечить державні структури та підданих офіційною правовою інформацією, що сприятиме реалізації правових приписів та дозволить уникнути труднощів управління й судочинства. По-друге, упорядкування законів сприятиме ефективному функціонуванню правової практики та діловодства і допомагатиме удосконаленню законів. По-третє, створення систематизованої бази сприятиме проведенню наукових правових досліджень і підготовці спеціалістів, пов'язаних у своїй діяльності з правом. [20, с. 87–105]. З виданням «Зводу законів...» «можно будет помышлять об учебных и ученых книгах и твердом образовании нашего юношества в отечественных законах» [20, с. 105].

Улаштування «Зводу законів...» передбачало також створення «Повного зібрання законів Російської імперії» – збірки законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акту імператором. Це було необхідно, оскільки: аналізувати події минулого необхідно на основі законів, що діяли у той період; тексти законів потрібні для уточнення і деталізації статей «Зводу...»; у законотворчій діяльності пояснювати і доповнювати закон слід з

урахуванням попередніх трактувань. Актуальність зібрання законів також зумовлена тим, що закони відображали внутрішньодержавні процеси, зміни соціально-економічних і політичних процесів і, відповідно, їх систематизоване збереження необхідно з позицій вивчення і збереження історичної спадщини держави. М. Сперанський відзначав: «история государства без познания законов, не может иметь ни ясности, ни достоверности, так как, с другой стороны законы без истории часто бывают невразумительны. Посему, чем благовременнее законы приводятся в известность, тем источники истории для современников становятся удобнее, для потомков достовернее» [20, с. 157]. Таким чином, М. Сперанський чітко розмежував місце і роль «Зводу законів...» і «Повного зібрання законів...», розглядаючи останнє як законодавчу базу для відбору правового матеріалу, необхідного для укладання «Зводу законів...».

Підготовка «Повного зібрання законів Російської імперії» являла собою титанічну працю, що реалізувалася поетапно: 1) склалися реєстри узаконень (кількість законів за реєстрами – 53239); 2) збиралися тексти законів (опрацьовано 3596 книг, а також значна кількість справ з указами по департаментах і міністерству внутрішніх справ); 3) тексти законів тричі перевірялися, після чого видавалися. У результаті таким чином організованої роботи виявилось, що значна кількість законодавчих актів або відмінена, або замінена/обмежена більш пізніми актами, або являла собою повторення. Відповідно до таблиці, кількість законодавчих актів, прийнятих з 29 січня 1649 р. – по 1 січня 1832 р., було 35993, а діюче законодавство Російської імперії складалося із 35 тис. актів [20, с. 198–200]. Інформація по специфікації систематизованих законів деталізована в таблиці 1.

Таблиця 1

Законодавчі акти затверджені з 29 січня 1649 р. – по 1 січня 1832 р.

Назва зібрання	Кількість статутів, установ указів	Кількість дарованих грамот	Кількість маніфестів і указів	Кількість трактатів	Всього
Зібрання перше (з 29.01.1649 по 12.12.1825)	819	241	29488	372	30920
Зібрання друге (з 12.12.1825 по 01.01.1832)	207	9	4845	12	5073
Всього	1026	250	34333	384	35993

[20, с. 198–200].

Перше видання «Повного зібрання законів Російської імперії» надруковане 1 квітня 1830 р. (друкування розпочалося 21 травня 1828 р. в спеціально створеній типографії при II-му відділенні імператорської канцелярії), воно містило 30920 законодавчих актів, розміщених в 45 томах (40 томів – законодавчі акти, 41-й том – хронологічний вказівники, 42-й том – алфавітно-предметний вказівник, 43 і 44-й томи – штати військових, військово-морських і цивільних чинів, 45-й том – книга тарифів) [21, с. 349–359].

Після упорядкування законодавчого масиву, результатом якого було створення «Повного зібрання законів Російської імперії» та складання історичних зводів, імператорська канцелярія розпочала укладати тексти статей «Зводу законів...» як офіційного джерела позитивного права. При визначенні основ конструювання зводу законів принциповим було питання обрання виду зводу, що найбільш підходило для російського законодавства. На підготовчому етапі проаналізовано такі основні види зводів: 1) зводи у вигляді загальних або часткових виписок, наведених із різних законів, що відносяться до одного предмету без зв'язку статей закону між собою; 2) зводи навчальні або наукові, розроблені для навчання юнацтва, де за певною методичною системою викладаються основні розділи будь-якого розряду законів.; 3) рукописні книги або збірники, що містять стислі вказівки на закони, відображають лише їхню сутність і укладені для зручності керівництва посадовими особами; 4) зводи у вигляді розширених або стислих покажчиків, упорядкованих за алфавітом; 5) зведене укладання, в основу якого за Петра I покладено Соборне укладання з доповненнями; 6) Звід Юстиніана, що складався з трьох основних частин: призначень (Institutiones), пандектів (Digesta) та імператорських постанов (Codex) [20, с. 70–81]. Вибір зроблено на користь кодексу Юстиніана, що передбачало укладання єдиного документу, котрий містив усе російське законодавство. На цей вибір значно вплинув той факт, що в багатьох європейських країнах період формування соціально-економічних відносин буржуазного типу в основу законодавства покладено саме цей римський правовий зразок. Встановлення кодифікації Юстиніана тривалий час застосовувалося в європейських країнах як субсидіарний правовий порядок буржуазного суспільства в період його становлення, а також на початкових

етапах функціонування перших цивільних кодексів в питаннях регулювання товарно-грошових відносин ліберального капіталізму [22, с. 63].

В основу структурування «Зводу законів...», як акту систематизованого нормативно-правового матеріалу, покладена концептуальна ідея М. Сперанського – зручність використання в судочинстві та навчанні. Його структурування здійснювалося за головними розрядами законів (з використанням сучасної термінології – за галузями законодавства) – позначалися «книги», котрі в свою чергу ділилися на томи, а останні – на окремі зводи [20, с. 114]. Також «Звід законів...» розподіляв законодавство за сферами управління та економіки держави. Його структура, що складався з 8 книг і 15 томів була такою: 1) основні державні закони, установи державні, губернські, міські, уїзні, волосні та про порядок державної служби (т. I–III); 2) статuti про повинності (т. IV), 3) закони казенного управління (т. V–VIII); 4) закони про стани (т. IX); 5) закони цивільні та межові з законами про цивільне та межове судочинство (т. X); 6) статuti державного благоустрою або державного господарства (т. XI–XII); 7) статuti благочиння (т. XIII–XIV); 8) карні та карно-процесуальні закони (т. XV). Видання тексту «Зводу законів Російської імперії» здійснено 1832 р. маніфестом від 31 січня 1833 р. «Про видання Зводу законів Російської імперії» відзначалося, що вітчизняні закони упорядковані, об'єднані в правильний одноманітний Звід, як того потребувало державне судочинство та порядок державного управління [24, с. 68–69]. Згідно із маніфестом, «Звід законів...» набував юридичної сили з 1 січня 1835 р. Усі його томи перевидавалися 1842 і 1857 рр., до судової реформи 1864 р. він перевидався в 15 томах. В окремому 16-у томі, виданому 1885 р., містилися судові статuti.

Таким чином, чиновниками другого відділення імператорської канцелярії під керівництвом М. Сперанського та М. Балудянського здійснено унікальний акт систематизації законодавства, що був винятковим для свого часу і не має аналогів навіть в сучасних правових системах [7, с. 178]. Професор юридичного факультету Харківського університету Г. Гордієнко писав, що до видання «Повного зібрання законів...» і «Зводу законів...», вітчизняної науки правознавства не існувало, оскільки не було правознавчої системи російського законодавства [24, с. 10–11]. Сучасний дослідник історії юридичної освіти та юриспруденції Російської імперії В. Томсінов відзначає, що «Звід законів...» заклали основні параметри навчальної програми юридичних факультетів та розподіл діючого законодавства, а відповідно і наукової юриспруденції на галузі [4, с. 16]. Згідно із університетським статутом 1835 р. [25, с. 841–855], на юридичних факультетах університетів Наддніпрянської України – Харківського та Київського університетів – розпочинають вивчатися закони про державні повинності та фінанси, викладання яких здійснюється на основі «Зводу законів...» (а саме законів казенного управління – т. IV–VIII), історичних пояснень до «Повного зібрання законів...» і теоретичних праць відомих на той час фінансистів. У Ніжинському юридичному ліцеї студенти здобували фінансово-правові знання при вивченні дисципліни з назвою «закони казенного управління» [26, с. 152–153]. Змістовна характеристика цього курсу, з переліком екзаменаційних питань за 1849–1850 н. р., розроблена професором М. Бунге, нами вже була висвітлена [27, с. 106–116].

Студенти Рішельєвського ліцею з 1841 р. замість загального курсу правознавства вивчали на фізико-математичному відділенні огляд російських законів, на камеральному відділенні – державне господарство і торгівлю, а також огляд російських законів, на юридичному відділенні – державне господарство та російське правознавство [28, с. 37–38]. У спогадах студента Рішельєвського ліцею О. Бржоснівського, який навчався на камеральному відділенні упродовж 1857–1861 рр., охарактеризована навчальна програма, яка містила 17 навчальних дисциплін, у тому числі й предмети, у рамках яких містилася фінансово-правова інформація, а саме: політична економія, закони державного благоустрою і благочиння, закони про державні повинності та фінанси, статистика, політична арифметика [29].

Таким чином, практична управлінська діяльність М. Сперанського базувалася на його ґрунтовних теоретичних розробках. Аналіз його концептуальних положень дозволяє відзначити, що «Звід законів Російської імперії» мав офіційний характер, створений державним органом, підпорядкованим вищому органу державного управління; являв собою акт систематизації діючих законів, доступних для державних органів і підданих держави; виступив засобом забезпечення правового простору й законності з урахуванням як загальнодержавних цілей правового регулювання, так і особливостей розвитку окремих національних регіонів імперії; щорічно доповнювався державними органами і періодично перевидався. Створення «Повного зібрання законів...» і «Зводу законів Російської імперії...» сприяло розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового.

Список використаних джерел

1. Небрат В. В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. Київ, НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013, 584 с. 2. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформенний

період. Кіровоград, Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007, 630 с. 3. Касьянов В. В. Влияние идей исторической школы права на кодификацию законов Российской империи // Историческая и социально-образовательная мысль. Том. 8. 2016. № 4/1. С. 75–77. 4. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие. 2-е издание. Москва, Зерцало-М, 2015, 352 с. 5. Тараборин Р. С. Свод законов гражданских Российской империи 1832 г.: генезис законодательной конструкции // Вопросы управления. 2015. № 2 (14). С. 194–199. 6. Дорская А. А. Развитие юридического образования как составляющая российских правовых реформ: историко-правовой анализ // Юстиция. 2013. № 1. С. 1–7. 7. Кодан С. В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века // Юридическая техника. 2007. № 1. С. 178–191. 8. Кодан С. В. Становление системы законодательства Российской империи (XIX – начало XX в.) // Вестник Уральского института экономики, управления и права. 2011. № 1 (14). С. 60–71. 9. Иванов В. С. Классификация законов в концепции систематизации российского законодательства М.М. Сперанского // Бизнес в законе. 2010. № 2. С. 43–46. 10. Кассихина В. Е. Сперанский, его роль в развитии и становлении российского государства и права // Научно-практический журнал «Государство и право в XXI веке». 2017. № 2. С. 4–13. 11. Федоров В. А. М. М. Сперанский и А. А. Аракчеев. Москва, Изд-во Московского ун-та, 1997, 254 с. 12. Сперанский М. М. План государственного преобразования графа М. М. Сперанского: (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). Москва, 1905, 360 с. 13. Сперанский М. М. Проекты и записки / Под ред. С. Н. Валка. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1961, 243 с. 14. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. № 19904. 15. Труды комиссии о составлении законов. Второе издание. Т. I. Санкт-Петербург, Тип. Комиссии составления законов, 1822, 372 с. 16. Корф М. А. Жизнь графа Сперанского. Т. 2. (Части 3, 4 и 5). Санкт-Петербург, Издание императорской публичной библиотеки, 1861, 388 с. 17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. I. № 1. 18. Мицкевич А. В. Систематизация законов Российской империи М. М. Сперанским // Журнал российского права. 2001. № 5. С. 154–160. 19. Сперанский М. М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предложения к окончательному составлению законов. // Русская старина. Т. XV. Санкт-Петербург. Печатня В. И. Головина. С. 433–441. 20. Пасічник Н. О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль. Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2017. Вип. 1. Ч. 2. 188 с. 21. Сперанский М. М. Обозрение исторических сведений о своде законов. Санкт-Петербург, Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833, 206 с. 22. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XXIV. Санкт-Петербург, Брокгауз-Эфрон, 1898, 474 с. 23. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. Москва, Зерцало, 1999, 448 с. 24. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. № 5947. 25. Гордеенко Г.С. В чем должно состоять ученое уголовное законоведение в России в настоящее время? Диссертация ... на степень доктора права. Харьков, Харьковский университет, 1838. 26. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. X. № 8337. 27. Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1840. 28. Держархів Одеської обл. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 510. Арк. 71–100. 29. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. № 15010.

References

1. Nebrat V.V. Evoliutsiia teorii derzhavnykh finansiv v Ukraini [Evolution of the theory of public finance in Ukraine]. Monohrafiia. Kyiv, NAN Ukrainy, In-t ekon. ta prohnov. ta prognov., 2013, 584 s. 2. Orlyk V.M. Podatkova polityka Rossiiskoi imperii v Ukraini v doreformennyi period [Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period]. Kirovohrad, Polihrafichno-vydavnychiy tsentr TOV «Imeks-LTD», 2007, 630 s. 3. Kas'yanov V.V. Vliyanie idei istoricheskoi shkoly prava na kodifikatsiyu zakonov Rossiiskoi imperii [Influence of the ideas of the historical school of law on the codification of the laws of the Russian Empire]. Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl'. Tom. 8. 2016. № 4/1. S. 75–77. 4. Tomsinov V.A. Yuridicheskoe obrazovanie i yurisprudentsiya v Rossii vo vtoroi treti XIX veka [Legal education and jurisprudence in Russia in the second third of the XIX century]: Uchebnoe posobie. 2-e izdanie. Moskva, Zertsalo-M, 2015, 352 s. 5. Taraborin R.S. Svod zakonov grazhdanskikh Rossiiskoi imperii 1832 g.: genezis zakonodatel'noi konstruktii [Code of Civil Laws of the Russian Empire of 1832: the genesis of legislative design]. Voprosy upravleniya. 2015. № 2 (14). S. 194–199. 6. Dorskaya A.A. Razvitie yuridicheskogo obrazovaniya kak sostavlyayushchaya rossiiskikh pravovykh reform: istoriko-pravovoi analiz [The development of legal education as a component of Russian legal reforms: historical and legal analysis]. Yustitsiya. 2013. № 1. S. 1–7. 7. Kodan S.V. Svod zakonov Rossiiskoi imperii. Mesto i rol' v razvitii yuridicheskoi tekhniki i sistematzatsii zakonodatel'stva v Rossii v XIX – nachale XX veka [Code of Laws of the Russian Empire. Place and role in the development of legal technology and the systematization of legislation in Russia in the XIX – early XX century]. Yuridicheskaya tekhnika. 2007. № 1. S. 178–191. 8. Kodan S.V. Stanovlenie sistemy zakonodatel'stva Rossiiskoi imperii (XIX – nachalo XX v.) [Formation of the system of legislation of the Russian Empire (XIX – early XX century)]. Vestnik Ural'skogo instituta ekonomiki, upravleniya i prava. 2011. № 1 (14). S. 60–71. 9. Ivanov V.S. Klassifikatsiya zakonov v kontseptsii sistematzatsii rossiiskogo zakonodatel'stva M.M. Speranskogo [Classification of laws in the concept of the systematization of Russian legislation Speransky]. Biznes v zakone. 2010. № 2. S. 43–46. 10. Kassikhina V.E. Speranskii, ego rol' v razvitii i stanovlenii rossiiskogo gosudarstva i prava [Speransky, his role in the development and establishment of the Russian state and law]. Nauchno-prakticheskii zhurnal «Gosudarstvo i pravo v XXI veke». 2017. № 2. S. 4–13. 11.

Fedorov V.A. M.M. Speranskii i A.A. Arakcheev [M.M. Speransky and A.A. Arakcheev]. Moskva, Izd-vo Moskovskogo un-ta, 1997, 254 s. 12. Speranskii M.M. Plan gosudarstvennogo preobrazovaniya grafa M.M. Speranskogo: (Vvedenie k Ulozheniyu gosudarstvennykh zakonov 1809 g.) [The plan for the state transformation of Count M.M. Speransky: (Introduction to the Code of State Laws of 1809)]. Moskva, 1905, 360 s. 13. Speranskii M.M. Proekty i zapiski [Projects and notes] / Pod red. S.N. Valka. Moskva–Leningrad, Izd-vo AN SSSR, 1961, 243 s. 14. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 1. T. XXVI. № 19904. 15. Trudy komissii o sostavlenii zakonov [Proceedings of the commission on the drafting of laws]. Vtoroe izdanie. T.I. Sankt-Peterburg, Tip. Komissii sostavleniya zakonov, 1822, 372 s. 16. Korf M.A. Zhizn' grafa Speranskogo [Life of Count Speransky]. T. 2. (Chasti 3, 4 i 5). Sankt-Peterburg, Izdanie imperatorskoi publichnoi biblioteki, 1861, 388 s. 17. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 2. T. I. № 1. 18. Mitskevich A.V. Sistematzatsiya zakonov Rossiiskoi imperii M.M. Speranskim [Systematization of the laws of the Russian Empire M.M. Speransky]. Zhurnal rossiiskogo prava. 2001. № 5. S. 154–160. 19. Speranskii M.M. Kratkoe istoricheskoe obozrenie komissii sostavleniya zakonov. Predlozheniya k okonchatel'nomu sostavleniyu zakonov [A brief historical review of the commission of drafting laws. Proposals for the final drafting of laws]. Russkaya starina. T. XV. Sankt-Peterburg. Pechatnya V.I. Golovina. S. 433–441. 27. Pasichnyk N.O. Vykladannia nauky pro finansy v Nizhynskom yurydychnomu litsei kniazia Bezborodka [Teaching financial science in the Nizhyn Lyceum of Prince Bezborodko]. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istorii. Ternopil. Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka. 2017. Vyp. 1. Ch. 2. 188 s. 20. Speranskii M.M. Obozrenie istoricheskikh svedenii o svode zakonov [Survey of historical information on the code of laws]. Sankt-Peterburg, Tip. II otdeleniya sobstvennoi ego imperatorskogo velichestva kantselyarii, 1833, 206 s. 21. Entsiklopedicheskii slovar' F.A. Brokgauza i I.A. Efrona [Encyclopaedic dictionary F.A. Brockhaus and I.A. Efron]. T. XXIV. Sankt-Peterburg, Brokgauz-Efron, 1898, 474 s. 22. Pukhan I., Polenak-Akimovskaya M. Rimskoe pravo [Roman law]. Moskva, Zertsalo, 1999, 448 s. 23. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 2. T. VIII. № 5947. 24. Gordeenko G.S. V chem dolzhno sostoyat' uchenoe ugovnoe zakonovedenie v Rossii v nastoyashchee vremya? [What should be the academic criminal jurisprudence in Russia at the present time?]. Dissertatsiya ... na stepen' doktora prava. Khar'kov, Khar'kovskii universitet, 1838. 25. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 2. T. X. № 8337. 26. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Public Education]. Chast' XXVI. Sankt-Peterburg, Tipografiya Imperatorskoi Akademii Nauk, 1840. 29. Derzhavnii arkhiv Odes'koï oblasti. F. 153. O. 1. Spr. 510. Ark. 71–100. 28. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. 2. T. XVI. № 15010.

Natalia Pasichnyk

THE CONTRIBUTION OF M.M. SPERANSKYI IN THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND LEGAL SCIENCE

The article describes the main theoretical developments of M.M. Speranskyi on the financial and legal issues, his conceptual approaches to the drafting of the Laws of the Russian Empire and the practical activities of establishing this compilation. The article analyzes the influence of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire and the Code of Law on the development of financial and legal science, that was to promote the formation of national jurisprudence and the separation of various areas of law science, including financial and legal.

Key words: financial and legal science, state economy, Complete Collection of Laws, Code of Laws, systematization of legislation.

УДК 821.161.2–6.09(092)(045)

Надія Білик

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ЕПІСТОЛЯРІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті на основі архівних документів досліджується епістолярій Богдана Лепкого. Листи діяча є важливим документом з історії суспільної думки Галичини початку ХХ ст. У них висвітлено погляди Б. Лепкого у контексті «українського питання». Епістолярна спадщина характеризує його як особу, віддану українській національній ідеї.

Ключові слова: Богдан Лепкий, «українське питання», епістолярій.

Серед представників доби українського модерного націотворення, духовний спадок котрих актуальний і сьогодні, вирізняється постать визначного громадсько-культурного діяча, письменника, публіциста, вченого Богдана Лепкого (1872–1941 рр.). За словами сучасника, Б. Лепкий «у першій лінії і в найбільшій мірі був громадянином. Отже українським громадянином, що від початків своєї творчої праці до останнього свого віддиху слухав тільки одного наказу: служби свому народові!» [1, с. 44]. Він сприяв трансформації «українського питання» від культурницького напрямку до ідеї державної незалежності України.

Огляд новітньої літератури дає підстави стверджувати, що увага дослідників приділена письменницькій спадщині митця. Поза колом наукових зацікавлень лепкознавців залишилась рецепція «українського питання» в епістолярії Б. Лепкого. Актуальність дослідження окресленої проблеми не заперечують публікації О. Коноплицької [2], Н. Журавльової [3], М. Федунь [4], О. Шеремети [5], у яких проаналізовано листи в контексті творчості й особистих взаємин письменника.

«Українське питання» стояло на вістрі модерної доби, оскільки українці були «недержавною» нацією. Йдеться про кінець ХІХ – початок ХХ століть, коли могутній інстинкт національного та державного будівництва вилився у широкий національно-культурний і політичний рух, що охопив Галичину та Наддніпрянщину. Важливим історичним джерелом, що проливає світло на події того часу, виступає листування людей, котрі брали активну участь у національно-визвольному русі. У той же час, епістолярна спадщина діячів є однією зі складових у дослідженні їх інтелектуальної біографії.

У цьому контексті особливо цінним є епістолярій Богдана Лепкого, котрий упродовж усього життя вів широку кореспонденцію. Серед його адресатів – відомі українські громадсько-культурні та політичні діячі, письменники, вчені: О. Барвінський, К. Студинський, О. Маковей, М. Павлик, Я. Весоловський, В. Гнатюк, М. Коцюбинський, В. Стефаник, ін. Листи, що охоплюють період від кінця ХІХ ст. до 1914 р., є важливим документом з історії суспільної думки Галичини, у них виступає постать Б. Лепкого, чітко окреслюються його погляди на події в історії України.

Тісне знайомство діяча з представниками різних політичних партій сприяло виробленню такої характерної риси світогляду Б. Лепкого, як «надпартійність». Наприклад, В. Стефаник, О. Луцький, К. Трильовський, М. Павлик належали до радикальної партії, К. Левицький, Є. Петрушевич стояли на чолі націонал-демократів, О. Барвінський, К. Студинський, О. Маковей виступили у 1911 р. засновниками Християнсько-суспільного союзу (Б. Лепкий був членом цієї партії. – Н.Б.). Не раз зустрічався діяч з націоналістами М. Міхновським і Д. Донцовим. Дружні взаємини єднали митця з ідеологом українського консерватизму В. Липинським [6].

З переїздом до Кракова у 1899 р. Богдан Лепкий не залишився осторонь політичної боротьби, яку І. Лисяк-Рудницький схарактеризував як «велику політичну битву» [7, с. 439]. До неї були втягнені три сили: українці, поляки та Відень. Питання реформ, виборів, національної та територіальної окремішності галицьких українців стали міжнародною проблемою. Саме 1899–1914 роки, за словами Д. Донцова, «спричинилися до популяризації української державної ідеї більше, ніж сто років перед тим» [8, с. 28].

Життя у Кракові відкрило перед Б. Лепким нові можливості: сувора галицька дійсність, з якою день-у-день доводилося стикатись у місті Бережани, життя провінції, дрібязковістю якого доводилося жити, – все це відбирало багато сил у Б. Лепкого. «І треба було аж кинути метушливе життя провінціального міста, і в новому довікллю на чужині, у Кракові поволеньки себе відшукувати» [9, с. ХІІ]. Шукати відповіді на питання, що стояли перед кожним свідомим українцем: куди йти? за ким? що робити саме тобі, щоб мрії про державну самостійність стали реальністю? І Б. Лепкий зробив свій вибір, проголосивши у листі до К. Студинського наступне: «Шевченко, его злидні та его сила і невгнутість духа най будуть нам приміром і захоотою в борбі» [10, арк. 9].

У Кракові Б. Лепкий зіткнувся з досить сильним впливом москофільських ідей серед тамошнього українства. Вихований на народовських ідеях, він став на чолі краківської філії товариства «Просвіти» з метою об'єднати всіх, хто називає себе українцем: «признається до Русі» [11, арк. 8]. У листі до К. Студинського діяч так описав події у Кракові, що були яскравим відгуком політичної боротьби в Галичині: «Навіть у нас, в Кракові, кишить. Ту, як знаєте, було царство тьми. Кацапня процвітала. Від року взялися люди її проганяти. Але іде тяжко, навіть дуже тяжко» [11, арк. 39–40]. Письменник погоджувався з думкою, що на чужині слід обстоювати позицію згоди та співпраці між усіма партійними групами. Та це, однак, не означало, що слід дозволити зробити з товариства «Просвіта» «фабрику, на якій виробляться свідомі москофіли» [11, арк. 39–40].

Боротьбу з москофільством Б. Лепкий вважав народною справою, бо хоч «погані часи кацапської нетерпимості минули», не слід забувати, як москофіли «фонетикою друковані книжки і часописи викидали вікном, а наших людей позбувалися дверима» [11, арк. 32]. Тому у листі до К. Студинського (від 1901 р.) проголосив: «Ми ту політики не робимо, але народного духа беречи мусимо. І де б я не був і щоб не ходило, я тямити не перестану, хто я є і чого держатися мушу. З москофільським ренебацтвом до смерті боротися буду. Не зношу его і примиритися з ним не можу» [11, арк. 33].

У складних умовах наступу на культуру і духовність українства з боку польського та російського державного шовінізму, Б. Лепкий виступив за збереження національних і релігійних традицій українського народу. На його думку, політика ополчення та окатоличення українців «без огляду на характер, фізіологію народу – це блуд» [12, арк. нумер.].

Серед найбільшійших проблем сучасності Б. Лепкий виділив скрутне соціальне та національне становище галицького селянина, який потерпав від постійного визиску, наслідком чого стала еміграція тисяч українців за океан, в Бразилію, Америку. Причини виникнення цих проблем діяч вбачав також у настроях, що панували у тогочасному суспільстві, в українській політичній думці, де поширеними були зневіра, переважали внутрішньопартійні інтереси. Вихід з цього становища Б. Лепкий вбачав не у втечі «за море» і не в шуканні «нових» програм, а у поверненні до надбань минулого. А для селянина він вказував єдиний вихід: «Держися, хлопе, землі! Не горди придбанням культури та разом з другими іди вперед, ані, то перейдуть по тобі» [10, арк. 4–5].

У Б. Лепкого неволя власного народу викликала два почуття: смуток і сором. Сум поставав у душі, коли слухав пісні, в яких йшлося про знуцання над простим селянином, котрого перетворено на худобу. Це рабське становище українців викликало і сором. Митець бачив, що державницьке минуле мало хвилює його сучасників, котрі зжилися зі столітнім ярмом неволі. Кроком у напрямі покращення матеріального добробуту народу Б. Лепкий вважав поширення освіти, популяризацію науки, літератури та мистецтва серед найширших верств «суспільності», котрій, як гірко зазначив, «треба ще чимало культури, щоб культурною стала» [13, арк. 69].

На думку діяча, необхідно ввести обов'язкову початкову освіту для українців. Тому Б. Лепкий звернувся до загалу із закликком: «Земляки! Поки один з тисячки, один з мільйони наших людей не вміє прочитати на панщизнійнім хресті, хто, коли та нащо його поставив, поти наша панщина, поти наш сором не минув» [13, арк. 69]. Культурний, економічний і політичний поступ народу діяч пов'язував з утворенням широкої мережі народних шкіл, які підлягатимуть у своєму керівництві Педагогічному товариству у Львові.

Другим чинником, котрий сприятиме наближенню «жаданої волі» для українців, була правда про історичне минуле України. Звідси випливає наступне гасло, яке проголосив діяч: «Де нема правди, там і волі бути не може!» [14, арк. 54]. Першим кроком на шляху до правди було повернення імен діячів, які залишили вагомий слід у формуванні та становленні української національної ідеї. Серед останніх Б. Лепкий бачив, насамперед, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова. Діяча обурювало ставлення загалу до цих визначних постатей: «На жаль в нас не шанують ані героїв праці, ані будівничих народного життя, ані заслужених мистців науки й штуки – нічо. Куліш – зрадник, Шевченко – неук, Костомаров – московський віхоть, словом, хто трохи тільки піднімається вище загального рівня, того по голові – калать!» [14, арк. 10]. Звідси йде той неспокой за майбутнє українства, що турбував письменника на чужині.

Богдан Лепкий не вважав себе професійним політиком: «пишу так, як думаю, не з точки зору рації державної, тільки як голос суспільства» [14, арк. 10]. Однак, висловлюючи власні думки, «йдучи за голосом більше серця, як холодної розваги», Б. Лепкий у листах зумів надзвичайно точно оцінити політичну ситуацію в Галичині на поч. ХХ ст. у контексті «українського питання» [14, арк. 10].

У той час на вістрі доби стояло майбутнє України. Політична ситуація в Європі та Росії після 1905 р. не малювала радісних перспектив щодо легкого шляху до державної самостійності українців. У листі до О. Барвінського (від 22 квітня 1908 р.) Б. Лепкий писав: «Наступає чорна хмара ... одна з тих, що нашим предкам заступила сонце. Хмара з півночі» [14, арк. 19]. В

українському суспільстві знову залунали голоси, котрі намагались переконати загал у тому, що Росія зможе відкрити українцям нові можливості, тоді як Відень та поляки завжди будуть вважати галичан другосортним народом. Б. Лепкий цим настроєм протиставив свій погляд на російсько-українські взаємини: «Нам не вільно ширити москофільських ідей за ніяку ціну і під ніякою покриткою, бо се наша смерть. Хто хоть трохи знає історію, той може переконатися, як ми на тім виходили. Цариця Катерина страх яка була ліберальна, з енциклопедистами листувалася, для козаків палати будувала, а для України була гіршою від Петра Великого. Каже Погодін, що ми до москалів дуже близькі, зі всіх слов'ян найближчі, та як раз в тій близькості велика небезпека. Ви, мовляв, такі нам близькі, що ніякої різниці між нами нема. Значиться, чи б'ють, чи цілують, а все для нас виходить болючо. Тому найкраще держатися здалека» [14, арк. 60].

Б. Лепкий виступав проти асиміляції духовної та національної, оскільки вона нищила все, що скріплювало ідеї духовної самобутності народу, його світогляд, його національні ідеали. Ось чому письменник, як і більшість свідомих галичан, вбачав вихід для України у союзі з Австро-Угорщиною. Особливо ці настрої посилювались після 1906 року, коли через введення загального виборчого права прийшли до участі у політичному житті краю широкі маси українського народу, в сеймі і парламенті українське представництво придбало значення політичного чинника. Позитивні зміни відбулися і на ниві освіти: утворилися нові українські народні та середні школи, кілька нових українських кафедр у Львівському університеті [15, с. 144–210]. Тут слід шукати генезис лепківської думки, що відродження в Галичині слід пов'язувати «з володінням Франца Йосифа» [16, арк. 16]. Однак, діяч не ідеалізував становище Галичини як автономії у складі австрійської держави, ця федерація була необхідною умовою «проти державности московської» [17, арк. 7]. Подібні твердження знаходимо і в листі до О. Барвінського (від 1910 р.), де звучить застереження: «Тим часом і пруська культура, і московська безкультурність гострять свої ножі. Та пруський ніж хоть чистий, а московський з іржою» [14, арк. 91].

У листах Б. Лепкого ми зустрічаємо неприхильні судження про великоросів («кацапів»), але діяч був далекий від ворожості проти всіх росіян і російської культури зокрема. З юнацьких літ Богдан захоплювався російською літературою, про що свідчать його переклади з поезій О. Пушкіна, М. Лермонтова, студії над творчістю Ф. Достоєвського. Ці погляди Б. Лепкого не базувалися на сліпій ненависті до «Москви», а лише на безмежній любові до України, в якій письменник бачив справжній контраст до тої несамотньої московської «примари», що її так геніально змалював Т. Шевченко у власних творах. Для Б. Лепкого, Україна завжди була типовим зразком західноєвропейської держави, що цілком чужа візантійсько-татарській Московії.

Для Б. Лепкого політичним ідеалом була соборна українська держава. Цього наскрізь національного світогляду митця не заперечує інша його ідейна концепція – ідея братерської любові. Зокрема, І. Ліщинський відзначив: «Лепкий знав добре святе Письмо. Як правдивий християнин руководився любов'ю ближнього й зі всіма сердечно жив...» [18, с. 2]. Сам діяч з цього приводу писав: «...мої любими гадки – про братолюбіє, бо нічо мене не болить так дуже, як тая непотрібная кривда, яку чоловік чоловікові творить» [16, арк. 9].

У своїх поглядах митець виступив як один із духовних провідників українства. На думку Б. Лепкого, українська національна ідея не стала реальністю не так через несприятливі зовнішні обставини, як внаслідок протиріч внутрішніх. Вивчаючи національний характер українців, він доходив висновку «на тему нашої сумної минувщини, котра була б може багато веселіша, коли б не ми самі, коли б не всілякі Пушкарі, Цицюри, Кочубеї та тільки інших, може і хоробрих, і не найгірших людей, але засліплених егоїзмом, жадобою власного добра і значіння, затуманених хитроцями московськими, або принаджених, як птах до сонця, царськими дарунками. Вони то лягли колодками непрохідними в тім поході, який з напругом сил вели наші Виговські, Богуни, Мазепи, а на якого прапорі була виписана «Самостійна Україна» [14, арк. 56]. Сучасність теж була невтішною, що й стало джерелом такого болючого для Б. Лепкого висновку: «Така вже наша вдача. Одні не мають спромоги, другі охоти, а треті віри. Тай роби що хоч!» [14, арк. 61].

Б. Лепкий усвідомлював, що український народ, пригнічений матеріально та духовно, чекав допомоги інтелігенції, а ця підмога дасть вдячні плоди тільки тоді, коли так звана «народна робота» буде безкорисливою, бо інакше втратить свої ідейні основи, перетвориться на звичайнісіньке «гешефство» [14, арк. 91]. Дотримуючись цих засад, Б. Лепкий писав власні твори, які народ гартують, більше того – це були твори за націю. А нацією народ стане тоді, коли «пробудеться» до самостійного державного життя. Звертаючись до сучасників, Б. Лепкий вказував шлях, яким слід йти, щоб стати українському народові рівним серед інших європейських народів. Митець був переконаний, що без ідеї народ «не зможе воскреснути та з Лазаря стати велетнем. Розвиток торгівлі та українського промислу, взагалі матеріальне підвищення життя народу, – то одна річ, а духовний підйом, романтичний запал – то друга, і їх треба звести до гармонійного співділання в нашій життю – інакше не дійдемо до цілі. Без запалу і без щирого підйому духа

станемо народом галапасів, трийцять міліоновою чередою, добре годованою, чесаною, навіть милом митою, в порядних стайнях... А така перспектива не може нікого вчарувати» [14, арк. 91].

Метою діяча було позбавити націю комплексу меншовартості, дати їй духовний і політичний ідеал. Під першим він розумів наступне: «як кусник якогось поета, мушу цінити відвагу, запал, жертву, але, як чоловік дозрілий, хочу бачити по другім боці в тій самій нації розвагу, розум, такт. Обі ті сили мусять стреміти до рівноваги, а горе, коли одна з них заволодіє всесильно!» [14, арк. 21]. Національно-політичним ідеалом Б. Лепкого була українська самостійна соборна демократична держава.

Б. Лепкий усвідомлював, що українська ідея терпить не стільки від чужих зазіхань, скільки від «немудрості» своїх «батьків нації». Митець бачив, що між останніми немає патріотів, а лише кар'єристи. Письменника вражало нестримне бажання багатьох хитрістю та підкупом досягти високих титулів і значних доходів, їх намагання стати «батьками» України. У боротьбі за владу при цьому використовувались усі можливі засоби. Для митця тип національного «баятера» – справжнє лихо, оскільки серед загалу вкорінювалася думка: для чого працювати, коли другий без праці доходить до слави та добра.

Б. Лепкий був прихильником права, свободи та гідності особи, культури мирного політичного розвитку. Він звертав особливу увагу на моральний бік політики. На його думку політичні інтереси повинні рахуватися з моральними нормами загалу. Але тут йдеться не про підпорядкування політики моралі, а про їх взаємодію. Тобто політичний діяч повинен мати власні моральні переконання і відповідати за свої вчинки, осмислювати наслідки своїх дій для цілого народу. Особливо Б. Лепкого хвилювала проблема політичної етики у контексті виборчої боротьби, оскільки дійсність Галичини завжди давала привід до роздумів. Він, зокрема, писав: «Я розумію, що в політиці поборюють себе люди протилежних напрямків, але зрозуміти не можу, чому до тої боротьби вживають наші демагоги такої збрुї, як брехня, клевета і болото» [13, арк. 58]. Письменник був переконаний у тому, що політика повинна мати свою мораль, не варто воювати в домашніх міжусобицях «затрутою збруєю» [13, арк. 58]. На думку митця, через напади на честь передових діячів зраджувалося чимало одиниць, а загал втрачав довіру не лише до провідників, а й до цілої справи.

Занепад духовності і як наслідок цього – занепад культури. З цим Б. Лепкий не міг змиритися ніколи. «Добро української культури» [19, арк. 86] було для нього понад різні політичні програми та партії.

Слід зазначити, що політичний ідеал Б. Лепкого з часом зазнавав змін. Спочатку, як і більшість галичан, майбутнє краю він пов'язував з Австро-Угорською імперією, напередодні Першої світової війни і до кінця свого життя діяч хотів бачити Україну самостійною соборною демократичною державою. У листі до О. Барвінського діяч відкрито проголосив свою відданість українській справі: «Я не відказую своєї участі там, де ходить о справу народну, о ідею українську, котрої я є безусловним прихильником» [16, арк. 54]. Цю цитату можна вважати епіграфом до багатогранної діяльності Б. Лепкого. Саме українська національна ідея була компасом при написанні письменником історичної епопеї про гетьмана Івана Мазепу, історичних повістей про гетьмана Івана Виговського, десятків патріотичних поезій митця, його публіцистичних виступів на сторінках української преси.

Таким чином, листи Б. Лепкого є важливим документом з історії суспільної думки Галичини того часу. Автор у контексті «українського питання» піднімає такі проблеми, як роль національної ідеї в житті нації, формування національної ідеології, роль духовних провідників нації та ставлення українського загалу до них, аналізує причини втрати української державності, взаємини України–Росії в історичному контексті, окреслює характерні риси українців тощо. Епістолярна спадщина Б. Лепкого характеризує його як особу, віддану українській національній ідеї. Цитати з епістолярію митця свідчать не лише про широту суспільних інтересів, а й є яскравим зразком оригінальних суджень і сміливих узагальнень.

Список використаних джерел

1. Лисяк П. Богдан Лепкий як громадянин // Богдан Лепкий. 1872–1941. Зб. у пошану пам'яті поета. Краків, Львів, 1943. С. 42–46.
2. Коноплицька О. Екскурс в епістолярій Богдана Лепкого // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Літературознавство: матеріали міжнародної наук. конф. «Богдан Лепкий в полікультурному дискурсі Європи та Америки». Тернопіль, 2017. Вип. 47. С. 53–65.
3. Журавльова Н. Епістолярій Богдана Лепкого як відображення регіональної поштивості XIX – початку XX ст. // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: матеріали міжнародної наук. конф. Тернопіль, 2007. С. 230–235.
4. Федунь М. Мемуарний струмінь епістолярної спадщини Богдана Лепкого // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: матеріали міжнародної наук. конф. Тернопіль, 2007. С. 168–174.
5. Шеремета О. Епістолярій Богдана Лепкого та Володимира Гнатюка за архівними джерелами // Проблеми інтерпретації творчої спадщини Богдана Лепкого: матеріали міжнародної наук. конф. Тернопіль, 2007. С. 303–307.
6. Білик Н.

Культурологічна спадщина Богдана Лепкого: монографія. Тернопіль, 2013. 184 с. 7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. К., 1994. Т. 1. 483 с. 8. Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. К., 1991. 48 с. 9. Верниволя В. Богдан Лепкий (нарис літературної діяльності і спроба характеристики письменника за двадцять п'ять літ його письменницької праці) // Лепкий Б. Писання: у 2 т. Київ, Ляйпціг, 1922. Т. 1. С. I–IXXVII. 10. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 362. Оп. 1. Спр. 335. 11. Там само. Спр. 334. 12. Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України у м. Київ. Ф. 59. Спр. 1529. 13. ЦДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 336. 14. Відділ рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ВРННБ). Ф.1655, п.10. 15. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів, 1996. 448 с. 16. ВРННБ. Ф. 1659. П. 10. 17. ЦДАЛ України. Ф. 381. Оп. 1. Спр. 43. 18. Ліщинський І. Релігійність Б. Лепкого (спогад) // Нові дні. 1946. Ч. 29(55). 21 липня. С. 2. 19. ЦДАЛ України. Ф. 663. Оп. 1. Спр. 220.

References

1. Lysiak P. Bohdan Lepkyi yak hromadianyn [Bogdan Lepky as a citizen]. Bohdan Lepkyi. 1872–1941. Zb. u poshanu pamiaty poeta. Krakiv, Lviv, 1943. S. 42–46. 2. Konopliiska O. Ekskurs v epistolarii Bohdana Lepkoho [Excursus in the epistolary of Bohdan Lepky]. Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Literaturoznavstvo: materialy mizhnarodnoi nauk. konf. «Bohdan Lepkyi v polikulturnomu dyskursi Yevropy ta Ameryky». Ternopil, 2017. Vyp. 47. S. 53–65. 3. Zhuravlova N. Epistolarii Bohdana Lepkoho yak vidobrazhennia rehionalnoi poshtyivosti XIX – pochatku XX st. [The epistolary of Bohdan Lepky as a reflection of the regional masturbation of the nineteenth and early twentieth centuries]. Problemy interpretatsii tvorchoi spadshchyny Bohdana Lepkoho: materialy mizhnarodnoi nauk. konf. Ternopil, 2007. S. 230–235. 4. Fedun M. Memuarnyi strumin epistoliarnoi spadshchyny Bohdana Lepkoho [Memoir jet of the epistolary heritage of Bogdan Lepky]. Problemy interpretatsii tvorchoi spadshchyny Bohdana Lepkoho: materialy mizhnarodnoi nauk. konf. Ternopil, 2007. S. 168–174. 5. Sheremeta O. Epistolarii Bohdana Lepkoho ta Volodymyra Hnatiuka za arkhivnymi dzherelamy [Epistolary Bohdan Lepky and Volodymyr Hnatiuk on archival sources]. Problemy interpretatsii tvorchoi spadshchyny Bohdana Lepkoho: materialy mizhnarodnoi nauk. konf. Ternopil, 2007. S. 303–307. 6. Bilyk N. Kulturolohichna spadshchyna Bohdana Lepkoho [Cultural heritage of Bogdan Lepky]: monohrafiia. Ternopil, 2013. 184 s. 7. Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese [Historical essays]: v 2 t. K., 1994. T. 1. 483 s. 8. Dontsov D. Istoriia rozvytku Ukrainsoi derzhavnoi idei [History of the development of the Ukrainian state idea]. K., 1991. 48 s. 9. Vernyvolia V. Bohdan Lepkyi (narys literaturnoi diialnosti i spoba kharakterystyky pysmennyka za dvadtsiat piat lit yoho pysmennytskoi pratsi) [Bogdan Lepky (essay on literary activities and an attempt to characterize the writer for twenty-five years of his writer's work)]. Lepkyi B. Pysannia: u 2 t. Kyiv, Liaiptsih, 1922. T. 1. S. I–IXXVII. 10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIAL Ukrainy). F.362. Op.1. Spr.335. 11. Ibid. Spr.334. 12. Viddil rukopysiv Instytutu literatury im. T. Shevchenka NAN Ukrainy u m. Kyiv. F.59. Spr.1529. 13. TsDIAL Ukrainy. F.362. Op.1. Spr.336. 14. Viddil rukopysiv Natsionalnoi naukovoï biblioteki im. V. Stefanyka NAN Ukrainy (dali – VRNNB). F.1655, p.10. 15. Veryha V. Narysy z istorii Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Essays on the history of Ukraine (the end of the XVIII – the beginning of the twentieth century)]. Lviv, 1996. 448 s. 16. VRNNB. F.1659, p.10. 17. TsDIAL Ukrainy. F.381. Op.1. Spr.43. 18. Lishchynskyi I. Relihiinist B. Lepkoho (spohad) [Religiousness of B. Lepky (recollection)]. Novi dni. 1946. Ch. 29 (55). 21 lypnia. S. 2. 19. TsDIAL Ukrainy. F.663. Op.1. Spr.220.

Nadiia Bilyk

«UKRAINIAN QUESTION» IN THE EPISTOLARIA OF BOHDAN LEPKY

The article on the basis of archival documents investigates the epistolary of Bohdan Lepky. Letters of the figure are an important document in the history of public opinion of Galicia at the beginning of the twentieth century. They reflect the views of B. Lepky in the context of the «Ukrainian question». The epistolary heritage characterizes it as a person given to the Ukrainian national idea.

Key words: Bohdan Lepky, «Ukrainian question», epistolary.

УДК 215.001.8 «20» (477)

Наталія Семергей

**РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті представлено огляд і розкрито основні рівні наукового дослідження релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження початку ХХ ст. в новітньому історіографічному дискурсі. Автором зазначено, що сучасні вчені в галузі українознавства зосереджуються на висвітленні релігієзнавчих поглядів таких тогочасних діячів, як О. Бочковський, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Липинський, О. Лотоцький, І. Огієнко, А. Річинський, М. Шаповал, звертають увагу на розкриття їхнього бачення сутності релігії, особливостей її взаємодії з культурними, соціальними, суспільно-політичними та національними феноменами, аналізують внесок тогочасних мислителів у процес обґрунтування, ідейного зрощення та інституційного оформлення українського православ'я. Виокремлено п'ять історіографічних рівнів наукового вивчення української релігієзнавчої думки початку ХХ ст.: теоретико-методологічний, антолого-синтетичний, персоналістичний, енциклопедично-узагальнюючий, екстраполяційно-інтерпретаційний, наведено їхні присутні характеристики та предметні сфери. Зроблено висновок про роль і значення української релігієзнавчої спадщини початку ХХ ст. для сучасних націєтворчих та державотворчих процесів в Україні.

Ключові слова: історіографія, релігієзнавча думка, українське національно-культурне відродження, українознавство, релігія, церква.

Складна, суперечлива та багатогранна взаємодія свідомості та буття, ідеї та практики, визнання пріоритетності кожної з них для розвитку людства складають сутність одного із найголовніших питань, що турбувало суспільство в усі періоди його існування. Вирішення цієї проблеми, очевидно, лежить у площині взаємодоповнюваності та взаємозбагачення, зміни ролей ідеї та практики залежно від конкретних ситуацій часу і простору. Яскравою ілюстрацією такого стану речей був розвиток релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження початку ХХ ст., обсяг, розмах і зміст якого підготував необхідні ідейно-теоретичні та світоглядно-філософські умови, а також запропонував ідейно-релігійне обґрунтування державотворчих змагань Української революції 1917–1920 рр. Вплив релігієзнавчих ідей, візії і поглядів мислителів того часу відчувається і сьогодні, а необхідність їхньої інтерпретації зумовлена гостротою питання щодо долі та перспектив розвитку Українського православ'я.

Українська релігієзнавча спадщина початку ХХ ст. представлена іменами державно-політичних, громадських та церковних лідерів, а також діячів науки та культури. З-поміж них М. Боголюбов, О. Бочковський, В. Винниченко, М. Грушевський, В. Липинський, О. Лотоцький, І. Огієнко, М. Постнов, А. Річинський, М. Шаповал та інші. Аналіз та осмислення їхніх релігійних поглядів та інтерпретацій, кожного в різній мірі, представлені загалом репрезентативно. Натомість історіографічне узагальнення цього напрямку соціогуманітарних студіювань не набуло належної уваги вчених. Окремі історіографічні огляди тезового порядку містяться у дослідженнях, що присвячені релігійним аспектам українського національно-культурного відродження. Це праці Л. Кондратика [1], Я. Калакури [2], В. Сарбея [3], В. Климова [4], А. Колодного [4], В. Ульяновського, С. Плохія, О. Крижанівського [5] та інших [6–10]. Відтак відсутність комплексної історіографічної синтези, у якій було б розглянуто сучасні підходи до аналізу релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження початку ХХ ст. як цілісного, особного та самобутнього явища, а також гострота та дискусійність релігійних питань у сучасному житті обумовили актуальність і доцільність запропонованої статті. Окрім того, її академічна затребуваність обумовлена, також, потребами розвитку нових теоретико-методологічних засад і наукового методу української національної історіографії, яка у наш час набуває нових, суспільно-значущих і цивілізаційних функцій, рухається у напрямі подолання радянських штампів та стереотипів, ерозії штучності та інструменталізму, особливо щодо вивчення питань, зміст яких пов'язаний із церковно-релігійною та сакральною сферами життя суспільства.

Мета дослідження – представити огляд, проаналізувати зміст і розкрити основні рівні сучасного наукового дослідження релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження початку ХХ ст.

Відомо, що в сучасному українознавстві події та явища української історії ХІХ – початку ХХ ст. розглядаються як українське національно-культурне відродження, що становило стрижень

тодішнього історичного процесу в усіх його проявах, зокрема духовному та культурно-релігійному. Український національний рух характеризувався культурно-духовним відродженням суспільства, яке заклало підвалини організаційної консолідації українських сил для боротьби за державно-національне відродження [11, с. 157, 180]. Невід'ємним складником духовно-культурного відродження на початку ХХ ст. був розвиток релігієзнавчої думки. Коло питань, що цікавили мислителів було надзвичайно широким: поняття та основні характеристики релігії, зміст християнських і нехристиянських релігійних доктрин, співвідношення релігії із соціальним, культурним і політичним життям, уявлення про церкву як форму релігійної організації, феномен національної церкви тощо. Відтворення змісту релігієзнавчих ідей, уявлень та інтерпретацій тогочасних мислителів на сьогодні набуло наукового оформлення в чималому масиві історичних, релігієзнавчих і культурологічних синтез, аналіз яких дає підстави виокремити історіографічні рівні вивчення української релігієзнавчої думки початку ХХ ст.

Перший рівень – теоретико-методологічний, представники якого запропонували обґрунтування сучасних наукових підходів та методологічних стратегій осмислення релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження початку ХХ ст. Це студії таких учених, як І. Гирич, А. Киридон, А. Колодний, Л. Кондратик, П. Кралюк, В. Любашенко, В. Пащенко, О. Саган, О. Сарбей, Л. Тимошенко, О. Турій, В. Ульяновський, Л. Филипович, П. Яроцький та інші. Дослідники підкреслюють важливість дотримання принципів об'єктивності, всебічності, системності, позаконфесійності та світоглядного плюралізму, звертають увагу на те, що дослідження релігієзнавчої спадщини початку ХХ ст. дає підстави стверджувати безперервність українського академічного релігієзнавства, теоретичні основи якого були закладені у другій половині ХІХ століття (Т. Шевченко, М. Драгоманов, О. Потебня, І. Франко).

Другий історіографічний рівень – антолого-синтетичний, на якому репрезентовано цілісний, системний і компаративний аналіз релігієзнавчої думки українського національного відродження початку ХХ століття, представлено та обґрунтовано уявлення про її специфічний і самобутній зміст, вагоме місце в історії розвитку українського вчення про релігію. Антолого-синтетичний рівень представлений працями Л. Кондратика [1], Л. Рабаданової [7], В. Балуха [6] та інших. Учені зазначають, що виокремлення творчої спадщини чільних представників українських національних змагань початку ХХ століття в окремий етап історії релігієзнавства, обумовлений системним баченням тогочасними мислителями змісту та шляхів розв'язання основних релігієзнавчих проблем, з-поміж яких – релігієзнавчі теорії, взаємозв'язок релігії та буття, концепція українського християнства (М. Грушевський), обґрунтування поняття «Українського Православ'я» (А. Річинський) тощо.

Відтворенню релігійних візій і релігієзнавчих інтерпретацій тогочасних громадсько-політичних лідерів і діячів культури присвячений третій – персоналістичний рівень історіографічного дискурсу. У ньому об'єднано студії про релігієзнавчі вчення М. Грушевського, О. Лотоцького, В. Липинського, І. Огієнка, А. Річинського, М. Шаповала.

Одними з найдосліджуваних питань релігієзнавчої спадщини початку ХХ ст. можна вважати феномен релігії у творчій спадщині Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) – українського вченого, державотворця, громадського і політичного діяча. Аналізові його релігієзнавчих ідей, зміст яких був розлого представлений у багатотомній «Історії України-Руси», працях «Історія української літератури», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «З історії релігійної думки на Україні», присвятили дослідження Л. Винар, О. Прицак, І. Паславський, А. Колодний, І. Гирич, В. Ульяновський, В. Масненко, В. Ластовський, О. Кондратик, Л. Кондратик, О. Домбровський та інші.

Вагомий внесок у відтворення змісту релігієзнавчих ідей М. Грушевського належить О. Кондратик, яка підготувала дисертаційне дослідження «Феномен релігії у філософії історії М.С. Грушевського». Учена зазначала, що М. Грушевський запропонував концепцію українського християнства, яке, на думку мислителя, інтегрувало елементи магічно-натуралістичної, християнської і нехристиянської релігій [8, с. 7]. Про зміст грушевськівської концепції українського християнства говорив у своїх дослідженнях й Л. Кондратик. Він зауважував, що на думку М. Грушевського, християнство відіграло позитивну роль у державотворчих процесах, адже утверджувало універсальні цінності, як основу вищих культурних проявів людства [1, с. 26–27]. Л. Кондратик звертав увагу й на те, що за М. Грушевським народ постає соціальною опорою церкви, утворює «православну суспільність» та «православне громадянство», від яких залежить характер та способи організації церкви [1, с. 24].

Цінними для розуміння релігієзнавчої спадщини М. Грушевського стали студії І. Гирича та В. Ульяновського [12], у яких вчені підкреслили, що проблеми релігії, церкви та їхнього впливу на національне і державне життя народу займали особнє місце в історіософських і суспільствознавчих рефлексіях М. Грушевського.

Аналізуючи ідеї М. Грушевського щодо релігії, сучасні вчені звертають увагу на їхній політичний контекст. М. Грушевський у своїх поглядах на місце релігії та церкви в житті українського суспільства виходив із розуміння Церкви як засобу державницької або антидержавницької політики [13, с. 24].

Релігієзнавчим ідеям Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.) – історика Церкви, вченого, громадсько-політичного діяча, міністра ісповідань Гетьманату Павла Скоропадського присвячені праці В. Ульяновського [14], В. Швидкого [15], Л. Кондратика [16] та інших. Учені звертали увагу на модель взаємин держави і Церкви, запропоновані О. Лотоцьким. Її зміст полягав у зближенні державно-церковних інтересів шляхом включення проблем Церкви у сферу державної політики. Зміст відповідних релігієзнавчих міркувань О. Лотоцького відтворено у «Законі про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві» (1 січня 1919 р.), положення якого заклали основи автокефалії Української Православної Церкви [15, с. 67, 69]. Історики підкреслюють, що О. Лотоцький у своїх богословських догматично-канонічних рефлексіях вагомого значення надавав народу як зовнішній опорі Церкви [16, с. 140], наголошують на його переконаннях про тісне переплетіння церковних, державних, громадянських і національних інтересів [14, с. 36].

Окреме місце в наукових пошуках сучасних учених належить релігієзнавчій спадщині В'ячеслава Липинського (1882–1931 рр.) – видатного історика та суспільно-політичного діяча. Виокремлення та аналіз її положень був предметом досліджень таких учених, як Л. Кондратик [17–19], О. Бучма [20], С. Кагамлик [21], Ю. Марченко [22], І. Передерій та інших. Дослідники зазначають, що релігієзнавчі пошуки В. Липинського були тісно пов'язані із містицизмом. Релігія, на думку мислителя, є формою містицизму, ірраціональною вірою в Бога. У той же час, релігія уможливує досконалі форми соціального і морального життя, є чинником активізації людської діяльності [18, с. 50–51]. Як стверджують історики, згідно із релігієзнавчою концепцією В. Липинського, є три типи взаємин між Церквою і державою. Перший – партнерські, другий – делегування частини повноважень світської влади церковній, третій – антагоністичне відокремлення Церкви від держави [20, с. 85]. Ці типи державно-церковних відносин відповідають трьом типам організації соціального життя: охлократія, демократія, класократія [1, с. 21].

Особливе місце в сучасному науковому дискурсі належить вивченню релігієзнавчих ідей і практик Івана Огієнка (1882–1972 рр.) – ученого, церковного, державного, громадського діяча, літературознавця, ректора, православного митрополита та історика Української Церкви [24]. Це такі дослідники, як В. Ляхоцький, І. Тюрменко [23], М. Тимошик [24], З. Тіменик [25–26], А. Марушкевич [27], І. Преловська [28], Є. Сохацька та інші. У центрі їх уваги – релігієзнавча думка І. Огієнка, його наукові підходи до дослідження історії української церкви, розуміння релігії у контексті христocентризму та апології православ'я. Учені підкреслюють, що відповідно до концепції І. Огієнка, церква є національною за змістом і характером своєї діяльності, а народ – провідною силою церковного життя.

Значну увагу приділили сучасні вчені дослідженню релігієзнавчого спадку Арсена Річинського (1892–1956 рр.) та Микити Шаповала (1882–1932 рр.). Ідейно-релігійну спадщину першого розглядають у контексті обґрунтування поняття «Українське православ'я», визначення його культурно-історичних і духовно-релігійних характеристик. Натомість творчий спадок М. Шаповала аналізується у координатах раціонально-матеріалістичного підходу, адже вчений уважав, що із зростанням впливу науки та культури, значення церкви елімінується [29, с. 112].

Четвертий рівень історіографічних досліджень – енциклопедично-узагальнюючий. В об'єднаних у ньому студіях представлено науковий зріз, здійснено систематизацію та запропоновано оцінку релігієзнавчого спадку українських мислителів початку ХХ ст. Енциклопедично-узагальнюючий рівень засвідчений працями Я. Калакури, О. Рафальського, М. Юрія, В. Литвина, В. Іванишина, М. Поповича, М. Рибачука, П. Радька та інших. Учені експлікують есенційні характеристики поглядів українських діячів початку ХХ ст. на релігію, особливості її функціонування, місце та значення у житті народу, націєтворчих та державотворчих процесах.

П'ятий рівень сучасних досліджень української релігієзнавчої спадщини початку ХХ ст. – екстраполяційно-інтерпретаційний дискурс, у якому аналіз релігієзнавчого теоретизування представників українського національного відродження початку ХХ століття здійснено у контексті сучасних викликів цивілізаційного, релігійного і церковного змісту. Науково-історичний наратив у такому дискурсі формується релігієзнавчими висновками, моделюваннями та проєкціями, що запропоновані у проаналізованих історичних студіях. Історики підкреслюють, що релігієзнавчі пошуки початку ХХ ст. містять відповіді на ті питання інституціонування українського православ'я, що сьогодні набувають особливої ваги, подекуди загострюються та спричиняють суспільну дезінтеграцію.

Отже, аналіз сучасного історіографічного дискурсу засвідчує значну увагу вчених-істориків до вивчення релігієзнавчої думки українського національно-культурного відродження початку ХХ ст. Наукові пошуки дають змогу констатувати, що тогочасні мислителі, церковні та громадські діячі запропонували нові підходи до вирішення релігієзнавчих проблем. З-поміж них – обґрунтування культурно-історичного змісту українського православ'я, висвітлення генези народного християнства, розгляд соціальних, культурних, політичних і громадянських аспектів функціонування та оприсутнення релігії тощо. Учені єдині у думці про те, що релігієзнавча спадщина початку ХХ ст. була органічним складником українського національно-культурного відродження та відіграла вагомую роль в підготовці широкого релігійного підґрунтя формування української державності початку ХХІ ст.

Список використаних джерел

1. Кондратик Л. Й. Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство». Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. К., 2005. 40 с.
2. Калакура Я. С., О. О. Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. К.: Генеза, 2017. 560 с.
3. Сарбей В. Г. Національне відродження України. К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
4. Релігієзнавство України: в 2 кн. Кн. I: Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. К.: Українська асоціація релігієзнавців, 2013. 439 с.
5. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні: навч. посіб.: у 3 кн. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття. [Б. м.]: [Б. в.], 1994. 335 с.
6. Філософсько-богословська спадщина мислителів XVII–XX ст.: колект. монографія / за наук. ред. В. О. Балуха. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 312 с.
7. Рабаданова Л. В. Релігієзнавчі ідеї в філософсько-освітній спадщині мислителів Київської Духовної Академії (другої половини XIX – початку XX століття): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство». Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2014. 16 с.
8. Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 «Релігієзнавство». Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. К., 1999. 21 с.
9. Рибачук М. Ф., Уткін О. І., Кирюшко М. І. Національне відродження і релігія. К.: Асоціація «Україно», 1995. 208 с.
10. Церква і національне відродження / редкол.: І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. 408 с.
11. Історія України: навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. К.: Знання-Прес, 2006. 460 с.
12. Гирич І., Ульяновський В. Релігія та церква в житті та творчості Михайла Грушевського // М. Грушевський. Духовна Україна (Збірка творів) / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. К.: Либідь, 1994. С. 521–544.
13. Ластовський В. Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. // Український історик. 2004. С. 34–24.
14. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навч. посіб. К.: Либідь, 1997. 320 с.
15. Швидкий В. Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблеми Української церкви (1917–1919 рр.) // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 4. С. 65–70.
16. Кондратик Л. Олександр Лотоцький про народ як активний чинник церковного життя // Філософські обрії. 2003. № 10. С. 138–141.
17. Кондратик Л. Й. Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2002. 260 с.
18. Кондратик Л. Внесок В'ячеслава Липинського у скарбницю українського релігієзнавства // Релігія та Соціум. 2015. № 3 (19). С. 49–55.
19. Кондратик Л. Михайло Грушевський і В'ячеслав Липинський про вплив реформаційних ідей на українську суспільність та організаційні форми релігійного життя // Релігія та соціум: міжнар. часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. № 2 (26). С. 69–75.
20. Бучма О. Становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2007. Вип. 36. С. 82–90.
21. Кагамлик С. Релігійний чинник інтеграції українського суспільства в оцінці В. Липинського та сучасних дослідників // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2008. № 12. С. 36–38.
22. Марченко Ю. Релігія і церква в історії України: погляд В. Липинського // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. К., 2008. С. 193–197.
23. Тюрменко І. І. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) // Історіографічні дослідження в Україні: зб. Інституту історії України НАН України. 2002. Вип. 12. С. 458–508.
24. Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і Українське Відродження URL:<http://national.org.ua/library/ohijenko.html>. (дата звернення: 01.02.2018).
25. Тіменик З. Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): автореф. дис. ... канд. філос. наук. К., 1997. 20 с.
26. Тіменик З. І. Взаємозв'язок філософсько-релігійних ідей в інтерпретації митрополита Іларіона (Огієнка) і його сучасників: історико-культурний контекст // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Кам'янець-Подільськ: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2016. Вип. XIII. С. 336–338.
27. Марушкевич А. А. Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. К., 2004. 402 арк.
28. Преловська І. М. Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб. Кам'янець-Подільськ: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, 2008. С. 167–177.
29. Кондратик Л. Релігія у спадщині Микити Шаповала // Українське релігієзнавство. 2004. №1 (29) С. 103–113.

References

1. Kondratyk, L. J. (2005). *Filosofsko-sociologichnyj analiz religijnezhavchoi spadshhyny dijachiv ukrainskogo nacionalnogo Vidrozhennja pochatku XX stolittja* [Philosophical and Sociological Analysis of the Religious Heritage of the Ukrainian National Renaissance at the Beginning of the Twentieth Century]. Kiev: In-t filosofii imeni G. S. Skovorody NAN Ukrainy, 40 [in Ukrainian].
2. Kalakura, Ja. S., Rafalskyj, O. O., & Jurij, M. F. (2017). *Mentalnyj vymir ukrainskoi cyvilizacii* [The Mental Dimension of Ukrainian Civilization]. Kiev: Geneza, 560 [in Ukrainian].
3. Sarbej, V. G. (1999). *Nacionalne vidrozhennja Ukrainy* [National Revival of Ukraine]. Kiev: Vyd. dim «Alternatyvy», 336 [in Ukrainian].
4. Klymov, V., & Kolodnyy, A. (Eds.) (2013). *Religijnezhavstvo Ukrainy. Religijnezhavcha dumka Ukrainy drugogo tysjacholittja* [Religious Studies of Ukraine. Religious Thought of Ukraine of the Second Millennium]. Kiev: Ukrainska asociacija religijnezhavciv, 439 [in Ukrainian].
5. Kryzhanivskyj, O., & Plohij, S. (1994). *Istoriija cerkvy ta religijnoi dumky v Ukraini. Kn. 3: Kinec XVI – seredyna XIX stolittja* [History of the Church and Religious Thought in Ukraine Book 3: The End of the XVI th – the middle of the XIX th Century]. N.p., 335 [in Ukrainian].
6. Baluh, V. O. (Eds.) (2013). *Filosofsko-bogoslovska spadshhyna myslyteliv XVII-XX st.* [Philosophical and Theological Heritage of Thinkers of the XVII th and XX th Centuries]. Chernivci: Cherniveckyj nac. un-t, 312 [in Ukrainian].
7. Rabadanova, L. V. (2014). *Religijnezhavchi idei v filosofsko-osvitnij spadshhyni myslyteliv Kyivskoi Duhovnoi Akademii (drugoi polovyny XIX – pochatku XX stolittja)* [Religious Ideas in the Philosophical and Educational Heritage of the Thinkers of the Kiev Theological Academy (Second Half of the XIX th and XX th Centuries)]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kiev: Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova, 16 [in Ukrainian].
8. Kondratyk, O. V. (1999). *Fenomen religii u filosofii istorii M. S. Grushevskogo* [The Phenomenon of Religion in the Philosophy of History M. S. Hrushevsky]. Extended abstract of Candidate's thesis. Kiev: In-t filosofii imeni G. S. Skovorody NAN Ukrainy, 21 [in Ukrainian].
9. Rybachuk, M. F., Utkin, O. I., & Kyrjushko, M. I. (1995). *Nacionalne vidrozhennja i religija* [National Renaissance and Religion]. Kiev: Asociacija «Ukraino», 208 [in Ukrainian].
10. Kuras, I. F. (Eds.) (1993). *Cerkva i nacionalne vidrozhennja* [Church and National Renaissance]. Kiev: In-t nac. vidnosyn i politologii AN Ukrainy, 408 [in Ukrainian].
11. Lytvyn, V. M., & Sljusarenko, A. G. (Eds.) (2006). *Istoriija Ukrainy* [History of Ukraine]. Kiev: Znannja-Pres, 460 [in Ukrainian].
12. Gyrych, I., & Uljanovskij, V. (1994). *Religija ta cerkva v zhytti ta tvorchosti Myhajla Grushevskogo* [Religion and Church in the Life and Work of Mikhail Hrushevsky]. *Duhovna Ukraina (Zbirka tvoriv) – Spiritual Ukraine (Collection of Works)*. Kiev: Lybid, 521–544 [in Ukrainian].
13. Lastovskij, V. (2004). *Myhajlo Grushevskij pro pravoslavnu cerku v Ukraini naprykinci XVII – u XVIII st.* [Mykhailo Hrushevsky about the Orthodox Church in Ukraine in the late XVII – XVIII centuries]. *Ukrainskij istoryk – Ukrainian Historia*, 34–24 [in Ukrainian].
14. Uljanovskij, V. I. (1997). *Cerkva v Ukrainiskij Derzhavi 1917–1920 rr. (doba Getmanatu Pavla Skoropadskogo)* [Church in the Ukrainian State of 1917–1920 (the day of the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky)]. Kiev: Lybil, 320 [in Ukrainian].
15. Shvydkyj, V. (2000). *Dijalnist O. G. Lotockogo u vyrishenni problemy Ukrainskoi cerkvy (1917–1919 rr.)* [Activities of O. G. Lototsky in Solving the Problem of the Ukrainian Church (1917–1919)]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, 4, 65–70 [in Ukrainian].
16. Kondratyk, L. (2003). *Oleksandr Lotockyj pro narod jak aktyvnyj chynnnyk cerkovnogo zhyttja* [Oleksandr Lototsky about the People as an Active Factor in Church Life]. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons*, 10, 138–141 [in Ukrainian].
17. Kondratyk, L. J. (2002). *Religijnezhavcha koncepcija Vjacheslava Lypynskogo* [Religious Concept of Vyacheslav Lipinsky]. Luck: Nadstyrja, 260 [in Ukrainian].
18. Kondratyk, L. (2015). *Vnesok Vjacheslava Lypynskogo u skarbnycu ukrainskogo religijnezhavstva* [Vyacheslav Lipinsky's Contribution to the Treasury of Ukrainian Religious Studies]. *Religija ta Socium – Religion and Society*, 3 (19), 49–55 [in Ukrainian].
19. Kondratyk, L. (2017). *Myhajlo Grushevskij i Vjacheslav Lypynskij pro vplyv reformacijnyh idej na ukrainsku suspilnist ta organizacijni formy religijnogo zhyttja* [Mykhailo Hrushevsky and Vyacheslav Lipinsky on the Influence of Reformational Ideas on Ukrainian Society and Organizational Forms of Religious Life]. *Religija ta Socium – Religion and Society*, 2 (26), 69–75 [in Ukrainian].
20. Buchma, O. (2007). *Stanovlennja politologii religii jak galuzi akademichnogo religijnezhavstva* [Formation of the Political Science of Religion as a Branch of Academic Religious Studies]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnyh i etnonacionalnyh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies to them. I. F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine*, 36, 82–90 [in Ukrainian].
21. Kagamlyk, S. (2008). *Religijnyj chynnnyk integracii ukrainskogo suspilstva v ocinci V. Lypynskogo ta suchasnyh doslidnykiv* [Religious Factor in the Integration of Ukrainian Society in the Evaluation of V. Lypynsky and Contemporary Researchers]. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 12, 36–38 [in Ukrainian].
22. Marchenko, Ju. (2008). *Religija i cerkva v istorii Ukrainy: pogljad V. Lypynskogo* [Religion and Church in the History of Ukraine: the View of V. Lipinsky]. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo lingvistychnogo universytetu Serija «Istoriija, ekonomika, filosofija» – Bulletin of the Kiev National Linguistic University. Series «History, Economics, Philosophy»*, 14, 193–197 [in Ukrainian].
23. Tjurmenko, I. I. (2002). *Ivan Ogijenko (Mytropolyt Ilarion)* [Ivan Ogienko (Metropolitan Ilarion)]. *Istoriografichni doslidzhenja v Ukraini: zb. Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy – Historiographical studies in Ukraine: Sb. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 12, 458–508 [in Ukrainian].
24. Tymoshyk, M. *Mytropolyt Ilarion (Ivan Ogijenko) i Ukrainske Vidrozhennja* [Metropolitan Ilarion (Ivan Ogienko) and Ukrainian Renaissance]. Retrieved from <http://national.org.ua/library/ohijenko.html> [in Ukrainian].
25. Timenyk, Z. (1997). *Istoriosofija pravoslavnoi avtokefalnosti u tvorchij spadshhyni Ivana Ogijenka (Mytropolyta Ilariona)* [The historiography of Orthodox autocephalousism in the creative heritage of Ivan Ogienko (Metropolitan Ilarion)]. Extended abstract of

Candidate's thesis. Kiev, 20 [in Ukrainian]. 26. Timenyk, Z. I. (2016). Vzájemovzťah filosofsko-religijných idej v interpretácii mytroplyta Ilariona (Ogijenka) i joho suchasnykiv: istoryko-kulturnyj kontekst [The Relationship Between Philosophical and Religious Ideas in the Interpretation of Mitroplit Hilarion (Ohienko) and His Contemporaries: Historical and Cultural Context]. Ivan Ogijenko i suchasna nauka ta osvita – Ivan Ogienko and Modern Science and Education. Kam'janec-Podilsk: Kam'janec-Podilskyj derzh. un-t, XIII, 336–338 [in Ukrainian]. 27. Marushkevych, A. A. (2004). Naukovo-pedagogichna spadshhyna Ivana Ogijenka v konteksti rozvytku nacionalnoi osvity i vyhovannja v Ukraini [The Scientific and Pedagogical Heritage of Ivan Ogienko in the Context of the Development of National Education and Education in Ukraine]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kiev: Kyivskij nacionalnyj un-t im. Tarasa Shevchenka, 402 [in Ukrainian]. 28. Prelovska, I. M. (2008). Cerkovne pytannja v epistoljarnij spadshhyni Ivana Ogijenka [Church Issues in the Epistolary Legacy of Ivan Ogienko]. Ivan Ogijenko i suchasna nauka ta osvita – Ivan Ogienko and Modern Science and Education. Kam'janec-Podilsk: Kam'janec-Podilskyj derzh. un-t, 167–177 [in Ukrainian]. 29. Kondratyuk, L. (2004). Religija u spadshhyni Mykyty Shapovala [Religion in the legacy of Nikita Shapoval]. Ukrainske religijeznavstvo – Ukrainian Religious Studies, 1 (29), 103–113 [in Ukrainian].

Natalia Semerhei

RELIGIOUS-STUDY IDEA OF UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: HISTORIOGRAPHICAL ASPECT

This article provides the main levels of the scientific study of the religious heritage of the figures of the Ukrainian national and cultural revival of the early 20th century in the newest historiographic discourse. The author notes that modern scientists of Ukrainian studies concentrate on research of religious views such contemporary personality as A. Bochkovskiy, V. Vinnichenko, M. Grushevskiy, W. Lipinskiy, E. Lototskiy, I. Ogienko, A. Richynskiy, M. Shapoval, focus attention on the disclosure of their vision of the essence of religion, especially its interaction with the cultural, social, political and national phenomena, analyze the contribution of contemporary thinkers in the process of justification, ideological and institutional formalization of Ukraine Orthodoxy.

The characteristic of five levels historiographical of Ukrainian scientific study of religion idea of the early 20th century is presented, it is based on problem and thematic analysis of modern historiography: theoretical and methodological (study of modern scientific approaches and methodological strategies for understanding the problem under study) anthological and synthetic (holistic, systematic and comparative analysis of the time religious heritage), personalistic (the reproduction of religious visions and the views of concrete Ukrainian figures), encyclopedic and generalizing (scientific cut, classification and assessment of the religious heritage of Ukrainian scientists of the early 20th century), interpretative and extrapolation (analysis religious theories in the context of current challenges civilizational, religious and ecclesiastical content).

It is noted that modern scientific research of religious aspects of Ukrainian national and cultural renaissance are based on the principles of academic, detachment from any confession, objectivity and comprehensive study of the problems raised. The article concludes about the role and significance of the Ukrainian religious heritage of the early 20th century for contemporary national and state building processes in Ukraine.

Key words: historiography, religious idea, Ukrainian national and cultural revival, Ukrainian studies, religion, church.

УДК 94(477): 930 «1921/1939»

Сергій Гуменний

НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено історіографії нелегального переходу радянсько-польського кордону в міжвоєнний період. Розглянуто основні концепції та напрямки досліджень, виокремлено групи праць, які містять згадки про порушення режиму радянсько-польського кордону. Визначено, що окремо задекларована проблема ще не ставала об'єктом наукових студій. Підсумовано, що українська та зарубіжна історіографія звертала увагу на біженців з-за «ризького кордону» лише у контексті дослідження Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: нелегальні переходи кордону, радянсько-польський кордон, Республіка Польща, УСРР(УРСР), Голодомор 1932–1933 рр.

Актуальність досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що в українській та зарубіжній історіографії наразі відсутні дослідження, які б стосувалися безпосередньо нелегальних переходів радянсько-польського кордону в міжвоєнний період.

Наукова новизна задекларованої проблематики полягає у тому, що автором статті чи не вперше зроблено спробу систематизації історіографічних праць з цієї тематики.

Історіографію окресленої проблеми для зручності поділимо на чотири групи: до першої можна віднести загальні праці, монографії та нариси з історії України і Республіки Польща сучасних українських авторів, які є вартисними в теоретико-методологічному плані. Група включає монографію В. Сергійчука «Етнічні межі і державний кордон України» [1], що є вагомою з позиції подання фактажу, стосується власне існування державного кордону. Особливий акцент автор робить на формуванні кордонів українських державних утворень XVII і особливо XX ст., надаючи незначний масив даних стосовно задекларованих у темі статті періоду та тематики.

Досліджуючи події, що відбувалися в реаліях та правовій системі міжвоєнної Республіки Польща, звертаємо особливу увагу на праці вітчизняних вчених, які стосуються історії Польщі взагалі і розглянутого періоду, зокрема. Серед таких досліджень можемо назвати «Історію Польщі: від давнини до наших днів» Л. Зашкільняка та М. Крикуна [2], а також праці Л. Алексієвця [3]. І. Васюта у книзі «Політична історія Західної України (1918–1939)» [4], яка стосується політичної історії західноукраїнських земель в складі міжвоєнної Польщі, подає широкий пласт фактажу та яскравий аналіз зовнішніх і внутрішньополітичних процесів, що ними була наповнена та епоха, однак явищу нелегальних міграцій уваги не приділяє. Особливі, авторські наукові погляди, важливі для розуміння теми викладені у працях: В. Литвина «Україна: міжвоєнна доба (1921–1938)» [5], Я. Грицака [6] та колективному дослідженні В. Петровського, Л. Радченка, В. Семененка «Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі» [7]. Однак і зазначені автори також не приділяють уваги нашій проблематиці.

Особливо цінну інформацію для дослідження одного із етапів, що входить до хронологічних рамок, окреслених в тематиці дослідження, надає книга Я. Папуги «Західна Україна і Голодомор 1932–1933 рр.: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим» [8]. Дослідження описує матеріальну та соціальну допомогу, яку надавало населення Тарнопольського, Львівського, Волинського та Станіславського воєводств голодуючому українському народові по той бік Збруча та його окремим представникам, що подолали кордон. Також звертається увага на міжнародну компанію українських політиків, громадських та релігійних діячів проти замовчування трагедії Голодомору 1932–1933 рр. В. Тилішак у науково-популярних нарисах «1930. У.С.Р.П. Повстання» [9] описує масштабну хвилю селянських виступів та збройних повстань проти радянської політики розкуркулення і насильницької колективізації, звертаючи увагу на спроби прорватися за кордон повсталих селян. Але нелегальні втечі повсталого, а згодом і голодуючого селянства УСРР(УРСР) до сусідньої країни тут, як і в попередній праці, подаються лише як поширений історичний факт, що мав місце на усій протяжності кордону.

Подивитися під іншим кутом на працю нелегального мігранта з СРСР В. Юрченка «Пекло на землі» [10] нам дозволяє монографія А. Кліша «Кирило Студинський: життя та діяльність» [11], яку присвячено діяльності одного із виразників прорадянської орієнтації західноукраїнської інтелігенції та активного учасника судових процесів щодо радянського біженця В. Юрченка.

Загалом, до вітчизняної історіографії дослідження питання радянсько-польського кордону на території Волині та Поділля можна віднести праці О. Разиграєва [12], Л. Бортник (при цьому

зауважимо, що у дисертації наявні фактологічні неточності. Зокрема, викликає сумнів обґрунтування мотивації етнічних чехів, які здійснювали нелегальну міграцію до Польщі нібито для покращення військової співпраці СРСР та ЧСР [13, с. 138–141], а вбивство міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Б. Перацького авторка із незрозумілих причин переносить до Львова) [13, с. 153]. Окрім того, можна виділити праці О. Соловоя [14], О. Парнети [15], С. Макарчука [16], О. Зайцева [17] та М. Кучерепи [18] та інших українських науковців [19, 20]. Віднесені до цієї групи праці сучасних українських науковців постають єдиними набутками сучасної історіографії у питанні дослідження радянсько-польського кордону, що написані з урахуванням методологічних та концептуальних основ сучасної історичної науки. Аналіз праць означеної групи дозволяє нам сформулювати чітку, науково виважену картину історичного процесу досліджуваного періоду, з'ясувати важливі аспекти характеристики кордону у зв'язку з особливостями державних утворень. Варто наголосити, що зазначена група праць незважаючи на її наукову солідність і значимість, дослідженої нами проблематики окремо не розглядає.

Друга група – дослідження іноземних науковців. Вона охоплює кардинально важливі для проведення дослідження, щодо розуміння втеч населення до Західної України і у зворотному напрямі, праці, що комплексно розглядають становище населення цих земель, важливі історичні події та переломні аспекти у тогочасному соціумі, аналізують стереотипи сприйняття, які виникли у суспільстві стосовно громадян з іншого боку кордону. Серед робіт цієї групи можна навести книгу К. Федевича «Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 pp.» [21]. Це монографія російського історика, що позиціонує себе як дослідника, не пов'язаного з українською чи польською історичною школою. У виданні використано матеріали архівів, мемуарів і міжвоєнної преси, що лише посилює її наукову та фактологічну цінність. Також вартісною з погляду фактажу і цілісного розуміння історії Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст. є праці британських дослідників Т. Снайдера «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіном» [22] та Н. Девіса «Боже ігрище» [23].

Однак картина життя міжвоєнної Речі Посполитої буде далеко не повною без залучення останніх, актуальних напрацювань Польського інституту національної пам'яті, зокрема книги «Polska – zagry dziejów» [24] або її україномовного відповідника під редакцією Владзімежа Меджецького та Єжи Брацісевича. Ґрунтуючись на прагненні цілісного і незаангажованого дослідження для окреслення історико-політичних характеристик радянської держави, черпатимемо інформацію із праць Н. Верта [25], А. Сахарова та А. Боханова [26], М. Івницького та Л. Віоли [27–28].

Для всебічного розгляду теми необхідно розглянути аргументи, що подає Генрик Цвєньк у статті «W obronie Rzeczypospolitej. Działalność Korpusu ochrony pogranicza w systemie bezpieczeństwa państwa», присвяченій діяльності Корпусу охорони кордону (далі – КОП) – формации яка мала реалізувати завдання безпеки кордону на «східних кресах» (дефініція, що її польська історіографія вживає щодо західноукраїнських земель) у важких умовах суцільного проживання етнічних українців. Окрема праця Г. Цвєнка «Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych» концентрує свою увагу на шпигунській діяльності радянської розвідки у прикордонних теренах Другої Речі Посполитої [29–30]. Залучення праць представників польської історичної науки дозволить нам поглянути на питання державного кордону з позицій офіційної влади Польщі та сформулювати цілісну всебічну картину досліджуваного явища.

Серед польських дослідників, які звертаються до питань про причини, особливості і етапи утворення КОП, необхідно виділити Г. Домінічака, який чи не вперше проаналізував діяльність спеціальних формувань, що займалися охороною східного кордону Другої Речі Посполитої, визначив причини та явища, які впливали на їх еволюцію [31–32]. Осібно назвемо провідного дослідника діяльності КОП в міжвоєнний період, Є. Прохвіча і його праці «Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku» [33], «Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybor dokumentow» (у співавторстві з М. Яблонівським) [34].

Отже, пропонувану групу складають праці закордонних вчених, переважно представників польської та російської історіографії. Польські дослідники здійснюють або комплексне дослідження історії Другої Речі Посполитої упродовж 1918–1939 pp., або зосереджуючись на дослідженні кордонів цієї держави роблять акцент на діяльність державних служб, які мали зашкодити нелегальній міграції чи контрабанді. Наразі в світовій історіографії немає наукової праці, об'єктом дослідження якої би виступали нелегальні міграції на радянсько-польському кордоні у міжвоєнні роки ХХ ст.

У процесі дослідження означеної в темі проблеми ми також не могли оминати своєю увагою праці історико-краєзнавчого характеру, вони і становитимуть третю групу історіографічних джерел. Зокрема, книга В. Літкевича «Історія села П'ятничани (Хмельницька обл., Чемеровецький р-н) (1493–1960 pp.)» [35], надає документально підтверджену картину життя прикордонного села радянської України у міжвоєнний період, значення контрабандної торгівлі для економічного

благополуччя селян, особливості становлення та розвитку системи охорони державного кордону з радянського та польського берегів р. Збруч. Активно працюють краєзнавці Тернопільської та Хмельницької областей, зокрема Н. Мизак. У серії книг цього автора зустрічаємо окремі згадки про нелегальні переходи кордону [36]. Цікавим у краєзнавчому плані видається вивчення досвіду білоруських науковців, зокрема І. Мельникова. Науковий доробок цього вченого включає серію публікацій про білоруський відрізок «ризької» межі на порталі «Гістарычная праўда», роботу над документальними дослідженнями «Заходнебеларуская Атлантада 1921–1941 гг.» (2014 р.) [37] і «Мяжа ля Заслаўя 1921–1941 гг.» (2015 р.) [38], присвяченими соціальним та політичним процесам Західної Білорусі та її прикордонних районів зокрема. Проте цілісного, спеціалізованого дослідження, яке б стосувалося нелегальних міграцій між Польщею та СРСР, білоруськими вченими також поки не створено.

Саме праці історико-краєзнавчого характеру як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, містять переважну кількість згадок про існування явища нелегальної міграції на радянсько-польському кордоні впродовж 1921–1939 рр. Однак ці локальні дослідження зосереджені переважно на фактологічній складовій, збиранні матеріалу, тому цілісного, опертого на широку джерельну базу дослідження нелегальних міграційних потоків, хоча б в контексті дослідження історії певного населеного пункту, наразі немає.

До четвертої групи можемо віднести твори художньої літератури, які містять згадки про державний кордон між СРСР та Другою Річчю Посполитою або діяльність КОП, зокрема вірші та оповідання сучасника розглянутих в темі статті нелегальних процесів О. Маковея «Привіт Україні» та «Мухолап» [39]. Вказана група праць, написаних сучасниками досліджуваних подій, несе особливу цінність, оскільки, спогади В. Юрченка [10], Т. Бульби-Боровця [40], У. Самчука [41] (невдала спроба переходу державного кордону у 1924 р. закінчилася для письменника ув'язненням) та анонімні дописи у західноукраїнську пресу безпосередньо співвідносяться у часі з подіями, що стануть об'єктом написання цієї статті.

Значну увагу, на явище нелегальних міграцій та контрабандної торгівлі на радянсько-польському кордоні, звертає польський письменник білоруського походження С. П'ясецький (1901–1964 рр.) у романі «Коханці Великої Ведмедиці» [42]. Книга містить описи життя контрабандистів на польсько-радянському прикордонні і може розглядатися як автобіографічна, оскільки автор написав її у польській в'язниці, відбуваючи термін за розбій та контрабанду. До речі, зазначений автор п'ять років поєднував нелегальний торговий промисел на кордоні та функції агента польської військової розвідки.

Не можемо упустити також романи сьогочасних письменників В. Шкляра «Чорний ворон (Залишенець)» [43] і Ю. Винничука «Танго смерті» [44], які містять згадки про нелегальні міграції на кордоні між СРСР та Республікою Польща, надаючи легітимності твердженню про актуальність цього явища у дійсності міжвоєнного періоду. Навіть канадський кінофільм Джорджа Менделюка «Гіркі жнива» («Bitter Harvest»), який вийшов в український прокат 23 лютого 2017 р., містить фінальну сцену нелегального переходу кордону і втечі до Другої Речі Посполитої головних героїв Юрія та Наталки, що знову ж підтверджує поширеність досліджуваного явища, зокрема в період Голодомору 1932–1933 рр.

Отже, дослідження, присвячені нелегальній міграції та протидії цьому процесу в районі «збручанського кордону» є тематично орієнтованими, тому про наявність комплексної праці, яка висвітлює діяльність органів охорони державного кордону з обох сторін у 1921–1939 рр., нелегальну торгівлю та переміщення осіб, механізми і особливості цих процесів, в українській історіографії, наразі не йдеться.

Аналіз історіографії свідчить про те, що досліджувана нами проблема місця і ролі нелегальних міграційних процесів на радянсько-польському кордоні у 20–30-і рр. ХХ ст. не знайшла цілісного систематизованого розкриття в історичній науці. Проте аналіз історіографії праць переконливо засвідчує, що актуальність поставленої проблеми не викликає сумніву і потребує подальших наукових студій.

Список використаних джерел

1. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ: ІІП Сергійчук М., 2008. 560 с.
2. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
3. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1926). Київ Тернопіль: Астон, 2002. 320 с.
4. Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів: Каменяр, 2006. 335 с.
5. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
6. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
7. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2008. 608 с.
8. Папуга Я. Західна Україна і Голодомор 1932–1933 рр.: Морально політична і матеріальна допомога постраждалим. Львів, 2008. 248 с.
9. Тилішак В. 1930. У.С.Р.Р. ПОВСТАННЯ: Науково-популярні нариси. Київ, 2016. 208 с.
10. Юрченко

В. Пекло на землі. Львів: «Червона калина», 1994. 377 с. 11. Кліш А. Кирило Студинський: життя та діяльність: монографія. Тернопіль: В-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. 220 с. 12. Razyhrayev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924 // Pamięć i Sprawiedliwość. 2010. Vol. 9. Issue 1(15). S. 211–231. 13. Бортник Л. П. Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 pp.: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01. Луцьк, 2015. 284 с. 14. Соловей О. Прикордонні конфлікти на Волині у 20 ті рр. XX ст. // Військово науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». Вип. 11. Львів, 2009. С. 298–312. 15. Пернета О. Польща 1918–1923: усталення кордонів держави // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Вип. 17. С. 138–144. 16. Макачук С. Етносоціальне розвиток і національні відносини на західноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів, 1983. 256 с. 17. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930 ті роки): Нариси інтелектуальної історії. К.: Критика, 2013. 488 с. 18. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921–1939 pp.): монографія: у 2 х ч. Ч. 1. Луцьк, 2011. 304 с. 19. Гуменний С. Основні категорії нелегальних мігрантів на українському відрізку радянсько-польського кордону в 20–30 х рр. XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 107–113. 20. Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 pp.: національно-культурне та релігійне життя: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2015. 404 с. 21. Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 pp. Київ: «Основа», 2009. 280 с. 22. Снайдер Т. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані Т, 2011. 448 с. 23. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі [пер. з англ. П. Тарашук]. К.: Вид во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с. 24. Polska – zarys dziejów / red. Włodzimierz Mędrzecki i Jerzy Bracisiewicz, przekład Iwan Swarnyk. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. 368 s. 25. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900–1991. Навчальний посібник. Пер. з фр. Рівне: Видавнича агенція «Вертекс», 2001. 480 с. 26. Сахаров А., Боханов А., Шестаков В. История России с древнейших времен до наших дней. Т. 2. Москва: Проспект, 2009. 720 с. 27. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919–березень 1930 pp.). Вінниця, 1997. 536 с. 28. Івницький Н. Трагедія советської деревні. Колективізація і раскулачивание. 1927–1939. Документи і матеріали. В 5 ти тт. Т. 2. Ноябрь 1929–декабрь 1930. Москва: РОССПЭН, 2000. 927 с. 29. Świątek H. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics). 2010. vol. 5. issue 1. pages 5–16. 30. Świątek H. Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych, Warszawa, 1995, S. 33–34. 31. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa, 1992. 287 s. 32. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996. Warszawa; Dom Wydawniczy Bellona, 1997. 409 s. 33. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku. Warszawa, 2003. 457 s. 34. Jabłonowski M., Prochwicz J. O Niepodległą i granice. Т. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów. Warszawa Pułtusk, 2001. 332 s. 35. Літкевич В. Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 роки). Київ, 2011. 252 с. 36. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. Чернівці: «Буковина», 1998. 447 с. 37. Мельнікаў І. Заходнебеларуская Атлантада 1921–1941 гг. Мінск, 2014. 429 с. 38. Мельнікаў І. Мяжа ля Заслаўя 1921–1941 гг. Мінск, 2015. 328 с. 39. Маковей О. Мухолап // Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики XX ст. / уклад. Волобуєва А. / за наук. ред. Сидоренко Н. Київ, 2012. С. 334–341. 40. Бульба Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Вінніпер: Волинь, 1981. 326 с. 41. Самчук У. На білому коні // Сучасність. 1965. Число 10(58). С. 8–44. 42. Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy. Wydawnictwo LTW, 2007. 384 s. 43. Шкляр В. Чорний Ворон. Київ: Ярославів Вал, 2009. 356 с. 44. Винничук Ю. Танго смерті. Харків: «Фоліо», 2012. 379 с.

References

- Serhiichuk V. Etnichni mezhi i derzhavnyi kordon Ukrainy [Ethnic boundaries and the state boundary of Ukraine]. Kyiv: PP Serhiichuk M., 2008. 560 p.
- Zashkilniak L., Krykun M. Istoriiia Polshchi: Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev [History of Poland: from ancient times to the present day]. Lviv, 2002. 752 p.
- Aleksiievets L. Novitnia istoriia Polshchi (1918–1926) [Contemporary History of Poland (1918–1926)]. Kyiv-Ternopil: Aston, 2002. 320 p.
- Vasiuta I. Politychna istoriia Zakhidnoi Ukrainy (1918–1939) [Political history of Western Ukraine (1918–1939)]. Lviv: Kameniar, 2006. 335 p.
- Lytvyn V. Ukraina: mizhvoienna doba (1921–1938 rr.) [Ukraine: interwar era (1921–1938)]. Kyiv: Alternatyvy, 2003. 512 p.
- Hrytsak Ya. Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st. [Essay on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]. Kyiv: Geneza, 2000. 360 p.
- Petrovskyi V. Istoriiia Ukrainy: Neuperedzheni pohliad: Fakty. Myfy. Komentari [History of Ukraine: Impartial view: Facts. Myths. Comments]. Kharkiv: Shkola, 2008. 608 p.
- Papuha Ya. Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rr: Moralno politychna i materialna dopomoha postrazhdalym [Western Ukraine and the famine of 1932–1933: Moral, political and material assistance to the victims]. Lviv, 2008. 248 p.
- Tylishchak V. 1930. U.S.S.R. POVSTANNIA: Naukovo-populiarni narysy [The Ukrainian SSR. The REBELLION: popular science essays]. Kyiv, 2016. 208 p.
- Yurchenko V. Peklo na zemli [Hell on earth]. Lviv: Chervona kalyna, 1994. 377 p.
- Klish A. Kyrylo Studynskyi: zhyttia ta diialnist: monohrafiia [Cyril Studynsky: life and activities: monograph]. Ternopil, 2011. 220 p.
- Razyhrayev O. Udział Policji Państwowej województwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921–1924 [Participation of the state police of Volyn Voivodeship in the protection of the Eastern border in the 1921–1924] // Pamięć i Sprawiedliwość. 2010. Vol. 9. issue 1(15). pp. 211–231.
- Bortnyk L.P. Korpus

okhorony prykordonna na Volyni u 1924–1939 rr.: dys. na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 – istoriia Ukrainy [Border Protection Corps in 1924–1939: dis. for the degree of candidate of historical Sciences: 07.00.01–history of Ukraine]. Lutsk, 2015. 284 p. 14. Solovei O. Prykordonni konflikty na Volyni u 20-ti rr. XX st. [Border conflicts in Volyn in the 20's of the XX century] // Viiskovo naukovyi visnyk Lvivskoho ordena Chervonoj Zirky instytutu Sukhoputnykh viisk im. Petra Sahaidachnoho Natsionalnoho un-tu «Lvivska politehnika». Vol. 11. Lviv, 2009. pp. 298–312. 15. Perneta O. Polshcha 1918–1923: ustalennia kordoniv derzhavy [Poland 1918–1923: establishing the borders of the state] // Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. 2008. Vol. 17. pp. 138–144. 16. Makarchuk S. Jetnosocial'noe razvitie i nacional'nye otnoshenija na zapadnoukrajinskikh zemljah v period imperializma [Ethnosocial development and national relations in Western Ukraine during the period of imperialism]. Lvov, 1983. 256 p. 17. Zaitsev O. Ukrainskiy intehralnyi natsionalizm (1920–1930-ti roky): Narisy intelektualnoi istorii [Ukrainian integral nationalism (1920–1930-ies): Essays on intellectual history]. K.: Krytyka, 2013. 488 p. 18. Kucherepa M. Ukrainski natsionalni partii na Volyni (1921–1939 rr.): monohrafiia [Ukrainian national parties in Volyn (1921–1939): monograph]. T. 1. Lutsk, 2011. 304 p. 19. Humennyi S. Osnovni katehorii nelegalnykh mihrantiv na ukrajinskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu v 20–30-kh rr. XX st. [The main categories of of illegal migrants in the Ukrainian segment of the Soviet-Polish border in the 20–30's of XX century] // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: ZNU, 2017. Vol. 47. pp. 107–113. 20. Kramar Yu. Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia: monohrafiia [West Volyn 1921–1939: national-cultural and religious life: monograph]. Lutsk: Vezha Druk, 2015. 404 p. 21. Fedevych K. Halytski ukraintsi u Polshchi. 1920–1939 rr. [Galician Ukrainians in Poland. 1920–1939]. Kyiv: Osнова, 2009. 280 p. 22. Snaider T. Kryvavi zemli. Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym: monohrafiia [Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin: monograph]. Kyiv: Hrani-T, 2011. 448 p. 23. Deivis N. Bozhe ihryshche. Istoriia Polshchi [God's play. History of Poland]. K.: Osnovy, 2008. 1080 p. 24. Polska – zarys dziejów [Polish – outline of the history] / red. V. Mędrzecki i J. Bracisiewicz, translation by Ivan Swarnyk. Warsaw: Institute of National Memory, 2015. 368 p. 25. Vert N. Istoriia Radianskoj derzhavy. 1900–1991. Navchalnyi posibnyk [History of the Soviet state. 1900–1991. Textbook]. Rivne: Verteks, 2001. 480 p. 26. Saharov A., Bohanov A., Shestakov V. Istoriia Rossii s drevnejshih vremen do nashih dnei [History of Russia from ancient times to the present day]. T. 2. Moscow: Prospekt, 2009. 720 p. 27. Vasyliev V., Viola L. Kolektyvizatsiia i selianskyi opir na Ukraini (lystopad 1919–berezen 1930 rr.) [Collectivization and peasant resistance in Ukraine (November 1919–March 1930)]. Vinnytsia, 1997. 536 p. 28. Ivnickij N. Tragedija sovetsoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927–1939. Documents and materials]. V 5-ti tt. T. 2. Nojabr' 1929–dekabr' 1930. Moscow: ROSSPJeN, 2000. 927 p. 29. Ćwięk H. Działalność Korpusu Ochrony Pogranicza w systemie bezpieczeństwa II Rzeczypospolitej [Activities of the Border Protection Corps in the security system of the Second Polish Republic] // Almanach (Actual Issues in World Economics and Politics). 2010. Vol. 5. Issue 1. pp. 5–16. 30. Ćwięk H. Działalność wywiadu sowieckiego na polskim pograniczu w latach trzydziestych [The activity of the Soviet intelligence on the Polish border in the 1930s]. Warsaw, 1995, pp. 33–34. 31. Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939 [The eastern border of the Republic of Poland in 1919–1939]. Warsaw, 1992. 287 p. 32. Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996 [The boundaries of the state and protection throughout history: 966–1996]. Warsaw; Bellona, 1997. 409 p. 33. Prochwicz J. Formacje Korpusu Ochrony Pogranicza w 1939 roku [Formations of the Border Protection Corps in 1939]. Warsaw, 2003. 457 p. 34. Jabłonowski M., Prochwicz J. O Niepodległą i granice. T. 4, Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Wybór dokumentów [About the Independent and boundaries. T. 4, Border Protection Corps 1924–1939. Selection of documents]. Warsaw-Pułtusk, 2001. 332 p. 35. Litkevych V. Istoriia sela Piatnychany. Khmelnytska oblast, Chemerovetskyi raion (1493–1960 roky) [The history of the village of Pyatnichany. Khmelnytskyi oblast, Chemerovetskyi raion (1493–1960)]. Kyiv, 2011. 252 p. 36. Myzak N. Za tebe sviata Ukraino. Pivdenne Nadzbruchchia u vyzvolnykh zmahanniakh OUN-UPA [Holy Ukraine for you. The southern valley of the river Zbruch in the liberation struggle of the OUN-UPA]. Chernivtsi: Bukovyna, 1998. 447 p. 37. Melnikaŭ I. Zahodnebelaruskaja Atlantyda 1921–1941 [West Belorussian Atlantis in 1921–1941]. Minsk, 2014. 429 p. 38. Melnikaŭ I. Mjazha la Zaslavja 1921–1941 hh. [The border near Zaslavl in 1921–1941]. Minsk, 2015. 328 p. 39. Makovei O. Mukholap [Hunting for a fly] // Materialy do elektronnoi khrestomatii z istorii ukrajinskoj zhurnalistyky XX st. / uklad. Volobuieva A. Kyiv, 2012. pp. 334–341. 40. Bulba Borovets T. Armiiia bez derzhavy. Slava i trahediia ukrajinskoho povstanskoho rukhu [Army without state. The glory and tragedy of the Ukrainian insurgency]. Winnipeg: Volyn, 1981. 326 p. 41. Samchuk U. Na bilomu koni [On a white horse] // Suchasnist. 1965. Chyso 10(58). pp. 8–44. 42. Piasecki S. Kochanek Wielkiej Niedźwiedzicy [Lover of the Greater Bear]. Minsk, LTW, 2007. 384 p. 43. Shkliar V. Chornyi Voron [Black Raven]. Kyiv: Yaroslaviv Val, 2009. 356 p. 44. Vynnychuk Yu. Tanho smerti [Tango of death]. Kharkiv: Folio, 2012. 379 p.

Serhii Humennyi

THE STUDY OF ILLEGAL MIGRATION PROCESSES BETWEEN THE REPUBLIC OF POLAND AND USSR (1921–1939) IN UKRAINIAN AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the historiography of the problem of illegal migration on the Polish-Soviet border in the 20–30-ies of the XX-th century. Describes the main concepts and research areas, selected groups of works, which contain mention of the violation of the state border. Determined that the issue of

illegal migration (emigration of persons and illegal trade) on the border between the Republic of Poland and the Ukrainian SSR has not yet become the object of scientific research. It is concluded that the Ukrainian and foreign historiography drew attention to the refugees because «the border of Riga» only in the context of the study of the Holodomor of 1932–1933.

Key words: the illegal migration, refugees, the Republic of Poland, the Holodomor of 1932–1933, USSR.

УДК 92(477.73)

Андрій Кожанов, Олена Шипотілова

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1989–1996 РР.)

У статті проаналізовано джерельну базу дослідження історії Народного Руху України на території Миколаївської обл., здійснено спробу первинної систематизації та класифікації наявних джерел, з'ясування специфіки та ступеня достовірності представленої інформації. Встановлено, що проблема зародження та діяльності Миколаївської крайової організації Народного Руху України має достатнє джерельне забезпечення.

Ключові слова: Рух, Миколаївська крайова організація НРУ, рухівці, джерела, документи.

Питання діяльності громадсько-політичних організацій 1980–1990-х рр. становлять науковий та практичний інтерес, пов'язаний із осмисленням і використанням набутого історичного досвіду в процесі державотворення. У цьому сенсі досить цікавим видається приклад Народного Руху України (далі – НРУ). Пройшовши шлях від неформального об'єднання до впливової політичної партії, Рух зумів консолідувати націонал-патріотичні сили в складних умовах компартійно-радянської системи. Попри значну увагу істориків до проблем становлення та діяльності цієї організації, досі бракує спеціальних досліджень стосовно джерельної бази вивчення НРУ, в тому числі його регіональних структур.

Серед нечисленних публікацій, присвячених окресленій проблемі зазначимо роботу О. Шановської, яка виділила чотири групи джерел з історії НРУ: літературні пам'ятки; документальні джерела; матеріали преси та періодичних видань; документи і матеріали приватного, індивідуального походження [1, с. 182–183]. Наявний комплекс представлений сукупністю програм, заяв, декларацій та інших документів про розбудову, вектори розвитку і напрями роботи організації.

Певну специфіку та інформативний потенціал преси, видань приватного, індивідуального походження у вивченні проблеми внутрішньопартійної кризи Народного Руху впродовж 1997–2002 рр. відмічав і дослідник С. Овсієнко [2, с. 204].

Метою пропонованої статті є аналіз джерельної бази з історії НРУ на території Миколаївщини (1989–1996 рр.).

Наявні джерела, котрі містять відомості про громадсько-політичну діяльність Миколаївської крайової організації (далі – МКО) НРУ) в досліджуваній період, доцільно поділити на наступні групи: архівні матеріали; опубліковані документи; матеріали засобів масової інформації; джерела особового походження (спомини учасників національного руху та активістів організації).

До першої групи віднесені матеріали, зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Миколаївської області (далі – Держархіві Миколаївської обл.). Матеріали архівних фондів віддзеркалюють різні аспекти діяльності Руху.

У ЦДАВО України міститься фонд «Адміністрація Президента України Л. М. Кравчука. 1991–1997 рр.» (Ф. 5233). У справі 19 знаходяться витяги з ухвал конференції МКО НРУ від 22 листопада 1992 р. з низкою пропозицій, які член Руху, О. Малицький направив до секретаріату Президента України [9].

Серед матеріалів ЦДАГО України значний інтерес представляє інформація фонду № 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України». У ньому зосередженні документи, що розкривають суспільно-політичні обставини становлення НРУ, заходи протидії компартійно-радянських органів демократичному руху в 1989–1991 рр., у тому числі в Миколаївському регіоні [3].

Фонд 270 ЦДАГО України «Громадське об'єднання – Народний Рух України» складається із двох описів. Перший опис фонду налічує сорок п'ять справ, які містять матеріали щодо проекту

програми НРУ, його установчого з'їзду, проведення масових політичних заходів [4], референдумів 1991 р., ухвали Центрального проводу НРУ від 20 липня 1991 р. [5], про участь Руху у виборах Президента України тощо [6]. В описі вміщені листи трудових колективів, окремих громадян, що надійшли до редакції газети «Літературна Україна» на підтримку проекту програми НРУ за перебудову з Миколаївської обл. (спр. 61) [7], реєстр груп підтримки НРУ від областей України, союзних республік, з-за кордону (спр. 17) [8]. Другий опис фонду № 270 присвячений інформаційно-довідковим виданням Центрального проводу НРУ та його регіональним організаціям (1989–1998 рр.).

Важливе значення для розуміння місцевої специфіки формування і діяльності Руху має інформація Держархіву Миколаївської обл. Передусім йдеться про фонди Р-6077 «Миколаївська обласна екологічна асоціація «Зелений світ» 1988–1990 рр.»; П-7 «Миколаївський обласний комітет Комуністичної партії України, обком КПУ, м. Миколаїв»; Р-992 «Виконавчий комітет Миколаївської обласної Ради народних депутатів 1987–1991 рр.».

Фонд Р-6077 складається із 12 справ і вміщує відомості про регіональне відділення «Зеленого світу», члени якого ініціювали створення осередку НРУ на Миколаївщині. Матеріали про його діяльність знаходяться у справах: № 1 – установчі та організаційні документи Миколаївської обласної асоціації «Зелений світ» (протокол Установчих зборів, програма, статут, списки членів) [10]; № 2 – списки членів обласної екологічної асоціації, її філій та комісій за 1989 р. [11]; № 3 – відкриті листи членів обласної екологічної асоціації до колективу ВО «Екватор» про зупинення подальшого будівництва Південноукраїнської АЕС [12]; № 8 – пропозиції, рекомендації, матеріали до сесій Миколаївської обласної Ради народних депутатів, підготовлені екологічною асоціацією [13]; № 11 – резолюції мітингів, зборів мешканців, колективів підприємств, громадських організацій про заборону будівництва Ташлицького і Олександрійського водосховищ, 4–5 блоків Південноукраїнської АЕС та ін. [14]; № 12 – вирізки статей із газет членів обласної екологічної асоціації [15]. Зазначені матеріали фонду проливають світло на процес становлення Миколаївської крайової організації НРУ, списки перших активістів крайового Руху, заходи щодо екологічної безпеки в області, стосувались перебігу виборчих баталій у 1990 р.

Науковий інтерес викликає й низка документів фонду П-7. Матеріали справ № 163, 196, 222, 273 відбивають зміст взаємовідносин між обласною компартійною верхівкою та громадськими активістами періоду кінця 1980 – початку 1990-х рр. [16].

У справі № 269 містяться документи щодо Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. [17], які свідчать, що МКО НРУ виступала проти збереження СРСР, проводила в області відповідні агітаційні заходи.

У матеріалах комісії Миколаївської обласної Ради народних депутатів з питань гласності, засобів масової інформації та зв'язків з громадськими організаціями відображено реакцію обласного керівництва на проведення зборів ініціативної групи зі створення Народного Руху України. Партійними функціонерами розроблено спеціальні рекомендації, що мали на меті не допустити оформлення опозиційної організації та нейтралізувати «деструктивні елементи» у регіоні [18]. Інформація зі справи № 4832 свідчить, що саме миколаївські рухівці першими в області засудили дії ДКНС у серпні 1991 р., ініціювавши збір підписів з відповідними вимогами до голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука [19].

Окрім того, фонд Р-992 містить протоколи виборчих комісій з виборів народних депутатів 4–15 березня 1990 р., всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., протоколи з підсумками парламентських виборів 1994 р. у Миколаївській області [20].

Важливу інформацію про особливості становлення МКО НРУ знаходимо в архіві Миколаївського крайового Руху, який зберігається в офісі самої організації. Фонд складається з 23 справ та зібраний у хронологічній послідовності. Справи 1–3, 5–9, 11, 13 репрезентують відомості стосовно процесу зародження НРУ на Миколаївщині, протоколи конференцій, виклади дискусій, які відбувалися на засіданнях, протоколи засідань районних організацій, свідчення про реєстрацію об'єднання, маніфести, заклики, ухвали, заяви, листи, списки членів крайового Руху, анкети делегатів конференцій тощо. Справа № 4 присвячена організації походів «Буг – козацька річка» у рамках Всеукраїнського походу «Дзвін» [21].

Матеріали справи № 10 охоплюють різні аспекти політичної діяльності крайового Руху. Зокрема у ній знаходяться документи щодо участі організації у парламентських виборах 1994 р. У контексті дослідження цінність становлять дані соціологічних опитувань серед населення Ленінського та Центрального районів міста Миколаєва, телефонне опитування на предмет довіри громадян до діяльності рухівців упродовж виборчої кампанії 1994 р. [22]. Справа № 12 містить документи громадського комітету підтримки та утвердження Конституції України [23].

Одним із пріоритетних напрямів роботи МКО НРУ є просвітницько-благодійна діяльність. В окремих справах (14–15) міститься інформація щодо «Соціального проекту «Діти України»,

зокрема, статистичні дані про кількість учасників проекту, документ-концепцію за яким реалізовувались його положення, листи до голови крайового Руху з проханням залучити школярів сіл, селищ, міст області до участі у культурній програмі. У справі № 16 знаходяться відомості про Молодіжний осередок Руху [24].

В умовах відсутності джерел з історії районних та міських осередків НРУ, неабияку цінність для дослідження винесеної у заголовок проблеми становлять приватні архіви безпосередніх учасників національно-визвольного руху. Для прикладу згадаємо приватний архів активіста Первомайської районної організації НРУ В. Кучеренка. Попри те, що представлені документи (протоколи, звернення, ухвали) не фондовані, що ускладнює їх уведення до наукового обігу, відображають важливу інформацію про масштаби та форми вираження демократичного поступу на місцевому рівні [25].

Наступну групу джерел становлять опубліковані матеріали, більшість яких розміщено у низці збірників документів [26].

У 2000 р. редакція щорічника «Україна. Наука і культура» на чолі з О. Сергієнком підготувала і видала книгу «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову». Робота ілюструє процес організаційного оформлення НРУ, містить список делегатів, резолюції, постанови установчої конференції та інші програмні документи [27].

До збірника «Провісники свободи, державності і демократії» увійшли документальні матеріали Народного Руху України і ЦК Компартії України. Представлені виданням документи окреслюють зміст внутрішніх механізмів зародження українського опозиційного руху в останні роки існування СРСР, демонструють його внесок у ліквідацію політичної монополії КПРС [28].

У науково-документальному часописі «З архівів ВУКЧ-ГПУ-НКВД-КГБ», № 2 за 2009 р. упорядниками О. Бажаном, О. Лошицьким опубліковані матеріали Управління «З» КДБ УРСР, управління КДБ у Житомирській, Львівській, Херсонській областях. Документи віддзеркалюють передумови виникнення Руху, висвітлюють напрями діяльності громадського об'єднання, відображають ставлення радянських спецслужб до масової організації, розкривають форми і методи протидії органів держбезпеки становленню НРУ за перебудову [29].

До 20-ї річниці незалежності України опубліковано збірник [30], до якого увійшли документальні матеріали, що відтворюють суспільно-політичне життя в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст. Основу збірника складають документальні матеріали Галузевого державного архіву служби безпеки України, які охоплюють період 1986–1991 рр. Представлені в збірнику документи свідчать про розмах українського національно-демократичного руху кінця 1980-х та послідовну боротьбу з ним радянських органів безпеки.

На сьогодні опубліковано стенограми установчого, третього та четвертого з'їздів, зміст виступів доповідачів та ухвал. Ці видання є надзвичайно важливим джерелом для дослідження розвитку НРУ. Цікавим є аналіз текстів програми та статуту Руху, а також доповнень до них, які ухвалювалися з'їздами, позаяк вони характеризують кореляцію мети Руху та змін в його організаційній побудові. Стенограми з'їздів дають можливість охарактеризувати позицію як лідерів, так і членів НРУ з тих чи інших важливих питань [31].

Ще одним джерелом для вивчення динаміки опозиційного руху в Україні є видання «Політичні протести й інакодумство в Україні 1960–1990». Збірник вміщує значну кількість документів радянських органів держбезпеки – інформаційні повідомлення на адресу ЦК КПУ, доповідні записки, рішення засідань оперативних штабів МВС та КДБ УРСР, а також матеріали самвидаву. Робота репрезентує широку панораму суспільно-політичних процесів у регіонах республіки, допомагає прослідкувати прояви інакодумства та протестних настроїв населення як великих центрів спротиву (Київ, Львів, Одеса) так і на рівні райцентрів та сіл [32].

Окремою групою джерел для дослідження Миколаївського Руху слугують матеріали періодичних видань та преси. Вважаємо за доцільніше періодичні видання періоду 1989–1990 рр. поділити на дві групи: офіційні – засновані компартійними, радянськими, комсомольськими структурами та неофіційні (позацензурні, «неформальні»), що існували паралельно з державними ЗМІ до прийняття 12 червня 1990 р. Закону «Про пресу та інші засоби масової інформації». Першими виданнями, котрі систематично друкували інформацію щодо НРУ є газети «Радянська Україна» та «Літературна Україна». Зокрема, часопис «Літературна Україна» першим з-поміж республіканських газет опублікував проект програми НРУ за перебудову, а пізніше і затверджену програму НРУ та статут [33].

Грунтовний джерельний матеріал про організовані МКО НРУ мітинги, демонстрації, пікети, конференції, дати та місця їх проведення, зміст виступів, критику опонентів НРУ тощо, можна отримати із газет «Південна правда», «Южная правда», «Радянське Прибужжя» («Рідне Прибужжя»), «Вечерний Николаев», «Трибуна рабочего», «Контакт», «Прибузький вісник» та ін.

Зважаючи на політичну належність «Південної правди», «Вечернего Николаева» та «Трибуни рабочего» очевидно, що матеріали цих ЗМІ мали упереджений характер, слугували засобом дискредитації демократичних сил регіону. Відрізнялася позиція видання Миколаївської обласної Ради «Радянське Прибужжя», журналісти якого достатньо прихильно ставилися до пропагованих Рухом ідей.

У контексті дослідження співпраці між крайовими організаціями різних областей України корисними є матеріали івано-франківських газет «Галичина», «Західний кур'єр» та Львівських «За вільну Україну», «Новий час» та ін.

Особливий інтерес викликають позацензурні видання 1989–1991 рр.: «Голос відродження», «Дзвін», «Поступ», «Голос Карпат», «Віче», «Вільне слово» та «Вісник Руху». Напівлегальний статус більшості друкованих органів осередків Руху обумовлює появу в публікаціях гострих критичних зауважень на адресу партійного керівництва. Ідейний зміст зазначених ЗМІ формувалася під впливом громадських активістів, колишніх дисидентів, осіб які не мали іншої змоги висловити власне невдоволення політичним режимом.

Упродовж 1989–1991 рр. МКО НРУ видавала у Вільнюсі власну газету «Чорноморія». Журналісти видання торкалися питань екологічної ситуації, прав людини, зародження неформальних об'єднань Миколаївщини тощо. З 12 листопада 1993 р. друкованим органом МКО НРУ стає «Український Південь». Матеріали газети стосувалися поточної діяльності крайової та районних структур НРУ.

Серед часописів, що побачили світ вже в часи незалежності України слід назвати «Народну газету», «Раду» та «Час/time», в яких публікувалися заяви, ухвали, матеріали про з'їзди Руху, виступи лідерів та статті відомих діячів НРУ.

До джерел четвертої групи належать спогади перших рухівців, учасників національно-визвольної боротьби, іноземних гостей. Спомини активістів МКО НРУ опубліковані у газеті «Український Південь» у рубриці «До 20-річчя Руху» [34]. Окремою книгою були видані у 1999 р. спогади А. Іванюченка «Коли мужчини сорок років» [35]. Також у своїй книзі канадський письменник українського походження С. Горлач згадував про перебування на святі козацької слави у 1991 р., організованому Рухом на території Миколаївської області [36].

Отже, аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що в процесі вивчення діяльності НРУ на Миколаївщині, його ролі у суспільно-політичному житті області важливого значення набувають питання джерельної бази, оскільки більшість матеріалів районних структур МКО НРУ зберігаються у приватних архівах активістів та є невпорядкованими. Враховуючи такий спосіб зберігання документів, виникає висока імовірність їх втрати.

Перспектива подальшого дослідження обумовлена потребою уточнення й розширення джерельного комплексу з історії Руху на Миколаївщині, зокрема його видової структури, утворення в місцевих архівах і бібліотеках відповідного науково-довідкового апарату, необхідності систематизації матеріалів архівних фондів, що містять відомості про МКО НРУ.

Список використаних джерел

1. Шановська О. А. Джерельна база дослідження історії Народного Руху України // Інтелігенція і влада. 2003. Вип. 1. С. 182–189.
2. Овсієнко С. Л. Преса та видання приватного, індивідуального походження як джерело вивчення діяльності Народного Руху України в умовах внутрішньопартійної кризи (1997–2002 рр.) // Інтелігенція і влада. 2008. Вип. 14. С. 202–209.
3. Записки, довідки, інформації, листи, телеграми ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК Компартії України, партійних, радянських органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадських організацій про створення і діяльність неформальних об'єднань мітинги і збори громадськості, суспільно-політичний стан у республіці в її окремих регіонах та інші питання ідеологічної роботи. 13 січня 1989 р. – 10 квітня 1990 р. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2555. 259 арк.
4. Записки, довідки, інформація про ставлення до створення і діяльності НРУ, реагування на установчий з'їзд НРУ // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2557. 220 арк.; Пропозиції партійних органів і парткомів Компартії України Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сумської областей про підвищення ролі й активності первинних парторганізацій та до проекту статуту ЦК КП України. 1989–1990 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2856. 134 арк.
5. Принципи та зміст діяльності Народного Руху України за перебудову. Проекти статутів та програма установчого з'їзду НРУ. Опитувальні анкети учасників з'їзду. Списки виступаючих на з'їзді, активістів Обласних організацій, які рекомендовані до керівних органів НРУ і для участі в роботі установчого з'їзду, зразок анкети учасника з'їзду. У справі є карта України, в областях яких проведені установчі збори руху і обрані Координаційні ради для проведення республіканського з'їзду Руху, короткий огляд прес-центру з публікаціями про з'їзд, список документів (виступів) до з'їзду. 1989 р. // ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 5. 102 арк.
6. Ухвали Центрального проводу НРУ від 20 липня 1991 р. про участь Руху у виборах президента України. Протокол сесії великої Ради НРУ від 1 вересня 1991 р. про висування кандидатом на вибори президента України В. Чорновола. Коротка біографія В. Чорновола та інші документи, пов'язані з висуванням його кандидатури на вибори президента України 1 грудня 1991 р. (типограф. і марш. прим.). 20 липня 1991 р. – 22 жовтня 1991 р. // ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 123. 24 арк.

денний сесії Великої Ради НРУ 25 травня 1991 р., проекти ухвал, інші документи до сесії про виконання прийнятих ухвал, реєстровані листи членів Центрального проводу, членів Великої Ради від Секретаріату Ради націй і Ради колегій НРУ представників крайових організацій Руху, посвідчення делегатів, записки до президії (серед них від В. Чорновола) та інші робочі матеріали до сесій Великої Ради НРУ 25 травня та 30–31 серпня 1991 р. (маш. і рук. прим.). 25 травня 1991 р. – 31 серпня 1991 р. // ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 111. 171 арк. 7. Листи трудових колективів окремих громадян, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» про підтримку проекту «Програми Народного Руху України за перебудову» з Миколаївської області. 19 лютого – 18 квітня 1989 р. // ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 61. 52 арк. 8. Реєстр груп підтримки Народного Руху України, які надійшли до редакції газети «Літературна Україна» від областей України, союзних республік, з-за кордону. 1989 р. // ЦДАГО України. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 17. 116 арк. 9. Документи про проведення нарад Президента України з представниками політичних партій і громадських організацій, проведення Всесвітнього форуму українців, конференції Народного Руху України та товариства «Україна-Росія» і ін. (статут, інформації, стенограми, листування). 21 лютого – 29 грудня 1992 р. // ЦДАГО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 19. 215 арк. 10. Установчі та організаційні документи Миколаївської обласної асоціації «Зелений світ» / протокол установчих зборів, програма, статут, списки членів. 22 вересня 1988 р. – 7 квітня 1990 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 1. 101 арк. 11. Списки членів обласної екологічної асоціації, її філій та комісій за 1989 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 2. 13 арк. 12. Відкриті листи членів обласної екологічної асоціації до колективу ВО «Екватор» про зупинення подальшого будівництва Південноукраїнської АЕС. 31 жовтня 1988 – 12 січня 1989 рр. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 3. 29 арк. 13. Пропозиції, рекомендації, матеріали до сесій Миколаївської обласної ради народних депутатів, підготовлені екологічною асоціацією. 5 жовтня 1988 – 14 серпня 1990 рр. // Держархів Миколаївської обл. (Державний архів Миколаївської області). Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 8. 56 арк. 14. Резолюції мітингів, зборів мешканців, колективів підприємств, громадських організацій про заборону будівництва Ташлицького і Олександрійського водосховищ, 4–5 блоків Південноукраїнської АЕС та інше. 8 жовтня 1988 – 27 вересня 1990 рр. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 11. 30 арк. 15. Вирізки статей із газет членів обласної екологічної асоціації. 28 липня 1989 – 7 жовтня 1990 рр. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-6077. Оп. 1. Спр. 12. 60 арк. 16. Довідки обкому партії, інформації партійних і радянських органів про виконання постанов бюро обкому Компартії України з питань гласності в роботі обласного комітету партії, підвищення політичної та економічної культури працівників; координації дій партійних органів з неформальними організаціями області. 19 квітня 1988 р. – 29 грудень 1989 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. П-7. Оп. 89. Спр. 163. 58 арк. Протокол XXV Миколаївської обласної партійної конференції від 25 травня 1990 року. Том перший. 25 травня 1990 // Держархів Миколаївської обл. Ф. П-7. Оп. 89. Спр. 196. 184 арк. 17. Довідки відділу організаційно-партійної та кадрової роботи обкому партії про виконання постанов секретаріату обкому Компартії України. Про роботу партійних організацій за твердженням тверезого способу життя в робітничих колективах; проведення референдуму з питання збереження союзу СРСР. 30 січня 1989 р. – 22 березень 1991 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. П-7. Оп. 89. Спр. 269. 22 арк. 18. Рішення постійної комісії з гласності, засобам масової інформації та зв'язків з громадськими організаціями. 28 вересня 1990 р. – 1 квітня 1992 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-992. Оп. 12. Спр. 4746 «а». 34 арк. 19. Рішення і стенограма позачергової восьмої сесії обласної Ради народних депутатів двадцять першого скликання від 29 серпня 1991 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-992. Оп. 12. Спр. 4832. 195 арк. 20. Протоколи окружних виборчих комісій про результати виборів і повторних виборів депутатів обласної Ради народних депутатів. 4 березня – 15 березня 1990 р. // Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-992. Оп. 12. Спр. 4821. 190 арк. 21. Установчі документи Миколаївської крайової організації Народного Руху України 1989 р. // Архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (далі – АМКО НРУ) Ф. 1. Оп. 1 Спр. 1. 127 арк. Протоколи засідання Миколаївської регіональної ініціативної групи по створенню Народного Руху за перебудову. 1989 р. // АМКО НРУ. Ф. 1. Оп. 1 Спр. 2. 56 арк. Записки, довідки, інформації Миколаївської крайової організації Народного Руху України про протистояння тиску з боку компартійних, радянських органів Миколаївської області. 1990 р. // АМКО НРУ. Ф. 1. Оп. 1 Спр. 3. 123 арк. 22. Парламентські вибори 1994 р. // АМКО НРУ. Ф. 1. Оп. 1 Спр. 10. 126 арк. 23. Громадський комітет на підтримку Конституції України 1996 р. // АМКО НРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 12. 134 арк. 24. Соціальний проект «Діти України» частина перша // АМКО НРУ. Ф. 1. Спр. 14. 103 арк. Молодий Рух // АМКО НРУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 16. 112 арк. 25. Збори Первомайського історико-просвітницького товариства «Меморіал» // Приватний архів активіста Первомайської районної організації Народного Руху України В. П. Кучеренка за 1994 р. 25 арк. Протокол № 4 Зборів Первомайської міської організації Народного Руху України. // Приватний архів активіста Первомайської районної організації Народного Руху України В. П. Кучеренка. 1 грудня 1996 р., 8 арк. Звернення голови Секретаріату Всеукраїнського громадського комітету В. Ковалю на підтримку нової Конституції України // Приватний архів активіста Первомайської районної організації Народного Руху України В. П. Кучеренка. 18 квітня 1996 р., 11 арк. 26. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років: [монографія]. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с. 27. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого: Матеріали Установчого з'їзду НРУ за перебудову. К.: Ред. щорічника «Україна. Наука і культура». 2000. 495 с. 28. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / [упор. В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій]

/ Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с. 29. Становлення Народного Руху України (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Тернопільської області) / [упор. О. Бажан, О. Лошицький] // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ: науковий і документальний журнал. № 2 (33). К.: Міжнародний фонд «Відродження», 2009. С. 206–327. 30. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / [упор. В. М. Даниленко, Н. Ф. Васильєва, С. А. Кокін, О. А. Лошицький, М. К. Смольницька, Л. Ф. Шепель, О. В. Янковська]. / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 626 с. 31. III Всеукраїнські Збори Народного Руху України 28 лютого – 1 березня 1992 року. Стенографічний звіт. К., 1995. 351 с. IV Великі Збори Народного Руху України 4–6 грудня 1992 року. Стенографічний звіт. К.: Секретаріат Народного Руху України, 1993. 262 с. 32. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2013. 736 с. 33. Програма Народного Руху України за перебудову. З Установчого з'їзду Народного Руху України // Літературна Україна. 1989. № 39 (4344). 28 вересня. Статут Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. 1989. № 39 (4344). 28 вересня. 34. Іванюченко А. До 20-річчя Народного Руху України. Прапори єднання (спомин) // Український Південь. 2010. № 1. 1 листопада. 35. Іванюченко А. Коли мужчини сорок років (вибране). Миколаїв, 1999. 125 с. 36. Горлач С. І так... я жив: спогади, есе. К.: Ярославів Вал, 2011. 320 с.

References

1. Shanovs'ka O.A. Dzherel'na baza doslidzhennya istoriyi Narodnoho Rukhu Ukrayiny [Source base for the study of the history of the People's Movement of Ukraine]. *Intelligentsia and government*. 2003. 1. P. 182–189. 2. Ovsiyenko S.L. Presa ta vydannya pryvatnoho, individual'nogo pokhodzhennya yak dzherelo vyvchennya diyal'nosti Narodnoho Rukhu Ukrayiny v umovakh vnutr'onopartiynoyi kryzy (1997–2002 rr.) [Press and publication of private, individual origin as a source of study of the activities of the People's Movement of Ukraine in conditions of intra-party crisis (1997–2002)]. *Intelligentsia and government*. 2008. 14. P. 202–209. 3. Zapysky, dovidky, informatsiyi, lysty, telehramy TsK Kompartiyi Ukrayiny do TsK KPRS, viddiliv TsK Kompartiyi Ukrayiny, partiynykh, radyans'kykh orhaniv, ministerstv, vidomstv, naukovykh ustanov, hromads'kykh orhanizatsiy pro stvorennya i diyal'nist' neformal'nykh ob»yednan' mitynhy i zbory hromads'kosti, suspil'no-politychnyy stan u respublitsi v yiyi okremykh rehionakh ta inshi pytannya ideolohichnoyi roboty. 13 sichnya 1989 r. – 10 kvitnya 1990 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 1. Op. 32. Spr. 2555. 259 ark. Zapysky, dovidky, informatsiya pro stavlennya do stvorennya i diyal'nosti NRU, reahuvannya na ustanovchyy z»yizd NRU. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 1. Op. 32. Spr. 2557. 220 ark. Propozytsiyi partiynykh orhaniv i partkomiv Kompartiyi Ukrayiny L'vivs'koyi, Mykolayivs'koyi, Odes'koyi, Poltav's'koyi, Rivnens'koyi, Sums'koyi oblastey pro pidvyshchennya roli y aktyvnosti pervynykh partorhanizatsiy ta do proektu statutu TsK KP Ukrayiny. 1989–1990 rr. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 1. Op. 32. Spr. 2856. 134 ark. 4. Pryntsypy ta zmist diyal'nosti Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu. Proekty statutiv ta prohrama ustanovchoho z»yizdu NRU. Opytuval'ni ankety uchashnykiv z»yizdu. Spysky vystupayuchykh na z»yizdi, aktyvistiv Oblasnykh orhanizatsiy, yaki rekomendovani do kerivnykh orhaniv NRU i dlya uchasti v roboti ustanovchoho z»yizdu, zrazok ankety uchashnyka z»yizdu. U spravi ye karta Ukrayiny, v oblastiakh yakyykh provedeni ustanovchi zbory rukhu i obrani Koordynatsiyi rady dlya provedennya respublikans'koho z»yizdu Rukhu, korotkyy ohlyad pres-tsentru z publikatsiyamy pro z»yizd, spysok dokumentiv (vystupiv) do zyizdu. 1989 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 270. Op. 1. Spr. 5. 102 ark. 5. Ukhvaly Tsentral'noho provodu NRU vid 20 lypnya 1991 r. pro uchasť Rukhu u vyborakh prezydenta Ukrayiny. Protokol sesiyi velykoyi Rady NRU vid 1 veresnya 1991 r. pro vysuvannya kandydatom na vybory prezydenta Ukrayiny V. Chornovola. Korotka biohrafiya V. Chornovola ta inshi dokumenty, pov»yazani z vysuvanniam yoho kandydatury na vybory prezydenta Ukrayiny 1 hrudnya 1991 r. (typohraf. i marsh. prym.). 20 lypnya 1991 r. – 22 zhovtnya 1991 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 270. Op. 1. Spr. 123. 24 ark. 6. Poryadok dennyy sesiyi Velykoyi Rady NRU 25 travnya 1991 r., proekty ukhval, inshi dokumenty do sesiyi pro vykonannya pryynyatykh ukhval, reyestrovani lysty chleniv Tsentral'noho provodu, chleniv Velykoyi Rady vid Sekretariatu Rady natsiy i Rady kolehiy NRU predstavnykiv krayovykh orhanizatsiy Rukhu, posvidchennya delehativ, zapysky do prezydiyi (sered nykh vid V. Chornovola) ta inshi robochi materialy do sesiy Velykoyi Rady NRU 25 travnya ta 30–31 serpnya 1991 r. (mash. i ruk. prym.). 25 travnya 1991 r. – 31 serpnya 1991 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 270. Op. 1. Spr. 111. 171 ark. 7. Lysty trudovykh kolektyviv okremykh hromadyan, yaki nadiyshly do redaktsiyi hazety «Literaturna Ukrayina» pro pidtrymku proektu «Prohramy Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu» z Mykolayivs'koyi oblasti. 19 lyutoho – 18 kvitnya 1989 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 270. Op. 1. Spr. 61. 52 ark. 8. Reyestr hrup pidtrymky Narodnoho Rukhu Ukrayiny, yaki nadiyshly do redaktsiyi hazety «Literaturna Ukrayina» vid oblastey Ukrayiny, soyuznykh respublik, z-za kordonu. 1989 r. // TsDAHO Ukrayiny (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob»yednan' Ukrayiny). F. 270. Op. 1. Spr. 17. 116 ark. 9. Dokumenty pro provedennya narad Prezydenta Ukrayiny z predstavnykamy politychnykh partiy i hromads'kykh orhanizatsiy, provedennya Vsesvith'oho forumu ukraintsiv,

konferentsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy ta tovarystva «Ukrayina-Rosiya» i in. (statut, informatsiyi, stenohramy, lystuvannya). 21 lyutoho – 29 hrudnya 1992 r. // TsDAVO Ukrainy (Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchychk orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy). F. 5233. Op. 1. Spr. 19. 215 ark. 10. Ustanovchi ta orhanizatsiyni dokumenty Mykolayivs'koyi oblasnoyi asotsiatsiyi «Zelenyy svit» / protokol ustanovchychk zboriv, prohrama, statut, spysky chleniv. 22 veresnya 1988 r. – 7 kvitnya 1990 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 1. 101 ark. 11. Spysky chleniv oblasnoyi ekolohichnoyi asotsiatsiyi, II filiy ta komisii za 1989 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 2. 13 ark. 12. Vidkryti lysty chleniv oblasnoyi ekolohichnoyi asotsiatsiyi do kolektyvu VO «Ekvator» pro zupynnnya podal'shoho budivnytstva Pivdenoukrajins'koyi AES. 31 zhovtnya 1988 – 12 sichnya 1989 rr. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 3. 29 ark. 13. Propozytsiyi, rekomendatsiyi, materialy do sesiy Mykolayivs'koyi oblasnoyi rady narodnykh deputativ, pidhotovleni ekolohichnoyi asotsiatsiyeyu. 5 zhovtnya 1988 – 14 serpnya 1990 rr. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 8. 56 ark. 14. Rezolyutsiyi mitynhiv, zboriv meshkantsiv, kolektyviv pidpryemstv, hromads'kykh orhanizatsiy pro zaboronu budivnytstva Tashlyts'koho i Oleksandriys'koho vodoskhovyshch, 4–5 blokiv Pivdenoukrajins'koyi AES ta inshe. 8 zhovtnya 1988 – 27 veresnya 1990 rr. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 11. 30 ark. 15. Vyrizky statey iz hazet chleniv oblasnoyi ekolohichnoyi asotsiatsiyi. 28 lypnya 1989 – 7 zhovtnya 1990 rr. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-6077. Op. 1. Spr. 12. 60 ark. 16. Dovidky obkomu partiyi, informatsiyi partiynychk i radyans'kykh orhaniv pro vykonannya postanov byuro obkomu Kompartiyi Ukrainy z pytan' hlasnosti v roboti oblasnoho komitetu partiyi; pidvyshchennya politychnoyi ta ekonomichnoyi kul'tury pratsivnykiv; koordynatsiyi diy partiynychk orhaniv z neformal'nymy orhanizatsiyamy oblasti. 19 kvitnya 1988 r. – 29 hruden' 1989 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. P-7. Op. 89. Spr. 163. 58 ark. Protokol XXV Mykolayivs'koyi oblasnoyi partiynoyi konferentsiyi vid 25 travnya 1990 roku. Tom pershyy. 25 travnya 1990 // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. P-7. Op. 89. Spr. 196. 184 ark. 17. Dovidky viddilu orhanizatsiyno-partiynoyi ta kadrovoyi roboty obkomu partiyi pro vykonannya postanov sekretariatu obkomu Kompartiyi Ukrainy. Pro robotu partiynychk orhanizatsiy za tverdzhenням tverezoho sposobu zhyttya v robitnychychk kolektyvakh; provedennya referendumu z pytannya zberezhennya soyuzu SRSR. 30 sichnya 1989 r. – 22 berezen' 1991 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. P-7. Op. 89. Spr. 269. 22 ark. 18. Rishennya postiyanoi komisii z hlasnosti, zasobam masovoyi informatsiyi ta zv'yazkiv z hromads'kymy orhanizatsiyamy. 28 veresnya 1990 r. – 1 kvitnya 1992 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-992. Op. 12. Spr. 4746 «a». 34 ark. 19. Rishennya i stenohrama pozacherhovoyi vos'moyi sesiyi oblasnoyi Rady narodnykh deputativ dvadtsyat' pershoho sklykannya vid 29 serpnya 1991 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-992. Op. 12. Spr. 4832. 195 ark. 20. Protokoly okruzhnykh vyborchychk komisii pro rezul'taty vyboriv i povtornykh vyboriv deputativ oblasnoyi Rady narodnykh deputativ. 4 bereznya – 15 bereznya 1990 r. // Derzharkhiv Mykolayivs'koyi obl. (Derzhavnyy arkhiv Mykolayivs'koyi oblasti). F. R-992. Op. 12. Spr. 4821. 190 ark. 21. Ustanovchi dokumenty Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy 1989 r. // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1 Spr. 1. 127 ark. Protokoly zasidannya Mykolayivs'koyi rehional'noyi initsiatyvnoyi hrupy po stvorennyu Narodnoho Rukhu za perebudovu. 1989 r. // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1 Spr. 2. 56 ark. Zapysky, dovidky, informatsiyi Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy pro protystoyannya tysku z boku kompartiynychk, radyans'kykh orhaniv Mykolayivs'koyi oblasti. 1990 r. // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1 Spr. 3. 123 ark. 22. Parlament's'ki vybory 1994 r. // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1 Spr. 10. 126 ark. 23. Hromads'kyy komitet na pidtrymku Konstytutsiyi Ukrainy 1996 r. // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1. Spr. 12. 134 ark. 24. Sotsial'nyy proekt «Dity Ukrainy» chastyna persha // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Spr.14. 103 ark. Molodyy Rukh // Arkhiv Mykolayivs'koyi krayovoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy (AMKO/NRU) F.1. Op. 1. Spr. 16. 112 ark. 25. Zbory Pervomays'koho istoriko-prosvitnyts'koho tovarystva «Memorial» // Pryvatnyy arkhiv aktyvista Pervomays'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy V. P. Kucherenka za 1994 r.. 25 ark. Protokol 4 Zboriv Pervomays'koyi mis'koyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy. // Pryvatnyy arkhiv aktyvista Pervomays'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy V. P. Kucherenka. 1 hrudnya 1996 r., 8 ark. Zvernennya holovy Sekretariatu Vseukrajins'koho hromads'koho komitetu V. Kovalya na pidtrymku novoyi Konstytutsiyi Ukrainy // Pryvatnyy arkhiv aktyvista Pervomays'koyi rayonnoyi orhanizatsiyi Narodnoho Rukhu Ukrainy V. P. Kucherenka. 18 kvitnya 1996 r., 11 ark. 26. Rusnachenko A. Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukraini: seredyna 1950 – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: mid 1950 – early 1990s]. K.: View of them. Elena Teligi, 1998. 720 p. 27. Try dni veresnya visimdesyat dev'yatoho: Materialy Ustanovchoho z'yizdu NRU za perebudovu [Three days of September, the eightieth ninth: Materials of the Constituent Congress of the Rukh for the restructuring] K.: Ed. yearbook «Ukraine. Science and Culture». 2000. 495 p. 28. Provisnyky svobody, derzhavnosti i demokratiyi: Dokumenty i materialy. Do 20-yi richnytsi stvorennya Narodnoho Rukhu Ukrainy [Advocates of freedom, statehood and democracy: Documents and

materials. To the 20th anniversary of the creation of the People's Movement of Ukraine] [emph. V. Lozitsky, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kenty]. / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, Central State Archive of Public Associations of Ukraine. K.: Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. 454 p. 29. Stanovlennya Narodnoho Rukhu Ukrayiny (za dokumentamy Haluzevoho derzhavnoho arkhivu Sluzhby bezpeky Ukrayiny ta Derzhavnoho arkhivu Ternopil's'koyi oblasti) [Formation of the People's Movement of Ukraine (according to the documents of the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine and the State Archive of the Ternopil Oblast)]. From the archives of VUCHK – GPU – NKVD – KGB: scientific and documentary magazine. No. 2 (33). K.: International Renaissance Foundation, 2009. P. 206–327. 30. Shlyakh do nezalezhnosti: suspil'ni nastroyi v Ukrayini kin. 80-kh rr. XX st. Dokumenty i materialy. Do 20-yi richnytsi nezalezhnosti Ukrayiny [The Way to Independence: Public Sentiments in Ukraine 80s of the twentieth century. Documents and materials]. To the 20th anniversary of Ukraine's independence [emph. V. M. Danilenko, N. F. Vasiliev, S. A. Kokin, A. A. Loshitsky, M. K. Smolnitskaya, L. F. Shepel, A. V. Yankovskaya]. / National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. K.: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2011. 626 p. 31. III Vseukrayins'ki Zbory Narodnoho Rukhu Ukrayiny 28 lyutoho – 1 bereznya 1992 roku. Stenografichnyy zvit [The Third All-Ukrainian Assembly of the People's Movement of Ukraine from February 28 to March 1, 1992. Stencil report]. K., 1995. 351 p. IV Velyki Zbory Narodnoho Rukhu Ukrayiny 4–6 hrudnya 1992 roku. Stenografichnyy zvit [IV Great People's Rukh of Ukraine, December 4–6, 1992. Stencil report]. K.: Secretariat of the People's Movement of Ukraine, 1993. 262 p. 32. Politychni protesty y inakodumstvo v Ukraini (1960–1990): Dokumenty i materialy [Political protests and dissent in Ukraine (1960–1990): Documents and materials]. / Stress. VM Danilenko K.: Smoloskyp, 2013. 33. Prohrama Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu. Z Ustanovchoho zyizdu Narodnoho Rukhu Ukrayiny [Program of the People's Movement of Ukraine for restructuring. From the Constituent Congress of the People's Movement of Ukraine]. Literary Ukraine. 1989. No. 39 (4344). September 28. Statut Narodnoho Rukhu Ukrayiny za perebudovu [Statute of the People's Movement of Ukraine for the reorganization]. Literary Ukraine. 1989. No. 39 (4344). September 28. 34. Ivanyuchenko A. Do 20-richchya Narodnoho Rukhu Ukrayiny. Prapory yednannya (spomyn) [To the 20th anniversary of the People's Movement of Ukraine. Unification flags (remembrance)] // Ukrainian South. 2010. No. 1. November 1. 35. Ivanyuchenko A. Koly muzhchyni sorok rokov (vybrane) [When a man is forty years old (selected)]. Mykolaiv, 1999. 125 p. 36. Horlach S. I tak... ya zhyv: spohady, ese [And so ... I lived: memories, essay]. K.: Yaroslavov Val, 2011. 320 p.

Andriy Kozhanov, Olena Shypotilova

THE SOURCE BASE OF RESEARCH ON THE HISTORY OF THE NARODNY RUKH OF UKRAINE IN THE TERRITORY OF MYKOLAIV REGION (1989–1996)

The article is analyzed the source base of the research of the history of the Narodny Rukh of Ukraine on the territory of the Mykolayiv region, an attempt was made to initial systematization and classification of available sources, to clarify the specificity and degree of reliability of the information provided. It has been established that the problem of the birth and activity of MKO/NRU is sufficient source provision.

Key words: Rukh, Mykolaivsky regional organization of the NRU, rukhists, sources, documents.

УДК 930.1(477–25)1991

Владислав Хоменко

ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН В СЕЛЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

Аналізуються публікації представників київської школи істориків-аграрників, які зосередили дослідницький інтерес на характеристичні аграрних трансформацій, результативності аграрної політики, її здобутках і прорахунках, на матеріально-технічному забезпеченні сільського господарства, на появі нових організаційних форм господарювання, на екологічних питаннях та врегулюванні законодавчої бази щодо аграрного сектору економіки України пострадянського періоду. Констатується, що вітчизняні історичні дослідження, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., мають низку особливостей. Насамперед, вони в основному позбавлені ідеологічного тиску, заангажованості та впливу монометодології. Окрім того, історики студіюють всі аспекти процесів буття українського селянства в сучасному для них середовищі.

Ключові слова: селянознавча тематика, пострадянський період, суспільно-політичні аспекти, економічні зміни, трансформація аграрного сектору.

Важливою складовою сучасної історичної науки в Україні є селянознавство, тому дослідження історіографічних здобутків представників наукових шкіл з аграрної історії є необхідним чинником комплексного, інтегрованого, системного вивчення історії українського суспільства. Потужною науковою школою з селянознавчої проблематики є київська школа істориків-аграрників (далі – КШІА), представниками якої охоплено суспільно-політичні та економічні складові життєдіяльності українського селянства доби незалежності, які серед загального масиву напрацювань з історії України 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. поступались за кількістю лише висвітленню державотворчих та політичних процесів в українській державі.

Історіографія питання суспільно-політичних та економічних змін в селянському соціумі пострадянського періоду представлена науковими розвідками представників КШІА, серед яких провідні позиції займають Л. Беренштейн, П. Панченко, С. Падалка, П. Коріненко, В. Литвин, Я. Федоренко та ін.

Мета статті полягає в історіографічному аналізі наявних в представників аграрних студій КШІА пріоритетів щодо висвітлення суспільно-політичних та економічних змін в селянському соціумі пострадянського періоду.

Суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення в українському селі після проголошення незалежності 1991 р. стали одним з пріоритетних напрямків наукового пошуку та історико-пізнавального інтересу, реалізація яких стала поштовхом до появи наукових аграрних студій з метою конструктивного, всебічного і об'єктивного дослідження процесів життєдіяльності українського села пострадянського періоду. Такий інтерес викликаний радикальними змінами у сільському господарстві, суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями після проголошення державної незалежності в 1991 р., які спричинили кардинальні зміни в українському селі, пов'язані з впровадженням в аграрний сектор економіки України ринкових відносин, демонтажем колгоспно-радгоспної системи господарювання тощо.

Вітчизняні історичні дослідження, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., мають низку особливостей. Насамперед, вони в основному позбавлені ідеологічного тиску, заангажованості та впливу монометодології. Окрім того, історики студіюють всі аспекти процесів буття українського селянства в сучасному для них середовищі.

Координуючим структурним центром є відділ новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України, який спеціалізується на дослідженні проблем історії України після 1991 р. Важливу тематичну нішу напрацювань співробітників відділу становлять дослідження життєдіяльності українського селянства пострадянського періоду, зокрема закономірностей і тенденцій впровадження аграрних реформ в незалежній Україні, чинників та наслідків соціально-економічних перетворень на селі, трансформаційних процесів у соціально-побутовій, культурній та духовній сферах українського села.

У 2000 р. за активного сприяння і підтримки інституту історії НАН України на базі Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького створено Науково-дослідний інститут селянства. Відповідно до структури інституту в ньому діє відділ сучасних проблем села, науковий пошук співробітників якого направлений на дослідження основних проблем агропромисловості та

соціального розвитку українського села, а також шляхів їх подолання; місця селянства в соціально-політичних потрясіннях кінця ХХ – початку ХХІ ст. Дослідження відділу відбуваються в контексті загальної проблематики досліджень інституту «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства».

Серед науковців, які одними із перших в 90-х рр. ХХ ст. почали студіювати сучасний стан розвитку українського села, чільне місце займають напрацювання Л. Беренштейна, об'єктом досліджень якого був аналіз ключових аспектів соціально-економічних перетворень в українському селі, проблем соціального розвитку українського села в умовах ринкової економіки, напрямів розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, з'ясування рівня висвітлення питання у вітчизняній історіографії, питання щодо розвитку аграрної освіти та науки в Україні тощо [1–2].

Одне із провідних місць у дослідженнях аграрної історії незалежної України належить П. Панченку, який у 1991–2001 рр. був завідувачем відділу сучасної історії України Інституту історії України НАН України. В 1992 р. вийшла друком в «Українському історичному журналі» стаття П. Панченка «Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90-х років», в якій він, по суті, одним з перших піддав критиці політику держави відносно українського села, оцінюючи її як дискримінаційну [3]. У працях «Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі» [4] та «Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії» [5], П. Панченко простежує проблеми переходу сільського господарства від командно-адміністративного до ринкового механізму господарювання, рівень урегульованості агропромислового комплексу нормативно-правовою базою, торкається процесів міграції та урбанізації сільського населення.

Позитивними тенденціями українського історіографічного простору 2000-х рр. є активізація зусиль щодо вироблення наукових засад сучасного історичного мислення. Методологічна переорієнтація сучасної вітчизняної науки спричинила появу не лише конкретно-історичних праць, які висвітлювали певні періоди історії України з нових методологічних позицій, а й появу досліджень методологічного характеру. Серед таких напрацювань варто виокремити фундаментальну колективну академічну працю «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні в другій половині ХХ століття» [6], авторський колектив якої представлений такими провідними істориками як Л. Беренштейн, С. Кульчицький, П. Панченко, С. Падалка та ін. Наукова цінність даного дослідження полягає в тому, що автори сформулювали рекомендації щодо методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в сучасній Україні, пропонують нові концептуальні засади розгляду та оцінки суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в аграрному секторі України [6, с. 51].

Провідні позиції у висвітленні трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки і життєдіяльності сучасного українського села належать С. Падалці, який взяв участь у підготовці нарисів «Історія українського селянства» [7]. Зокрема, йому належать наукові розвідки в розділі «Українське селянство в незалежній державі». Так, у статті «Демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі» С. Падалка зазначає, що ринкова економіка, яка є складовою життя значної кількості країн і вже досить довгий час апробована, є необхідним чинником подальших шляхів розвитку після проголошення незалежності України. Автор прослідковує процеси змін у колгоспно-радгоспній системі господарювання на селі, аналізує систему поглядів, наукових і політичних дискусій навколо можливих варіантів реструктуризації колгоспно-радгоспної системи [8].

Економічні аспекти сільськогосподарського виробництва також порушені як наукова проблема у праці «Історія українського селянства». С. Падалка, зокрема, констатує, що процес переходу аграрного виробництва від адміністративно-командних умов функціонування до нових ринкових відбувався досить болісно. Серед причин дослідник виокремлює: неспроможність держави створити нормальне економічне середовище для ефективної діяльності суб'єктів господарювання, тривала нерегульованість ринку збуту продукції, зношеність основних фондів сільгоспідприємств, дефіцит та висока вартість носіїв [9, с. 560].

У площині дослідницького інтересу С. Падалки перебуває і питання матеріального забезпечення селянства в роки української незалежності [10]. Оперуючи значним масивом архівних документів та статистичних даних, конструктивно аналізуючи наукові досягнення інших дослідників, автор розглядає матеріальне становище селян як невід'ємну складову життєдіяльності людини та важливий чинник повсякденного життя. Історик на основі аналітичного підходу до накопиченого матеріалу робить конструктивні висновки відносно загрози росту масштабів такого явища як бідність, яка ставала нормою життя на селі, так як практична більшість сільського населення постійно переживала матеріальний дискомфорт, відмовляла собі у задоволенні найнеобхідніших матеріально-побутових потреб [10, с. 131].

Привертає увагу дослідження С. Падалки щодо змін у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України упродовж 1990–2000-х рр., в якому автор на основі фактичних

і аналітичних матеріалів проаналізував проблему народонаселення села, прослідкував динаміку змін чисельності та загальні показники природного руху сільського населення, з'ясував причини погіршення якості кадрів сільського господарства, визначив чинники, що стримували розвиток підприємництва. Авторські висновки полягають в тому, що відродження українського села потребувало зміни ментально-психологічних пріоритетів селян, які пережили етап розселяння, налагодження зв'язку із землею, суспільного сприйняття значення села та соціальної цінності селянства [11, с. 62].

Заслужують на увагу й інші напрямки досліджень сучасної аграрної історії, які активно студіює С. Падалка. Серед них варто виокремити такі як: тенденції соціально-економічних змін в українському селі 1990–2000-х рр.; значущість агропромислового комплексу в розбудові громадянського суспільства в Україні; правові основи зміни виробничих відносин в українському селі; концептуальні засади розгляду та оцінки соціально-політичних і соціально-економічних процесів в аграрному секторі; зміни у формах господарювання в українському селі в 90-х рр. ХХ ст. [12–14].

У контексті досліджень життєдіяльності українського селянства пострадянського періоду науковий інтерес становить праця відомого дослідника і представника КШІА П. Коріненка «Історія українського селянства» [15]. Автор зосередив дослідницьку увагу на вивченні трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки України в добу незалежності, на економічних, соціальних, культурних наслідках функціонування нових суб'єктів господарювання на землі; на аграрній політиці на сучасному етапі та перспективах розвитку аграрного сектору економіки України. Процеси глобалізації та інтеграції України в світовий економічний простір були порушені дослідником в розділі «Глобальні проблеми та тенденції в аграрній сфері у світі та Україні на сучасному етапі», в якому автор відзначає, що сучасний стан справ на світовому продовольчому ринку сприяє тому, щоб Україна стала на ньому потужним гравцем [15, с. 257].

Проблеми розвитку земельних відносин у сучасній Україні стали предметом наукового пошуку В. Литвина, результати якого відображені у одному із розділів його монографії «Земля в історичній долі України» [16]. Прослідкувавши спроби вирішення питань у сфері земельних відносин в сучасному українському суспільстві, В. Литвин звертає увагу на психологічний стан справи. Він вважає, що чинна система відносин власності та розподілу за приватно-орендною формою господарювання виявилася ще гіршою, ніж за колгоспно-радгоспною системою, оскільки селянин, нібито ставши власником землі й майна, не може розпоряджатися результатами праці [16, с. 175].

Комплексним підходом до висвітлення становища українського селянства характеризується монографія Я. Федоренко «Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.)», яка стала своєрідним підсумком досягнень у дослідженнях новітньої аграрної науки щодо суспільно-політичних та соціально-економічних перетворень в сільському господарстві України доби незалежності [17]. Залучивши значний фактичний та статистичний матеріал, Я. Федоренко об'єктивно висвітлює прибутковість та безпеку в сільському господарстві, екологічні аспекти використання земельних ресурсів, екологічний стан сучасного українського села.

Проблеми життєдіяльності селянського соціуму в незалежній Україні розкрито М. Ігнатенко в дисертаційній роботі «Українське село: соціально-економічні зміни (1991–2008)» [18]. Як наукову проблему у площині з'ясування соціально-економічних змін в українському селі періоду незалежності М. Ігнатенко досліджує основні аспекти державної стратегії у сфері вирішення питання земельної власності в Україні кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст.; агропромислові формування ринкового типу в аграрному секторі незалежної України; проблеми розвитку соціально-трудова відносин у сучасному українському селі; проблеми становлення аграрного ринку України та реформування аграрного виробництва України в умовах незалежності [19–21].

У сучасному вітчизняному історичному просторі посилилась увага до дослідження екологічних аспектів сільського господарства. У цьому контексті на аналіз заслуговує стаття Л. Ковпак «Екологічні чинники аграрного виробництва» [22], автор якої схарактеризувала природні умови України для розвитку сільського господарства і звернула увагу на те, що в 90-х рр. ХХ ст. продовжувалась практика безсистемного, екологічно необґрунтованого використання природних багатств України. Вона виділяє серед основних чинників, які вплинули на погіршення екологічної ситуації, не лише важку індустрію, а й сільськогосподарське виробництво [22, с. 578]. Окрім того, Л. Ковпак переконливо стверджує, що екологічна реформа має бути пов'язана з аграрною реформою, так як земля є не лише господарсько-економічною і соціальною, але й біологічною цінністю і природним багатством України [22, с. 591].

Таким чином, сучасна вітчизняна історіографія поповнилася низкою наукових праць представників КШІА, які в контексті відображення суспільно-політичних та економічних змін через призму наукового висвітлення зосередили дослідницький інтерес на аналізі аграрних трансформацій, результативності аграрної політики, її здобутках і прорахунках, на матеріально-

технічному забезпеченні сільського господарства, на появі нових організаційних форм господарювання, на екологічних питаннях та врегулюванні законодавчої бази щодо аграрного сектора економіки України. В контексті широкого узагальнення проблематики, що досліджується, особлива увага була приділена оцінці та аналізу фундаментальних, структурованих наукових проєктів, монографій, підручників, наукових розвідок представників сучасних вітчизняних аграрних студій.

Список використаних джерел

1. Аграрні проблеми подальшого розвитку аграрного сектора економіки України / за ред. Л. Ю. Беренштейна, І. І. Ібатулліна, С. С. Коломійця, В. П. Лисенка. К., 2004. 160 с. 2. Беренштейн Л. Проблеми соціального розвитку українського села в умовах ринкової економіки // Науковий вісник Національного аграрного університету. 1997. Вип. 1. С. 202–210. 3. Панченко П. Деформації в розвитку українського села у 80 – на початку 90-х років // Український історичний журнал. 1992. № 1. С. 18–29. 4. Панченко П. П. Аграрна політика держави і соціальні зміни на селі // Україна незалежна. Сторінки історії. 1995. 296 с. 5. Панченко П. П. Україна: друга половина ХХ ст.: Нариси історії. К.: Либідь, 1997. 350 с. 6. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні другій половині ХХ століття / [Беренштейн Л. Ю., Кульчицький С. В., Панченко П. П. та ін.]. К., 2000. 136 с. 7. Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. 655 с. 8. Падалка С. Демонтаж колгоспно-радгоспної системи господарювання на селі // Історія українського селянства. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 529–545. 9. Падалка С. Економічні аспекти сільськогосподарського виробництва // Історія українського селянства. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 560–578. 10. Падалка С. Матеріальне забезпечення як чинник повсякдення селянства незалежної України // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2015. Вип. 13. С. 125–131. 11. Падалка С. С. Зміни у чисельності, економічній поведінці, потребах та цінностях селян України (1990–2000-ні рр.) // Український історичний журнал. 2013. № 4. С. 48–62. 12. Падалка С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 169–184. 13. Падалка С. Значущість агропромислового комплексу в розбудові громадянського суспільства в Україні // Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження). К., 1999. С. 42–57. 14. Падалка С. Правові основи зміни виробничих відносин в українському селі // Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України. 1991–2000 рр. К., 2000. С. 51–67. 15. Коріненко П. С. Історія українського селянства: навчально-методичний посібник. Тернопіль, 2014. 296 с. 16. Литвин В. М. Земля в історичній долі України. К.: Ніка-Центр, 2009. 192 с. 17. Федоренко Я. А. Українське село на рубежі тисячоліть (1990–2014 рр.): монографія. Черкаси: видавець Третяков О. М., 2015. 318 с. 18. Ігнатенко М. М. Українське село: соціально-економічні зміни (1991–2008 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2010. 45 с. 19. Ігнатенко М. М. Основні аспекти державної стратегії у сфері вирішення питання земельної власності в Україні кн. ХХ – поч. ХХІ ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 22. С. 227–230. 20. Ігнатенко М. М. Агропромислові формування ринкового типу в аграрному секторі незалежної України // Економіка України. Глобальні виклики і національні перспективи. Київ: НДЕІ, 2009. С. 272–279. 21. Ігнатенко М. М. Проблеми розвитку соціально-трудова відносин у сучасному українському селі // Збірник наукових праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди). Харків, 2009. Вип. 36. С. 70–75. 22. Ковпак Л. Екологічні чинники аграрного виробництва // Історія українського селянства. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. С. 578–591.

References

1. Ahrarni problemy podal'shoho rozvytku ahrarnoho sektora ekonomiky Ukrayiny [Agrarian problems of further development of the agrarian sector of Ukraine's economy] / za red. L.Yu. Berenshteyna, I.I. Ibatullina, S.S. Kolomiysya, V.P. Lysenka. K., 2004. 160 p. 2. Berenshteyn L. Problemy sotsial'noho rozvytku ukraiyins'koho sela v umovakh rynkovoyi ekonomiky [Problems of social development of Ukrainian village in the conditions of a market economy]. Naukovyy visnyk Natsional'noho ahrarnoho universytetu. 1997. Vyp.1. P. 202–210. 3. Panchenko P. Deformatsiyi v rozvytku ukraiyins'koho sela u 80 – na pochatku 90-kh rokiv [Deformation in the development of the Ukrainian village in the 80's – early 90's]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 1992. – № 1. – S. 18–29. 4. Panchenko P.P. Ahrarna polityka derzhavy i sotsial'ni zminy na seli [Agrarian policy of the state and social changes in the countryside]. Ukrayina nezalezna. Storinky istoriyi. Kyiv. 1995. 296 s. 5. Panchenko P.P. Ukrayina: druha polovyna XX st.: Narysy istoriyi [Ukraine: the second half of the twentieth century: Essays on history]. K.: Lybid', 1997. 350 s. 6. Istoriohrafyia, metodolohiya ta dzherel'na baza doslidzhen' ahrarnykh vidnosyn v Ukrayini druhiy polovyni XX stolittya [Historiography, methodology and source base for research on agrarian relations in Ukraine in the second half of the twentieth century] [Berenshteyn L.Yu., Kul'chyts'kyi S.V., Panchenko P.P. ta in.]. K., 2000. 136 s. 7. Istoryia ukraiyins'koho selyanstva: Narysy v 2-kh t. [The history of the Ukrainian peasantry: Essays in 2-t.] V. A. Smoliy (vidp. red.). K., 2006. T. 2. S. 655 s. 8. Padalka S. Demontazh kolhospno-radhospnoyi systemy hospodaryuvannya na seli [Dismantling of the collective farm and state farm system in the village]. Istoryia ukraiyins'koho selyanstva. K., 2006. T. 2. S. 529–545. 9. Padalka S. Ekonomichni aspekty sil's'kohospodars'koho vyrobnytstva [Economic aspects of agricultural production]. Istoryia ukraiyins'koho selyanstva. K., 2006. T. 2. S. 560–578. 10. Padalka S. Material'ne zabezpechennya yak chynnyk povs'yakdennya selyanstva nezalezhnoyi Ukrayiny [Material support as a factor in the daily peasantry of independent Ukraine]. Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 6: Istorychni

nauky. 2015. Vyp. 13. S. 125–131. 11. Padalka S.S. Zminy u chysel'nosti, ekonomichnyi povedintsi, potrebakh ta tsinnostyakh selyan Ukrayiny (1990–2000-ni rr.) [Changes in the number, economic behavior, needs and values of the peasants of Ukraine (1990–2000 years)]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 2013. № 4. S. 48–62. 12. Padalka S. Ukrayins'ke selo 1990–2000-kyh rr.: tendentsiyi sotsial'no-ekonomichnykh zmin [Ukrainian village 1990–2000: tendencies of socio-economic changes]. Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. 2008. № 4. S. 169–184. 13. Padalka S. Znachushchist' ahropromyslovoho kompleksu v rozbudovi hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini [Significance of the agro-industrial complex in the development of civil society in Ukraine]. Rozbudova hromadyans'koho suspil'stva v Ukrayini (istoryko-politychne doslidzhennya). K., 1999. S. 42–57. 14. Padalka S. Pravovi osnovy zminy vyrobnychkykh vidnosyn v ukrayins'komu seli [Legal bases for changing industrial relations in the Ukrainian village]. Ukrayina na zlami istorychnykh epokh (formuvannya novykh vyrobnychkykh vidnosyn v aharnomu sektori ekonomiky suchasnoyi Ukrayiny. 1991–2000 rr. K., 2000. S. 51–67. 15. Korinenko P.S. Istoryia ukrayins'koho selyanstva: navchal'no-metodychnyy posibnyk [The history of the Ukrainian peasantry: a teaching manual]. Ternopil', 2014. 296 s. 16. Lytvyn V.M. Zemlya v istorychniy doli Ukrayiny [Land in the historical destiny of Ukraine]. K., 2009. 192 s. 17. Fedorenko Ya.A. Ukrayins'ke selo na rubezhi tysyacholit' (1990–2014 rr.): monohrafiya [The Ukrainian village at the turn of the millennium (1990–2014): a monograph]. Cherkasy: vydavets' Tretyakov O.M., 2015. 318 s. 18. Ihnatenko M. M. Ukrayins'ke selo: sotsial'no-ekonomichni zminy (1991–2008 rr.) [Ukrainian Village: Socio-Economic Changes (1991–2008)]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya dokt. ist. nauk: spets. 07.00.01 – istoryia Ukrayiny. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi, 2010. 45 s. 19. Ihnatenko M.M. Osnovni aspekty derzhavnoyi stratehiyi u sferi vyrishennya pytannya zemel'noyi vlasnosti v Ukrayini kn. XX – poch. XXI st. [The main aspects of the state strategy in the area of land ownership in Ukraine, book. XX – beginning XXI century]. Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoryi: Zbirnyk naukovykh statey. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi, 2009. Vyp. 22. S. 227–230. 20. Ihnatenko M. M. Ahropromyslovi formuvannya rynkovoho typu v aharnomu sektori nezalezhnoyi Ukrayiny [Agro-industrial formation of market type in the agrarian sector of independent Ukraine]. Ekonomika Ukrayiny. Hlobal'ni vyklyky i natsional'ni perspektyvy. Kyiv: NDEI, 2009. S. 272–279. 21. Ihnatenko M. M. Problemy rozvytku sotsial'no-trudovykh vidnosyn u suchasnomu ukrayins'komu seli [Problems of development of social and labor relations in modern Ukrainian village]. Zbirnyk naukovykh prats' KhNPU im. H.S. Skovorody. Kharkiv, 2009. Vyp. 36. S. 70–75. 22. Kovpak L. Ekolohichni chynnyky aharnoho vyrobnytstva [Environmental factors of agrarian production]. Istoryia ukrayins'koho selyanstva. K., 2006. T. 2. S. 578–591.

Vladyslav Khomenko

REFLECTION OF THE SOCIAL AND POLITICAL AND ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF PEASANT COMMUNITY IN THE POST-SOVIET PERIOD IN THE ACADEMIC WORKS OF REPRESENTATIVES OF THE KYIV SCHOOL OF HISTORIANS-AGRARIANS

The social, political and socio-economic transformations in rural Ukraine after the declaration of independence in 1991 were one of the main lines of scientific research and of historical and cognitive interest, which realization has become an impulse to the appearance of the scientific agrarian studies for the purpose of constructive, comprehensive and objective research of the existence of rural Ukraine in the post-Soviet period.

The article analyzes the publications of the representatives of the Kyiv School of Historians-Agrarians, which focused their research interest on characterizing agrarian transformations, the effectiveness of agrarian policy, its achievements and miscalculations, the logistic support of agriculture, the emergence of new organizational forms of management, on environmental issues and the settlement of the legislative framework on the agricultural sector of the Ukrainian economy in the post-Soviet period. It is noted, that national historical studies has a number of peculiarities, since the 90s of the twentieth century. First of all, they are generally deprived of ideological pressure, bias and influence of monomethodology. Furthermore, historians study all the aspects of the processes of being of Ukrainian peasantry in the contemporary environment.

In the context of a broad generalization of the research subject, special attention was paid to the evaluation and analysis of fundamental, structured scientific projects, monographs, textbooks, and scientific researches of representatives of modern national agricultural studies.

Key words: village studies subject matter, post-Soviet period, socio-political aspects, economic transformations, transformation of the agricultural sector.

УДК 94(438)

Барбара Скочинська-Прокопович, Іванна Лучаківська

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано сучасний історіографічний комплекс вивчення української трудової міграції у Польщу. Досліджено, що автори в основному звертають увагу на причини та наслідки трудової міграції українського населення. Зроблено висновок про те, що проблема трудової міграції українців у Польщу не є новою в українській історіографії. Цьому питанню присвятили свої розвідки вчені з різних галузей науки – політологи, історики, економісти, соціологи, географи. Зазвичай, проблему трудової міграції українців до Польщі розглядають у контексті аналогічних процесів у країні Європи та Америки. Слід зауважити, що окрім проблем, пов'язаних із причинами та наслідками цього процесу, піднімаються важливі питання соціального та юридичного захисту трудових мігрантів, протидії торгівлі людьми

Ключові слова: трудова міграція, Польща, історіографія, мігранти.

На сьогоднішній день зовнішня трудова міграція українців є масштабним, загальнодержавним явищем, що потребує всебічного вивчення та аналізу. Вона є природною реакцією населення на негативні зміни у соціально-економічному житті суспільства, за умови нерозвиненості та деформованості внутрішнього ринку праці, масового безробіття. Відповідно питання української трудової міграції, зокрема до Польщі, знаходить відображення у працях сучасних істориків, економістів, географів, соціологів.

Проблеми дослідження міграцій стали актуальними наприкінці ХХ ст. Найчастіше досліджують міграцію як явище лише економічне, чимало теоретичних розробок проблем, юридичних аспектів міграції, психологічних та демографічних проблем пов'язаних з міграцією. Активне дослідження проблем трудової міграції в Україні розпочалося з кінця 90-х рр. ХХ ст. Зокрема, проблематику цього явища висвітлено у дослідженнях С. Бандур, О. Бугрової, О. Вишневської, О. Гладун, І. Гнибіденка, В. Джамана, Є. Дроня, В. Заньковського, К. Іглицької, І. Кизими, А. Кирчіва, О. Коржик, В. Кравченка, Е. Лібанової, О. Малиновської, Т. Петрової, О. Позняка, С. Полковниченка, І. Прибиткової, М. Романюка, О. Хомри, С. Чеховича, Н. Шульги, О. Астахової, А. Зубика, Н. Сирочук та зарубіжних вчених М. Абелла, С. Бондирєва, В. Іонцева, Д. Колесова, Д. Массея, Е. Плетнева, Л. Рибаківського, О. Старка, Е. Тайлора, Ф. Хьюго та інших. Ці дослідники вивчали процеси трудової міграції, в тому числі нелегальної, методи дослідження міграційних процесів узагалі, процеси урбанізації та мобільності населення, основні напрями і заходи державного регулювання цих процесів.

Незважаючи на те, що важливі аспекти трудової міграції відображені у працях зазначених вчених, окремі важливі проблеми, зокрема міграційні процеси в Україні в умовах європейської інтеграції, а саме Польщі ще достатньою мірою не дістали теоретичного та практичного вирішення.

Одним із провідних фахівців у дослідженні трудової міграції українців до Польщі є О. Малиновська [1–4]. У одній з останніх своїх праць вона проаналізувала динаміку швидкого зростання обсягів міграції українців до Польщі останнім часом, його причини, зміни у складі мігрантів на користь молоді, фахівців, вихідців із Центральної та Східної України. Окрім того, вона довела, що інтенсифікація міграції загрожує Україні втратами населення, посилює антиукраїнські настрої у польському суспільстві, може впливати на двосторонні взаємини і тому вимагає серйозної уваги. Запропоновано заходи, які могли б сприяти зменшенню негативних наслідків масового виїзду українців до Польщі. Масштаби і склад сучасних міграційних потоків з України до Польщі обумовлюють виникнення низки викликів для обох країн. Автор, зробила висновки, що оскільки обидві держави зацікавлені в організованій та безпечній міграції, позитивні результати можна очікувати від спільного контролю за посередництвом у міжнародному працевлаштуванні, взаємодії служб зайнятості суміжних територій у працевлаштуванні українських працівників у Польщі. Варто координувати інформування мігрантів про необхідність участі у системі соціального страхування, активізувати досягнення відповідних міждержавних домовленостей та їх реалізацію. У співпраці необхідно вирішувати питання задоволення освітніх і культурних потреб українців у сусідній державі. Проведення двосторонніх польсько-українських наукових досліджень міграції між Україною та Польщею сприятиме прийняттю адекватних управлінських рішень [1].

На думку О. Малиновської, в Україні в цілому уже сформовано необхідне політичне бачення проблем трудової міграції та напрямів їх розв'язання. Попри це, практичних заходів на цьому шляху бракує. Причини полягають у недостатності законодавчої бази, зокрема відсутності закону про правовий статус працівників-мігрантів, розпорошеності управлінських функцій, а головне –

відсутності у структурі виконавчої влади спеціалізованого органу управління трудовою міграцією, який би був здатним формувати політику, лобіювати прийняття необхідного законодавства, координувати діяльність органів влади у відповідній сфері, формувати сприятливу для розв'язання міграційних проблем громадську думку [3, с. 27].

У іншій праці О. Малиновська [4] розглянула динаміку міжнародних приватних переказів у світі та в Україні, їх вплив на економічний розвиток. На основі даних опитування українських працівників-мігрантів у семи країнах ЄС, в т.ч. Польщі, проаналізувала трансфертну поведінку заробітчан, запропонувала можливі шляхи заохочення переказів мігрантів та їх спрямування в інтересах розвитку економіки України.

У статті Г. Решетової [5] визначено категорію «трудова міграція»; проаналізовано нормативно-правові акти, які регулюють трудову міграцію в Україні; досліджено причини, що спонукають громадян виїздити до іншої держави; з'ясовано основні напрямки трудової міграції з України; розглянуто трудову міграцію з огляду на політику урядів країн, з яких емігрують, і країн, до яких іммігрують. Автор робить висновки, що трудова міграція громадян України за кордон є на сьогодні наймасовішим і соціально значущим міграційним потоком, що позначається на демографічній ситуації, ринку праці, розвитку економіки та соціальній сфері, добробуті громадян, рівнях бідності й соціальному розшаруванні, сімейних стосунках і вихованні дітей, має численні психологічні, світоглядні, культурні та інші наслідки. Породжені нею проблеми потребують адекватних відповідей засобами міграційної, соціально-економічної, зовнішньої політики, захисту прав людини.

У статтях Ю. Раковської [6–7] досліджено окремі особливості експлуатації українців у Польщі у рамках торгівлі людьми. Слід зауважити, що Польща відноситься до країн, які намагаються тримати проблему торгівлі людьми під контролем за допомогою національних та міжнародних механізмів. Законодавство Польської Республіки відповідає всім існуючим міжнародним стандартам щодо попередження, допомоги та реінтеграції жертв торгівлі людьми. А тому, одним із ефективних способів протидії сучасній формі рабства серед українців є проведення просвітницької, роз'яснювальної роботи серед потенційних жертв щодо можливих ризиків. Автор зосередила увагу на показниках торгівлі людьми у цій країні та ймовірних групах ризику серед українців, визначила національні та міжнародні механізми протидії торгівлі людьми, допомоги постраждалим та подальшої їх реінтеграції у сусідній країні. Автор зробила висновки, що особливості ментальності українців обумовлюють їх згоду на ризиковані пропозиції, розраховуючи на вдачу; збройний конфлікт на Сході України; постійне нігілістичне ставлення до законодавства не лише своєї країни, а і до норм інших країн, світового правопорядку, зумовлюють збільшення кількості потенційних жертв торгівлі людьми серед українців. Законодавство Польщі відповідає всім існуючим міжнародним стандартам щодо попередження, допомоги та реінтеграції жертв торгівлі людьми, а одним із ефективних способів протидії сучасній формі рабства серед українців є проведення просвітницької, роз'яснювальної роботи серед потенційних жертв.

У статті Г. Щерби [8] досліджуються основні мотиви міграції молоді України (на прикладі м. Львова і Львівської області), розглянуто сучасні тенденції і соціально-економічні наслідки трудової міграції молоді. Автор прийшла до висновків, що переважну частину сучасної трудової еміграції молоді з України становлять заробітчани, які потребують як організаційно-правової, так і гуманітарної допомоги; трудова міграція молоді має як позитивні, так і негативні наслідки, але в цілому ці два різноспрямованих вектори взаємно врівноважують один одного; подальшого вдосконалення потребує механізм нормативно-правового регулювання української діаспори, а саме забезпечення соціальних та гуманітарних прав трудових мігрантів.

О. Химович [9] упродовж 2008–2011 рр. зібрала 30 наративних інтерв'ю, з жінками трудовими мігрантками. Вона простежила динаміку перетворень різних соціальних груп, зокрема і таких груп як трудові мігранти з'ясувала основні характеристики жінок трудових мігранток, як особливої соціальної групи, на трансформацію якої впливають глобалізаційні процеси. На думку, автора, в епоху глобалізації, особливо на сьогоднішньому етапі, коли фінансова криза охопила всі країни світу, досвід трудових мігрантів, які будуть повертатися на Батьківщину, є неоціненним і вартим того аби його вивчали та використовували. Міграційні процеси – це багатогранне явище, яке впливає на всі сторони розвитку суспільства: демографічне становище, економічну ситуацію, політику, релігійні переконання, національні та сімейні відносини тощо. Тому воно вимагає поглиблених систематичних досліджень, провідну роль в організації та проведенні яких відіграє соціологія.

А. Зубик у статті «Сучасна трудова міграція українського населення в Польщу» [10] зазначив, що українське населення активно задіяне у міжнародних трудових міграційних процесах. Чи не найбільше трудових мігрантів спрямовані до Польщі, тому трудова міграція до цієї країни набуває особливого значення. Польща межує з Україною, близька в культурному й історичному аспекті, має значну українську діаспору. Автор наводить статистику, згідно з якою офіційний сумарний показник

трудова міграція до Польщі перевищив 100 тис. осіб. За останні роки кількість дозволів на працю виданих українцям збільшилася у 3,4 рази. Українська трудова міграція передусім спрямована у Мазовецьке, Великопольське, Малопольське, Нижньосілезьке, Поморське та Любуське воєводства. Близько 60 % дозволів, виданих у Мазовецькому воєводстві, припадає на Варшаву. Головними регіонами-постачальниками українських трудових мігрантів є західні області, передусім Львівська, Волинська, Тернопільська, Івано-Франківська та Рівненська області. Значною проблемою є недооблік українських трудових мігрантів службами статистики, через високу частку нелегальних трудових мігрантів, легальних трудових мігрантів, які не реєструються в офіційних міграційних органах України, та осіб, які займаються “човниковим” бізнесом без постійного працевлаштування у Польщі.

Найбільше українських трудових мігрантів працює у сільському господарстві. Іншими важливими секторами зайнятості є торгівля, будівництво, діяльність домашньої прислуги. Українські трудові мігранти виграють конкуренцію у поляків через меншу заробітну плату, ширший діапазон виконуваних робіт. Автор робить висновок, що українські громадяни мають достатньо можливостей для легального працевлаштування в Польщі. Сотні тисяч українців уже мають позитивний досвід праці в Польщі. В Україні впродовж багатьох років зберігається складна економічна ситуація, що штовхає українців до пошуку роботи за межами своєї держави. Це все дає підстави стверджувати, що українці будуть найчисленнішими трудовими мігрантами в Польщі ще впродовж тривалого періоду [10, с. 112].

У працях Ч. Качурець [11–16] досліджено вплив міграційних проблем на формування та здійснення зовнішньої політики України, проаналізовано концептуальні підходи до розгляду міграційної складової зовнішньої політики держави з урахуванням сучасних українських реалій; з'ясовано передумови та внутрішні мотиви зовнішньої міграції українців; проаналізовано динаміку міжнародних міграційних переміщень, у яких активну роль відіграє Україна; виявлено вплив зовнішньої трудової міграції на прийняття зовнішньополітичних рішень держави; обґрунтовано можливі наслідки неконтрольованої транзитної міграції для національної безпеки України.

Г. Заремба-Косович [17–19] проаналізувала специфіку уявлень про соціальну справедливість серед українських трудових мігрантів. Серед викликів сучасних трудових мігрантів вона виділяє юридичні (дотримання та використання прав і законів, умови легалізації у країні перебування, способи голосування на різного рівня виборах до органів влади обох країн, захист та дотримання прав мігрантів, зміни та особливості міграційного законодавства тощо), соціальні (оформлення та отримання пенсій, специфіка соціального захисту та соціальних гарантій), професійні (форми та види працевлаштування, умови на робочому місці, дотримання прав працівника, можливості професійного розвитку), сімейні (роз'єднання сімей, утворення міжнародних шлюбів, особливості спілкування між членами родини «тут» і «там»), культурні (особливості соціальної адаптації, налагодження комунікаційних мереж, трансформації культурних норм та практик) тощо.

У статті С. Полковниченко та В. Фуголь [20] досліджується сучасний стан української трудової міграції до країн Євросоюзу, з'ясовуються причини трудової міграції українського населення в європейські країни, аналізується основні міграційні потоки з України в країни ЄС, зокрема в Республіку Польща. Дається характеристика українських трудових мігрантів за різними критеріями. Визначено позитивні і негативні наслідки міграції робочої сили як для України, так і для країн Євросоюзу. Доведено необхідність удосконалення міграційної політики України в напрямку співпраці з Євросоюзом. Автори зробили висновки, що погіршення соціально-економічної ситуації, низький за світовими стандартами рівень оплати праці в Україні, прагнення громадян підвищити свій добробут, вирішити житлові проблеми, дати гідну освіту дітям посилює трудову міграцію населення до країн із значно вищим рівнем життя, зокрема, до Польщі. Оскільки міграційні процеси є неминучими, важливо ефективно управляти ними як в інтересах країн-експортерів робочої сили, так і в інтересах країн-імпортерів. Тільки спільними зусиллями обох сторін можна вирішити нагальні проблеми.

Таким чином, проблема трудової міграції українців у Польщу не є новою в українській історіографії. Цьому питанню присвятили свої розвідки вчені з різних галузей науки – політологи, історики, економісти, соціологи, географи. Як правило проблему трудової міграції українців до Польщі розглядають у контексті аналогічних процесів у країни Європи та Америки. Слід зауважити, що зараз окрім питань, пов'язаних із причинами та наслідками цього процесу, піднімаються важливі питання соціального та юридичного захисту трудових мігрантів, протидії торгівлі людьми тощо.

Список використаних джерел

1. Малиновська О.А. Сучасна міграція українців до Польщі та пов'язані з нею виклики. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf. (дата звернення: 01.02.2018).
2. Малиновська О.А. Трудова міграція українців за кордон у дзеркалі наукових досліджень // Міжнародний науковий форум:

соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. Вип. 4: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. С. 143–153. 3. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування. К.: НІСД, 2011. 4. Малиновська О. А. Перекази мігрантів з-за кордону: обсяги, канали, соціально-економічне значення: аналіт. доп. К.: НІСД, 2014. 60 с. (Сер. «Економіка», вип. 18). 5. Решетова Г.І. Сутність категорій «трудова міграція» й «міграційний рух населення». URL: <http://global-national.in.ua/archive/2-2014/206.pdf>. 6. Раковська Ю. В. Українці як потенційні жертви торгівлі людьми у Республіці Польща // Молодий вчений. 2016. № 3. С. 491–494. 7. Раковська Ю. В. Загроза торгівлі людьми у Республіці Польща для українців // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнар. наук-практ. конф. м.Одеса, 20 травня 2016 р. Т.2. С.246–248. 8. Щерба Г. Еміграція молоді з України як індикатор соціального сирітства дітей мігрантів // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 15. С. 192–194. 9. Химович О. С. Соціальний портрет українських жінок – трудових мігранток крізь призму їхніх спогадів // Вісник Львівського університету. Серія: Соціологічна. 2013. Вип. 7. С. 213–223. 10. Зубик А. І. Сучасна трудова міграція українського населення в Польщу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. 2014. № 1. С. 107–113. 11. Качурець Ч. І. Джерельно-документальна база дослідження впливу міграційних проблем на зовнішню політику України // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. К.: «ІНТАС», 2009. Вип. 42. С. 275–287. 12. Качурець Ч. І. Запозичення досвіду ЄС у регулюванні трудової міграції в Україні // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць. К.: КНУ ім. Т. Шевченка; ІМВ, 2007. Вип. 67., Ч. 1. С. 115–122. 13. Качурець Ч. І. Теоретичні аспекти впливу міграційних процесів на зовнішню політику та національну безпеку України // Вісник СевНТУ. Вип. 100: Політологія: Зб.наук. пр. Севастополь: вид-во СевНТУ, 2009. С.122–129. 14. Качурець Ч. І. Політико-правові аспекти трудової міграції громадян України за кордон // Актуальні проблеми правового забезпечення національної продовольчої безпеки і сталого розвитку сільського господарства України: Зб. наук. праць / Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 110-річчю Національного аграрного університету. Ред. кол.: А. С. Даниленко, В. І. Курило та ін. К.: НАУУ. 2008. С. 60–62. 15. Качурець Ч. І. Українсько-польські відносини у сфері міграції // Польща та поляки у дослідженнях молодих вчених. Збірник праць Третьої міжнародної міжвузівської науково-практичної конференції молодих вчених / укладачі: А. Івашко, Я. Єндрисяк, Н. Крилова, Т. Наумова та ін. Маріуполь: ПДТУ, 2008. С. 163–169. 16. Kaczurec C., Łażnik W., Zuj I. Ukrainско-Polska współpraca transgraniczna jako element bezpieczeństwa w przestrzeni europejskiej // Wspólny obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości Unii Europejskiej a problem migracji. Chełm: WSSMKS, 2006. S. 77–78. 17. Заремба Г. Р. Зовнішня трудова міграція українців. Стан дослідження // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузів. зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя: Астропринт, 2014. Вип. 62. С. 39–45. 18. Заремба-Косович Г. Обґрунтування справедливості українськими трудовими мігрантами (на прикладі застосування моделі світів Л. Болтанські та Л. Тевено) // Соціальні виміри суспільства: зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т соціології. Київ: Інститут соціології НАН України, 2016. Вип. 8 (19). С. 241–253. 19. Zarembo-Kosovych H. The perceptions of social justice among Ukrainian labour migrants // Studia Securitatis. Security Studies Magazine. Sibiu: Lucian Blaga University of Sibiu, 2016. Vol. 10, № 2. P. 76–87. 20. Полковниченко, С. О., Фуголь В. О. Особливості європейського вектора трудової міграції населення України // Науковий вісник ЧДІЕУ. Серія 1: Економіка. 2010. № 3 (11). С. 186–191.

References

1. Malynovska O.A. Suchasna mihratsiia ukrainsiv do Polshchi ta poviazani z neiu vyklyky [Modern migration of Ukrainians to Poland and challenges associated with it]. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf. 2. Malynovska O.A. Trudova mihratsiia ukrainsiv za kordon u dzerkali naukovykh doslidzhen [Labor migration of Ukrainians abroad in the mirror of scientific research]. Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment. Vyp. 4: zbirnyk naukovykh prats. K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2010. S. 143–153. 3. Malynovska O. A. Trudova mihratsiia: sotsialni naslidky ta shliakhy reahuvannia [Labor Migration: Social Implications and Response Teams]. K.: NISD, 2011. 4. Malynovska O. A. Pereказы mihrantiv z-za kordonu: obsiahy, kanaly, sotsialno-ekonomichne znachennia [Migrations from abroad: volumes, channels, socio-economic significance]: analit. dop. K.: NISD, 2014. 60 s. (Ser. «Ekonomika», vyp. 18). 5. Reshetova H.I. Sutnist katehorii «trudova mihratsiia» i «mihratsiinyi rukh naseleennia» [The essence of the categories «labor migration» and «migration movement of the population»]. URL: <http://global-national.in.ua/archive/2-2014/206.pdf>. 6. Rakovska Yu. V. Ukraintsi yak potentsiini zhertvy torhivli liudmy u Respublitsi Polshcha [Ukrainians as Potential Victims of Trafficking in Persons in the Republic of Poland]. Molodyi vchenyi. 2016. № 3. S. 491–494. 7. Rakovska Yu. V. Zahroza torhivli liudmy u Respublitsi Polshcha dlia ukrainsiv [The threat of human trafficking in the Republic of Poland for Ukrainians]. Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku derzhavy ta prava v umovakh yevrointehratsii: materialy Mizhnar. nauk-prakt. konf. m.Odesa, 20 travnia 2016 r. T.2. S.246–248. 8. Shcherba H. Emihratsiia molodi z Ukrainy yak indyikator sotsialnoho syritstva ditei mihrantiv [Emigration of youth from Ukraine as an indicator of social orphanhood of migrant children]. Ukrainoznavchyi almanakh. 2014. Vyp. 15. S. 192–194. 9. Khymovych O. S. Sotsialnyi portret ukrainskykh zhinok – trudovykh mihrantok kriz pryzmu yikhnikh spohadiv [Social portrait of Ukrainian women – labor migrants through the prism of their memoirs]. Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia: Sotsiolozhichna. 2013. Vyp. 7. S. 213–223. 10. Zubyk A. I. Suchasna trudova mihratsiia ukrainskoho naseleennia v Polshchu [Modern labor migration of the Ukrainian population to Poland]. Naukovi zapysky Ternopilskoho

natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Heohrafiia. 2014. № 1. S. 107–113.

11. Kachurets Ch. I. Dzherelno-dokumentalna baza doslidzhennia vplyvu mihratsiinykh problem na zovnishniu polityku Ukrainy [Source and documentary basis of the study of the impact of migration problems on the foreign policy of Ukraine]. Politolohichniy visnyk. Zb-k nauk. prats. K.: «INTAS», 2009. Vyp. 42. S. 275–287.

12. Kachurets Ch. I. Zapozychennia dosvidu YeS u rehuliuvani trudovoi mihratsii v Ukraini [Borrowing EU Experience in Regulating Labor Migration in Ukraine]. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats. K.: KNU im. T. Shevchenka; IMV, 2007. Vyp. 67., Ch. I. S. 115–122.

13. Kachurets Ch. I. Teoretychni aspekty vplyvu mihratsiinykh protsesiv na zovnishniu polityku ta natsionalnu bezpeku Ukrainy [Theoretical Aspects of the Impact of Migration Processes on Foreign Policy and National Security of Ukraine]. Visnyk SevNTU. Vyp. 100: Politolohiia: Zb.nauk. pr. Sevastopol: vyd-vo SevNTU, 2009. S.122–129.

14. Kachurets Ch. I. Polityko-pravovi aspekty trudovoi mihratsii hromadian Ukrainy za kordon [Political and legal aspects of labor migration of Ukrainian citizens abroad]. Aktualni problemy pravovoho zabezpechennia natsionalnoi prodovolchoi bezpeky i staloho rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy: Zb. nauk. prats / Materialy Vseukrainskoi nauково-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, prysviachenoj 110-richchiu Natsionalnoho ahrarnoho universytetu. Red. kol.: A. S. Danylenko, V. I. Kurylo ta in. K.: NAUU. 2008. S. 60–62.

15. Kachurets Ch. I. Ukrainsko-polski vidnosyny u sferi mihratsii [Ukrainian-Polish relations in the field of migration]. Polshcha ta poliaky u doslidzhenniakh molodykh vchenykh. Zbirnyk prats Tretoi mizhnarodnoi mizhvuzivskoi nauково-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh / ukladachi: A. Ivashko, Ya. Yendrysiak, N. Krylova, T. Naumova ta in. Mariupol: PDTU, 2008. S. 163–169.

16. Kaczurec C., Łażnik W., Zuj I. Ukrainsko-Polska współpraca transgraniczna jako element bezpieczeństwa w przestrzeni europejskiej. Wspólny obszar wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości Unii Europejskiej a problem migracji. Chełm: WSSMKS, 2006. S. 77–78.

17. Zaremba H. R. Zovnishnia trudova mihratsiia ukrainciv. Stan doslidzhennia [External labor migration of Ukrainians. The state of the research]. Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky: mizhvuziv. zb. nauk. pr. / Klasych. pryvat. un-t. Zaporizhzhia: Astroprynt, 2014. Vyp. 62. S. 39–45.

18. Zaremba-Kosovych H. Obruntuvannia spravedlyvosti ukrainskymy trudovymy mihrantamy (na prykladi zastosuvannia modeli svitiv L. Boltanski ta L. Teveno) [Justification of the fairness of Ukrainian labor migrants (for example, the application of the world model L. Boltansky and L. Teveno)]. Sotsialni vymiry suspilstva: zb. nauk. pr. / NAN Ukrainy, In-t sotsiolohii. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, 2016. Vyp. 8 (19). S. 241–253.

19. Zaremba-Kosovych H. The perceptions of social justice among Ukrainian labour migrants. *Studia Securitatis*. Security Studies Magazine. Sibiu: Lucian Blaga University of Sibiu, 2016. Vol. 10, № 2. P. 76–87.

20. Polkovnychenko, S. O., Fuhol V. O. Osoblyvosti yevropeiskoho vektora trudovoi mihratsii naselennia Ukrainy [The peculiarities of the European vector of labor migration of the population of Ukraine]. *Naukovyi visnyk ChDIEU. Serii 1: Ekonomika*. 2010. № 3 (11). S. 186–191.

Barbara Skochynska-Prokopovych, Ivanna Luchakivska

LABOR MIGRATION OF UKRAINIANS TO POLAND: PROBLEM HISTORIOGRAPHY

The article analyses modern historiographical complex concerning the recent study of Ukrainian labor migration to Poland. The authors pay much attention to the main reasons and consequences of such a migration for Ukrainians. The problem of labor migration has been researching in Ukrainian Historiography earlier as many scholars of different science branches such as Politology, History, Economics, Sociology and Geography dedicated their works to it. Usually the problem of labor migration is studied in the context of the similar processes taking place in Europe and America. It is necessary to mention that despite the problems relating to the main reasons and consequences of the process the problems of social and legal protection of labor migrants, prevention of trafficking in human beings are brought up as well.

Key words: labor migration, Poland, Historiography, migrants.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баран Богдан – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Безпалько Уляна – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білик Надія – кандидат історичних наук, доцент кафедра документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Бродяк Дмитро – аспірант Харківського національного університету імені Василя Каразіна.

Васильчук Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

Віктор Філас – кандидат історичних наук, доцент кафедри дизайну Хортицької національної академії (м. Запоріжжя).

Гулієв Шахріяр Нізамі огли – докторант Інституту археології і етнографії НАН Азербайджану.

Гуменний Сергій – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Дідух Валерій – кандидат фізико-математичних, доцент кафедри медичної фізики та медичного обладнання Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Зуляк Мар'яна – кандидат історичних наук (м. Тернопіль).

Керімлі Айтан – докторант Бакинського державного університету (Азербайджан).

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кожанов Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства національного університету «Одеська морська академія».

Коріненко Павло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Кравчук Олена – викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Луговська Тетяна – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Лучаківська Іванна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Малець Олександр – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін та фізичної культури Мукачівського державного університету.

Мартинів Юрій – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Михтуненко Вікторія – аспірант національного університету «Чернігівський колегіум» імені Тараса Шевченка.

Пасічник Наталя – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Поспелов Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Семергей Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук, ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія».

Скочинська-Прокопович Барбара – доктор гуманістичних наук, викладач Вищої школи права і адміністрації (м. Перемишль-Жешув, Польща).

Сова Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського.

Степанчук Юрій – кандидат історичних наук, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Турків Світлана – здобувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Хома Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини національного університету «Львівська політехніка».

Хоменко Владислав – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Шама Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шама Тетяна – здобувач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Шипотілова Олена – кандидат історичних наук, асистент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету.

Яговкін Антон – здобувач факультету історії та філософії Одеського національного університету імені Іллі Мечникова.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ.....	3
Вікторія Михтуненко ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ КОЧОВИХ НАРОДІВ СТЕПУ (ЗА КОНЦЕПЦІЄЮ ПРОФЕСОРА І. ГУРЛЯНДА).....	3
Олександр Шама, Тетяна Шама СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО І ПОЧАТОК ПРОЦЕСУ ДЕСАКРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ.....	6
Андрій Кліш ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДНОГО ЦЕНТРУ В ГАЛИЧИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	16
Олександр Малець ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА КОМІНТЕРНУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.	23
Ярослав Секо ПОЛЬСЬКИЙ РЕВІЗІОНІЗМ НА ТЛІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОРТРЕТА АДАМА МІХНІКА	29
Тетяна Лахманюк УКРАЇНА Й ІСЛАМСЬКА РЕСПУБЛІКА ПАКИСТАН: НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ТА ГУМАНІТАРНО-КУЛЬТУРНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО (1991–2013 РР.)	39
Дмитрій Бродяк КРИЗИС РОХІНДЖА КАК МАРКЕР КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТЫ БИРМИ/МЬЯНМИ ВО ВТОРОМ ДЕСЯТИЛІТТІ ХХІ В.	42
Андрій Поспелов, Антон Яговкін ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ КРИЗИ ПОЧАТКУ 2011 Р. В ТУНІСІ ТА ЄГИПТІ: ОФІЦІЙНА ПОЗИЦІЯ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ.....	49
Shahriyar Nizami oglu Guliyev MEDIEVAL TOMB MONUMENTS IN AZERBAIJAN	54
Aytan Karimli ECONOMIC ASPECTS OF TURKEY-US RELATIONS	58
ІСТОРІЯ РЕЛІГІЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВЗАЄМИН	62
Валерій Дідух, Павло Коріненко ЦЕРКОВНІ ПРИХОДИ ЖОЛОБЕНСЬКОЇ ВОЛОСТІ НОВОГРАД-ВОЛИНСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ	62
Юрій Мартинів ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ВНУТРІШНЬОГО УПРАВЛІННЯ ПОЧАЇВСЬКОЮ ЛАВРОЮ У СИНОДАЛЬНИЙ ПЕРІОД	67
Уляна Безпалько УНІЙНИЙ РУХ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПНИХ ПІДХОДІВ ДО МІЖКОНФЕСІЙНОГО ДІАЛОГУ	72
Тетяна Луговська РЕЛІГІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА РОСІЙСЬКИХ СТУДЕНТІВ «ДРУГ» У ЛЬВОВІ (20–30-І РР. ХХ СТ.)	78
Олена Кравчук ВІДЛУЧЕННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ БОРОТЬБИ ІЗ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-ЦЕРКОВНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ	81
Богдан Баран ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1939–1941 РР.)	88
Світлана Турків РОЛЬ СЕСТЕР ЧИНУ СВЯТОГО ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО У ЖИТТІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ БЛАЖЕННИШОГО Й. СЛІПОГО (1963–1984 РР.).....	91
ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА.....	100
Іван Хома ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ І УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ СОЮЗ	100
Іван Зуляк, Мар'яна Зуляк РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА ПРАЦЯ АНТОНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО.....	104

Андрій Сова	
ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (НА ПРИКЛАДІ ВІЗИТУ ДО ЛЬВОВА 1928 Р.У).....	118
ІСТОРИЯ КУЛЬТУРИ	125
Віктор Філас	
ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТИРАЖНОЇ ГРАФІКИ, СТВОРЕНОЇ ЗА ПРИЧОРНОМОРСЬКИМИ ІЛЮСТРАЦІЯМИ О. РАФФЕ	125
Володимир Васильчук	
НІМЕЦЬКІ ІМЕНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	131
ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. МЕТОДОЛОГІЯ	137
Юрій Степанчук	
СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРИОГРІФІЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТА ОСОБИСТІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.....	137
Наталія Пасічник	
ВНЕСОК М. СПЕРАНСЬКОГО У РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ.....	144
Надія Білик	
«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ЕПІСТОЛЯРІЇ БОГДАНА ЛЕПКОГО.....	151
Наталія Семергей	
РЕЛІГІЄЗНАВЧА ДУМКА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ	156
Сергій Гуменний	
НЕЛЕГАЛЬНІ ПЕРЕХОДИ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОРДОНУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	162
Андрій Кожанов, Олена Шипотілова	
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ (1989–1996 РР.)	167
Владислав Хоменко	
ВІДОБРАЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН В СЕЛЯНСЬКОМУ СОЦІУМІ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ В ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ	175
Барбара Скочинська-Прокопович, Іванна Лучаківська	
ТРУДОВА МІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩУ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	180
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	185

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. 190 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Здано до складання 01.05.2018 р. Підписано до друку 02.05.2018 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 23,67.
Замовлення 353. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879-4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, [Klish Andriy@ukr.net](mailto:Klish.Andriy@ukr.net)

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»